

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО У ПОШУКАХ ІДЕНТИЧНОСТІ

Монографія

Харків – 2012

УДК 316.663.5:159.923.2 – 057.87(477)
ББК 60.55
У45

Рецензенти:

Астахова В. І. – доктор історичних наук, професор, радник ректора Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»;

Балакірєва О. М. – кандидат соціологічних наук, завідувач відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», голова правління ГО «Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка»;

Черниш Н. Й. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка, Заслужений діяч науки і техніки України.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № від 2011 р.)*

У45 **Українське студентство у пошуках ідентичності:** монографія / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 520 с.

ISBN

У монографії на підставі результатів загальноукраїнських досліджень, здійснених кафедрою соціології та соціологічною лабораторією Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, аналізується структура та динаміка соціальної ідентичності різних поколінь студентства України часів незалежності. Головна увага приділяється з'ясуванню сутності, проявів та чинників формування громадянської ідентичності українського студентства, її зв'язку з етнічною, локальною, європейською та радянською ідентичностями, політико-ідеологічними та релігійними ідентифікаціями.

Надаються соціальні характеристики носіїв перелічених ідентичностей, визначаються соціокультурні підстави їх формування. Особлива увага приділяється ролі політик ідентичностей, що здійснюються різними соціальними агентами, перш за все державними інститутами, які пропонують та транслиють певний зміст та смисл ідентичностей.

Аналіз простору соціальних ідентичностей українського студентства здійснюється на тлі доволі докладного соціологічного портрету цієї соціальної групи: її ціннісних орієнтацій, моральних преференцій, культурного капіталу, академічної мобільності. Окрім того, в монографії досліджуються уявлення сучасних студентів щодо життєвого успіху та відчуття ворожості в нашому суспільстві, міжетнічні стосунки в студентському середовищі та соціальні технології формування толерантності, емігрантські настрої студентства України.

УДК 316.663.5:159.923.2 – 057.87(477)

ББК 60.55

ISBN

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2012

© Колектив авторів, 2012

© Макет обкладинки І. М. Дончик, 2012

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

- 1.1. Ідентифікація й ідентичність крізь призму концепту «політики ідентичностей»

Ольга Філіппова

- 1.2. Сутність, прояви та чинники формування громадянської ідентичності українського студентства

Віра Арбєніна

- 1.3. Уявлення про країну як основа громадянської ідентичності

Олексій Мусієздов

- 1.4. Значення символу «українець»/«українка» в уявленнях українського студентства: між етнічною та громадянською інтерпретаціями

Юлія Сорока

- 1.5. Процес формування етнічної ідентичності українського студентства в сучасних соціокультурних умовах

Віра Арбєніна

- 1.6. Значущість і прояви локальної ідентичності студентської молоді

Лілія Овчиннікова

- 1.7. Соціокультурні підстави формування європейської ідентичності українського студентства

Антон Пасісниченко

- 1.8. Феномен радянської ідентичності українського студентства

Олександр Голіков, Анатолій Слободянюк

- 1.9. Політико-ідеологічні ідентифікації українського студентства

Віра Кутирьова

- 1.10. Релігійні ідентичності в системі соціальних ідентичностей українського студентства

Алла Ніколаєвська

РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

- 2.1. Ціннісна обумовленість громадянської ідентифікації сучасного українського студентства

Людмила Сокурянська

- 2.2. Моральні орієнтації студентства в умовах нестабільного суспільства

Анастасія Куразаєва, Алла Ніколаєвська

- 2.3. Культурні нерівності у відтворенні громадянської ідентичності сучасного студентства

Олександр Голіков

- 2.4. Студентські уявлення щодо відчуття ворожості в сучасній Україні

Юлія Сорока

- 2.5. Міжетнічні стосунки в студентському середовищі

Дмитро Заєць

- 2.6. Соціальні технології формування толерантності в сучасних вишах

Олександр Хижняк

- 2.7. Еміграційні настрої студентства України

Олександр Голіков, Олександра Дейнеко

- 2.8. Академічна мобільність сучасного студентства: чинники та ризики

Олександра Дейнеко, Людмила Сокурянська

- 2.9. Життєвий успіх в оцінках сучасних студентів

Олександра Дейнеко

ВИСНОВКИ

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ

РАЗДЕЛ 1. ИДЕНТИФИКАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СТУДЕНЧЕСКОЙ СРЕДЕ

- 1.1. Идентификация и идентичность сквозь призму концепта
«политики идентичностей»

Ольга Филиппова

- 1.2. Сущность, проявления и факторы формирования гражданской
идентичности украинского студенчества

Вера Арбенина

- 1.3. Представление о государстве как основа гражданской
идентичности

Алексей Мусиездов

- 1.4. Значение символа «украинец»/«украинка» в представлениях
украинского студенчества: между этнической и гражданской
интерпретациями

Юлия Сорока

- 1.5. Процесс формирования этнической идентичности украинского
студенчества в современных социокультурных условиях

Вера Арбенина

- 1.6. Значимость и проявления локальной идентичности
студенческой молодежи

Лилия Овчинникова

- 1.7. Социокультурные основания формирования европейской
идентичности украинского студенчества

Антон Пасисниченко

- 1.8. Феномен советской идентичности украинского студенчества

Александр Голиков, Анатолий Слободянюк

- 1.9. Политико-идеологические идентификации украинского
студенчества

Вера Кутырева

- 1.10. Религиозные идентичности в системе социальных
идентичностей украинского студенчества

Алла Николаевская

РАЗДЕЛ 2. ЖИЗНЕННЫЕ ОРИЕНТАЦИИ И ПРАКТИКИ УКРАИНСКОГО СТУДЕНЧЕСТВА

- 2.1. Ценностная обусловленность гражданской идентификации
современного украинского студенчества

Людмила Сокурянская

- 2.2. Моральные ориентации студенчества в условиях нестабильного
общества

Анастасия Куразаева, Алла Николаевская

- 2.3. Культурные неравенства в воссоздании гражданской
идентичности современного студенчества

Александр Голиков

- 2.4. Представления студентов об отношениях враждебности в
украинском обществе

Юлия Сорока

- 2.5. Межэтнические отношения в студенческой среде

Дмитрий Заяц

- 2.6. Социальные технологии формирования толерантности в
современных вузах

Александр Хижняк

- 2.7. Эмиграционные настроения студенчества Украины

Александр Голиков, Александра Дейнеко

- 2.8. Академическая мобильность современного студенчества:
факторы и риски

Александра Дейнеко, Людмила Сокурянская

- 2.9. Жизненный успех в оценках современных студентов

Александра Дейнеко

ВЫВОДЫ

CONTENT

INTRODUCTION

PART 1. IDENTIFICATION PROCESSES IN COMMUNITY OF STUDENTS

- 1.1. Identification and identity through the prism of the concept “politics of identity”

Olga Filippova

- 1.2. Essence, manifestations and factors of formation of civic identity of Ukrainian students

Vera Arbenina

- 1.3. Ideas about a state as a basis of civic identity

Alexey Musiezdov

- 1.4. Meaning of the symbol “Ukrainian” in Ukrainian students’ understanding of: between ethnic and civic interpretations

Yulia Soroka

- 1.5. The process of ethnic identity formation among Ukrainian students in the contemporary socio-cultural conditions

Vera Arbenina

- 1.6. Significance and manifestations of local identity of student youth

Liliya Ovchinnikova

- 1.7. Socio-cultural basis of formation of European identity of Ukrainian students

Anton Pasysnichenko

- 1.8. Phenomenon of Soviet identity among Ukrainian students

Alexander Golikov, Anatoly Slobodyanuk

- 1.9. Political and ideological identifications of Ukrainian students

Vera Kutyreva

- 1.10. Religious identities in the system of social identities of Ukrainian students

Alla Nikolaevskaya

PART 2. LIFE ORIENTATIONS AND PRACTICES OF UKRAINIAN STUDENTS

- 2.1. Value determination of civic identification of contemporary Ukrainian students

Lyudmila Sokuryanskaya

- 2.2. Moral orientations of Ukrainian students in the conditions of unstable society

Anastasiya Kurazaeva, Alla Nikolaevskaya

- 2.3. Cultural inequalities in reproduction of civic identity of contemporary students

Alexander Golikov

- 2.4. Students' perceptions about relations of hostility in Ukrainian society

Yulia Soroka

- 2.5. Inter-ethnic relations in the student community

Dmitriy Zayatz

- 2.6. Social technologies of formation of tolerance in contemporary higher school

Alexander Khyzhnyak

- 2.7. Immigration moods of students in Ukraine

Alexander Golikov, Alexandra Deyneko

- 2.8. Academic mobility of contemporary students: the factors and risks

Alexandra Deyneko , Lyudmila Sokuryanskaya

- 2.9. Life success in evaluation of contemporary students

Alexandra Deyneko

CONCLUSIONS

ВСТУП

Актуалізація проблеми ідентичності, що притаманна для більшості країн сучасного світу, спричинена, на думку багатьох аналітиків, перш за все потужним поступом процесу глобалізації, який змушує й окрему людину, й етнокультурні групи, й національні держави переоцінювати своє місце в глобальному суспільстві, формування якого стає все більш помітним та відчутним. Однак, хоча глобалізація, дійсно, може розглядатись як всезагальна підстава актуалізації ідентифікаційних процесів, існуючі майже в кожній країні специфічні особливості соціокультурної ситуації стають не менш, а в окремих випадках й більш значущими обставинами, що спонукають особистість до самовизначення свого місця в соціальному просторі, пошуку тих груп та спільнот, ототожнення з якими надає відчуття «ми». Для України такими обставинами є, зокрема, розбудова незалежної держави та процеси націєбудівництва, якими ця розбудова супроводжується, а також ті кардинальні зміни, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства, а відтак – у соціальному становищі особистості й окремих соціальних груп.

Реально існуюча проблемна ситуація обумовила звернення багатьох дослідників до вивчення стану ідентифікаційних процесів в Україні. Пошук генези різноманітних ідентичностей та з'ясування їх впливу на загальний стан суспільства і поведінку людей вважається нині першочерговим завданням соціології [1, с. 5]. Одним із підтверджень цього може бути такий факт: лише тільки в одному з фахових збірників наукових праць «Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства», який щорічно видається Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна, ми нарахували за останні дванадцять років (2000–2011 рр.) 35 публікацій із цієї теми, що набагато більше, ніж публікацій з інших наукових проблем.

Навіть стислий огляд напрацювань вітчизняних соціологів із проблем ідентифікації й ідентичності засвідчує їх вагомість та різноманітність. Так, значна увага в роботах українських учених приділяється з'ясуванню сутності феномену ідентичності, його трактуванню з позицій різних суспільних наук і наукових парадигм, зв'язку стану ідентифікаційних процесів із процесами соціальної трансформації, інтеграції суспільства, інституційними та соціокультурними змінами. Висвітленню цих проблем присвячені роботи К. Іващенко, Н. Костенко, О. Куценко, С. Макеєва, О. Мусієздова, С. Оксамитної, Н. Победи, А. Ручки, Л. Сокур'янської, В. Степаненко, В. Тарасенко, О. Філіппової, Н. Черниш, С. Шостак, М. Шульги та інших.

Поряд з роботами, де аналізуються проблеми інтерпретації феномену соціальної ідентичності, зокрема з позицій можливих теоретико-методологічних підходів до його вивчення, предметом соціологічного теоретизування стали окремі різновиди соціальних ідентичностей. Перш за все це стосується таких феноменів, як національна, громадянська та регіональна ідентичності. Їх концептуалізація пропонується в публікаціях В. Арбеніної, О. Злобіної, К. Іващенко, А. Колодія, І. Кресіної, О. Майбороди, С. Макеєва, Л. Нагорної, М. Обушного, А. Ручки, О. Резника, В. Степаненко, О. Стегнія, М. Шульги та інших авторів.

Надзвичайно важливим для наукового опрацювання зазначеної проблеми слід визнати поступове накопичення емпіричних даних щодо реального стану ідентифікаційних процесів в сучасній Україні. Дуже цінним у цьому плані є вимір сформованості просторово-територіальних ідентичностей та структури «ми-ідентичностей», який передбачений інструментарієм соціологічного моніторингу, що здійснюється Інститутом соціології НАН України. Одержана завдяки цьому моніторингу інформація надає уявлення щодо динаміки змін, які відбуваються у просторі соціальних ідентичностей населення України [2, с. 536]. Періодичне вимірювання стану ідентифікаційних процесів здійснюється за загальнонаціональною вибіркою Українським центром економічних та політичних досліджень імені

О. Разумкова (узагальнення їх результатів представлено у [3]), фондом «Демократичні ініціативи», центром «Соціс» та іншими дослідницькими колективами нашої країни.

Достатньо багатий емпіричний матеріал накопичений вітчизняними соціологами щодо особливостей формування соціальних ідентичностей населення різних регіонів України. Серед найбільш фундаментальних розробок у цьому напрямі слід згадати порівняльне дослідження соціальних ідентичностей мешканців Львова та Донецька, яке проводиться раз на 5 років, починаючи з 1994 року, і надає уявлення щодо значущості таких ідентичностей, як вікова, гендерна, національна, релігійна, соціально-класова тощо. Підкреслимо, що вибір Донецька та Львова був обумовлений тим, що саме ці міста вважаються такими, що уособлюють регіональний розподіл України за віссю «Схід-Захід». Однак включення у 2010 році до вибіркової сукупності дослідження представників інших українських міст дозволило його авторам дійти висновку, що «колишній традиційний розподіл населення України втрачає своє науково-пояснювальне і практично-політичне значення» [4, с. 105-106; 5, с. 63].

Незважаючи на вищезазначене, загальний стан дослідження ідентичності і як самостійної проблеми, і як феномену, через призму якого можна вивчати й оцінювати різноманітні аспекти соціального життя, не можна вважати таким, що відповідає існуючим потребам подальшого розвитку теорії ідентичності та практичним завданням регулювання суспільних процесів у сучасному українському суспільстві. Зокрема, поглибленню уявлень щодо механізму формування соціальних ідентичностей та їх проявів у повсякденних практиках індивідів чи груп могло б сприяти розширення арсеналу методологічних стратегій аналізу цього явища, на чому слушно наголошує Н. Черниш [5, с. 106-110].

Досить обмеженим є перелік тих видів ідентичностей, які опинились у полі зору вітчизняних соціологів. Головна увага приділяється дослідженням етнічної та просторово-територіальних ідентичностей локального,

регіонального, національного та наднаціонального рівнів. Інші ж різновиди ідентичностей, зокрема соціально-статусні, рольові, політичні, релігійні тощо лише в одиничних випадках стають предметом самостійного аналізу.

Хоча дослідженню формування та розвитку національної та громадянської ідентичностей надається пріоритетне значення, що є цілком зрозумілим, враховуючи їх значущість у процесах інтеграції українського суспільства, відсутність консенсусу щодо змісту та співвідношення цих понять, а головне, їхньої операціоналізації суттєво заважає адекватній інтерпретації результатів соціологічного виміру стану відповідних процесів.

Не можна також не зазначити переважно констатуючий характер аналізу структури індивідуальних та групових ідентичностей, їх ієрархії. Майже повністю відсутні спроби з'ясувати той зміст, який вкладають самі респонденти у процес ототожнення себе з тією чи іншою соціальною категорією або спільнотою; практично не вивчаються чинники, що обумовлюють процеси самоідентифікації; не надається цілісна характеристика груп, відмінних за рівнем сформованості тих видів ідентичності, що вивчаються.

І, насамкінець, хоча в кожному дослідженні стану та проявів соціальних ідентичностей присутній аналіз їх особливостей, обумовлених статевою, віковою, етнічною, професійно-статусною приналежністю тощо, монографічні дослідження, де надавався б цілісний аналіз простору ідентичностей окремих соціальних груп, майже відсутні.

Зазначимо, що наведений, можливо, надмірно прискіпливий, хоча далеко не повний, аналіз сучасного стану досліджень ідентифікаційних процесів в українському суспільстві обумовлений перш за все нашою саморефлексією щодо вибору найбільш доцільних шляхів реалізації обраної теми дослідження: українське студентство у пошуках ідентичності.

Звернувшись у своєму дослідженні саме до студентства, ми керувались такими аргументами:

- по-перше, студентство – це найбільш численна група молоді: практично

кожний другий випускник загальноосвітніх шкіл останніх років продовжив свою освіту у вищих навчальних закладах III та IV рівнів акредитації: 47 % випускників шкіл 2007 року; 47,8 % – 2008 року; 43,7 % – 2009 року; 52,3 % – 2010 року¹;

- по-друге, студентство є найбільш «ресурсомісткою» соціальною групою сучасного українського суспільства, оскільки володіє такими значущими соціальними ресурсами, як вік, високий рівень освіченості та суб'єктний потенціал², які багато в чому визначають процеси ідентифікації сучасної особистості;
- по-третє, студентство – це не тільки соціально-демографічна та соціально-статусна група, але й соціокультурна спільнота, оскільки йому притаманна специфічна система цінностей, настанов, моделей поведінки, життєвого стилю, тобто власна субкультура, яка детермінує відносну гомогенність цієї спільноти, що, у свою чергу, обумовлює її соціальні ідентичності;
- по-четверте, студентство є диференційованою спільнотою, що обумовлюється різним соціальним походженням представників цієї спільноти, різним обсягом економічного, культурного та соціального капіталу батьківської родини, політико-ідеологічними преференціями студентів, субкультурними відмінностями, які пов'язані з тим, що в студентському середовищі можна виокремити численні групи як з точки зору «номенклатури» молодіжних субкультур в цілому, так і у зв'язку з наявністю різних студентських субкультур (наприклад, субкультура студентів того чи іншого профілю навчання (спеціальності), конкретного ВНЗ; студентів, які мешкають у гуртожитку тощо). Множинність соціального та соціокультурного позиціонування студентської молоді породжує множинність її ідентифікаційних практик, а, отже, множинність ідентичностей майбутніх фахівців;

¹ Розраховано за даними Держкомстату України [7].

² Під суб'єктним потенціалом ми розуміємо готовність та підготовленість особистості до самостійної та відповідальної соціальної діяльності, що знаходить своє відображення у відповідній системі цінностей та ціннісних орієнтацій, а також настанов на актуалізацію життєвої стратегії самореалізації.

- по-п'яте, сучасне українське студентство, у всякому разі деяка його частина, – це майбутня інтелектуальна еліта нашого суспільства, яка завжди була і, хотілось би сподіватися, буде головним продуцентом ціннісно-нормативної системи суспільства, в тому числі громадянських цінностей, які значною мірою детермінують громадянську ідентичність особистості.

Отже, об'єктом нашого дослідження є простір соціальних ідентичностей сучасного українського студентства, який ми заздалегідь обмежили конкретними рамками.

Виходячи з головного завдання нашого дослідження – з'ясування стану й особливостей процесу формування громадянської ідентичності студентської молоді, до переліку ідентифікаційних координат були включені перш за все ті різновиди соціальних спільнот, усвідомлення та відчуття приналежності до яких може, за нашим припущенням, або конкурувати, або гармонійно співіснувати з громадянською ідентичністю. До таких можуть бути віднесені етнічна, регіональна, локальна, європейська та глобальна (сприйняття себе як громадянина світу) ідентичності, а також радянська ідентичність, яка все ще зберігає свою дієвість. До загального переліку різновидів соціальних ідентичностей були включені також політико-ідеологічна та релігійна ідентичності, які розглядались перш за все під кутом зору їх впливу на формування громадянської ідентичності особистості.

Значна увага в роботі приділяється ціннісним засадам формування громадянської ідентичності сучасного студентства, взаємозв'язку між громадянською ідентичністю й еміграційними настроями майбутніх фахівців, їх культурним капіталом, уявленнями про чинники життєвого успіху тощо.

Окрім того, в монографії аналізуються моральні преференції українського студентства, його уявлення щодо відчуття ворожості в нашому суспільстві, розповсюдженість міжетнічних стосунків у студентському середовищі, академічна мобільність вихованців вітчизняних вишів,

толерантність/інтолерантність у їх спілкуванні та інші характеристики студентської молоді першого десятиліття ХХІ сторіччя.

Отже, аналіз простору соціальних ідентичностей сучасного українського студентства та перш за все його громадянської ідентичності здійснюється в цій монографії на тлі доволі докладного соціологічного портрету цієї соціальної групи.

Базуючись на найбільш усталеній у науковому дискурсі інтерпретації поняття «соціальна ідентичність», а саме на його трактуванні як результату усвідомленого ототожнення людини з тими чи іншими значущими для неї соціальними групами (спільнотами), інтеріоризації їх цінностей та норм, що виявляється в засвоєнні та виконанні певних соціальних ролей, та виходячи з уявлення про конструктивістську природу більшості соціальних ідентичностей, ми, тим не менш, визнаємо, що в окремих їх різновидах, зокрема етнічній та локальній ідентичностях, доволі значущими є примордіальні утворення.

Уявлення щодо соціальної ідентичності як феномену, що конструюється під впливом об'єктивних умов життя або свідомо вноситься в індивідуальну чи групову свідомість різними соціальними агентами, обумовили наше звернення до концепту «політики ідентичностей». Йдеться про різну за своєю формою та стратегіями діяльність тих чи інших соціальних агентів, які пропонують певний зміст і смисл ідентичностей та прагнуть до того, щоб дані ідентичності були визнані як легітимні. Множинність агентів, стратегій і залучених ресурсів створюють підставу інваріантності, множинності проєктів ідентичностей. Саме така ситуація є притаманною для українського суспільства, яке знаходиться у стані перманентної невизначеності свого геополітичного вибору, балансує між політичною й етнічною моделлю націєбудівництва, є ареною гострої боротьби різних політичних сил та ідеологій. І це, безумовно, позначається не тільки на результативності процесів формування національної та громадянської ідентичностей, особливо значущих, як зазначалось вище, в

умовах розбудови незалежної держави, забезпечення її легітимності та стабільності, але й на тому змісті, символах та цінностях, що стають підставою самовизначення особистістю своєї соціальної позиції.

У процесі аналізу одержаної емпіричної інформації використані як структурно-функціональний, так і інтерпретативний підходи. Якщо перший дозволив визначити роль та місце конкретних видів соціальних ідентичностей у загальній їх структурі, то інтерпретативний підхід дозволив з'ясувати, що мають на увазі наші респонденти, ототожнюючи себе з громадянами України, а саме – який її образ існує в їхній уяві: як Батьківщини, як держави, як соціальної спільноти; етнічна чи громадянська приналежність асоціюється у них з символами «українець/українка». Уточнення цих суб'єктивних уявлень засвідчило, що визначення своєї громадянської ідентичності може базуватися на різних ідентитетах, а відтак – наповнюватися різним змістом.

Емпіричну базу нашого монографічного дослідження складають результати трьох дослідницьких проектів, реалізованих кафедрою соціології та соціологічною лабораторією Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2000–2009 років (науковий керівник проектів – Л. Г. Сокурянська).

Йдеться, зокрема, про загальнонаціональне дослідження «Сучасні університети як осередки формування інтелектуальної еліти українського суспільства» (2000–2001 рр.; за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження було опитано 1810 українських студентів).

Ще одним дослідженням, до матеріалів якого ми звернулись у цій монографії, є міжнародне дослідження «Вища освіта як фактор соціоструктурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств» (2005–2007 рр.; до вибірки цього дослідження увійшли 3057 студентів ВНЗ України, 750 студентів ВНЗ Білорусі та 577 студентів ВНЗ Росії; українська та білоруська вибірки є репрезентативними, російська – не репрезентативною).

З огляду на дослідницький фокус цієї монографії, головним джерелом емпіричної інформації, що аналізується у цій роботі, є міжнародне дослідження «Проблеми формування громадянської ідентичності молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008–2009 рр.; за репрезентативною вибіркою в межах цього дослідження було опитано 3058 студентів українських вишів, 628 російських та 300 білоруських студентів (вибірка нерепрезентативна)).

У цій монографії ми перш за все звертаємось до результатів досліджень, здійснених серед українського студентства.

Розрахунок вибірки українського масиву дослідження здійснювався за такими критеріями, як профіль та курс навчання студентів, а також територіальне розташування вітчизняних вишів. Так, за критерієм профілю навчання нами було опитано 788 студентів-гуманітаріїв (26 %), 724 студента природничих факультетів (24 %), 866 студентів (28 %) технічних та 676 студентів (22 %) економічних спеціальностей. За роком навчання було опитано: 1611 студентів першого курсу (53 %) та 1447 студентів (47 %) четвертого курсу. За ознакою територіального розташування українських ВНЗ, в яких проводилося дослідження, Центральний регіон представлений 23 % респондентів (N=693), Східний – 29 % (N=896), Західний – 25 % (N=764), Південний – 23 % (N=705).

Основним методом збору емпіричної інформації в межах зазначених вище досліджень (2000–2001, 2005–2007 та 2008–2009 років) було анкетне опитування студентів, яке, відповідно, було здійснено у 2001, 2006 та 2009 роках. Саме ці роки будуть позначені у таблицях (чи рисунках), що представляють порівняльні дані цих трьох досліджень.

Окрім кількісних, нами використовувались також якісні методи дослідження. До цих методів ми звертались у тому випадку, коли з'являлась необхідність уточнити деякі результати масового опитування, поглибити уявлення щодо механізмів та чинників процесу формування соціальних ідентичностей тощо. Зокрема, в межах останнього дослідження (2008–2009

років) були проведені фокусовані групові інтерв'ю зі студентами Харкова, Луцька та Львова з проблем особистісної значущості та чинників формування громадянської та етнічної ідентичності студентської молоді.

Серед методів обробки отриманої нами соціологічної інформації були використані такі, як параметричні методи, факторний аналіз, а також численні процедури інтелектуального аналізу даних (ІАД)¹, зокрема багатовимірне шкалювання, кластерний аналіз, метод дерев класифікації тощо.

Авторський колектив цієї наукової монографії є унікальним за своїм складом, бо до нього увійшли не тільки провідні фахівці кафедри соціології та соціологічної лабораторії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидати та доктори наук, але й аспіранти та студенти, що спеціалізуються на цій кафедрі. Серед них:

В. Арбеніна – кандидат філософських наук, доцент, відповідальний виконавець перелічених вище досліджень (вступ; розділи 1.2, 1.5; висновки; загальне редагування);

О. Голіков – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології (розділи 1.8 та 2.7 (у співавторстві), 2.3);

О. Дейнеко – студентка 5 курсу соціологічного факультету (розділи 2.7 та 2.8 (у співавторстві), 2.9);

Д. Засць – аспірант кафедри соціології (розділ 2.5);

А. Куразаєва – аспірантка кафедри соціології (розділ 2.2 (у співавторстві));

В. Кутирьова – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології (розділ 1.9);

О. Мусієздов – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології (розділ 1.3);

¹ Під інтелектуальним аналізом даних зазвичай розуміють певні механізми, що перетворюють дані емпіричного соціологічного дослідження на високорівневі інформаційні об'єкти, більш придатні для аналізу, ніж вихідна інформація. Одна зі специфічних особливостей інтелектуального аналізу даних полягає в тому, що ІАД дозволяє знаходити не тільки статистичні закономірності, тобто закономірності «в середньому», але й моделі (закономірності), що описують, пояснюють та прогнозують явища, які зустрічаються рідко, є унікальними (більш докладно про інтелектуальний аналіз даних див.: [7]).

А. Ніколаєвська – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології (розділи 1.10, 2.2 (у співавторстві));

Л. Овчиннікова – аспірантка кафедри соціології (розділ 1.6);

А. Пасисниченко – аспірант кафедри соціології (розділ 1.7);

А. Слободянюк – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології (1.8 у співавторстві));

Л. Сокурянська – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології, науковий керівник зазначених вище досліджень (вступ; розділи 2.1; 2.8 (у співавторстві), висновки; загальне редагування);

Ю. Сорока – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології (розділи 1.4, 2.4);

О. Філіппова – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології (розділ 1.1);

О. Хижняк – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри прикладної соціології (розділ 2.6).

Автори монографії висловлюють велику вдячність співробітникам кафедри соціології та соціологічної лабораторії **А. Будник, С. Гребенніковій, О. Орловій, Л. Хомусі**, які доклали багато зусилля до її підготовки та публікації.

Щиро дякуємо тим українським колегам, завдяки безкорисливій допомозі яких були здійснені всі наші дослідження: доктору історичних наук, професору, раднику ректора Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» **В. Астаховій** та доктору соціологічних наук, професору, проректору з науково-дослідницької роботи цього ж ВНЗ **К. Михайльовій**; кандидату філософських наук, доценту, завідувачу кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» **О. Поступному**; доктору соціологічних наук, старшому викладачу кафедри філософії та політології

Харківського національного економічного університету **І. Жеребятніковій**; кандидату соціологічних наук, доценту кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування», філософії та історії України Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка **П. Артёмову**; доктору соціологічних наук, професору, завідувачу кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка **О. Куценко**; кандидату економічних наук, завідувачу кафедри управління документно-інформаційними комунікаціями Академії муніципального управління (м. Київ) **Л. Піддубній**; доктору соціологічних наук, завідувачу кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка **Н. Черниш** та доктору соціологічних наук, професору цієї ж кафедри **Н. Коваліско**; кандидату соціологічних наук, доценту кафедри соціології і соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка» **В. Савці**; доктору філософських наук, професору, декану Інституту соціальних наук, завідувачу кафедри соціології Волинського національного університету імені Лесі Українки **Л. Кондратику** та кандидату філософських наук, доценту цієї ж кафедри **Т. Ліщук-Торчинській**; кандидату соціологічних наук, доценту кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка **С. Щудло**; кандидату соціологічних наук, доценту кафедри соціології управління Донецького державного університету управління **О. Мазурику**; доктору історичних наук, професору кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара **В. Городяненку** та кандидату соціологічних наук, доценту цієї ж кафедри **Л. Швидкій**; доктору соціологічних наук, професору, завідувачу кафедри соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля **Б. Нагорному**; асистенту кафедри «Економіка підприємства» Технологічного інституту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Сєверодонецьк) **Г. Соколовій**; кандидату

соціологічних наук, доценту кафедри соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова **О. Панкову** та старшому викладачу цієї ж кафедри **Т. Кривошеї**; доктору соціологічних наук, професору, завідувачу кафедри соціології і соціальної роботи Керченського державного морського технологічного університету **В. Чигрину**; кандидату соціологічних наук, професору, завідувачу кафедри філософії та соціології Херсонського національного технічного університету **В. Коробову**; кандидату соціологічних наук, доценту, завідувачу кафедри соціології та психології Чернігівського державного технологічного університету **В. Кондовичу**; кандидату соціологічних наук, доценту кафедри соціології Запорізького національного університету **Е. Гугніну**.

Особливу вдячність висловлюємо нашим білоруським та російським друзям та колегам: **Л. Філінський** – кандидату філософських наук, доценту кафедри соціології Білоруського державного університету (м. Мінськ) та **Ю. Вишневському** – доктору філософських наук, професору, завідувачу кафедри соціології та соціальних технологій управління Уральського федерального університету імені першого Президента Росії Б. М. Єльцина.

І, звичайно, наша велика вдячність студентам, які взяли участь у дослідженнях, результати яких покладені в основу цієї монографії.

Література:

1. Стегній О. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження / О. Стегній, М. Чурилов. – К., 1998. – 217 с.
2. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – 236 с.
3. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення / Національна безпека й оборона. – 2006. – № 7 (79). – С. 3–38.
4. Черниш Н. Й. Ідентичності в сучасній Україні та стратегії їх вивчення / Н. Й. Черниш // Вісник Харківського національного університету

імені В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи». – 2011. – № 941. – С. 100-110.

5. Львів – Донецьк : соціальні ідентичності в сучасній Україні / Спеціальний випуск часопису «Україна модерна» / За ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. – Київ-Львів : Критика, 2007. – 357 с.

6. Офіційний сайт Державного комітету Статистики України : Статистична інформація. Освіта [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua. – Назва з екрану.

7. Кислова О. Н. Основные направления внедрения методов интеллектуального анализа данных в социологические исследования / О. Н. Кислова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – № 999. – 2012. – С. 68-73; Кислова О. Н. Интеллектуальный анализ данных и компьютерная эпистемология как факторы методологических инноваций в современной социологии / О. Н. Кислова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 241-247 ; Кислова О. Н. Роль и место интеллектуального анализа данных в развитии эмпирической социологии / О. Н. Кислова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – № 844. – 2009. – С. 87-93.

РОЗДІЛ І. ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СТУДЕНТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1. Ідентифікація й ідентичності крізь призму концепту «політики ідентичності»

Ольга Філіппова

В останні десятиліття термін «ідентичність» досить міцно увійшов у політичний дискурс, засоби масової інформації, а також повсякденні практики. Справжній вибух інтересу до концепції «ідентичність» спостерігається і в академічному дискурсі: ідентичність стає призмою, крізь яку розглядаються, оцінюються та вивчаються важливі проблеми сучасного життя [1, р. 1].

У соціологічному знанні проблематика ідентичності та її дослідження є одним із домінуючих і разом із тим неоднозначних напрямів [2, р. 395]. Концептуалізація і вивчення ідентичностей, що були започатковані в роботах Ч. Кулі і Дж. Міда, з часом трансформувались в одну з центральних тем соціологічного дискурсу [1; 3; 4; 5]. Для начального періоду досліджень ідентичності в західній соціології (майже до 1970-х років) характерним було домінування «мікросоціологічної перспективи», в межах якої переважно вивчалось формування «самості» (self). Подібні дослідження фокусувались в основному на вивченні того, як міжособистісна інтеракція впливає на формування індивідуального смислу особистісної (індивідуальної) ідентичності («самості»). Сучасна ж соціологічна література, як зауважують дослідники [2, р. 385], є в певному сенсі «антитезою» подібної концептуалізації ідентичності. Це проявляється в тому, що, по-перше, багато робіт концентруються не стільки на вивченні індивідуальної ідентичності, скільки на дослідженнях колективних ідентичностей. По-друге, ідеї біхевіоризму, що визначали дослідницький підхід у вивченні ідентичності, поступаються місцем аналізу дискурсу, в межах якого формуються

ідентичності. По-третє, ідентичність розглядається насамперед як *ресурс* мобілізації, аніж як її продукт. І, по-четверте, вивчення «віртуальних» ідентичностей конкурує з дослідженням «вкорінених» ідентичностей у «співіснуючому світі» [2, р. 386].

У цьому підрозділі не ставиться за мету всебічно представити історію осмислення проблематики ідентичності в соціальних науках у цілому і в соціології зокрема. Досить докладний аналіз методологічних підходів, що існували в радянській і пострадянській (зокрема – російській) соціології у дослідженні ідентичностей та ідентифікаційних процесів, представлено в роботах Л. Дробіжевої. Виділяючи когнітивістський, мотиваційний та діяльнісний підходи до дослідження цієї проблеми, вона звертає увагу на те, що вибір того чи іншого концепту, розробленого в межах теорій символічного інтеракціонізму, теорії ролей, соціальної категоризації змінюється залежно від зміни політичної ситуації, а також мети того чи іншого політичного проекту [6, с. 19]. Автор також акцентує увагу на тому, що дослідження ідентичностей не може відбуватися без концептуальних змін, тобто певної динаміки як у розумінні цього феномену, так й у наукових концепціях, що забезпечують основу його досліджень. Це обумовлено, з одного боку, специфікою сучасних ідентифікаційних процесів, адже сучасне суспільство – за висловом Л. Дробіжевої – «це простір ідентичностей, що постійно змінюються»; саме тому, на думку автора, в сьогоdnішньому світі до «ризиків опинитися маргіналами більше схильні ті, хто зберігає ідентичність всупереч зміні об'єктивної соціальної ситуації та не здатні прийняти нові соціальні реалії» [7, с. 10]. З іншого боку – сучасні суспільства постійно відчують нові виклики, що ставлять їх перед необхідністю формулювати нові цілі і завдання, які, у свою чергу, детермінують ідентифікаційні процеси [6].

Останнім часом до досліджень ідентичностей все частіше звертаються сучасні українські соціологи. Досить докладний аналіз вивчення ідентичностей та ідентифікаційних процесів як на теоретичному, так і

емпіричному рівні представлений у роботах таких вітчизняних фахівців як А. Ручка [8], Н. Черниш [9], С. Шостак [10].

Слід зазначити, що проблематика ідентичності має не тільки і не стільки теоретичний вимір. У будь-якому суспільстві ідентичності завжди тісно пов'язані з реальними перестановками, перерозподілами і переструктуруванням, саме тому, як зазначає Л. Дробіжева, ідентичності є однією з тих тем, що «найбільш чуйно реагують на політичні зміни в країні та світі в цілому» [6, с. 19].

Для більш глибокого проникнення в сутність досліджуваних явищ і процесів необхідно, по-перше, розширення методологічних меж і методів дослідження; по-друге – формулювання нового дослідницького фокусу. Більшість соціологічних досліджень (і особливо – на пострадянському просторі) концентруються на «фіксації» різних ідентичностей, а також їх співвідношенні, тоді як низка питань, насамперед, питання про те, яким чином ідентичності переформуються соціальними відносинами, залишаються поза увагою дослідників. Крім того, якщо на початку пострадянського періоду дослідники відзначали наявність «кризи ідентичності», то в сучасний період увага починає акцентуватись на «гнучкості» та різноманітності форм і змістів ідентичностей. Логіка досліджень змушує шукати відповіді на питання про те, *яким чином відбувається формування ідентичностей; хто і що бере участь у даному процесі; як ці процеси відбуваються – як «нав'язування» (певного роду «примус») або як «визнання» ідентичності?* Однією зі спроб розширити методологічні межі досліджень ідентичності є її розгляд крізь призму концепту «політики ідентичності». Саме така розвідка пропонується нами.

Необхідно відзначити, що саме словосполучення «політика ідентичності» досить поширене в англomовній літературі [11; 12; 13; 14]. В останнє десятиліття цей термін також широко використовується в теоретизуванні й аналізі соціальних процесів пострадянського простору. Проте, практично ані в зарубіжній, ані у вітчизняній літературі не існує

чіткого визначення даного концепту, хоча початок його осмислення припадає на 1960-і роки.

У сучасній соціальній теорії аналіз політик ідентичності представлений двома напрямками: «політика ідентичності» як теоретичний концепт і «політика ідентичності» як соціальні практики. Слід зауважити, що більшість робіт фокусуються на дослідженні політик ідентичності як соціальних практик, зокрема, – динаміці масових мобілізацій і рухів за легітимацію тих чи інших ідентичностей.

Соціологічне осмислення поняття «політика ідентичності» було запропоновано Е. Гоффманом у його роботі «The Presentation of Self in Everyday Life» [15]. Однак для Е. Гоффмана «політика ідентичності» – це, перш за все, вплив людини на інформацію про себе, що продукується на соціальне оточення. Для реалізації даної політики існують різні техніки: техніка уникнення; техніка компенсації (викривлення думки про себе); техніка деідентифікації (зміна ознак ідентичності).

Сучасне осмислення політики ідентичності почалось у 1960-х рр. та відбувалося в межах західних соціогуманітарних наук. Поштовхом до цього стали спроби дослідників проаналізувати процеси, що були пов'язані з діяльністю різних «безмовних» груп, які раніше придушувались або зазнавали дискримінації у суспільствах; саме ці групи стали шукати своє нове місце у швидко мінливому соціальному світі. Соціальні та націоналістичні рухи, які виникли в останні десятиліття, сприяли тому, що увага дослідників концентрувалася на аналізі групових дій та політичних акцій. Як результат цього, в дослідженнях ідентичностей відбувається переміщення фокусу: від вивчення індивідуальних до аналізу колективних ідентичностей, серед яких домінують дослідження гендерних / сексуальних, расових / етнічних і класових ідентичностей [16, р. 1]. Основним дослідницьким питанням стає, зокрема, питання про те, яким чином колективно вироблені визначення конституують колективну та політичну залученість тих, хто ці визначення поділяє. Крім того, аналіз групових дій

також сприяв посиленню уваги до досліджень ідентифікаційних процесів. У цьому контексті велике значення надавалося вивченню механізмів, за допомогою яких відмінності створюються, утримуються і змінюються. У цей період спостерігаються спроби розгляду політики ідентичності, насамперед, як соціальних практик (пов'язаних з виникненням різних соціальних рухів). Як зауважує К. Хейс, політика ідентичності починалася з аналізу форм придушення меншин з метою розробки рекомендацій з реабілітації, переосмислення місця і ролі цих, раніше принижених, груп у суспільстві [17]. При цьому самі групи в процесі їх ідентифікації трансформували власну думку про себе і свою роль у суспільстві, в тому числі і через зростання самосвідомості.

Одна з перших спроб осмислення сутності «політики ідентичності» в пострадянському соціогуманітарному знанні була здійснена білоруським дослідником Г. Міненковим [18]. Хоча автором здійснений досить глибокий аналіз даного феномена, все ж він не дає чіткого визначення самого поняття «політика ідентичності». Крім того, Г. Міненкову не вдається подолати певну «політизацію» цього явища, тобто розгляду «політики ідентичності» у вузькому значенні, пов'язаному, насамперед, з аналізом політичної сфери. У своїх більш пізніх роботах, підкреслюючи, що «міркування про політику ідентичності – це не міркування про політику тільки», автор все-таки схильний говорити про неї як «... про культурні виміри політики» [19], або ж як частину мобілізаційних рухів [20].

Інтерпретація політики ідентичності як категорії політичного аналізу також пропонується в роботі українського політолога М. Пелагеші [21]. Розмірковуючи про шляхи європеїзації української національної ідентичності та роль української держави та Європейського Союзу у зазначеному процесі, автор використовує термін «політика ідентичності», яку визначає «як систему цілей та заходів, які здійснюються суб'єктом реалізації політики з метою створення таких умов, за яких особа ідентифікувала б себе з

національною державою та (або) з відповідним наддержавним утворенням» [21, с. 209].

Аналізуючи процес становлення громадянського суспільства в Україні, Ю. Тищенко та С. Горобчишина розглядають політику ідентичності у політичній площині. Згідно їхнього тлумачення, «політика ідентичності, по суті, передбачає процес прийняття рішень про здійснення певних акцій, дій, політики саме на підставі належності індивідуумів до конкретної національної, етнічної, расової або якоїсь іншої групи» [22, с. 12]. Таким чином, політика ідентичності розглядається як політична практика, в якій виокремлюють один із її механізмів – «колективні дії, які пов'язують учасників в об'єднане спільним досвідом солідарне ціле» [22, с. 13].

Слід зазначити, що словосполучення «політика ідентичності» досить часто використовується і розуміється у вузькому значенні. Саме тому при першому знайомстві з терміном «політика ідентичності» у багатьох неминує виникає її образ як «продукту» політиків та політичних партій. Політичний вимір політики ідентичності пояснюється й тим, що сам термін запозичений із західної соціальної теорії і, перш за все, політичної теорії, де політика ідентичності розглядається як центральний аспект політики та формування солідарностей спільнот (communities) періоду постмодерну. У межах цього підходу підкреслюється, що на зміну «законності» загальноприйнятої публічної ідентичності приходять «приватні» ідентичності, що засновані на расі, етнічності, сексуальних перевагах, фізичному стані, які вступають у конкуренцію / боротьбу за публічне визнання і легітимацію.

У нашу мову термін «політика ідентичності» прийшов з англomовної літератури. В англійській мові існує чітке розмежування понять «politics» («політікс») і «policy» («полісі»), які українською та російською мовою перекладаються одним словом «політика». Спробуємо розмежувати ці поняття. Отже, політика/politics розглядається як процес, завдяки якому групи людей беруть участь у прийнятті рішень. Ці процеси певною мірою містять соціальні стосунки, що торкаються питань влади; іншими словами,

згідно з М. Вебером, політика – це прагнення до участі у владі або здійснення впливу на розподіл влади. Політику в зазначеному сенсі можна порівняти зі «стратегією» – моделлю і способами поведінки і дій тієї чи іншої групи, що спрямовані на досягнення своїх довгострокових цілей. Це передбачає, перш за все, формулювання основних ідей і інтересів. У даному значенні політика в певному сенсі «суб'єктна» та передбачає активну позицію соціальних акторів, які самі ініціюють певні дії.

Інструментом реалізації стратегії є «тактика», якою і є політика / policy (наприклад, у цьому значенні ми використовуємо поняття «соціальна політика», «освітня політика», «економічна політика» і т. д.). Іншими словами, політика/policy – це певний механізм (політичний, управлінський, фінансовий або адміністративний) досягнення чіткої мети. Вона передбачає, що соціальні актори є «реципієнтами» (певною мірою – «пасивними споживачами»), яким «нав'язується» той чи інший метод досягнення тієї чи іншої мети (через реалізацію різних проектів і програм, як правило, пропонованих «зверху»).

Таким чином, кажучи про «політику ідентичності», важливо підкреслити її суб'єктність як здатність соціальних акторів до активних перетворень.

У центрі уваги тієї чи іншої політики ідентичності може знаходитися будь-яка ідентичність – гендерна, расова, професійна, релігійна, етнічна, локальна, регіональна, національна, громадянська, історична ідентичність і політики пам'яті, ідентичність «нетиповості» тощо. Здійснення і прояв, форми і зміст політики ідентичності так само різноманітні, як різноманітні соціальні актори і соціальні поля, в яких вони взаємодіють.

Зазначимо, що спроби осмислення концепту «політика ідентичності» які зроблені в наших попередніх публікаціях [23–27], віддзеркалюють еволюцію авторського підходу до дослідження «політики ідентичності» як теоретичного концепту. Розширюючи і уточнюючи раніше запропоновані визначення (див., наприклад: [25; 26; 27]), даний концепт можна

сформулювати наступним чином: *політики ідентичності* – це сукупність ідей і дій, які транслують певний зміст і смисл ідентичностей, що пропонується різними соціальними агентами (соціальними акторами і інститутами), які прагнуть до того, щоб дані ідентичності були визнані як легітимні. Це, у свою чергу, припускає, що соціальні агенти здійснюють різну за своєю формою і стратегіями діяльність у боротьбі за право контролювати смисли ідентичності, за право на «ім'я» у структурі легітимних номінацій і набуття стабільного статусу в структурі соціальних відносин, а, отже, – у структурі легітимних ресурсів. Політики ідентичності внаслідок множинності агентів, стратегій і залучених ресурсів створюють підставу інваріантності, множинності проектів ідентичностей.

Дане осмислення концепту «політики ідентичності» відрізняється від існуючих концептуалізацій кількома принциповими моментами.

По-перше, даний концепт не розглядається тільки в межах політичної теорії і політичних дій, не обмежується діяльністю лише тих соціальних агентів, які діють у політичному полі, а всі інші соціальні агенти автоматично виключаються.

По-друге, оскільки в запропонованій концептуалізації особливий акцент зроблено на суб'єктності як на властивостях і здатності соціальних акторів до активних перетворювань, то повинно йтись не про «політику» (як про якийсь один варіант ідентичності), а про «політики» ідентичності, тобто множинність проектів ідентичності, які пропонуються різними соціальними акторами. Саме тому слід говорити про концепт «політики ідентичностей».

По-третє, пропонується соціологічна операціоналізація концепту «політики ідентичностей». Дана операціоналізація представлена як набір категорій, навколо яких організуються (або «вибудовуються») колективні та індивідуальні дії, що конструюють політики ідентичності, а саме:

- *що* пропонується: якій *зміст* і *смисл* тієї чи іншої ідентичності, тобто які «версії» ідентичності пропонуються;

- *хто* бере участь у даному процесі: які соціальні актори пропонують і контролюють смисли ідентичностей;
- *за допомогою чого* відбувається формування ідентичностей: які інструменти або канали імплементації використовуються;
- *яким чином* ці процеси відбуваються: як «нав'язування» / «примус» або як «визнання» ідентичності;
- *які результати* політик ідентичності: тобто, яка змістовна структура ідентичностей.

Важливою з точки зору методології та операціоналізації поняття «ідентичність» є робота М. Кастельса «The Power of Identity». Автор пропонує класифікацію форм і джерел формування ідентичності, виділяючи:

- *легітимуючі ідентичності*, які вводяться владними інститутами суспільства для розширення та раціоналізації свого панування над соціальними акторами;
- *ідентичності опору*, які формуються акторами, які знаходяться в ситуації їх недооцінки й/або стигматизації логікою панування;
- *проективні ідентичності*, які виникають в ситуаціях, коли соціальні актори на основі доступного їм культурного матеріалу будують нову ідентичність, що має по-новому визначити їхнє положення в суспільстві і спрямована на перетворення всієї соціальної структури [28].

У формуванні легітимуючої ідентичності, яка вводиться пануючими інститутами суспільства для розширення та раціоналізації свого панування над соціальними акторами, політики ідентичності здійснюються як «нав'язування». Це характерно, насамперед, для умов модерності, коли всьому населенню країни «нав'язується» єдина версія розвитку світу, що відповідає інтересам домінуючої групи, ідентичності стають «нав'язаними», а політика ідентичності набуває форми «примусу». Під «примусом» розуміється, перш за все, політичний примус, у межах якого неможливе формування множинності політик ідентичності, а здійснюється одна політика ідентичності як цілеспрямована діяльність держави та її інститутів, які

прагнуть сформувати легітимуючу ідентичність, зміст і значення якої тісно пов'язані з ідеями, по-перше, про легітимність самої влади, а по-друге, – про легітимність існуючого структурування (соціального, етнічного, економічного, політичного та будь-якого іншого) суспільства. Це особливо яскраво проявляється, наприклад, у формуванні націй і національної ідентичності епохи модерну. Так, процес будівництва національної спільноти передбачає, з одного боку, уніфікацію літературної мови, гомогенізацію суспільства, розширення мережі комунікацій, урбанізацію і створення системи масової освіти, з іншого – конструювання та затвердження в широких верствах суспільства національної ідентичності. На думку Б. Андерсона, головним засобом, що сприяв становленню нового виду спільноти, тобто нації, був «друкарський капіталізм», який «відкрив для швидко зростаючого числа людей можливість усвідомити самих себе і пов'язати себе з іншими людьми принципово новими способами» [29, с. 58]. Капіталізм створив «уніфіковане поле обміну і комунікації», за допомогою якого відбувається поширення ідеї або проекту нації.

Е. Хобсбаум також відзначає, що по всій Європі протягом другої половини XIX ст. ми стикаємося з таким явищем, як «масове виробництво традицій» [30]. Однак принциповим тут є питання про те, хто виробляє традицію і конструє національну ідентичність. Модерність передбачає значну роль «професіоналів уявлень» у конструюванні національної ідентичності, яка, за словами А. Лукіної, є «нав'язаною ідентичністю», яка транслюється правлячою владою та інтелектуальною елітою за допомогою різних медіа [31, с. 234].

Здійснення політик ідентичностей як визнання або як нав'язування тісно пов'язане з питанням про те, хто наділяється правом пропонувати смисли ідентичності та контролювати ці смисли. Як зазначалося вище, епоха модерну наділяє вирішальною роллю державу. Особливо яскраво практики домінування держави та її інститутів у формуванні та здійсненні політики ідентичності проявляються в тоталітарних і авторитарних суспільствах.

Постмодернізм же виходить з принципів плюралізму та мультикультуралізму, заперечення домінування будь-якої групи і виступає проти соціальних чи етнічних привілеїв і дискримінації. В умовах постмодерну, ліберальних і демократичних суспільств смисли ідентичностей пропонуються і контролюються різними соціальними акторами, а політики ідентичностей здійснюються як політики «визнання». І якщо в епоху модерності головним засобом конструювання національної ідентичності і політик ідентичності був «друкарський капіталізм», то сьогодні цей засіб стає «медійним»: завдяки електронним ЗМІ практики конструювання «уявних спільнот» набувають нові виміри. Умови постмодерну також створюють передумови розширення кола суб'єктів, що беруть участь у колективному конструюванні ідентичностей, які пропонують свої варіанти цієї політики, а це, у свою чергу, передбачає відмову від «монополії» будь-якого суб'єкта або будь-якої версії національної ідентичності, що приводить до їх конкуренції в конструюванні ідентичностей.

Слід також підкреслити, що в соціологічній літературі існують різні підходи до розгляду природи колективної ідентичності. Поняття «колективна ідентичність» бере свій початок у класичних соціологічних концептах: «колективна свідомість» у теорії Е. Дюркгейма, «класова свідомість» у теорії К. Маркса, «розуміння» (у значенні «розділяти смисли») в концепції розуміючої соціології М. Вебера, «гемайншафт» у теорії Ф. Тьоніса. Спільним знаменником у цих теоріях є те, що в них у той чи інший спосіб йдеться про «ми-групи» або «ми-спільноти», підкреслюються подібності чи колективні властивості і риси, навколо яких об'єднується група. Спочатку в соціологічній літературі дані атрибути групи розглядалися як «природні» або «есенціальні» характеристики. У зв'язку з цим поширеною була точка зору і про те, що члени колективу (групи або спільноти) інтерналізували ці атрибути за допомогою залучення до уніфікованих соціальних практик [2, р. 386]. Сучасні трактування колективної ідентичності ставлять під питання «природність» колективних властивостей і образів. «Анти-есенціалістський»

підхід до вивчення колективних атрибутів акцентує увагу на соціальному конструюванні ідентичності як найбільш життєздатній основі колективної «самості». При цьому в подібних міркуваннях принциповим залишається питання про те, що розуміється під конструюванням. І якщо більшість дослідників поділяють точку зору про те, що ідентичності конструюються, то відповідь на питання про те, хто (а ще ширше – як) конструює, не має однозначної відповіді. Відповідно до одного з базових положень конструктивістської парадигми, це – «професіонали уявлень», а саме письменники, вчені, митці, політики. Конструктивістська парадигма в її «класичному варіанті» не допускає можливості, що колективні ідентичності можуть створюватись широким колом соціальних акторів, а не тільки конструюватися інтелектуалами та політиками і транслюватися через різні канали комунікації; при цьому всі інші розглядаються лише як реципієнти пропонованих смислів ідентичності. Однак, далеко не завжди соціальні актори наділяються суб'єктністю (що передбачає в тому числі їхню здатність до осмислення значень ідентичності). Так, прикладом слідування конструктивістській парадигмі в її «класичному варіанті» є обґрунтування вибору методологічного підходу в одному з досліджень К. Іващенко. Відправні ідеї полягають у тому, що 1) «... соціальні спільноти як такі не мають жодної колективної ідентичності і не можуть їх самостійно конструювати»; 2) «... „ми-ідентифікація” членів групи відбувається не внаслідок самостійно усвідомленої необхідності визначення себе як частини певної спільноти, а як результат „соціального запиту”» [32, с. 98]. Таким чином, соціальні актори апріорі розглядаються лише як реципієнти певної політики ідентичності, вони позбавляються суб'єктності, а отже й можливості брати участь у здійсненні політик ідентичності.

Однак, сучасна соціальна реальність розширює конструктивістську парадигму: так, аналіз колективних дій різних соціальних акторів показав, що виробництво і споживання, наприклад, української національної ідентичності

може здійснюватися колективно, за допомогою різних способів і в різних формах.

Дослідниками неодноразово відзначалося, що в сучасних суспільствах особливого значення набувають дискурси. Їх роль особливо підкреслюється в дослідженнях ідентичностей, які розглядаються як результат впливу дискурсивних практик. У теоретико-методологічному плані при дослідженні політик ідентичностей плідними представляються ідеї, сформульовані в роботах Т. Ван Дейка та Р. Водак, згідно з якими в дискурсивних полях – науковій літературі, художній літературі, публічній арені (промови та виступи, партійні документи), «полупублічних» обговореннях (фокус-групи), «напівприватних» обговореннях (якісні інтерв'ю), шкільній програмі, засобах масової комунікації – здійснюються дискурсивні практики конструювання ідентичностей [33–35]. Тут слід додати, що в цих полях відбувається не тільки конструювання ідентичностей, а й імплементація різних політик ідентичності. Однак, як зазначає Ван Дейк, не всі типи дискурсів рівнозначні в процесі соціального відтворення. У сучасних суспільствах безсумнівна зростаюча роль дискурсів мас-медіа у відтворенні спільних цінностей і вірувань; крім того, в будь-якому суспільстві особливу значимість має система освіти [34].

Також слід підкреслити специфічну роль академічного дискурсу. Оскільки у межах академічного поля відбувається концептуалізація явищ і процесів, дослідники певною мірою мають «владу номінацій»: запропоновані академічним дискурсом дефініції, які базуються на використовуваній методології, знаходять своє втілення через політичні дискурси, що визначають соціальну взаємодію і прийняття тих чи інших рішень на практиці.

Не менш значущим є питання про інструменти та канали імплементації політик ідентичності, які є досить різноманітні: законодавство, система освіти, політичні рухи та неурядові організації, література і мистецтво (включаючи кінематограф і анімацію), свята і комемораційні заходи, засоби

масової комунікації тощо. Проте, всі вони використовуються по-різному в різних соціальних умовах і, що особливо важливо, існують певні нерівності (або дисбаланс) між різними соціальними акторами в доступі до них.

Слід особливо підкреслити, що проблематика політик ідентичностей набуває практичного значення для сучасної України. Не остаточно завершений процес державо- та націотворення, «пошуків себе» робить питання про ідентичність значущими як на рівні держави («ідентичність України»), так й на рівні окремих соціальних груп та індивідів.

З перших років незалежності України питання про «зміст» ідентичностей постійно дебатується як у публічній сфері, так і в повсякденному житті. Офіційні варіанти національної та громадянської ідентичності, що були запропоновані різними політичними суб'єктами протягом цього періоду, сприймалися населенням України по-різному – від цілковитої підтримки до відкритого неприйняття. Складні процеси націо- та державотворення в сучасній Україні, де не існує уявлень про українську націю та національну й громадянську ідентичність, що поділялись би більшістю населення, політичний плюралізм, етнокультурне розмаїття, білінгвізм, неоднозначні інтерпретації минулого, різноспрямовані геополітичні орієнтації відбиваються в політиках ідентичностей, що здійснюються різними соціальними інститутами й агентами у боротьбі за легітимацію.

Звернення до концепту «політики ідентичності» обумовлено його значними евристичними можливостями для пояснення процесу формування соціальних ідентичностей населення України і студентської молоді зокрема. Наш подальший аналіз рівня сформованості різних видів соціальної ідентичності, а головне – їхнього змістовного наповнення дозволить, як нам здається, звернути увагу, по-перше, на множинність існуючих в Україні ідентифікаційних проектів, по-друге, встановити, які з них частіше за все сприймаються студентською молоддю, стають підставою для самовизначення нею своєї позиції у сучасному соціальному просторі.

Особливо підкреслимо, що політики ідентичності, що здійснюються різними соціальними агентами й акторами, мають потужний потенціал впливу на молодь – головний об'єкт, на який перш за все спрямовано їхній вплив. З іншого боку, молодь сама може претендувати на активну роль у здійсненні політик ідентичності, проявляючи свою суб'єктність соціальних акторів.

Література:

1. Hall S. Who Needs «Identity»? / S. Hall, P. Gay (eds). Questions of Cultural Identity. – London : Sage, 1996. – P. 1-17.
2. Cerulo K. A. Identity Construction : New Issues, New Directions // Annual Revue of Sociology. – 1997. – N23. – P. 385-409.
3. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
4. Бергер П. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман – М. : Медиум, 1996. – 324 с.
5. Брубейкер Р. За пределами «идентичности» / Р. Брубейкер, Ф. Купер // Ab Imperio. – 2002. – № 3. – С. 61-115.
6. Дробижева Л. Методологический подход: динамика в понимании и научных концепциях / Леокадия Дробижева // Национально-гражданские идентичности : опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой и Е. Головахи. – К., 2007. – С. 15-20.
7. Дробижева Л. Предисловие / Леокадия Дробижева, Евгений Головаха // Национально-гражданские идентичности : опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой и Е. Головахи. – К., 2007. – С. 9-14.
8. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності / А. Ручка / Соціокультурні ідентичності та практики / Під. ред. А. Ручки. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 10-98.

9. Черниш Н. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька : компаративний аналіз (1994-2004 рр.) / Н. Черниш, О. Маланчук // Україна модерна – 2007. – С. 61-92.
10. Шостак С. Ідентичність як проблема соціологічного теоретизування / С. Шостак // Соціальні виміри суспільства: [зб. наук. праць]. – Вип. 5. – К. : Стилос, 2002. – С. 107-122.
11. Keith M. (ed). Place and the Politics of Identity / M. Keith & S. Pile (eds). – New York : Rotledge, 1993.
12. Calhoun C. (ed). Social Theory and the Politics of Identity / C. Calhoun. – Oxford : Blackwell Publishers, 1994.
13. Laffan B. The politics of identity and political order in Europe / B. Laffan // Journal of Common Market Studies. – 2008. – Vol. 34. – Issue 1.
14. Thapan M. (ed.) Transnational Migration and the Politics of Identity / M. Thapan // Singapore Journal of Tropical Geography – 2007. – Vol. 28 Issue 3, P. 364-365.
15. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life / Erving Goffman – N.Y. : 1959.
16. Appiah K. A. Editors introduction : multiplying identities / K. A. Appiah, H. L. Gates Jr. // Identities, ed. K. A. Appiah, H. L. Gates Jr. 1995. – Chicago, I.L : Univ. Chicago Press – P. 1-6.
17. Heyes C. Identity Politics. [Електронний ресурс] / C. Heyes // Stanford Encyclopedia of Philosophy. Режим доступу: <http://plato.stanford.edu/archives/fall2002/entries/identity-politics/>. – Назва з екрану.
18. Миненков Г. Я. Идентичность в политическом измерении: [Електронний ресурс] / Г. Миненков // Аналитический ресурс «Наше мнение». Режим доступу : <http://www.nmnby.org/pub/051205/ident.html>. – Назва з екрану.

19. Миненков Г. Я. Политика идентичности : взгляд современной социальной теории : [Электронный ресурс] / Г. Миненков. – Режим доступа : <http://belintellectuals.eu/media/library/.doc/>. – Назва з екрану.
20. Миненков Г. Я. «Отморозки», или О том, как рождается гражданская идентичность / Г. Я. Миненков // Топос : Философско-культурологический журнал. – Вильнюс, 2006. – № 2 (13). – С. 25-45.
21. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації / Наталя Пелагеша. – К., 2008. – 289 с.
22. Тищенко Ю. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко, С. Горобчишина; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна». – Режим доступа : <http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/identity2010.pdf>. – Назва з екрану.
23. Победа Н. Социальные институты и конструирование идентичности / Победа Нелли Александровна, Филиппова Ольга Аркадьевна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2002. – С. 228-234.
24. Филиппова О. Украинская «региональность», политика идентичностей и поиски оснований консолидации / Филиппова Ольга Аркадьевна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 261-266.
25. Филиппова О. «Футболіємо разом» : коллективное производство и потребление украинской национальной идентичности / Филиппова Ольга Аркадьевна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – С. 258-265.
26. Filippova O. Politics of identity through school primers : discursive construction of legitimate image of state, nation and society in Soviet and

independent Ukraine / Olga Filippova // *Anthropology of East Europe Review* – 2009, Spring – Vol. 27, Issue 1. – P. 29-37.

27. Filippova O. Representation of History and Identity Construction: A Transnistrian Museum as a Case Study / Olga Filippova // *Interstitio. East European Review of Historical Anthropology*. – 2008. – № 1.

28. Castells M. The Power of Identity / M. Castells. – Malden, MA : Blackwell, 1997.

29. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Бенедикт Андерсон [перевод с англ. В. Николаева]. – М. : Канон-Пресс-Ц, 2001. – 288 с.

30. Hobsbaum E. Mass-producing traditions: Europe, 1870 – 1914 / Hobsbaum Eric // *Invention of Tradition*. Hobsbaum Eric and Terence Ranger eds. – Cambridge : Cambridge University Press, 1983. – P. 263-307.

31. Лукина А. Технологии производства и утверждения национальной идентичности / Анастасия Владимировна Лукина // *Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России* / Отв. ред. В. С. Магун. – М. : Издательство Института социологии РАН, 2006. – С. 233-253.

32. Иващенко Е. Коллективные идентификации украинцев в возрастной перспективе / Екатерина Иващенко // *Национально-гражданские идентичности : опыт России и Украины в период трансформации*. / Под ред. Л. Дробижевой и Е. Головахи. – Киев, 2007. – С. 97-104.

33. Van Dijk T. N. Ideology and Discourse. A Multidisciplinary Introduction. English version of an Internet course for the Universitat Oberta de Catalunya (UOC), July 2000. [Электронный ресурс] / T. Van Dijk // *Discourse in society*. Website of Teun A. van Dijk. – Режим доступа: <http://www.discourses.org/UnpublishedArticles/Racism,%20discourse,%20textbooks.htm>. – Назва з екрану.

34. Van Dijk T. Racism Discourse and Textbooks. The coverage of immigration in Spanish textbooks. Paper for a symposium on Human Rights in

Textbooks, organized by the History Foundation, Istanbul. – April 2004
[Електронний ресурс] / T. Van Dijk // Discourse in society. Website of Teun A.
van Dijk. – Режим доступу : [http://www.discourses.org/
UnpublishedArticles/Racism,%20discourse,%20textbooks.htm](http://www.discourses.org/UnpublishedArticles/Racism,%20discourse,%20textbooks.htm). – Назва з екрану.

35. Wodak R. The discursive construction of national identity / Ruth
Wodak, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl and Karin Leibhart. – Edinburgh
University Press, 1999.

1.2. Сутність, прояви та чинники формування громадянської ідентичності українського студентства

Віра Арбеніна

Концептуальні положення дослідження громадянської ідентичності

Формування колективної ідентичності населення країни вважається необхідною умовою забезпечення демократичною державою своєї легітимності та стабільності [1, с. 18]. У сучасному науковому дискурсі для її позначення застосовуються поняття «національна» та «громадянська» ідентичність¹. Але їхня інтерпретація не є досить усталеною, а головне – не визначеним залишається співвідношення між цими феноменами. І це заважає чіткому розумінню того, які саме форми колективної ідентичності населення країни ми з'ясовуємо в процесі діагностики стану націєтворних процесів в країні.

Найбільш багатозначним є поняття «національна ідентичність». Його інтерпретація може бути досить відмінною, оскільки залежить, по-перше, від того, яке поняття розглядається як родове: «нація» або «національна», по-друге, від того, як трактується феномен «нація». Тому нам здається дуже слушною думка Л. Нагорної щодо необхідності «якомога чіткіше окреслювати термінологічні межі понять із прикметником «національне» [4, с. 16].

Не дивлячись на семантичну близькість понять «нація» та «національне», вони мають суттєві змістовні відтінки. Зокрема, вважається, що нація – це суспільно-політична категорія, яка вказує на стосунки народу з певною державою й об'єднує в собі як певні елементи громадян цієї держави.

¹ Оскільки поняття «громадянин» кореспондується не тільки з державним утворенням, а й із соціальною спільнотою співгромадян деякі автори, в залежності від контексту, вживають визначення «державно-територіальна», «державно-громадянська», «національно-громадянська» ідентичності. Зокрема, Л. Дробіжева доводить доцільність вживання саме останніх термінів у специфічних умовах Російської Федерації [див.: 2, с. 10]. Використовуються вони і українськими дослідниками (К. Іващенко, О. Стегній та іншими) в колективній монографії «Національно-громадянські ідентичності та толерантність. Досвід Росії та України в період трансформації» [3, с. 978-128; с. 128-141].

Поняття ж національного вказує на культурні ознаки народу, насамперед, мову, релігію тощо [5, с. 32].

Додатково уможлиблює різне тлумачення феномену «національна ідентичність» існування різних моделей нації, одна з яких базується на етнічних, інша – на громадянських засадах. У першому випадку йдеться про націю як етнічний колектив, організований політично у формі держави, у другому – про поліетнічне за своїм складом утворення, головними ознаками якого є територія та громадянство. Відповідно до цього, в одному випадку тотожними стають етнічна й національна ідентичність, у другому випадку – національна та громадянська ідентичності. Однак, якщо ототожнення етнічної та національної ідентичності у разі, коли йдеться про сучасну політичну націю, поступово долається, ототожнення національної та громадянської ідентичності є глибоко поширеним.

Теоретико-методологічною підставою цього є існуючі уявлення про націю, яка, за висловом Е. Сміта, має, так би мовити, два обличчя: одне дивиться в бік етнокультурного самовизначення, а друге – територіальної, правової і політичної солідарності [6, с. 56].

Як вважають прибічники модерністської концепції, якщо звернутися до витоків формування *ідеї* нації та перших спроб її реалізації у Франції, Великій Британії та США, то виявляється, що йшлося передусім про націю як політичну форму демократії, як про особливу форму політичної інтеграції шляхом забезпечення участі у житті держави усіх її громадян – юридично та політично рівних людей. Відомий французький соціолог Домінік Шнаппер у своїй роботі «Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації» [7] доводить, що сама ідея нації базується передусім на принципах та цінностях інституту громадянства. Але, як визнає й сама Д. Шнаппер, й багато інших відомих фахівців у галузі націології, зокрема Е. Сміт [див.: 6], Н. Шадсон [8], Ю. Габермас [9], юридична конструкція нації-громадян, що базується на проголошенні їх прав і свобод, політичної участі, є доволі абстрактною, не може бути дієвою підставою соціальної солідарності. Як доводить

Ю. Габермас, перетворення тієї чи іншої сучасної держави у державу *національну* неможливе без символічної побудови «народу» [9, с. 277]. Тому політичний проект нації, як правило, доповнюється культурологічним проектом. Як вважає найавторитетніший фахівець у галузі націй та націоналізму Е. Сміт, «навіть нації, створені здебільшого на основі колективних політичних ідентичностей, потребувала певної культурної основи у вигляді міфів, спогадів, символів і традицій, щоб створити міцнішу єдність серед своїх часто різних народів, і цей матеріал часто можна було знайти в культурних ресурсах етнічних спільнот [6, с. 52].

Здійснений ним у широкому історичному діапазоні – від античності до наших часів – аналіз дозволяє дійти висновку, що «історичний тип людської спільноти, позначений терміном „нація”, є культурним і (або) політичним, або і культурним, і політичним, тобто цей термін позначає тип людської спільноти, що, як вважають, має колективну культурну ідентичність, або колективну політичну ідентичність, або і ту, і ту» [6, с. 38]. При цьому він зауважує, що «насправді культурні та політичні ідентичності поєднуються різними способами і різною мірою, і важко, можливо, навіть марно намагатись роз'єднати їх і поставити в певній каузально-історичній послідовності» [6, с. 246].

Зазначимо, що саме завдяки сплаву культурного та політичного виник широко розповсюджений в сучасному світі феномен нації – держави та все більш унормованим стає трактування національної ідентичності як такого результату ідентифікаційних практик, який пов'язує індивіда зі своєю державою не тільки фактом приналежності до громадян даної держави, але й відчуттям приналежності до єдиної соціальної спільноти, яка базується, у тому числі, і на культурних підставах.

Дійсно, більшість національних держав, що формувались у модерну епоху, вирішували проблему культурно-політичної бінарності нації, базуючись на широко визнаному положенні: для того, щоб населення країни могло «уявити» себе (у сенсі Б. Андерсона) як націю, необхідне не тільки

існування всіх атрибутів державності, але й загальнонаціональної культури, роль якої зазвичай виконує культура націєутворюючої, титульної спільноти. Цей класичний, апробований в історичній практиці багатьох сучасних націй сценарій неминуче передбачав використання державою політики етнокультурної та мовної гомогенізації різнорідного населення країни. Саме завдяки цьому більшість сучасних націй набули свого неповторного «національного» обличчя, було створено символічне поле спільних національно-культурних, громадянських ідентичностей [10, с. 108].

Питання підстав формування національної ідентичності з новою силою актуалізувалось наприкінці ХХ століття у зв'язку з виникненням на карті світу багатьох новостворених держав, де формування націй із різних причин є «запізнілим», відбувається у постмодерну епоху, однією з ознак якої є поступове перетворення національних держав у постнаціональні. За цих умов предметом обговорення та гострих дискусій стає питання доцільності і, більше того, – принципової можливості застосування «класичної» концепції націєбудівництва та такої моделі національної ідентичності, яка сполучає політичні та загальнокультурні ознаки. Досить вагомо звучать аргументи тих фахівців [див., зокрема: 8, 9], які вважають, що сьогодні населення країни слід консолідувати перш за все навколо демократичних, конституційно-правових цінностей, програм економічного та соціального розвитку, перспектив майбутнього розвитку держави та громадянського суспільства.

Вибір можливих шляхів формування колективної ідентичності постав як невідкладна проблема з перших років проголошення незалежності України. Хоча такий статус вона отримала завдяки збігу цілої низки обставин, що призвели до розпаду СРСР, новостворена держава вже 1 грудня 1991 року одержала підтвердження своєї легітимності на всенародному референдумі. Його результати засвідчили, що переважна більшість населення країни, представники усіх її етнічних груп прийняли та привітали проголошення суверенітету республіки. Але безсумнівним є те, що найбільшою мірою це відповідало прагненням українського етносу, його

багатовіковій мрії мати власну державність. Тому досить логічним є те, що в основу розбудови української нації були одночасно закладені компоненти і політичної, і етнічної моделі. Українська нація вбачається як спільнота громадян різного етнічного походження, яких пов'язує не тільки визнання як цінності факту існування української державності та приналежності до її громадян, але й спільні культурні риси. Саме на цій концепції базується політика ідентичностей, що досить наполегливо та послідовно проводиться владними органами й усіма державними інститутами протягом усіх років незалежності України.

Головними засобами, що використовуються, є надання українській мові статусу державної, обов'язковий перехід на цю мову в офіційній сфері, у системі освіти та діяльності засобів масової інформації, запровадження нової державної символіки (гімну, прапору, гербу України), нового календаря святкових дат, якими вшановуються визначні події в історії України, її видатні особи тощо. Усе це має сприяти усвідомленню громадянами України спільності свого минулого та майбутнього, інтерналізації тих політичних та культурних цінностей, які мають бути ідентитетами національної приналежності й дозволять населенню України сприймати себе як єдину соціальну спільноту.

Слід, однак, зазначити, що масштабність і надзвичайна складність поширення загальнонаціональної ідентичності на усіх громадян України, що мають одночасно різні етнічні, мовно-культурні, релігійні, конфесійні, регіональні тощо ідентичності, не дозволяє сподіватись на те, що ця мета буде досягнута у короткий строк.

Те, що цей процес скоріше за все буде довготривалим, підтверджують результати моніторингових досліджень, що здійснюються Інститутом соціології НАН України. Вони свідчать, що протягом усього досліджуваного періоду (2000–2010 роки) чисельність тих, хто вважає себе перш за все громадянином України, коливалось у межах (+) (–) 40 % і лише починаючи з 2005 року дещо перевищувала 50 % [11, с. 536].

Той факт, що далеко не у всіх громадян України за формальним статусом сформувалась громадянська ідентичність, з високою ймовірністю можна пояснити існуванням внутрішньої незадоволеності цим статусом, який не завжди є результатом вільного вибору особистості. Як вважає В. Степаненко, «фрустрація масових сподівань та, особливо, соціально-економічних очікувань населення, пов'язаних із перспективами української незалежності, може бути однією з причин психологічно-емоційного «протестного» несприйняття української громадянської ідентичності» [10, с. 112].

Можна також припустити, що серед багатьох чинників, які можуть зумовлювати неготовність значної частини населення країни сприймати себе як громадян України, мабуть, не останню роль відіграє неприйняття такої концепції української нації, яка наповнюється не тільки політико-громадянським, але й етнічним змістом. Про це свідчить та помітна диференціююча роль, яку відіграють у процесі формування національної ідентичності такі фактори, як етнічна (див.: [12]), етнолінгвістична [13, 18], регіональна [14, 15, 19] приналежність респондентів. О. Злобіна та О. Резнік, докладно проаналізувавши соціально-демографічні, соціокультурні, соціоструктурні тощо характеристики тих респондентів, які різною мірою ототожнюють себе з громадянами України, доходять висновку, що формування цього типу ідентичності значною мірою детерміноване переліченими вище факторами [див.: 21].

Звертає увагу той факт, що, незважаючи на те, яке завдання дослідження проголошується: чи то вимірювання стану розвитку у населення України національної, чи то громадянської ідентичності, в більшості випадків центральною проблемою стає з'ясування ставлення респондентів до статусу громадянина України. Але наскільки це правомірно?

Можна погодитись із думкою Л. Нагорної, що «зрештою, про дефініції не сперечаються, про них домовляються» [4, с. 20]. Але її висновок про те, що «сучасний стан українського суспільства, в якому етнічні пріоритети не є

домінуючими, створює всі умови для моделювання таких категоріальних структур громадянської нації, в яких поняття «національне» стійко асоціюватиметься з юридичним громадянством» [4, с. 20], здається спрямованим перш за все на галузь практичної політики, того, що визначається як політика ідентичностей. Однак як соціологічне, так і політологічне дослідження вимагає чіткої концептуалізації понять, що використовуються, у тому числі на операціональному рівні. Це важливо не тільки з формально-логічної точки зору. Адже від міри адекватності терміна змісту явища, що їм позначається, залежить якість його вивчення та інтерпретації.

Існування різних підстав консолідації населення країни та різних підстав процесу формування їх колективної ідентичності робить важливим розмежування таких її форм, як «національна» та «громадянська ідентичність», у тому числі на емпіричному рівні.

Зазначимо, що програма нашого дослідження передбачала аналіз процесу формування єдиного символічного поля як громадянських, так і культурних ідентичностей. Більш того, з метою визначити, як співвідносяться між собою ці види ідентичностей в умовах сучасної України, ми намагались з'ясувати, що саме мають на увазі українські студенти, говорячи: «Це моя країна», та який зміст вони вкладають у визначення «українці» (цьому присвячені підрозділи 1.3 та 1.4). Однак головною метою нашого дослідження був соціологічний вимір стану сформованості громадянської ідентичності українського студентства. Це зумовило необхідність чітко концептуалізувати досліджуваний феномен на операціональному рівні. При цьому ми, по-перше, спирались на існуючі трактовки поняття «громадянин» як основоположного при з'ясуванні сутності громадянської ідентичності, по-друге, виходили з уявлення щодо структури соціальної ідентичності як феномену, що включає в себе не тільки раціональні, але й ціннісно-емоційні та поведінкові компоненти.

У більшості сучасних довідників поняттям «громадянин» позначають осіб, які належать до населення даної держави, користуються її захистом, мають сукупність прав та обов'язків, які накладені на них статусом громадянина держави [22, с. 143]. Виходячи з вищенаведеного, про *сформовану громадянську ідентичність ми вважаємо можливим говорити у тому разі, коли особистістю не тільки усвідомлюється її приналежність до держави, громадянином якої вона є за своїм статусом, та приналежність до спільноти співгромадян, пов'язаних між собою перш за все економічними та політичними зв'язками (у цьому разі мабуть правомірно говорити про «ідентичність підданства»)* [10, с. 109], але й набувають ціннісної значущості всі атрибути державності, її символіка (Конституція, прапор, гімн, визначні історичні дати, видатні особи, що шануються як «національні герої» тощо), а спільна з іншими співгромадянами «територія життя»¹ сприймається як Батьківщина. Саме на ці ідентитети, як нам здається, спирається особистість, визначаючи своє місцерозташування у соціальному просторі.

Теоретично можна виділити кілька основних позицій, що характеризують ступінь інтегрованості індивіда у політико-територіальне утворення, яке у сучасному суспільствознавстві визначають як політична або ж громадянська нація. Ці позиції можуть варіюватись від повного неприйняття і дистанціювання (позиція «чужий у чужій країні») до глибокої прихильності до своєї країни, домінування патріотичних почуттів і настроїв. Між цими крайніми позиціями знаходиться позиція лояльного ставлення до своєї країни. Йдеться про установку або поведінку, яка полягає у дотриманні існуючих правил, норм, розпоряджень, а також у виконанні своїх обов'язків стосовно інших, навіть за незгоди з ними [див. більш докладно: 24].

Перелічені позиції: «дистанціювання-лояльність-патріотична налаштованість» утворюють шкалу, яка, виходячи з нашої концепції, може бути застосована при вимірюванні рівня громадянської ідентичності. Її

¹ Цей вираз, дуже вдалий, на наш погляд, ми запозичили зі статті В. Тихоновича [див.: 23, с. 135].

апробація стосовно студентської молоді була одним із завдань нашого дослідження.

Місце та значущість громадянської ідентичності в системі територіально-просторових ідентичностей українського студентства

Багатоманітність ролей і функцій, які виконує сучасна людина, її включеність у різноманітну систему соціальних зв'язків, зумовлює, з одного боку, зовнішню необхідність, з іншого – внутрішню потребу у визначенні свого місця у соціальному просторі, диференційованому на численні соціальні групи та спільноти. Цю рефлексію щодо свого місця у світі прийнято позначати як процес соціальної ідентифікації. Її результатом та наслідком стає формування соціальної ідентичності. Йдеться про усвідомлення та відчуття своєї приналежності до тих чи інших соціальних спільнот, готовність інкорпоруватись до них на засадах членства.

Оскільки предметом нашого дослідження є передусім громадянська ідентичність сучасного українського студентства, до загального переліку ідентифікаційних координат були включені лише ті різновиди соціальних спільнот, які, за нашим припущенням, можуть або конкурувати, або гармонійно співіснувати з громадянською ідентичністю. До таких можуть бути віднесені етнічна, регіональна, локальна, європейська та глобальна (сприйняття себе як громадянина світу) ідентичності, а також радянська ідентичність, яка все ще зберігає свою дієвість.

Одержаний розподіл думок щодо міри ототожнення себе з переліченими груповими та просторовими спільнотами представлений у таблиці 1.2.1.

Різнманіття соціальних спільнот, що стають об'єктом емоційно-ціннісного ставлення з боку індивідів, обумовлює ієрархічний характер побудови системи соціальних ідентичностей особистості. При цьому на провідні місця виходять ті з них, які актуалізовані загальною соціальною ситуацією або особистісними життєвими обставинами [17, с. 71-72].

Таблиця 1.2.1

**Чисельність студентів, які різною мірою відчують свою
приналежність до різних соціальних спільнот (%)**

Відчують себе...	Повною мірою	Скоріше відчують	Важко відповісти однозначно	Скоріше не відчують	Не відчують	Середнє	Ранг
	5	4	3	2	1		
представником своєї етнічної групи	38,1	38,3	16,9	3,8	2,9	4,049	4
громадянином України	57,1	28,3	9,1	2,8	2,7	4,345	2
представником свого регіону	49,6	28,5	15,5	3,2	3,2	4,181	3
мешканцем свого рідного міста, села, селища	63,3	23,9	8,4	2,5	2,0	4,440	1
радянською людиною	6,1	9,7	18,2	17,7	48,3	2,076	7
європейцем	13,4	22,2	27,9	15,9	20,6	2,920	6
громадянином світу	32,8	23,5	21,4	8,1	14,2	3,525	5

Якщо з цих позицій інтерпретувати ту ієрархію ідентичностей, що зафіксована у табл. 1.2.1, то найбільш «опуклими», тобто такими, що утворюють ідентифікаційне ядро, можна вважати локальну (повною мірою відчують приналежність до рідного міста, села, селища 63 % опитаних) та громадянську ідентичність (високий рівень причетності до громадян України зазначили 57 % респондентів). Однак, якщо прив'язаність до своєї «малої Батьківщини» є органічною, формується у більшості випадків природним шляхом, то сприйняття себе як приналежного до «уявленої» спільноти громадян (у сенсі Б. Андерсона) є наслідком процесу цілеспрямованого конструювання цього різновиду ідентичності.

Середні позиції, що є більш-менш наближеними до ідентифікаційного ядра, займають регіональна, етнічна та глобальна ідентичності: їх високу значущість відмітили досить багато учасників дослідження: 50 %, 38 % та 33 % відповідно.

У положенні периферійних ідентичностей, тобто таких, що перебувають на маргінесі системи ідентифікаційних координат, опинились європейська та радянська ідентичності.

Простежити дію деяких механізмів формування соціальних ідентичностей дозволяє порівняльний аналіз результатів їх виміру, який був здійснений нами у 2001, 2006 та 2009 роках (див. табл. 1.2.2).

Таблиця 1.2.2.

**Зміни у чисельності студентів, які повною мірою відчують свою
приналежність до різних соціальних спільнот
(за даними досліджень 2001, 2006 та 2009 років)***

Відчують себе...	2001 рік n=1972	2006 рік n=3057	2009 рік n=3058
представником своєї етнічної групи	31,0	44,1	38,1
громадянином України	31,9	54,7	57,2
представником свого регіону	—	39,3	49,6
радянською людиною	3,3	4,8	6,1
європейцем	8,8	11,8	13,4
громадянином світу	20,4	31,9	32,8

*зазначимо, що оскільки вимірювання локальної ідентичності у попередні роки не проводилось, вона не включена у наведений перелік.

Привертає увагу, що якщо у 2001 році чисельність тих, хто відчував себе представником своєї етнічної групи та громадянином України, була однаковою, то у наступні роки спостерігається стрімке зростання значущості останньої (див. рис. 1.2.1). Це, на нашу думку, може бути пояснено тими відмінностями у соціальній ситуації, що існували в роки, які вважаються формативним періодом соціалізації підростаючого покоління. Для тієї когорти молоді, яка опинилась на студентських лавах у 2001 році, це була середина 1990-х років, тобто самий початок розбудови незалежної держави й конструювання української нації.

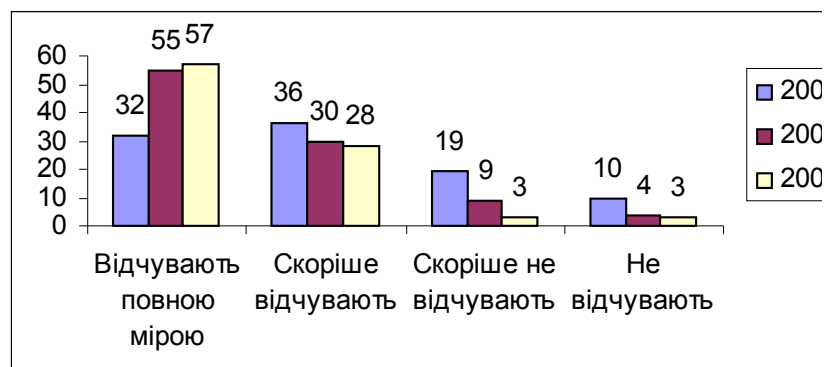

Рис. 1.2.1. Чисельність студентів (%), які різною мірою відчували себе громадянами України (за даними досліджень 2001, 2006 та 2009 років)

Формативний період соціалізації молоді, яка стала об'єктом наших подальших досліджень, припав на середину 2000-х років, – період, коли формування національної ідентичності політичними, ідеологічними та освітніми засобами розглядалось владними органами й інститутами держави як один із найважливіших напрямів їхньої діяльності, і, як засвідчують результати нашого дослідження, ці зусилля вже дають досить вагомий результат.

Слід підкреслити, що за чисельністю осіб, які декларують високий рівень громадянської ідентифікації, студентство помітно випереджає аналогічну чисельність серед інших груп населення України. Адже, як ми вже вказували, за даними моніторингових досліджень, що здійснюються Інститутом соціології НАН України за загальнонаціональною вибіркою, чисельність тих, хто перш за все вважає себе громадянином України, у період 2000–2004 рр. коливалось у межах 41–44 %. Лише у 2005 році цей показник сягнув 55 %, але потім повернувся до значення 51–52 % [11, с. 536].

Пояснення зазначених відмінностей досить очевидне: у покоління, формування свідомості якого відбувається вже в умовах української державності, сприйняття себе як її громадян виникає більш природним шляхом, позбавлено тих внутрішніх конфліктів, які вимушені були долати ті верстви населення країни, яким довелося здійснювати непростий для

багатьох процес реідентифікації. Тим не менш, далеко не у всіх сучасних студентів процес громадянської ідентифікації завершився остаточно (кожний десятий опитаний не зміг однозначно визначитись щодо свого ставлення до цього статусу, а майже кожний двадцятий скоріше або зовсім не сприймає його).

На цьому тлі, мабуть, не таким вже несподіваним є факт зарахування себе частиною українського студентства часів незалежності до радянської спільноти: за даними досліджень 2001 та 2006 років зазначили, що повною мірою та скоріше відчують себе радянською людиною 14 % опитаних у ці роки та 16 % опитаних у 2009 році. Припущення щодо протестного характеру цього різновиду ідентичності ми маємо намір перевірити при подальшому аналізі (див. підрозділ 1.8).

Фактом, який не варто залишати поза увагою, є більша розвиненість у українських студентів відчуття себе як громадянина світу, ніж європейцем (співвідношення між цими ідентичностями становить 33 % та 13 %). Пояснити це, на наш погляд, можна наступним чином: спроби політико-ідеологічними та просвітницькими засобами внести в свідомість населення України й, у першу чергу, молоді усвідомлення себе як невід'ємної частини Європи блокуються далеко не європейським способом та рівнем життя переважної частини українських громадян. У той же час усе більш широке включення сучасної молоді у глобальні системи масових комунікацій (зазначимо, що користувачами Інтернет у 2001 році була приблизно половина опитаних студентів України (53 %), а у 2009 році вже абсолютна більшість – 92 %) надає сприятливі можливості відчувати себе приналежним до необмеженої ніякими територіальними та географічними кордонами світової спільноти.

Як ми вже вказували, перші місця у загальній структурі тих соціальних ідентичностей, що були предметом нашого аналізу, посіли локальна та громадянська ідентичність, що дало нам підстави віднести їх до ядерних утворень ідентифікаційної системи. Для додаткової перевірки цього

висновку, перш за все стосовно громадянського самовизначення, нами був використаний кореляційний аналіз, результати якого наведені у таблиці 1.2.3.

Таблиця 1.2.3

Взаємозв'язок громадянської ідентичності з іншими різновидами соціальних ідентичностей

(показники кореляції Пірсона (r) та ламбда-коефіцієнт Гудмана)

Різновиди ідентичностей	Коефіцієнт кореляції Пірсона (значим 1%)	Коефіцієнт ламбда Гудмана	
		Вплив на громадянську інших видів ідентичності	Вплив громадянської на інші види ідентичності
Етнічна	0,518	0,085	0,283
Регіональна	0,350	0,022	0,120
Локальна	0,369	0,074	-
Радянська	-0,099	-	0,007
Європейська	0,122	-	0,019
Глобальна	0,161	-	0,058

Як відомо, коефіцієнт кореляції Пірсона (r) свідчить про наявність тієї чи іншої міри залежності між двома змінними. У нашому випадку громадянська ідентичність розглядалась як «залежна змінна», а усі інші види ідентичності як «незалежні змінні». І, як можна побачити з наведеної таблиці, майже всі з них виявились взаємопов'язаними з громадянською ідентичністю (найбільш значуще – етнічна, найменш значуще – європейська ідентичність). Виключенням є тільки радянська ідентичність. Від'ємний показник (r) (– 0,099) дозволяє розглядати її як конкуруючий з громадянською тип ідентичності.

Але більш вагомі аргументи щодо правомірності вважати громадянську ідентичність сучасного українського студентства ядром ідентифікаційних координат надають наведені у таблиці 1.2.3 ламбда-коефіцієнти Гудмана, які дозволяють з'ясувати спрямованість зв'язку між аналізованими змінними. І, як можна побачити, вплив саме громадянської ідентичності на всі інші її види є більш сталим, ніж зворотний процес.

Досі в нашому аналізі йшлося про структуру соціально-просторової ідентичності студентства як цілісної соціальної групи. Однак, як і інші

номінальні макрогрупи, вона досить суттєво диференціюється за багатьма сутнісними соціальними ознаками. Які з них найбільшою мірою впливають на процес громадянської ідентифікації? Відповідь на це питання, як нам здається, дозволить пояснити існуючі серед студентства розбіжності у мірі сприйняття себе як належних до спільноти громадян України.

Етнокультурні та регіональні чинники процесу громадянської ідентифікації українського студентства

Слід зазначити, що детермінованість процесу інтеграції населення України в єдину національну спільноту етнічними, етнолінгвістичними, регіональними та політико-ідеологічними чинниками є тим фактом, що встановлений і підтверджений численними дослідженнями цієї проблеми (див., зокрема: [12-19]), у тому числі і стосовно студентства [20]. Разом із тим, очевидно, що для кожної нової генерації молоді значущість згаданих факторів може суттєво змінюватись. Тому ми вважаємо за доцільне ще раз, на новому масиві даних, з'ясувати, наскільки вони зберігають свій вплив на успішність протікання ідентифікаційних процесів.

Саме формулювання відповідного питання в нашій анкеті спонукало респондентів замислитись над тим, до якої національності вони скоріше можуть себе віднести. При цьому передбачалась можливість зарахувати себе одночасно до двох чи більше національностей. В результаті 84,5 % ідентифікували себе як українців; 8,7 % – як росіян; 2,4 % зазначили свою належність до інших національностей; 4,4 % вважають себе біетнорами. Цікаво, що цю групу утворили переважно ті, хто одночасно відносить себе і до українців, і до росіян (73 % від загальної чисельності біетнорів).

Про те, як впливає сприйняття своєї етнічної приналежності на формування громадянської ідентичності, свідчать наведені у таблиці 1.2.4 дані.

Таблиця 1.2.4

Громадянська ідентичність представників різних етнічних груп

(% до тих, хто відповів (n))

Відносять себе...	n	Відчувають себе громадянином України					
		Повною мірою	Скоріше відчувають	Важко сказати однозначно	Скоріше не відчувають	Не відчувають	Разом
до українців	2493	62,5	27,8	7,1	1,7	0,9	100 %
до росіян	253	24,9	27,3	21,7	11,5	14,6	100 %
до іншої національності	70	40,0	27,1	18,6	2,9	11,4	100 %
одночасно до 2-х чи більше національностей	132	33,3	35,6	15,9	8,3	6,8	100 %

Як можна побачити, найменші утруднення при спробі чітко визначити своє ставлення до статусу громадянина України відчувають представники титульного етносу. Серед них лише 7 % обрали відповідь «важко сказати однозначно». У той же час така невизначеність характерна для 16 % біетнорів, 19 % представників малочисельних етнічних груп населення України і для 22 % росіян. Розподіл усіх останніх на тих, хто тією чи іншою мірою або відчуває, або не відчуває себе громадянином України засвідчує достатньо виразну залежність цих позицій від етнічної ідентичності респондентів (див. рис. 1.2.2).

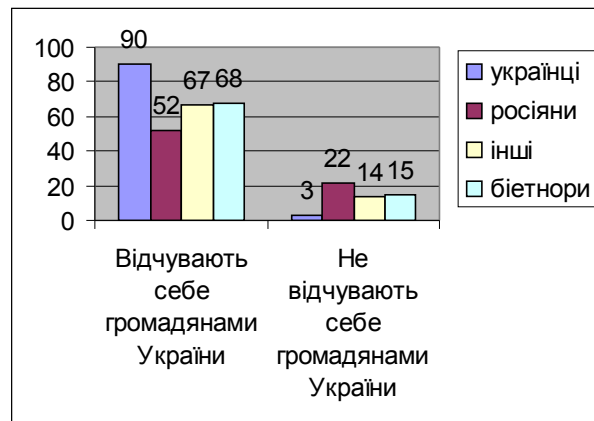

Рис. 1.2.2. Чисельність тих, хто відчуває та не відчуває себе громадянами України серед тих, хто відніс себе до різних національностей (%)

Таким чином, ми маємо можливість констатувати, що процес рефлексії щодо своєї приналежності до спільноти громадян України позитивно завершився для абсолютної більшості тих, хто ідентифікує себе як українців,

для біля 70 % біетнорів та етнічних меншин і лише для ледь більше половини росіян.

Численними дослідженнями, на частину яких ми вже посилались, доведено, що в умовах сучасної України більш значущими з точки зору впливу на процес інтеграції населення країни є не етнічна, а етнолінгвістична його диференціація, перш за все – на російськомовних та україномовних. Проведений нами аналіз підтверджує це положення: дійсно, повною мірою відчують себе громадянами України 71 % від загальної чисельності представлених у нашій виборці україномовних та лише 44 % – російськомовних¹ (див. табл. 1.2.5).

Таблиця 1.2.5

Громадянська ідентифікація залежно від мови родинного спілкування (%)

Мова родинного спілкування	n	Відчують себе громадянином України					
		Повною мірою	Скоріше відчують	Важко сказати однозначно	Скоріше не відчують	Не відчують	Разом
українська	1152	70,9	22,8	5,4	0,4	0,5	100 %
російська	1264	44,3	33,1	12,2	5,0	5,4	100 %
як українська, так і російська	526	58,9	28,3	9,3	2,9	0,6	100 %
національна мова (крім російської і української)	40	52,5	30,0	7,5	2,5	7,5	100 %

Однією з гіпотез, яка може пояснити детермінованість процесу громадянської ідентифікації етнічними й етнолінгвістичними чинниками, є припущення, що вони діють не самі по собі, а через узагальнене сприйняття індивідами, приналежними до цих груп, свого положення у соціальній системі.

Суб'єктивна оцінка цього положення вимірювалась за допомогою 7-бальної шкали, один полюс якої (позначка «7») означала почуття

¹ Зазначимо, що інструментарій нашого дослідження передбачав встановлення мови, якою респонденти зазвичай спілкуються у різних соціальних ситуаціях. Однак такою, що є найбільш наближеною до поняття «рідна мова», вважається мова родинного спілкування. Тому ми обрали саме цей показник для визначення усталеної лінгво-етнічної практики.

впевненості, захищеності, протилежний полюс – (позначка «1») – невпевненості, незахищеності. Середня позиція (позначка «4») давала можливість респонденту ухилитись від однозначної відповіді.

Розраховані за цією шкалою середні показники почуттів, пов'язаних із етнічною та лінгво-етнічною приналежністю респондентів (див. табл. 1.2.6), хоча і дещо тяжіють до негативного полюсу, однак знаходяться скоріше посередині між крайніми позиціями: відчуттям повної впевненості, захищеності й навпаки. Про це свідчать не тільки усі середні показники, які знаходяться в інтервалі між 3-ім та 4-им балами, але й найбільша «навантаженість» (до 40 % опитаних) проміжної позиції, яку обирали ті, хто не може однозначно оцінити своє самопочуття, що обумовлене положенням їхньої групи у соціальній системі.

Однак у порівняльному плані не можна не помітити більш оптимістичний настрій українців та україномовних, і більш песимістичний – росіян та російськомовних (див. табл. 1.2.6).

Таблиця 1.2.6

Розподіл відповідей представників етнічних та лінгво-етнічних груп на питання «Які почуття, пов'язані з Вашою національною приналежністю, Ви відчуваєте останнім часом?» (%)

	Почуття впевне- ності, захище- ності			Важко відпо- вісти			Почуття невпев- неності, незахи- щеності	Разом	Середнє
	7	6	5	4	3	2	1		
Усі опитані	4	8	15	38	13	9	13	100 %	3,730
Українці	4	8	16	37	13	9	12,5	100 %	3,766
Росіяни	6	5	11	39	11,5	9	19	100 %	3,488
Інші національності	7	10	4	37	16	10	15	100 %	3,661
Біетнори	4	7	15	37	11,5	15	14	100 %	3,531
Україномовні	5	10	16	38	13	8	11	100 %	3,899
Російськомовні	4	6	14	36	13	10,5	16	100 %	3,568
Україно-російські білінгви	3	7	14,5	40	13	10	13	100 %	3,668

Саме ці настрої, як ми припустили, й стають у кінцевому підсумку вирішальним аргументом: чи вважати себе (і якою мірою) приналежним до спільноти громадян України, чи відмежуватись від цього статусу.

Проведений нами аналіз двомірного розподілу відповідей щодо готовності ототожнити себе з громадянами України й суб'єктивної оцінки (на емоційному рівні) положення своєї етнокультурної групи підтвердив обґрунтованість нашої гіпотези¹.

Як можна побачити на рис. 1.2.3 чисельність осіб зі сформованою громадянською ідентичністю є помітно більшою серед тих, хто відчуває впевненість, захищеність свого положення. А «пік» числа тих, хто заперечує свою приналежність до громадян України, приходить на пункт шкали, який означає крайній ступінь відчуття невпевненості, незахищеності.

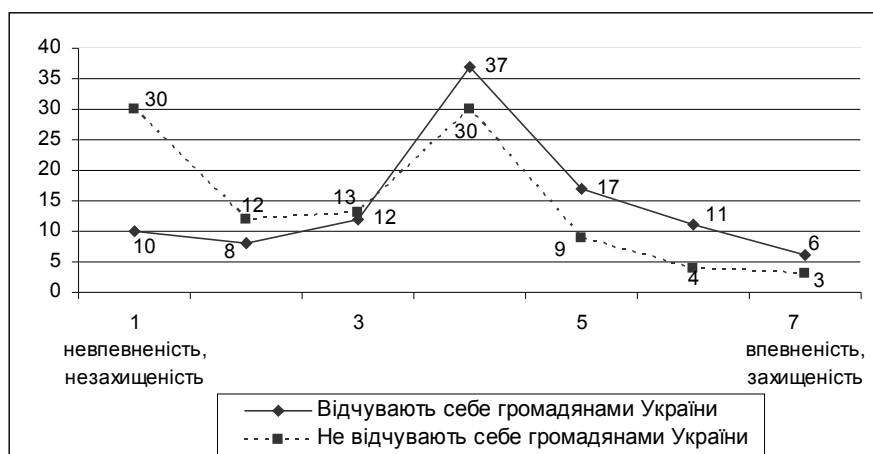

Рис. 1.2.3. Громадянська ідентифікація тих студентів, які відчувають впевненість/невпевненість, захищеність/незахищеність, що пов'язані з їх етнічною приналежністю (%)

При всій значущості етнокультурного чинника успішності процесу громадянської ідентифікації українського студентства, за своєю роллю він усе ж таки поступається значущості ролі регіонального чинника. Вплив останнього носить комплексний характер, оскільки вбирає до себе й етнічну, й лінгво-етнічну, й політико-ідеологічну диференціацію населення України.

¹ Коефіцієнт кореляції Пірсона між цими змінними дорівнює 0,197 при 1 % значущості).

Матеріали нашого дослідження засвідчують досить помітні відмінності студентів ВНЗ Західного, Східного, Південного та Центрального регіонів за ступенем готовності інтегруватись у спільноту громадян України. Чисельність тих, хто відчуває себе повною мірою громадянином України становить 70,5 % опитаних на Заході, 59 % – у Центрі, 55 % – на Півдні та 46% – на Сході. Як бачимо, відмінність між Сходом та Заходом за цим показником становить 1,5 рази (див. табл. 1.2.7).

Таблиця 1.2.7

Громадянська ідентифікація представників різних регіонів України

(% до тих, хто відповів)

Відчувають себе громадянином України	Схід n=896	Центр n=693	Південь n=705	Захід n=764
Повною мірою	45,9	58,8	55,3	70,5
Скоріше відчувають	32,3	30,8	27,4	22,3
Важко сказати однозначно	12,4	7,1	10,2	5,9
Скоріше не відчувають	4,8	1,8	3,5	0,8
Не відчувають	4,6	1,5	3,6	0,5
Разом	100%	100%	100%	100%
Середнє	4,100	4,437	4,273	4,615

Ми не зупиняємося на аналізі причин даного явища: вони вже досить докладно досліджені й описані. Звернемо лише увагу на тенденцію зростання диференціації студентського контингенту за регіональною ознакою і посилення значущості регіональної приналежності: якщо за даними дослідження 2006 року 39 % опитаних повною мірою відчували себе представником свого регіону, то у 2009 році сформовану регіональну ідентичність зазначив майже кожен другий представник студентської молоді.

Як вже зазначалось, регіональна диференціація населення України знаходить свій прояв, у тому числі, й у досить відмінних політико-ідеологічних орієнтаціях представників різних територіальних спільнот, зокрема, в уявленнях щодо найбільш доцільного зовнішньополітичного курсу України. Їхній вплив на процес громадянської ідентифікації, як нам

здається, є не прямим, а опосередкованим згодою/незгодою з тією реальною політикою, яку проводять владні органи держави (див. табл. 1.2.8).

Інтерпретація з цієї точки зору наведених в таблиці 1.2.8 даних підтверджує цю гіпотезу. Адже серед тих, хто не ототожнює себе з громадянами України, помітно більше (майже у 4 рази) представлені прибічники об'єднання з Росією та Білоруссю і майже в 3 рази більше тих, хто бажає відродження Радянського Союзу.

Таблиця 1.2.8

Геополітичні орієнтації тих студентів, які повною мірою відчують себе громадянами України, та тих, хто не ідентифікує себе таким чином*

(% до чисельності цих груп)

Абсолютно згодні з тим, що Україна повинна...	Відчують себе громадянином України	Не відчують
... залишатися незалежною позаблоковою державою	42,1	20,2
... об'єднатись з Росією і Білоруссю	12,1	46,3
... увійти до Євросоюзу	29,7	27,0
... приєднатись до НАТО	16,9	10,1
Варто відродити Радянський Союз	8,6	29,1

*сума відповідей «скоріше не відчую» та «не відчую».

Підсумовуючи, ми маємо можливість надати узагальнений (хоча далеко не повний) портрет тієї частини українських студентів, які беззастережно декларують себе як громадяни України, і тих, у кого поки що не сформувалась така ідентичність. Серед перших дещо переважають представники титульного етносу, україномовні, студенти вищих навчальних закладів Західного регіону, прибічники позаблокового статусу України. Серед тих, хто не готовий ідентифікувати себе як громадянина України, порівняно більше представлені росіяни, російськомовні, студенти ВНЗ Східного регіону, прибічники об'єднання України з Росією і Білоруссю.

Безумовно, йдеться передусім про крайнощі. Тим не менше, ми вважаємо за необхідне наголосити на цих відмінностях з метою показати, що процес консолідації населення України, формування його як національної

спільноти потребує врахування протестних позицій, тим більш важливо, що їх носіями у даному разі є молоде покоління української держави.

Сприйняття статусу громадянина України: емоційно-ціннісне ставлення та поведінкові установки

Фахівцями з проблем соціальної ідентифікації виокремлюються в цьому процесі принаймні два необхідних її етапи: раціонально-пізнавальний та оціночно-емоційний. На першому етапі особистість, спираючись на об'єктивно існуючі ознаки соціальної диференціації й ідентитети соціальної приналежності, усвідомлює своє місце у соціальному просторі. Але цей раціонально-пізнавальний етап ідентифікації не приводить автоматично до готовності індивіда ототожнювати себе з тією соціальною спільнотою, міра причетності до якої стає предметом рефлексії. Остаточне рішення опосередковане емоційно-оціночним ставленням до неї, здійснюється під впливом особистісної системи цінностей, оцінок, почуттів, емоцій тощо.

Таким чином, у самому процесі соціальної ідентифікації закладена внутрішня конфліктність. Тому про сформовану громадянську ідентичність можна говорити у тому разі, коли особистістю не тільки усвідомлюється її приналежність до держави, громадянином якої вона є за своїм статусом, але й усвідомлюються свої громадянські права й обов'язки, набувають ціннісної значущості всі атрибути державності, а спільна з іншими співгромадянами територія життя сприймається як Батьківщина. Тобто, йдеться про такий результат процесу громадянської ідентифікації, який завершився не тільки глибоким усвідомленням свого формального статусу, а й супроводжується патріотичними почуттями та настроями відносно своєї країни та держави. Однак, це лише одна з реально існуючих позицій, поряд із якою можна очікувати й існування інших, зокрема, позначених нами як «лояльність» та «дистанціювання».

Для з'ясування існуючого серед студентської молоді сприйняття статусу громадянина України був застосований метод полярних профілів.

Респондентам пропонувалось висловити ступінь своєї згоди з кожною з пар протилежних тверджень. Вони були підібрані таким чином, щоб дати змогу одержати уявлення про ставлення до статусу громадянина України на ціннісно-емоційному та поведінковому рівнях. Позначка «3» у запропонованій шкалі означала максимальну згоду з одним із протилежних тверджень, «0» – нейтральну позицію. У процесі обробки отриманих даних і для розрахунку середніх показників 3-х-бальна полярна шкала була перетворена у 7-бальну, де 1 бал означав максимальну згоду з негативним судженням, 7 балів – максимальну згоду з позитивним судженням. Розподіл думок студентів ВНЗ України щодо ставлення до свого статусу громадянина держави представлений у табл. 1.2.9.

Таблиця 1.2.9

**Розподіл респондентів за мірою згоди з кожною парою наведених
тверджень щодо ставлення до статусу громадянина України**
(% до числа тих, хто відповів на питання)

	3	2	1	0	1	2	3	середнє	
1. Я пишаюсь тим, що я громадянин України	25	20	15	23	6	4	6	4,975	Мені соромно, що я громадянин України
2. Я сприймаю Україну як свою Батьківщину	45	19	14	12	4	2	4	5,670	Україна для мене – чужа країна
3. Я прагну працювати на благо України	20	24	19	23	6	4	4	5,005	Не вважаю за необхідне щось робити для цієї країни
4. Я пов'язую з Україною свою долю та майбутнє	19	21	16	25	8	5	7	4,741	Мрію будь-що вирватись з цієї країни
5. Я глибоко шаную державні символи України: її гімн, прапор тощо	31	21	16	22	4	2	4	5,306	Символіка України викликає у мене негативні почуття
6. Я готовий захищати Україну у випадку загрози її суверенітету та цілісності	22	20	16	25	6	4	7	4,859	Суверенітет та цілісність України для мене не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати

Навіть побіжний погляд на наведений розподіл думок засвідчує, що, визначаючи своє ставлення до більшості згаданих альтернатив, приблизно кожний четвертий-п'ятий респондент обрав нейтральну позицію. Ті, хто, визначився, приєднуються головним чином до тих суджень, які засвідчують їх переважно позитивне ставлення до статусу громадянина України.

Однією з вихідних наших гіпотез було припущення, що при переважанні позитивного емоційно-ціннісного ставлення до України як території свого життя і своєї належності до спільноти громадян України, готовність безпосередньо діяти на благо своєї країни буде менш притаманною сучасній українській молоді. Але ця гіпотеза підтвердилась лише частково.

Якщо спиратись на середні показники ступеня згоди з кожною зі згаданих пар суджень, то виявляється, що найбільш відрефлексованим є ставлення до України як Батьківщини. Це цілком кореспондується зі сприйняттям країни перш за все у цій якості, про що більш докладно йдеться у підрозділі 1.3. Привертає також увагу найбільша кількість тих, хто приєднався до цієї позиції (78 % тих, хто відповів на питання).

Друге позитивне твердження, що одержало вагому підтримку, стосується символів України як незалежної держави: біля 70 % опитаних засвідчують своє шанування (тією чи іншою мірою) державної символіки. Разом із тим не можна обійти увагою той факт, що приблизно кожний п'ятий респондент (22 %) обрав нейтральну позицію щодо цього питання.

Якщо обидва наведених судження є показниками позитивного емоційно-ціннісного ставлення до України як Батьківщини та держави, то ненабагато поступаються цим позиціям за своєю чисельністю (69 %) ті, хто засвідчує свою готовність працювати на благо України, що трактується нами як поведінкова установка. За середніми показниками вона дещо випереджає третє з запропонованих тверджень, що носить емоційно-ціннісний характер, а саме: «я пишаюсь тим, що я громадянин України» (підтримали це висловлювання 60 % відповівши на питання). Саме ця обставина не дозволяє

вважати висунуту нами гіпотезу повністю підтвердженою, хоча, дійсно, інші поведінкові установки («я пов'язую з Україною свою долю та майбутнє», а також «я готовий захищати Україну у випадку загрози її суверенітету та цілісності») засвідчили дещо менше число опитаних (56 % та 58 % відповідно).

Хоча в цілому ми маємо підстави для висновку про переважання серед студентства позитивного ціннісного ставлення до країни та держави, громадянами якої вони є, готовність зробити свій внесок у її збереження та розвиток, не можна забувати, що йдеться перш за все про позиції, зафіксовані на вербальному рівні. А як переконливо доведено у численних соціологічних дослідженнях, що між вербальною та реальною поведінкою може існувати дуже суттєва невідповідність.

Матеріали нашого дослідження дозволяють перевірити усталеність деяких із задекларованих позицій, зіставивши їх із відповідями щодо емігрантських настроїв сучасних студентів (табл. 1.2.10).

Таблиця 1.2.10

**Наміри щодо виїзду до іншої країни на постійне місце проживання
та зміни громадянства тих, хто засвідчив згоду з наведеними
твердженнями (%)**

Згодні з наведеними твердженнями	n	Чи планують виїзд на ПМП				Чи планують отримати інше громадянство			
		Так	Ні	Важко відповісти		Так	Ні	Важко відповісти	
Я прагну працювати на благо України	170 0	10	6 1	29	10 0	29	43	28	100
Не вважаю за необхідне щось робити для цієї країни	379	27	4 3	30	10 0	58	21	21	100
Я пов'язую з Україною свою долю і майбутнє	480	7	6 7	26	10 0	25	47	28	100
Мрію будь-що вирватись з цієї країни	528	32	3 5	33	10 0	62	17	21	100

Як можна побачити з наведених даних, повної відповідності між задекларованими установками та намірами щодо виїзду з України на постійне місце проживання та зміни громадянства не існує. Тим не менш, серед тих, хто не вважає за необхідне щось робити для країни свого нинішнього проживання, а особливо серед тих, хто зазначив, що мріє вирватись зі своєї країни, частка тих, хто висловлює намір емігрувати, – суттєво більша (62 % проти 17 % тих, хто не планує виїзд на ПМП).

Ми не маємо підстав для висновку щодо повної усталеності позицій, які проаналізовані, і тим більше не можемо розглядати їх як такі, що обов’язково будуть втілюватись у відповідних формах поведінки. Тим не менше, це досить важлива інформація щодо життєвих стратегій, які обирають різні групи студентської молоді.

Хоча, як ми вже підкреслювали, переважна більшість наших респондентів приєдналась до тих висловлювань, які тією чи іншою мірою демонструють їх патріотичні почуття та настрої, виявилось не так вже мало тих (від 10 до 20 %), які дистанціюються від України і як країни, і як держави, і навіть висловлюють негативні почуття та настрої відносно неї.

Наше припущення, сформульоване на етапі розробки програми дослідження, полягало у тому, що саме таким чином знаходить своє конкретне втілення результати процесу громадянської ідентифікації, сформованість/несформованість сприйняття себе як громадянина України.

Для перевірки цієї гіпотези звернемося до аналізу двомірного розподілу відповідей на питання «Чи відчуваєте себе громадянином України і якою мірою?» та ступеня згоди з кожною з пар альтернативних тверджень щодо особистісного ставлення до юридичного статусу громадянина України (див. табл. 1.2.11).

Таблиця 1.2.11

Розподіл чисельності (%) тих, хто відчуває себе громадянином України повною мірою (I), скоріше відчуває (II) та не відчуває* (III), за позиціями щодо ставлення до України та поведінковими установками**

% тих, хто згоден з наведеними твердженнями	I n=1648	II n=819	III n=165
1. Я пишаюсь тим, що я громадянин України	75,5	49,9	11,5
2. Мені соромно, що я громадянин України	10,4	17,5	56,4
3. Я сприймаю Україну як свою Батьківщину	88,2	75,8	23,7
4. Україна для мене – чужа країна	6,1	7,2	47,4
5. Я прагну працювати на благо України	74,3	58,0	21,8
6. Не вважаю за необхідне щось робити для цієї країни	9,6	12,9	50,0
7. Я пов'язую з Україною свою долю та майбутнє	65,3	47,1	22,3
8. Мрію будь-що вирватись з цієї країни	13,7	22,7	51,6
9. Я глибоко шаную державні символи України: її гімн, прапор тощо	79,4	61,2	26,1
10. Символіка України викликає у мене негативні почуття	6,8	10,2	33,8
11. Я готовий захищати Україну у випадку загрози її суверенітету та цілісності	68,2	49,1	21,9
12. Суверенітет та цілісність України для мене не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати	12,3	17,6	51,6

* сума відповідей «скоріше не відчуваю» та «не відчуваю».

** у розподілі за позиціями не враховувалась чисельність тих, хто зазначив нейтральну позицію. Тому сума відповідей не дорівнює 100 %.

Зазначимо, що розраховані коефіцієнти кореляції Пірсона засвідчують існування зв'язку між зазначеними змінними на рівні від 0,331 до 0,476 при 1 % значущості. І, як можна упевнитись при перегляді наведеної таблиці, найбільш вагому підтримку позитивні твердження знаходять серед тих, хто відчуває себе повною мірою громадянином України, а негативні твердження – серед тих, хто не сприймає цей статус. Однак і серед перших, і

серед других виявилась частина респондентів, емоційно-ціннісне ставлення яких до України, поведінкові установки схилиються як у позитивний, так і у негативний бік.

Якщо синтезувати всю сукупність відповідей на питання, що розглядається, з'являється можливість одержати більш диференційоване уявлення щодо стану процесу громадянської ідентифікації українського студентства. Ми маємо можливість виокремити принаймні п'ять типологічних груп, відмінних за сприйняттям свого статусу громадянина України.

Першу групу, яку ми визначили як *«глибоко патріотично налаштовані»*, утворюють ті, хто повною мірою відчують себе громадянином України й одночасно сприймають її як свою Батьківщину (88 %)¹, глибоко шанують державні символи (79 %), пишаються статусом громадянина України (75 %), прагнуть працювати на її благо (74 %), готові захищати суверенітет та цілісність України (68 %), пов'язують з нею своє майбутнє (65 %).

Віднесені до II групи, яку ми визначили як *«переважно патріотично налаштовані»*, зазначають, що скоріше відчують себе громадянами України, але, коли йдеться про конкретні форми прояву цього відчуття, обирають ті твердження, які засвідчують їхнє переважно позитивне ставлення до країни свого проживання. 76 % представників цієї групи сприймають Україну як свою Батьківщину, 61 % глибоко шанують державну символіку, 58 % прагнуть працювати на благо України, 50 % пишаються своєю належністю до її громадян, 49 % готові захищати свою країну в разі необхідності, 47 % пов'язують з Україною свою долю та майбутнє.

Як можна побачити, серед віднесених до цієї групи дещо меншу підтримку (порівняно із I-ю) одержують майже усі твердження, що інтерпретуються як позитивне ставлення до України.

¹ У цьому і в подальших випадках відсотки розраховувались до загальної чисельності тих, хто ідентифікує себе повною мірою, скоріше ідентифікує та не ідентифікує себе як громадян України.

III групу, що має досить виразну специфіку, є підстави вважати *«лояльними громадянами України»*. Не ототожнюючи себе з цією спільнотою, вони тим не менш висловлюють позитивне емоційно-ціннісне ставлення до країни і готовність виконувати ті функції, які передбачені їх громадянським статусом. 26 % із числа віднесених до цієї групи глибоко шанують державну символіку, 24 % сприймають Україну як свою Батьківщину, 22 % висловлюють готовність захищати суверенітет та цілісність України, стільки ж прагнуть працювати на її благо, пов'язують із Україною свою долю і майбутнє, 11,5 % пишаються статусом громадянина України.

IV виокремлену групу є усі підстави вважати *«чужими у чужій країні»*. Як і представники попередньої групи, вони не ототожнюють себе з громадянами України, однак у більшості випадків приєднуються до тих тверджень, які засвідчують їх несприйняття України і як Батьківщини, і як держави. Їх емоційно-ціннісне ставлення до країни проживання характеризується такими формулюваннями: «Мені соромно, що я громадянин України» (так зазначили 56 % із загального числа тих, хто не ототожнює себе із цією спільнотою); «Україна для мене – чужа країна» (47 %); «Символіка України викликає у мене негативні почуття» (34 %). Щодо поведінкових установок, то майже кожен другий не вважає за необхідне щось робити для країни, мріє вирватись з неї.

I, насамкінець, V група об'єднує респондентів *із неусталеною позицією*. Задеклароване ними сприйняття себе як громадянина України («повною мірою» або «скоріше») не знаходить продовження у відповідях щодо їх ставлення до країни свого проживання та поведінкових установках.

Орієнтовно співвідношення між виокремленими групами виглядає таким чином¹:

¹ При наших розрахунках із загальної чисельності опитаних ми вилучили чисельність тих, хто ухилявся від однозначної відповіді на запропоновані питання або обирав нейтральну позицію. Це, на наш погляд, робить наші висновки більш коректними.

- до тих, хто демонструє *глибоку патріотичну налаштованість* можуть бути віднесені 45 % від загального числа тих, хто однозначно визначив свою позицію;
- до числа *переважно патріотично налаштованих* – 16 %;
- до групи *лояльно налаштованих* – 1 %;
- до групи, яка дистанціюється від України як держави і Батьківщини (*«чужі в чужій країні»*) – 2 %;
- до групи з *неусталеною позицією* щодо свого ставлення до України – 35 %.

Остання з перелічених груп привертає особливу увагу.

На даному етапі нашого аналізу ми можемо висунути лише деякі гіпотетичні пояснення того факту, що у майже 1/3 опитаних нами студентів вищих навчальних закладів України зафіксовані протиріччя у відповідях на питання, за допомогою яких вимірювався стан процесу їх громадянської ідентифікації. Одне з можливих припущень – недостатня відрефлексованість тих проблем, які пропонувались для роздумів, їх недостатня актуалізація у повсякденному житті особистості. Є також підстави вважати, що неусталеність ставлення до свого громадянства викликана незадоволеністю окремими аспектами свого життя (матеріальним станом, професійними та життєвими перспективами тощо), а також незгодою з окремими аспектами внутрішньої та зовнішньої політики української держави. В наступних розділах нашої монографії ми маємо змогу перевірити ці припущення.

У цілому ж, результати проведеного аналізу дозволяють зробити досить оптимістичний прогноз щодо перспектив націєтворчого процесу в Україні. Адже сучасне покоління студентської молоді в переважній своїй більшості вже достатньо глибоко інтегрувалось у спільноту громадян України як на раціональному, так і на ціннісно-емоційному рівнях. Однак, при цьому принципового значення набувають ті уявлення щодо своєї країни, які стають основою формування громадянської ідентичності, а також існуючі серед молоді орієнтації на етнічну чи політичну моделі нації. Без з'ясування

цих питань (чому присвячені наступні розділи) наше уявлення щодо суб'єктивних підстав формування громадянської ідентичності не може бути повним.

Література:

1. Тейлор Ч. Демократическое исключение (и лекарство от него?) / Ч. Тейлор // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / Под ред. В. С. Малахова, В. Тишкова. – М. : 2000. – С. 11-37.
2. Российская идентичность в Москве и регионах / отв. ред. Л. М. Дробижева. – М. : Ин-т социологии РАН ; Макс Пресс, 2009. – 268 с.
3. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2007. – 279 с.
4. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі / Лариса Нагорна // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 14-29.
5. Кисельов С. Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціального-політичного / С. Кисельов, А. Сальникова // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 31-40.
6. Сміт Е. Культурні основи нації. Ієрархія, заповіті, республіка / Етнотні Д. Сміт. – К. : Темпора, 2009. – 312 с.
7. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Домінік Шнаппер. – Х. : Фоліо, 2007. – 223 с.
8. Шадсон М. Культура и интеграция национальных обществ / Майкл Шадсон // Международный журнал социальных наук. – 1994. – № 3. – С. 79-88.
9. Хабермас Ю. Постнациональная констелляция и будущее демократии / Ю. Хабермас // Политические работы / Сост. А. В. Денежкина ; Пер. с нем. – М. : Праксин, 2005. – С. 269-340.

10. Степаненко В. Етнос-демос-поліс : етнополітичні проблеми соціетальної трансформації в Україні / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 102-120.
11. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
12. Аза Л. Диференціюючий прояв етнічності / Лариса Аза // Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2005. – С. 341-347.
13. Аза Л. Лінгво-етнічна неоднорідність у процесі національно-просторової ідентифікації / Лариса Аза // Українське суспільство 1994-2005. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 64-72.
14. Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні. Вплив регіональної специфіка / Ганна Палій // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 38-45.
15. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. Аналітичні матеріали для обговорення на круглому столі «Регіони України: перспективи єднання, шляхи формування спільної ідентичності». Виступи учасників круглого столу / Центр Розумкова. – К., червень 2006. – № 7 (79).
16. Макеев С. Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні / Сергій Макеев, Анжела Натракова // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 109-125.
17. Черниш Н. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька : компаративний аналіз (1994-2004) / Наталія Черниш, Оксана Маланчук // Львів-Донецьк : Соціальні ідентичності в сучасній Україні : Спеціальний випуск часопису «Україна Модерна» – Київ-Львів : Критика, 2007. – С. 61-92.

18. Шульга Н.А. Русская культура в Украине: кризисы идентичности. Диалог русской культуры в Украине : Материалы IV международной научно-практической конференции / Николай Александрович Шульга. – К., 2000. – С. 4-17.
19. Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу : генеза и тенденції розвитку за умов суспільної трансформації / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 39.
20. Арбеніна В.Л. Процес формування колективної ідентичності населення України: його виміри, стан, перспективи з позицій інтеграції українського суспільства / Віра Леонідівна Арбеніна // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Традиції та інновації в соціології» : зб. наук праць. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – С. 116-122.
21. Злобина Е. Гражданское пространство Украины: степень идентификации и факторы консолидации / Елена Злобина, Александр Резник // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 177-194.
22. Большой толковый социологический словарь (Collins). Т. 1 / Пер. с англ. – М. : Вече ФСЕ, 1999. – 544 с.
23. Тихонович В. Україна як суб'єктивна соціальна реальність / В. Тихонович // Соціологія, теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 134-155.
24. Резнік О.С. Феномен лояльності населення нелегітимного режиму / Олександр Резнік // Соціальні процеси в Україні: матеріали четвертої всеукраїнської соціологічної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії» (Київ, 21 травня 2004 р.) / Соціологічна асоціація України. Інститут соціології НАН України. – К., 2004. – С. 438-450.

1.3. Уявлення про країну як основа громадянської ідентичності

Олексій Мусієздов

Сама тема громадянської ідентичності має цілком очевидну ідеологічну актуальність, що характерна для будь-якої держави, адже кожна з них прагне мати лояльних громадян. Тобто «громадяни-у-собі» (якщо скористатися марксистськими ремінісценціями), визначені передусім за формальною ознакою громадянства, повинні стати «громадянами-для-себе», щоб мати бажання відстоювати інтереси держави. А для цього необхідна ідеологія – у цьому випадку певна «національна ідея», – яка б пояснила поки ще формальним громадянам, що держава – це не «апарат панування правлячого класу», а «виразник сподівань народу» (що проблематично у випадку не тільки нашого суспільства). Але в нашому, якщо ще не цілком демократичному, то вже багато в чому пострадянському суспільстві, як відомо, існує більш-менш вільна конкуренція різних ідеологій і політик ідентичності. Визначення ступеня дієвості тих чи інших політик ідентичності, які своїм предметом мають уявлення про державу, неможливе без з'ясування того, як інтерпретується держава, країна у процесі ідентифікації з нею.

Близьким за логікою до нашого дослідження є розгляд образів держави у статті російського дослідника Л. Мамута «Образ держави як алгоритм політичної поведінки» [1]. Автор, зокрема, виокремлює образи держави як сім'ї, що є характерним для конфуціанства; людської спільки, союзу, об'єднання – у аристотелевській традиції; «землі» – у давньоруських джерелах; апарату, машини – у сучасних інтерпретаціях. У будь-якому випадку з образом пов'язана певна оцінка держави як такої, з якої випливає й певна політична поведінка. Цікавим також є дослідження розуміння держави, її ролі у світі, «друзів» та «ворогів», території та історії, подій та постатей тощо, які проводяться російським Левада-Центром¹. Досить близькою до

¹ www.levada.ru

нашої теми є робота О. Злобіної, І. Мартинюка, Н. Соболевої та В. Тихоновича «Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність» [2]. У цій роботі розглядаються, зокрема, уявлення про Батьківщину, соціально-політичні пріоритети щодо побудови держави, співвідношення «Я» і держави в образному просторі індивідуальної свідомості тощо. Однак ми можемо використовувати дані згаданих досліджень лише частково, оскільки вони були зібрані з іншою метою і в них не йдеться про можливі відмінності інтерпретацій держави взагалі та про їх роль у ідентифікації зокрема.

У ситуації, коли навіть серед фахівців, які займаються відповідною тематикою, відсутній консенсус щодо того, що таке «громадянська ідентичність», можна очікувати, що серед пересічних громадян не тільки недостатньо відрефлексованими є відповіді на питання щодо міри сприйняття себе як громадянина країни, але й існують різні її образи, які стають підставою процесу ідентифікації. З'ясування існуючих серед українського студентства уявлень про країну дасть змогу, на нашу думку, уточнити той зміст, який вкладається у визначення себе як громадянина України. З цією метою ми пропонуємо теоретично сконструйовану типологію уявлень про країну. Однак, ми також маємо на меті не лише виявити ступінь поширеності тих чи інших інтерпретацій, але й прояснити питання про те, як в реальності на їх основі відбувається ідентифікація. Для цього ми мусимо уважно поставитися до тих результатів, які, на перший погляд, видаються нелогічними – це має убезпечити нас від того, щоби приймати «логічні речі» за «логіку речей» (К. Маркс).

Стосовно країни можна говорити про більш ніж один «принциповий» її образ [3]:

- як утворення, яке пов'язане з **«народом»** («етнографічним»);
- як про **громадянсько-правове** утворення («державу»);
- як про певне **співтовариство**.

У першому випадку країна зазвичай пов'язується з поняттям Батьківщини. Це обумовлено тим, що, як влучно зазначає В. Тихонович, «утвердження української державності врешті-решт визначається її прийняттям не лише як суспільно-політичної, але й як особистісно-групової цінності», а «феномен інтеріоризованого громадянства тісно корелює з феноменом Батьківщини, в якому нові політичні реалії співіснують з усталеними особистісно-біографічними характеристиками співгромадян» [4, с. 139]. Така ситуація є особливо характерною для української соціальної трансформації, коли нова (порівняно з радянською) політична реальність ще має бути засвоєною, а нове громадянство для багатьох постало предметом вторинної соціалізації (якщо не ресоціалізації). Тому зв'язок з (ною) державою стає опосередкованим досвідом єднання людей у «більш органічну» спільноту («народ»), для якої держава мала б бути виразником та захисником її інтересів.

Держава ж (як апарат управління й елемент політичної системи) претендує на монополію «бути» Батьківщиною (залишаючи іншим територіям право бути лише «малою батьківщиною»). І, відповідно, вживає для цього необхідні кроки. Зокрема, сакралізація держави легше за все здійснюється в системі освіти, що акцентує увагу в першу чергу на мові, інтерпретованій (головним чином, етнічно) як «своя», а також транслює ту версію історії, в якій держава розглядається як цінність аж ніяк не лише інструментального порядку. При чому, як встановлено у дослідженні, проведеному кафедрою українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна серед студентів-першокурсників харківських вищих навчальних закладів, інформацію про свою країну, свій народ, його історію тощо вони отримували передусім зі шкільних дисциплін [5].

І оскільки Батьківщина – це, загалом, певне «своє місце», виникає питання про те, чому я щось вважаю «своїм» або «чужим» – питання, що слабо піддається раціональним міркуванням, і відсилає в даному випадку

скоріше до теми етнічної, мовної, культурної й т. д. приналежності, так само як і території й історії. Тому питання про інтерпретації держави так чи інакше передбачають і питання про інтерпретації цілої низки культурних смислів і цінностей, таких, що начебто безпосередньо його не стосуються.

У другому випадку може йтися про ті блага й права, які держава може надати й надає (або не надає) фактично своїм громадянам. Це інший елемент ставлення до держави й до факту власного громадянства. Як правило, він фіксується в питаннях про ступінь необхідної турботи держави про своїх громадян, про довіру до державних інститутів, про емігрантські настрої тощо. Зрозуміло, ціннісні уявлення тут теж присутні, але вони більше стосуються питань про те, що значить бути членом співтовариства, сенс існування якого полягає у переслідуванні загального добра (у принципі за тією ж схемою, як про це говорять про місцеві громади, місцеве самоврядування й т. п.). Цінності «метафізичної спільноти» тут поступаються цінностям «раціонального співжиття» у сенсі *Gemeinschaft* й *Gesellschaft* Ф. Тьонніса, що не виключає спроб сакралізації останніх. У цьому випадку популярною виявляється тематика «громадянського суспільства» з тематизацією питань прав й обов'язків, відповідальності, справедливого соціального устрою тощо.

Третій випадок означає розгляд держави як певного співтовариства, як спільноти людей, що історично склалася, людей, які опинилися внаслідок певних обставин в однакових умовах приналежності до громадян держави. Ключовим тут є не інтерпретація причин й/або сутності такого об'єднання (які можуть бути різними – культурними, політичними, економічними, історичними тощо – і не виключати трактувань, описаних у перших двох пунктах), а фіксація подібностей між громадянами держави як таких.

Щоб з'ясувати зміст, який вкладається студентами у визначення себе як громадянина України, нами було запропоновано питання «Для мене моя країна – це у першу чергу...» з переліком альтернатив, ступінь згоди з кожною з яких слід було оцінити за п'ятибальною шкалою, де 5 –

«абсолютно згоден», 1 – «абсолютно не згоден». Для того, щоб уникнути провокування однозначного відсилання тематики держави до політико-адміністративних смислів, у дослідженні нами було використане нейтральне поняття «країна» (див. табл. 1.3.1).

Таблиця 1.3.1

Розподіл відповідей на питання «Для мене моя країна – це у першу чергу...» (% до тих, хто відповів)

	Абсолютно згоден	Скоріше згоден	однозначно Важко сказати	Скоріше не згоден	Абсолютно не згоден
Місце, де я народився	72	19	4	2	3
Місце, де я виріс	69	23	6	1	1
Земля, де живе моя родина	61	25	9	3	2
Земля, де я живу	59	27	10	2	2
Земля моїх предків	51	24	16	5	4
Держава, що видала мені паспорт	46	30	14	6	4
Земля, де живуть люди моєї національності (етнічної групи)	40	31	20	6	3
Люди, які розмовляють однією зі мною мовою	33	30	22	10	5
Територія, на яку поширюються ті самі закони	30	28	26	10	6
Держава, що має переді мною певні обов'язки	27	27	30	10	6
Люди, виховані в тих же умовах, що і я	26	27	30	11	6
Люди, що розуміють мене краще за інших	25	23	33	11	8
Люди, що поділяють мої життєві цінності	24	29	33	9	5
Держава, перед якою я маю певні зобов'язання	23	29	29	9	10
Держава, що висуває переді мною певні вимоги	19	32	34	10	5

Аналізуючи розподіл відповідей щодо ступеню згоди з запропонованими судженнями, можна помітити, що респонденти так чи інакше погодилися з ними, що свідчить про те, що вони дійсно можуть розглядатися як різні характеристики країни. При цьому більшість респондентів абсолютно погодилися з визначеннями, пов'язаними з поняттям Батьківщини. «Моя країна» для них це: «місце, де я народився»; «місце, де я виріс»; «земля, де живе моя родина»; «земля, де я живу»; «земля моїх

предків»¹. Трохи меншу підтримку отримало визначення «моєї країни» як «держави, що видала мені паспорт» (46 %).

Звертає увагу той факт, що при оцінці ступеня згоди з іншими запропонованими судженнями від 20 % до більше 30 % респондентів завагалися з відповіддю. Це свідчить про те, що ці інтерпретації залишаються досить неоднозначними для визначення «моєї країни».

Досить симптоматичним, на наш погляд, є те, що наприкінці списку виявилось уявлення щодо своєї країни як «держави, що висуває переді мною певні вимоги» (19 % абсолютно згодних), а також той факт, що чисельність тих, хто вважає своєю країною «державу, що має переді мною певні обов'язки» (27 % абсолютно згодних) дещо випереджає її визначення як «держави, перед якою я маю певні зобов'язання» (23 %). Це може свідчити про відтворення патерналістських установок щодо країни – у цілому, можемо стверджувати, що «громадянсько-правова» складова у визначенні країни поступається тій, котра зазвичай пов'язується з поняттям Батьківщини. Тож громадянська ідентичність, як бачимо, базується передусім на розумінні своєї країни як Батьківщини і лише меншою мірою – як політико-правового інституту та спільноти людей, що історично склалася внаслідок певних обставин.

Порівняння отриманих результатів з результатами факторного аналізу відповідей щодо відповідних ознак дасть змогу перевірити нашу гіпотезу про те, що у сприйнятті респондентів виокремлюються не просто більш чи менш популярні уявлення про країну, а йдеться саме про типи її сприйняття (див. табл. 1.3.2)². Ознаки «земля моїх предків» й «люди, виховані в тих же умовах, що і я» отримали однаково високі факторні навантаження для більш ніж одного фактора, і тому повинні бути виключені з аналізу. Ознаки, що залишилися, утворюють чотири фактори. Перший фактор являє собою

¹ Зазначимо, що аналогічний, але більш широкий перелік ознак, пов'язаних з поняттям Батьківщини, наводиться В. Тихоновичем за результатами, репрезентативного для населення України за статтю, віком та освітою дослідження. Воно засвідчило, що до визначальних уявлень про Батьківщину люди відносять «місце, де народився і виріс» (64,2 %), «місце, де зараз живу» (31,2 %), «рідну природу» (27,5 %), «народні звичаї» (25,6 %), «моя земля, територія» (22,8 %), «рідна мова» (24,5 %) [4, с. 141].

² В анкеті запропоновані судження свідомо не були впорядкованими.

«громадянсько-правове» бачення країни. Тут «моя країна» – це передусім «держава». Другий фактор може бути інтерпретований як «Батьківщина» (точніше «мала Батьківщина»), оскільки він утворений ознаками «місце/земля, де живу я/моя родина». Третій фактор співвідноситься з уявленням про країну як про людей, які «поділяють мої життєві цінності й розуміють мене краще за інших». І нарешті, четвертий фактор видається найбільш неоднозначним, оскільки до нього увійшли такі різні характеристики країни, як «місце, де я народився», «держава, що видала мені паспорт», «люди, які говорять однією зі мною мовою», і «земля, де живуть люди моєї національності (етнічної групи)». Останнє може свідчити про те, що респонденти не розрізняють чітко «політичне» та «етнокультурне» тлумачення країни. Якщо порівняти результати факторного аналізу з виділенням 4-х факторів і з виділенням 3-х факторів, то виявляється, що ознаки, які увійшли до четвертого фактору, цілком співвідносяться з попередньо виділеними інтерпретаціями країни (як Батьківщини, як громадянсько-правового утворення, як спільноти). Неважко помітити, що саме ці питання (чинники народження, мови, етнічної приналежності, наявності паспорта) виявляються в центрі як суспільних, так і наукових дискусій щодо сутності, ознак, підстав тощо політичної нації в Україні, а їхнє сполучення в одному факторі може слугувати підтвердженням існуючої проблемності поля громадянської ідентифікації. Таким чином, результати факторного аналізу порівняно з загальним розподілом відповідей підтверджують нашу гіпотезу про те, що у сприйнятті респондентів виокремлюються не просто більш чи менш популярні уявлення про країну, а йдеться саме про типи її сприйняття.

Таблиця 1.3.2

Матриця факторних навантажень ознак, що описують ступінь згоди з різними інтерпретаціями країни (аналіз методом головних компонент Варимакс обертання, кількість ітерацій 4)

	Результат для 4-х факторів				Результат для 3-х факторів		
	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Країна, що висуває до мене певні вимоги	0.686	0.127	0.121	0.206	0.695	0.187	0.159
Територія, на яку поширюються ті ж самі закони	0.730	0.193	0.113	0.120	0.725	0.184	0.159
Країна, що має переді мною певні обов'язки	0.743	0.041	0.182	0.066	0.733	0.029	0.222
Країна, перед якою я маю певні зобов'язання	0.563	0.160	0.394	0.059	0.540	0.123	0.430
Місце, де я виріс	0.012	0.610	0.103	0.466	0.046	0.763	0.123
Земля, де я живу	0.296	0.763	0.045	0.093	0.273	0.642	0.101
Земля, де живе моя родина	0.242	0.759	0.166	0.079	0.212	0.630	0.219
Люди, що поділяють мої життєві цінності	0.145	0.052	0.776	0.113	0.120	0.085	0.780
Люди, що розуміють мене краще за інших	0.284	0.104	0.758	-0.006	0.239	0.046	0.777
Місце, де я народився	0.013	0.415	-0.029	0.602	0.079	0.696	-0.023
Країна, що видала мені паспорт	0.481	0.168	-0.193	0.624	0.563	0.494	-0.176
Люди, які розмовляють однією зі мною мовою	0.219	-0.060	0.398	0.676	0.291	0.346	0.385
Земля, де живуть люди моєї національності (етнічної групи)	0.188	0.263	0.376	0.535	0.230	0.517	0.384
Земля моїх предків	-0.013	0.482	0.484	0.240	-0.022	0.517	0.501
Люди, виховані в тих же умовах, що і я	0.492	0.192	0.478	0.106	0.471	0.179	0.511
Дисперсія фактора	5.188	1.601	1.234	0.929	5.188	1.601	1.234
Внесок до сумарної дисперсії (%)	34.590	10.670	8.228	6.195	34.590	10.670	8.228

Оскільки метою нашого аналізу є передусім уточнення того змісту, який вкладається у визначення себе як громадянина України, варто виокремити ті ознаки, які пов'язані з високим рівнем громадянської ідентичності респондентів. Такими є судження «земля, де живуть люди моєї національності (етнічної групи)» та – що цікаво – «держава, перед якою я маю певні зобов'язання». Це підтверджується даними про те, що ці варіанти найбільш значимо відрізняються у бік згоди у групі тих, хто повною мірою відчуває себе громадянином України порівняно з групою тих, хто громадянином себе не відчуває – 79 % проти 37 % та 63 % проти 23 % відповідно¹. Тож громадянська ідентичність пов'язана передусім із етнічним чинником та відчуттям відповідальності перед власною країною.

Громадянська ідентичність, як і будь-яка соціальна ідентичність взагалі, передбачає, що інші члени групи, з якою ідентифікують себе,

¹ Суми відповідей «абсолютно згоден» та «скоріше згоден», відмінності значимі на рівні 1 %.

розглядаються як «свої» – певним чином близькі або подібні. З’ясування того, хто інтерпретується респондентами у цій якості, дасть змогу встановити, які саме характеристики співвітчизників лежать в основі групових ідентифікацій та можуть сприяти формуванню стійкої громадянської ідентичності. Як видно з табл. 1.3.3, у цій якості насамперед бачаться «люди, які поділяють Ваші життєві цінності» (76 %), далі йдуть «люди Вашого покоління» (57 %), потім «люди, які спілкуються тією ж мовою, що й Ви» (30 %). Інші позиції набрали не більше 15 % прихильників¹.

Таблиця 1.3.3

У колі яких людей Ви найбільш відчуваєте себе «своїм»?

(% до тих, хто відповів, можна було вказувати кілька варіантів відповіді)

Людей, які поділяють Ваші життєві цінності	76
Людей Вашого покоління	57
Людей, які спілкуються тією ж мовою, що й Ви	30
Людей такого ж матеріального стану, що й Ви	15
Людей Вашої національності (етнічної групи)	15
Людей з такою ж освітою, що й Ви	12
Людей Вашої майбутньої професії	11
Людей тієї ж віри, що й Ви	8
Прихильників певних політичних поглядів	5

Зазначимо, що отримані дані загалом кореспондуються зі структурою колективних ідентифікацій, виявленою під час порівняльного дослідження в Росії та Польщі, яке проводилося у 1998 та 2002 роках і описане О. Даниловою у [7]. Так, автори дослідження відзначають, що позиції однодумців (у нашому дослідженні – «люди, які поділяють Ваші життєві цінності») та людей того ж віку (у нашому дослідженні – «люди вашого покоління») є одними з базових ідентифікацій; далі йдуть позиції: «люди тієї ж професії», «... достатку», «... національності», а до периферійних належить позиція «люди тих самих політичних поглядів» [7, с. 225].

Можна стверджувати, що формування почуття приналежності до спільноти громадян України в першу чергу ґрунтується на спільних цінностях. Досить суттєвим є й фактор мови. Водночас релігійні та політичні

¹ Результати подібного дослідження описані К. Іващенко [6]. Але оскільки формулювання запитання та шкала відрізнялися, дані неможна порівнювати.

чинники у цьому процесі не є важливими факторами групоутворення. А ось етнічна приналежність не є, як бачимо, сильним фактором для відчуття себе «своїм» у певному колі людей, що підтверджує засвідчену у багатьох дослідженнях соціокультурну диференціацію населення України не стільки за етнічними, скільки за мовними ознаками.

Вочевидь громадянська ідентичність не належить до числа тих, які відчуються повсякденно (на відміну, наприклад, від гендерних або вікових) – зазвичай вона актуалізується певними обставинами. З'ясувавши ці обставини, можна визначити, які з них можуть бути використаними задля формування громадянської ідентичності, а які з цієї точки зору не є ефективними. Як видно з табл. 1.3.4, респонденти в числі ситуацій, у яких вони згадують про свою країну, виділяють у першу чергу ті, які пов'язані з перемогами й досягненнями співвітчизників, з одного боку, й індоктринацією (згадування історії свого народу, творів мистецтва, державними символами), з іншого. Успіхи етноорієнтованої ідеології тут цілком закономірні, зважаючи на те, що респондентами виступили студенти.

Таблиця 1.3.4

Частіше за все Я згадую про свою країну, коли стикаюся з ...

(можна було вказати не більше 3 варіантів відповіді; % до тих, хто відповів)

Перемогами/досягненнями своїх співвітчизників	45
Згадуваннями про історію мого народу	39
Державними символами	38
Творами українського мистецтва (література, музика, живопис, театр і т. ін.)	37
Іноземцями	24
Державними установами або їх представниками (правоохоронними органами, медичними або освітніми закладами, збройними силами, прикордонною/митною, податковою службою і т. ін.)	24
Діяльністю політичних діячів	23
Людьми, які розмовляють іншою мовою	15
Поразками/невдачами своїх співвітчизників	10
Діяльністю держави з утвердження державної мови, певних цінностей, поглядів, релігії (конфесії)	8

На другому місці серед факторів, що провокують згадку про свою країну, ідуть контакти з іноземцями, а також з державними установами й

діяльністю політичних діячів. Очевидно, що хоча самі по собі ці фактори цілком здатні провокувати не тільки згадки, але й рефлексію щодо власної країни, їхня роль у житті респондентів поки що не є настільки помітною.

Найменше прихильників набрали такі позиції, як контакти з людьми, що розмовляють іншою мовою, поразки й невдачі співвітчизників і діяльність держави з утвердження державної мови, певних цінностей, поглядів, релігії (конфесії). Пояснення тут також цілком очевидні – в умовах білінгвізму іншомовна людина не є приводом для згадки про країну, поразки співвітчизників також не найкращий привід для співвіднесення себе із країною, а нав'язування ідеології не відчувається респондентами імовірно в силу їхнього віку.

Зазначимо також, що – окрім «перемог» і «поразок» – залишається невизначеним контекст, у якому згадується країна. Цілком можливо, що про неї можуть згадувати у негативному ключі, особливо коли йдеться про державні установи й політичних діячів. Тож головним чинником, який провокував би позитивні згадки про країну і тим самим сприяв би формуванню громадянської ідентичності, є різного роду здобутки співвітчизників, у той же час «діяльність держави з утвердження державної мови, певних цінностей, поглядів, релігії (конфесії)» навряд чи виконує своє завдання ефективно.

Таким чином, виявивши розуміння країни респондентами, можемо з'ясувати, що саме мається на увазі, коли йдеться про їхню громадянську ідентичність, який сенс вкладається ними у те, з чим вони себе ідентифікують у даному випадку. Отже, серед інтерпретацій країни переважає таке бачення її, яке пов'язане з поняттям Батьківщини – походження, предки, життя, родина тощо. Близькі до них «народні» смисли (історія народу, твори мистецтва) є основою для актуалізації громадянської ідентичності. «Громадянсько-правові» значення країни («закони», «права й обов'язки») поширені меншою мірою, ніж «народні»; також спостерігаємо риси патерналістського ставлення до країни. Це може свідчити про певну

невідповідність політики ідентичності щодо громадянської приналежності її меті, оскільки вона не сприяє формуванню саме громадянської ідентичності. До того ж «народні» смисли образу країни провокують посилення до етнічної спільності. Такий стан речей можна розцінювати як такий, що утруднює громадянську ідентифікацію. Відповідно, зміщення акцентів політики ідентичності у бік громадянсько-правових складових образу країни та орієнтація на спільні цінності могли б сприяти цьому процесу.

Література:

1. Мамут Л. С. Образ государства как алгоритм политического поведения / Л. С. Мамут // Общественные науки и современность. – 1998. – №. 6. – С. 85-97.
2. Злобіна О. Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність / О. Злобіна, І. Мартинюк, Н. Соболева, В. Тихонович. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – 299 с.
3. Мусиездов А. Гражданская идентичность: Юридический факт или метафизическая сущность / А. Мусиездов // Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій / Під заг. ред. О. Д. Куценко, В. І. Судакова. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. – С. 410-414.
4. Тихонович В. Україна як суб'єктивна соціальна реальність / В. Тихонович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 134-155.
5. Національно-культурна ідентичність жителя «контактної зони» (за матеріалами анкетування студентів-першокурсників Харкова) / Грінченко Г., Кравченко В., Мусієздов О. [та ін.] // Схід – Захід : Історико-культурологічний збірник. Вип. VIII. – Харків-Київ : Критика, 2006. – С. 161-184.
6. Иващенко Е. Коллективные идентификации украинцев в возрастной перспективе / Е. Иващенко // Национально-гражданские

идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К. : ИС НАНУ, 2007. – С. 97-103.

7. Данилова Е. Н. Через призму социальных идентификаций (Сравнительное исследование жителей России и Польши) / Е. Н. Данилова // Россия реформирующаяся : Ежегодник – 2004 / отв. ред. Л. М. Дробижева. – М. : Институт социологии РАН, 2004. – С. 220-244.

1.4. Значення символу «українець-українка» в уявленні українського студентства: між етнічною та громадянською інтерпретаціями

Юлія Сорока

Ідентифікація як процес ототожнення індивідом себе з будь-якою соціальною спільнотою чи соціокультурним середовищем та результат цього ототожнення, тобто стійка чи відносно стійка ідентичність (наприклад, «я – громадянин», «я – будівельник», «я – батько»), є реалізацією змісту культурних символів. Індивід, який ототожнює себе з будь-якою спільнотою, реалізує цю тотожність, ідентифікуючи (називаючи) себе мовою цієї спільноти, тобто використовуючи символи її культури. Таке самоототожнення й іменування є результатом процесів соціалізації та інкультурації індивіда у певне соціокультурне середовище, освоєння та присвоєння його культури, його світосприйняття та відповідного йому іменування та розуміння самого себе. Ідентифікуючи себе мовою певної спільноти (наприклад, «я – українка», «я – українець»), індивід активізує в своїй свідомості та використовує символи її культури, тим самим наділяючи ці символи особисто значущим змістом та, з іншого боку, підтверджуючи їх життєву силу.

Символ – у найбільш поширеному трактуванні – це знак, що викликає однакову соціальну реакцію, забезпечуючи таким чином можливість комунікації у спільноті та суспільстві [1, с. 143]. Однак, кожен символ чи система символів є також історично створеними й існують завдяки соціальній підтримці спільноти та використанню індивідами у повсякденному житті [2, с. 418]. Вилучення (цілеспрямоване чи стихійне) певних символів із активного використання в повсякденній мові індивідів та спільноти є початком «вмирання» певної культури, переведення її зі статусу повноцінної культури, тобто репрезентованої у житті людей, до позиції латентної культурної моделі. Навпаки, поширення використання певних

символів завдяки виникненню нових соціокультурних спільнот та іншим змінам у соціокультурному просторі¹ повертає певну культуру у живий та мінливий світ людських співвідносин, потреб, прагнень та дій.

Таким чином, значення (зміст, розуміння) символу є рухливим та пов'язаним із життям спільноти – носія культури, є результатом її (спільноти) діяльності з конструювання свого світосприйняття та самоусвідомлення у реальних історичних обставинах. Тобто, трансформації спільноти та суспільства додають нових значень чи відтінків значень до «словникового», відносно усталеного розуміння символу. Це, в свою чергу, відображається й на індивідуальному рівні використання символу. Саме індивід (спираючись на ідеї соціокультурного цілого П. О. Сорокіна [3, с. 190-220]) замикає соціокультурну тріаду, бо саме людською діяльністю реалізується і культура, і соціальність.

Найзначнішою зміною у функціонуванні символів української культури останнього часу та найважливішим фактором культурно-символічних трансформацій українського соціокультурного простору стало створення незалежної української держави. Держава, країна та суспільство завдяки цим змінам отримали нові межі свого культурно-символічного самовизначення, про що свідчить конституційне закріплення державного статусу української мови й офіційної символіки². Символи української культури, таким чином, отримали нові значення, що є вихідними з її офіційного статусу – значення репрезентації країни, держави та суспільства.

Однак офіційне визнання цього нового статусу української культури є тільки початком її легітимації (зовнішньої – на міжнаціональному, міждержавному рівні та внутрішньої – для її населення) [4]. Його розгортання можна порівнювати з ресоціалізацією чи інкультурацією в нових умовах, бо йдеться про засвоєння, освоєння, навчання використовувати символи української культури – перш за все символу «український» – у

¹ До таких змін належить і отримання українською мовою статусу державної, що дало можливість суттєво поширити її використання на теренах України та в різноманітних галузях діяльності населення: виробництві, управлінні, науці, мистецтві, системі освіти, рекламі тощо.

² Статті 10 та 20 Розділу I Конституції України.

процесі іменування, називання подій та феноменів життя індивіду та спільноти. А ці процеси є тривалими, багатofакторними, тобто не відбуваються «автоматично»¹.

Легітимація української культури у статусі репрезентанта країни, держави та суспільства тісно пов'язана з процесом консолідації суспільства, його самоусвідомлення в сучасних територіальних та культурно-символічних межах і формування лояльності населення щодо цих меж. Всередині цього складного зв'язку – процеси громадянської ідентифікації членів суспільства, зокрема – молоді, студентства. Застосування символів української культури, і перш за все таких, як «українець/українка», є одним із показників як процесів легітимації, так і процесів консолідації. Так, зона використання символу «український» вказує на ті простори (наприклад, діяльнісні чи територіальні), де легітимація відбулася щонайменше на номінальному рівні. А це означає, що активізованими є процеси ідентифікації за допомогою символів української культури, а ці символи (як спільну самоназву, спільне ім'я) можна використовувати у стратегіях консолідації суспільства.

Іншими словами, якщо за часів Радянського Союзу «українець/українка» в широкому використанні означало національність, то у незалежній українській державі цей символ означає ще й громадянство. Ця зміна номінального рівня приховує та розпочинає більш глибокі процеси осмислення приналежності до країни, території, держави, суспільства з цією назвою. Уявлення студентства є в цьому аспекті цікавим об'єктом спостереження. Перш за все тому, що ці молоді люди в своєму безпосередньому особистому досвіді не мають усвідомленої приналежності до радянського суспільства, тобто досвіду лояльності до іншої територіально-політичної та культурно-символічної системи. Тому в їх уявленні український суверенітет є (якнайменше – має хронологічні підстави бути) об'єктивною реальністю, на відміну від поколінь їх батьків та дідів, для яких його онтологічний статус дещо інший. За цих самих обставин

¹ Є багато прикладів розгортання процесів легітимації. Про один з них, а саме про дискусії стосовно історії українського автоспорту, ми вже писали [див. 5].

молодіжна аудиторія є більш сприятливою щодо процесів та заходів формування громадянської лояльності й ідентичності. Тому саме уявлення молодих людей можуть свідчити про ефективність відповідних дій. Також свідомість студентської молоді, яка ще не зазнала впливу певних організаційних (корпоративних) культур та, з іншого боку, відкрита новим інформаційним тенденціям та завдяки цьому – різноманітним культурним впливам, є цікавим перцептором актуальних процесів соціокультурного та символічного просторів.

Виходячи з розуміння значення символу «українець/українка» як рухливого та багатозначного, питання до респондентів – студентів українських ВНЗ – були сформульовані таким чином, щоб охопити перш за все громадянські (національні як політичні) та етнічні (етнокультурні) аспекти його значення. Такий вибір обумовлений зв'язком кожної з груп значень із відповідною моделлю нації. Завданням цих питань було визначити, якій з моделей нації та громадянській ідентичності відповідають значення символів «українець/українка» в уявленні студентства. Питання були сформульовані в формі тверджень задля того, щоб відповіді дозволили окреслити семіотичні умовні кордони значення символу «українець/українка» в уявленнях українських студентів.

Пропоновані респондентам твердження концентрували увагу на наступних аспектах значення символу «українець/українка».

Громадянські значення: українець/українка – це людина, яка:

- має український паспорт;
- живе на території України;
- народилася в Україні;
- поважає українську державу;
- поважає закони України;
- визнає державні свята.

Етнокультурні значення: українець/українка – це людина, яка:

- розмовляє українською мовою;

- має українське етнічне коріння;
- знає українські традиції й обряди;
- знає українське мистецтво, літературу, музику;
- знає українську історію.

У запропонований респондентам набір інтерпретацій значень символу «українець/українка» були додані також конфесійний критерій («українець/українка – це людина, яка належить до українських церков»). Також набір інтерпретацій включав визначення «українець/українка – це людина, яка визнає Україну як свою країну», в якому фіксується досягнуте ототожнення з країною, її присвоєння («своя країна») та не використовуються інші, диференційовані символічні атрибути.

Також були запропоновані варіанти зі складною атрибуцією:

- «українець/українка – це громадянин/громадянка України будь якої національності»;
- «українець/українка – це людина, яка знає українську мову, але повсякденно спілкується іншою».

В обох цих варіантах інтерпретації значення символу фіксується перевага громадянського значення символу над етнічним. У першому – через зв'язок і протиставлення громадянства й етнічності; в другому – через акцентування та заперечення одного з найпоширеніших у масових повсякденних уявленнях критерію українськості – повсякденного використання української мови.

Таким чином, намагаючись зв'язувати актуальні семіотичні кордони значення символу «українець/українка» в розумінні українського студентства, ми пропонували респондентам низку тлумачень, з якими вони мали погодитися чи ні. Тобто ми ставили питання про існуюче, відоме значення, актуальні змісти свідомості респондентів, які мають бути характеризованими та визначеними. Цей підхід відрізняється від реалізованого в дослідженні О. Стегнія, який вивчав національно-групові ідентифікації в контексті проблематики національно-громадянської

ідентичності та толерантності [6] та ставив запитання у проективному дусі. А саме: «Наскільки важливою є ця обставина (народитися в Україні, мати українське громадянство, відчувати відповідальність за Україну, тощо), щоб вважатися справжнім українцем». За оціночною позицією, втіленою у словосполучення «справжній українець», а також в акцентуванні зовнішньої референції («вважатися») в цьому питанні ховається відчуття дистанції, віддаленості у часі актуального стану та ситуації дійсності «українця». Іншими словами, О. Стегній цікавиться «українцем» як майбутнім, точніше – проектом, в той час як ми розглядаємо його як дійсність; в першому випадку респонденти опиняються в ролі тих, хто уявляє, конструює якість «українськості», в другому – в ролі її носія. Ця різниця у формулюванні питань, на наш погляд, крім розбіжностей у методичних орієнтирах авторів, віддзеркалює також й різні етапи легітимації українськості, про що вже йшлося.

Розподіл відповідей на питання, де представлені описані вище альтернативи, наданий у таблиці 1.4.1.

Таблиця 1.4.1

Значення символу «українець/українка»

(у % до респондентів, які відповіли на питання)

«Українець (українка) – це:	<i>Згодні¹</i>	<i>Важко відповісти однозначно</i>	<i>Не згодні</i>	<i>Загалом</i>
Людина, яка визнає Україну як свою країну	79	15	6	100
Людина, яка народилася в Україні	74	16	10	100
Людина, яка має українське етнічне коріння	68	23	9	100
Людина, яка поважає українську державу	63	23	14	100
Людина, яка знає українські традиції й обряди	61	24	15	100
Людина, яка знає українську історію	60	25	15	100
Людина, яка розмовляє українською мовою	58	23	19	100
Людина, яка поважає закони України	57	27	16	100
Людина, яка має український паспорт	56	20	24	100
Людина, яка знає українське мистецтво, літературу, музику	53	29	18	100
Людина, яка визнає державні свята	50	31	19	100

¹ Тут і далі показник «згоден» є сумою частот вибору альтернатив «Абсолютно згоден» та «Згоден», незгодні – відповідно сумою частот вибору альтернатив «Незгоден» та «Абсолютно незгоден».

Громадянин/громадянка України будь-якої національності	46	23	31	100
Людина, яка живе на території України	45	26	29	100
Людина, яка знає та розуміє українську мову, але повсякденно спілкується іншою	39	34	27	100
Людина, яка належить до українських церков (УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ)	33	38	29	100

Інтерпретація наведених даних засвідчує наступне.

Максимальну підтримку (79 % згодних та абсолютно згодних) отримала недиференційована суб'єктивна оцінка «українець – той, хто визнає Україну *своєю країною*». У цьому значенні не представлені ані громадянські, ані етнічні смисли, недиференційоване «своє» не потребує аргументації (чому це так?). Причому, присвоюється Україна як країна, тобто окреслена державними кордонами територія з її фізичними ознаками (ландшафт та інші природно-географічні характеристики). У цьому варіанті інтерпретації студенти підтримали значення «свій», що відповідає архаїчній опозиції «свій–чужий» та вказує на близький зв'язок, адаптованість, при звичаєність на рівні відчуттів та тілесності.

Таке розуміння відповіді на це питання підтверджується тим, що своя країна інтерпретується студентами частіше за все в категоріях приписаних статусів, тобто як місце народження (72 %) та зростання (70 %), проживання сім'ї (61 %), особисте місце проживання (59 %), земля предків (51 %). Нижчим є рівень визнання «своєї країни» як держави, що видала паспорт (46 %), землі людей моєї національності (40 %) й однієї зі мною мови (34 %).

Між цим треба зазначити іншу можливу інтерпретацію значення «своя країна», а саме – інтегрована оцінка прийняття України в її недиференційованому відчутті та розумінні. Однак дані дослідження не дають змогу як підтвердити, так і повністю заперечити таке розуміння.

Найнижчу підтримку як атрибут українського отримав показник належності до українських церков (УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ) – 38 % опитаних відмітили позицію «важко відповісти однозначно». Відповідь на це питання корелює з визнанням респондентами себе як віруючих чи ні (рівень

значущості Хі-квадрат – 1 %). Серед віруючих згодних зі зв'язком «українськості» та релігійності 38 %, серед «атеїстів» незгодних – 46 %. Невизначеність стосовно особистої релігійності дає їй максимальний рівень невизначеності стосовно зв'язку з нею «українськості» – 41 %. Іншими словами, зазначений зв'язок значень є важливим для віруючих, точніше – більш ніж третини з них.

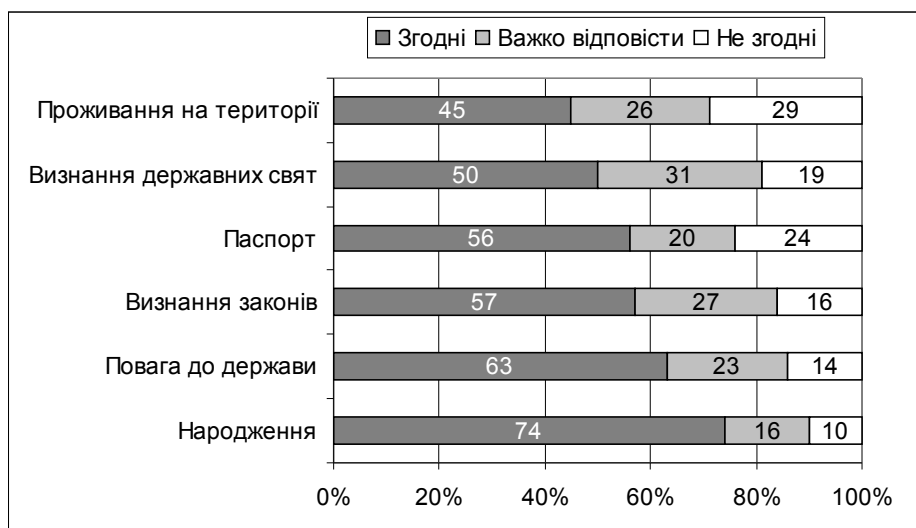

Рис. 1.4.1. Громадянські значення символу «українець/українка» (%)

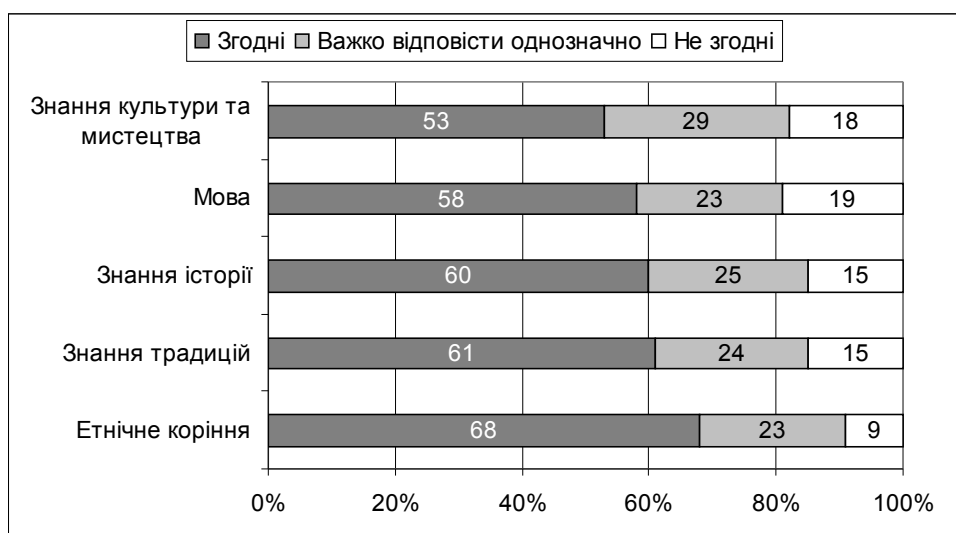

Рис. 1.4.2. Етнокультурні значення символу «українець/українка» (%)

Загалом, порівнюючи відповіді на питання щодо громадянських та етнокультурних значень символу «українець/українка» (див. рис. 1.4.1 та 1.4.2), маємо наступні висновки.

Серед громадянських значень символу «українець/українка» найбільшу підтримку опитаних має факт народження в Україні (74 %). Більше половини опитаних упевнені в атрибутивному значенні паспорту громадянина України (56 %). Майже половина опитаних вважає за такий критерій факт проживання на території України (45 %). Народження, паспорт, проживання на території – саме в такому порядку за рівнем підтримки вишикуються громадянські ознаки.

Серед етнокультурних значень символу «українець/українка» найбільшу підтримку опитаних має етнічне коріння (68 %). Більше половини вважають, що «українець/українка» – це ті, хто розмовляють українською мовою (58 %).

Найбільш дискусійними виявилися значення проживання на території та мова. Рівень відповідей «не згоден» тут найвищий, він складає 29 % та 19 % відповідно. Так респонденти відреагували на приховану складність цих питань: вільне використання мови взагалі може бути не пов'язаним із українським походженням чи громадянством, так як і проживання на території не обов'язково слугує знаком «українства». Тим самим представники українського студентства продемонстрували нечутливість до спрощених агітаційних схем на зразок «Україна для Українців».

Рівень впевненості у відповідях щодо громадянських та етнокультурних значень не відрізняється (за результатами статистичного аналізу), про що свідчить готовність дати відповідь на питання. Так, найвища доля тих, хто відмовився від відповіді на питання стосовно громадянських значень символу «українець/українка», становить 3 % (у відповіді на питання про визнання державних свят). Відповідний показник щодо етнокультурних значень становить 2 % (у відповіді на питання про знання історії). (Статистична значущість різниці відсотків не значима на рівні 5 %).

Таким чином, за результатами опитування українських студентів ієрархія значень символу «українець/українка» виглядає наступним чином (див. табл. 1.4.2).

Таблиця 1.4.2

Ієрархія значень символу «українець/українка» в уявленні українського студентства (за середніми значеннями; мінімальне значення – 1, максимальне – 5).

Українець/українка - це той/та, хто:	<i>Середнє</i>
вважає Україну своєю країною	4.18
народився/ народилася в Україні	4.04
має українське етнічне коріння	3.88
поважає українську державу	3.79
знає українські традиції й обряди	3.71
знає українську історію	3.69
поважає закони України	3.65
розмовляє українською мовою	3.63
знає українське мистецтво, літературу, музику	3.52
має український паспорт	3.52
визнає державні свята	3.50
живе на території України	3.31
громадянин/громадянка України будь-якої національності	3.28
людина, яка знає та розуміє українську мову, але повсякденно спілкується іншою	3.19
належить до українських церков (УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ)	3.03

Іншими словами, так виглядає структура значень символу «українець/українка», ранжований за ступенем підтримки студентської аудиторії (яка в даному випадку вимірюється у балах від 1-го до 5-ти). Громадянські й етнокультурні значення перемішані в цієї ієрархії, що має бути наслідком конкуренції цих значень у свідомості респондентів.

Між цим, показником *переваги громадянських значень* символу «українець/українка» над етнічними є відповідь на питання «„українець/українка” – це громадянин України будь-якої національності». Близько половини опитаних студентів (46 %) згодні (різною мірою) з цим твердженням, більше третини не згодні (31 %), не визначилися 23 %. Важливо відмітити, що розподіл цих оцінок не зазнає впливу громадянської

чи етнічної ідентифікації: тенденція розподілу оцінок зберігається як для тих, хто повною мірою відчуває себе громадянином України, так і для тих, хто повною мірою відчуває себе представником своєї національності.

Між цим відповідь на це питання зазнає деякого впливу у зв'язку з визнанням респондентами ступеню важливості для себе відчувати приналежність до людей їх національності. Серед тих, для кого це усвідомлення дуже важливе, рівень незгоди з відсутністю зв'язку між громадянством та національністю на 7 % вищий, ніж у цілому по масиву. Та навпаки, серед тих, хто не відчуває це за важливе, рівень підтримки пропонованого твердження на 13 % вищий, ніж у цілому по масиву (див. табл. 1.4.3).

Відсутня різниця у відповідях на це питання у представників різних національностей. На розподіл оцінок також не впливає тип поселення, де мешкали студенти до вступу до ВНЗ. Серед юнаків, що відповіли на це питання, на 5 % більше згодних, ніж в цілому по масиву. Незначні відмінності у відповіді дає розподіл за оцінками матеріального становища: серед тих, у кого в сім'ї вся зарплата витрачається на продукти та купівлю недорогих речей, згодних на 8 % більше, ніж в цілому по масиву.

Іншим показником *переваги громадянського значення* символу «українець/українка» є підтримка твердження «„українець/українка” – це людина, яка знає та розуміє українську мову, але повсякденно спілкується іншою». Згодні з цим твердженням вважають, що використання у повсякденному спілкуванні інших, крім української, мов не заважає людині бути українцем/українкою. Як бачимо з табл. 1.4.3, згодних із цим твердженням на 7 % менше, ніж із розглянутим вище щодо зв'язку громадянства та національності, та на 11 % більше тих, хто не визначився у відповіді на це питання.

Таблиця 1.4.3

Підтримка громадянських значень символу «українець/українка»

«Українець (українка) – це:	<i>Згодн і</i>	<i>Важко сказати</i>	<i>Не згодн</i>	<i>Разо м</i>	Середнє (від 1
-----------------------------	--------------------	--------------------------	---------------------	-------------------	-------------------

		однозначн о	i		до 5)
	у % до опитаних				
Громадянин/громадянка України будь-якої національності	46	23	31	100	3.28*
Людина, яка знає та розуміє українську мову, але повсякденно спілкується іншою	39	34	27	100	3.20*

* статистична значущість різниці середніх на рівні 1 %

Слід припустити, що характер наведеного розподілу значення символу «українець/українка» пов'язаний із регіоном навчання, тобто якимось чином відбиває відмінності громадянської свідомості студентства у різних регіонах України. Як виявилось, для респондентів західного регіону спілкування недержавною мовою є перешкодою для визнання її як українця/українкою. Як демонструють дані, незгодних з цим твердженням – 43 %, а це на 9 % більше, ніж у випадку з твердженням про зв'язок громадянства та національності. Тоді як згодних із цим твердженням серед респондентів західного регіону виявилось менше на 16 %. Відносно відповідей у цілому по масиву, студенти західного регіону трохи меншою мірою погоджуються зі зв'язком громадянство-національність (на 5 %), у той час, коли інтервал згодних зі спілкуванням не українською як атрибутом українця/українки зростає до 14 %.

Таблиця 1.4.4

**Підтримка громадянських значень символу «Українець/українка»
студентами різних регіонів України (% до тих, хто відповів)**

«Українець (українка)» – це:	Згодн і	Важко сказати однозначн о	Не згодн і	Разо м	середнє
у західному регіоні n = 764					
Громадянин/громадянка України будь-якої національності	42	24	34	100	3.19*
Людина, яка знає та розуміє українську мову, але повсякденно спілкується іншою	26	31	43	100	2.79*
у центральному регіоні n = 693					
Громадянин/громадянка України будь-якої національності	44	23	33	100	3.25

Людина, яка знає та розуміє українську мову, але повсякденно спілкується іншою	35	39	26	100	3.12
у південному регіоні n = 764					
Громадянин/громадянка України будь-якої національності	49	23	28	100	3.38
Людина, яка знає та розуміє українську мову, але повсякденно спілкується іншою	47	34	19	100	3.44
у східному регіоні n = 896					
Громадянин/громадянка України будь-якої національності	45	23	32	100	3.31
Людина, яка знає та розуміє українську мову, але повсякденно спілкується іншою	46	34	20	100	3.39

Регіональна специфіка проявляється також і у відповідях на інші питання.

За результатами статистичного аналізу різниць середніх значень відповідей респондентів із різних регіонів на питання щодо значення символу «українець/українка» визначено, що респонденти центрального, південного та східного регіонів практично однаково відповідають на ці питання (статистична значущість розходжень середніх на рівні 5 %). Різниця між регіонами фіксується у відповідях на питання «„українець/українка” – це людина, яка розмовляє українською мовою» (для південного та східного регіонів статистична значущість розходжень середніх на рівні 5 %, для центрального на рівні 1 %). А саме, згодні з «україномовністю» українця 60 % опитаних в центральному регіоні. Трохи нижчою є частота позитивних відповідей для респондентів півдня (56 % від опитаних) та сходу (50 % від опитаних). Таким чином, громадянство та знання мови як значення символу «українець/українка» підтримується трьома регіонами рівною мірою, на відміну від західного, де більш високу підтримку має критерій повсякденного спілкування українською мовою.

Цікавим також є *змістовні особливості регіональних неоднорідностей* у відповідях.

Так, для студентів *центрального регіону* етнічне коріння та спілкування українською мовою (70 % та 60 %) трохи більш важливі, ніж у цілому по масиву (68 % та 58 % відповідно). Використання у повсякденному спілкуванні іншої, ніж українська, мови також підтримуються тут дещо слабше, ніж у цілому по масиву (10 % та 14 % відповідно). Натомість зв'язок українськості з конфесійною приналежністю в центральному регіоні нижчий: згодних із цим твердженням 5 % проти 10 % у цілому по масиву, не визначилися 40 % (у цілому по масиву – 38 %). Це може свідчити як на користь більш низької релігійності населення, так і на користь традиційно широкого представлення в цьому регіоні релігійних установ Московського Патріархату.

У *південному регіоні* етнічна модель трактування символу «українець/українка» менш підтримується, ніж у цілому по масиву. Зі значущістю такої ознаки, як українська мова спілкування, погоджується 56 % опитаних (58 % у цілому по масиву). Критерій етнічного коріння визнається 65 % респондентів (68 % у цілому по масиву). Незгодних із критерієм належності до українських церков у південному регіоні на 1 % більше, ніж у цілому по масиву. Натомість критерій наявності українського паспорту визнають 60 % опитаних студентів порівняно з 56 % у цілому по масиву. Також цей регіон демонструє вищий рівень підтримки критерію громадянства незалежно від національності: 50 % опитаних проти 46 % у цілому по масиву. Такі відмінності у відповідях студентів мають бути пов'язаними з більш високою етнічною неоднорідністю південного регіону. З іншого боку, повсякденний досвід міжетнічного спілкування має позитивно впливати на посилення громадянських орієнтацій як основи інтеграції.

Для студентів *східного регіону* коло значущих елементів змісту символу «українця/українки» також здебільшого окреслено складовими громадянської моделі. Так, наявність паспорта підтримується майже 56 %

опитаних (проти 57 % в цілому по масиву); менш значущим, ніж у цілому по масиву, визнається критерій народження на території України (69 % проти 74 % відповідно). Використання іншої, ніж українська, мови підтримують у східному регіоні 45 % респондентів (порівняно з 39 % у цілому по масиву). Та, навпаки, рівень визнання українцем/українкою людини, яка розмовляє українською мовою, тут найнижчий – 49 % порівняно з 58 % у цілому по масиву. Аналогічною є й реакція респондентів східного регіону на питання щодо зв'язку українськості та конфесійної приналежності: рівень незгоди з цим значенням найвищий серед усіх регіонів і складає 32 % (порівняно з 30 % у цілому по масиву). Такі відмінності у відповідях студентів східного регіону пов'язані з переважанням російської мови у повсякденному спілкуванні в містах, традиційними зв'язками з Росією, популярністю російських телевізійних каналів тощо. Суттєве значення має існування в цьому регіоні фактично російськомовної радянської культури та притаманне для нього відсунення національного й етнічного на другий план громадянського життя, досвід репресій за національною ознакою тощо.

У відповідях студентів *західного регіону* спостерігаємо зсув у бік етнокультурної моделі значень. Окрім найвищої серед інших регіонів підтримки ознак етнічного коріння (65 %), повсякденного використання української мови (65 %), помітно більшого значення надається повазі до держави (71 %), визнанню державних свят (59 %), знанню української історії (69 %), традицій та обрядів (71 %), українського мистецтва, музики, літератури (61 %). Не дивним є й найнижча серед інших регіонів підтримка значень, в яких переважають громадянські ознаки: так, тільки 41 % (на 5 % менше, ніж у цілому по масиву) згодні тут визнавати українцем/українкою громадян будь-якої національності. Ці дані підтримують вже сформоване гуманітарними та соціальними науками уявлення щодо західного регіону як специфічного джерела та «ідеалу» української культури. Це розповсюджене у публіцистиці та у передвиборній риториці уявлення базується на етнокультурній моделі. Воно звужує розуміння української культури,

відмовляючи іншим спільнотам, регіонам із відмінними культурно-історичними й етнічними особливостями у визнанні їх культури як української. Суттєво це пов'язане з і досі актуальними традиціями соціогуманітарного знання щодо класифікацій цих ознак, які (традиції) були сформовані у попередні часи, коли український народ ще не здобув політичної незалежності та його історія і культура у теперішніх територіальних межах не визначалися як цілісна та самодостатня домінанта.

Підсумовуючи, зауважимо наступне. Дані дослідження дозволяють констатувати, що українське студентство активно освоює та використовує як етнокультурні, так і громадянські значення символу «українець/українка». Розбіжності та неоднорідності щодо оцінки окремих значень свідчать про те, що розуміння цього символу перебуває в процесі становлення. Знаходячись у активному використанні, він набуває значень: від приписаних (за місцем народження чи проживання) та етнокультурних (етнічне походження, володіння українською мовою) до громадянських (свідомий громадянин України).

Це становлення не позбавлене протиріч, які стосуються певної конкуренції між етнокультурними та громадянськими значеннями цього символу. Так, національність і громадянство, повсякденна мова спілкування та українська мова як державна конкурують одне з одним, підсилюючи чи послаблюючи громадянську ідентифікацію респондентів. Не дивує те, що ці процеси перебувають під впливом регіональної специфіки. Та частина респондентів, для яких українське громадянство поєднується з українською національністю та мовою повсякденного спілкування, відчуває себе більш впевнено в розумінні символу «українець/українка». Свідомість решти (яка значно перевищує перших за об'ємом) характеризується певною напругою між громадянською й етнокультурною орієнтаціями.

Така ситуація є наслідком політики ідентичності української держави, яка, особливо останніми роками, була орієнтована в бік «етнокультурної»

моделі нації на противагу «політичній» моделі. Не вдаючись до прискіпливого аналізу передумов такої орієнтації, слід зазначити великий потенціал громадянської та позаетнічної консолідації, який містить у собі громадянська модель нації, та який ще не є використаним в українському суспільстві та діяльності інститутів держави й освіти. Це підтверджують також і результати дослідження, згідно яких майже половина (46 %) опитаних студентів вважає, що українцем чи українкою є громадянин України будь-якої національності, та майже дві п'яті (39 %) опитаних студентів не вбачають перешкод для людини, яка повсякденно спілкується не українською мовою, але знає та розуміє її, вважатися українцем/українкою.

Суттєву позитивну роль у цьому процесі має зіграти освіта. Але слід зазначити, що просунення на шляху формування громадянської орієнтації молоді не може обмежуватися тільки діяльністю, спрямованою на підтримку та відтворення української мови й етнічності. Домінування критерію мови для розуміння того, яка людина може вважатися українцем/українкою, не забезпечує ефективної громадянської консолідації. Тому, перелік змістовних домінант такої діяльності має включати, окрім поняття мови, також поняття «країна» зі всією складністю та багатогранністю його змісту. Також позитивного ускладнення потребує й розуміння української культури, яке має спиратися на бачення неоднорідності та різнобарвності етнокультурних ознак українського народу, його багатства у різноманітності.

Література:

1. Ионин Л.Г. Социология культуры : учебное пособие / Л. Г. Ионин. – [2-е изд.]. – М. : Логос, 1998. – 280 с.
2. Гирц К. Личность, время и поведение на Бали / К. Гирц // Интерпретация культур; [пер. с англ.]. – М. : РОССПЭН, 2004. – С. 415-473.
3. Сорокин П. А. Родовая структура социокультурных явлений / П. А. Сорокин // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. – М. : Политиздат, 1992. – С. 190-220.

4. Сорока Ю. Г. Сприйняття соціальної реальності: соціокультурний контекст та унікальність суб'єктивного досвіду / Ю. Г. Сорока // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Традиції та інновації в соціології» : Збірник наукових праць. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – С. 82-88.
5. Сорока Ю. Г. Ставлення до минулого / Ю. Г. Сорока // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 47-66.
6. Стегний А. Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине / А. Стегний // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К. : Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН. – 2007. – С. 128-142.

1.5. Процес формування етнічної ідентичності українського студентства в сучасних соціокультурних умовах

Віра Арбеніна

Однією з особливостей суспільного розвитку наприкінці ХХ сторіччя стало підвищення ролі етнічного фактору – явище, що одержало назву «етнічний ренесанс» (Е. Сміт), «повернення до етнічності» (Д. Белл) тощо. Йдеться про зростання значущості приналежності до етнічної групи, прагнення збереження її культурної самобутності.

Однією з багатьох універсальних причин цього явища вважається існування принципового протиріччя між політичним та етнічним структуруванням суспільства в межах більшості національних держав. Це протиріччя набуває особливої гостроти в період розбудови нових національних держав і процесу націєбудівництва. При цьому формування для всіх громадян національної ідентичності становить основний зміст і спрямованість політики ідентичностей, що проводиться інститутами держави. Оскільки національна ідентичність зазвичай конструюється на базі культури державоутворюючого етносу, то в поліетнічному суспільстві це створює передумови для виникнення конфлікту ідентичностей, перш за все у представників невідоміючих у суспільстві етногруп.

Пояснюється це складною природою етнічності, у потрактуванні якої закладені найбільш суттєві розходження між основними напрямками етнологічної думки: примордіалізмом, конструктивізмом та інструменталізмом [див. про це більш докладно: 1; 2, с. 68-102].

З позиції примордіалістської концепції (К. Гірц, Р. Гамбіно, У. Коннорі, Ван ден Берг, Е. Сміт, Ю. Бромлей) етнічність розглядається як така властивість особистості, яку вона набуває як у результаті успадкування антропологічних, психофізіологічних та інших природно-біологічних особливостей своїх предків, так і в результаті первинної соціалізації у визначеному етнічному середовищі.

Зазначимо, що саме на примордіалістській парадигмі та безпосередньо пов'язаним із нею об'єктивістському підході до виокремлення ознак етносу (див., зокрема: [3, с. 44-54]) базується уявлення щодо існування таких феноменів, як «етнофор», тобто носій етнічної специфіки [3, с. 31], та «етнотип» – представник етнічної спільноти, що уособлює в собі її сутнісні, найбільш характерні риси. Так, М. Шульга вважає, що приналежність до етнічної спільноти, включеність в її життєдіяльність формує в особистості стійкі, повторювані риси, властивості, спрямованість тощо, що є типовими для всіх чи більшості членів спільноти [4, с. 8-15]. Додамо, що саме на уявленні щодо існування базового типу особистості базуються численні дослідження національного характеру та національного менталітету.

Принципово інша точка зору на природу етнічності характерна для конструктивізму (Б. Андерсон, Ф. Барт, Р. Брубейкер, В. Воронков, Е. Геллнер, Е. Гобсбаун, С. Соколовський, В. Тишков та ін.). Відповідно до даної концепції, етнічність – це не властивість особистості, а характеристика стану її свідомості.

Наріжним каменем конструктивістської теорії є заперечення об'єктивності існування всіх етнічних утворень, уявлення про етнічність як феномен, що формується і змінюється під зовнішнім впливом; як про особливу форму дискурсивної практики, що поділяє світ на «ми» та «вони», формує стереотипи сприйняття тих чи інших характеристик як етнічних (зовнішність, поведінка тощо), пропонує стратегії використання цих відмінностей як символічних.

Так, автори чи не єдиного якісного дослідження, де послідовно реалізується конструктивістський підхід¹, вважають, що етнічність – це плід діяльності таких агентів, як:

- 1) держава, що розробляє політику ідентичностей своїх громадян, та інститути, через які ця політика проводиться: перепис, паспорта, система

¹ Йдеться про дослідження етнічних громад Санкт-Петербурга, результати якого узагальнено в монографії «Конструювання етнічності» [5].

освіти та виховання. Ми до цього переліку додали б діяльність засобів масової інформації;

- 2) структури громадянського суспільства – етнічні організації, рухи тощо, які активно формують власне уявлення про «своїх», яке може відрізнятися від державної версії, конкурувати з нею [5, с. 19-30];
- 3) сім'я – інститут, в межах якого уявлення про етнічну приналежність щільно пов'язане з побутовими ситуаціями, сімейними традиціями і легендами (про великих предків, досвід дискримінації тощо) [5, с. 41].

Близька до конструктивістської інструменталістська концепція (А. Кoen, Д. Белл, К. Янг, Д. Хоровиць, Дж. Ротшильд, Дж. Окамура) акцентує свою увагу насамперед на ролі та значущості етнічності як інструменту (звідси і назва даної теорії) у вирішенні соціальних, політичних, особистісних проблем. Тобто йдеться про етнічність як ситуативну ідентифікацію. Згідно інструменталістській концепції, приналежність до етнічної групи – це питання ставлення, сприйняття, почуттів, які завжди нестійкі, тому що залежать від ситуації, у якій опиняється індивід.

На наш погляд, триваюча вже досить довгий час полеміка між представниками різних наукових шкіл багато в чому пояснюється тим, що кожна з них зосереджує свою увагу на *різних аспектах формування і функціонування етнічності як прояву різних форм і способів взаємозв'язку етносу й особистості*. Цей зв'язок, як і зв'язок з будь-якою соціальною спільнотою, може бути *трьох типів: об'єктивним, суб'єктивним й об'єктивно-суб'єктивним*. І кожний із цих типів зв'язку породжує різні форми буття етнічності, потребує різних механізмів її формування.

Примордіалісти зробили предметом свого дослідження етнічну приналежність як об'єктивно притаманну особистості властивість, що виявляє себе через зовнішні риси й особливості поведінки. Разом з тим, не можна погодитися з уявленням примордіалістів про етнічність як характеристику постійну та незмінну, споконвічно задану самим фактом походження індивіда, його родовими коріннями. *Етнічність – це не тільки*

культурно-генетична приналежність до того чи іншого етносу, але й форма суб'єктивного зв'язку з ним, міра включення особистості в етнічну систему.

У цьому аспекті поняття «етнічність» стає тотожним поняттю «етнічна ідентичність» і означає усвідомлення і сприйняття себе як члена тієї чи іншої етнонаціональної групи, що виявляється в почутті спільності з членами цієї групи і сприйнятті як цінності основних її характеристик.

Саме механізми процесу етнічної ідентифікації виявились у центрі уваги конструктивістської й інструменталістської наукових шкіл. Їм вдалося показати, що етнічність, яка ототожнюється ними з етнічною ідентичністю, є таким утворенням, що не виникає природно, а привноситься у свідомість індивідів і груп у процесі цілеспрямованого впливу, який носить найчастіше маніпулятивний характер.

Однак, навіть якщо погодитися з суб'єктивістським трактуванням етнічності як уявлення про наслідувану групову солідарність, яка заснована на уявленнях про загальне (не завжди реально загальне) походження, історичну долю, культуру тощо, не можна не враховувати, що ці уявлення все ж таки мають об'єктивну основу. Вони дійсно виробляються реально існуючими групами людей (народами), що займають відносно відособлене положення в навколишньому середовищі [6, с. 40].

Представляється важливим висновок, до якого приходять відомий російський дослідник З. Н. Сікевич. Аналізуючи обґрунтованість різних методологічних підходів до розуміння природи етнічності, вона зазначає, що «етнічне у кожній людині дійсно первинне, і в цьому „примордіалісти” праві. Однак затребуваність, ступінь вираженості цієї ознаки найчастіше конструюється як зовнішніми, соціальними обставинами, так і визначеною індивідуально-особистісною установкою» [7, с.17].

Зазначимо, що саме те, що етнічність у своїх витоках спирається на усталену культурну традицію, робить проблематичною її зміну принаймні протягом відносно короткого періоду, породжує конфлікт між етнічною

ідентичністю невідоміючих у суспільстві груп і національною ідентичністю, що цілеспрямовано формується в будь-якій національній державі.

Виходячи з зазначених теоретичних міркувань, головними гіпотезами, на перевірку яких спрямований наш подальший аналіз етнічної свідомості українського студентства, будуть такі альтернативні припущення:

1. В умовах насиченості інформаційного простору сучасної України націоналістичним дискурсом, акцентування уваги на національних та етнокультурних проблемах, послідовної реалізації політики українізації офіційної сфери та системи освіти можна очікувати актуалізацію стану етнічної ідентичності у студентів – представників усіх національностей.

2. Протилежною тенденцією, прояв якої можна очікувати, буде така:

- у представників титульної етнічної групи, для яких існуюча в країні соціокультурна ситуація є сприятливою щодо позитивного сполучення громадянської й етнічної ідентичності¹, остання, підсилюючи особистісну значущість першої, може ставати менш опуклою;
- у представників етнічної меншості, що об'єктивно поставлені в ситуацію конфлікту ідентичностей, може відбуватись або а) адаптація до існуючої соціокультурної ситуації (стосовно студентської молоді це найбільш імовірно), або б) маргіналізація етнічності та навіть втрата вихідної етнокультурної ідентичності.

Для обґрунтування правомірності наведених гіпотез передбачається вирішення таких завдань, як визначення, по-перше, місця етнічної ідентичності в загальній структурі соціальних ідентичностей студентської молоді в цілому й окремо українців, росіян, представників інших національностей; по-друге, чинників, що впливають на процес етнічної ідентифікації, та механізмів формування етнічної ідентичності української молоді в умовах сучасної соціокультурної ситуації в країні.

¹ Зазначимо, що на встановлення можливості позитивного сполучення громадянської й етнічної ідентичності спрямована низка досліджень російської ідентичності, що виконані під керівництвом Л. М. Дробіжевої [див. зокрема: 8].

У своєму аналізі ми будемо перш за все спиратись на результати дослідження, проведеного в 2008–2009 році в 32 ВНЗ України, що репрезентують різні регіони України й різні профілі фахової підготовки. Окрім того, нами будуть використані результати досліджень 2000–2001 та 2005–2007 років, що надасть нам можливість прослідкувати динаміку, яка відбулась у свідомості різних поколінь молоді.

Оскільки при проектуванні вибірки зазначених досліджень не передбачалось врахування етнічної приналежності респондентів, структура масиву опитаних сформувалась за цим критерієм випадковим чином. Тим не менш, одержаний розподіл за етнічною приналежністю виявився, на наш погляд, досить симптоматичним, таким, що відбиває загальну тенденцію змін у етнонаціональному складі населення України та в ідентифікаційних процесах. Перш за все це стосується помітного зменшення чисельності росіян в структурі населення країни. Результати перепису 2001 року зафіксували їх зменшення порівняно з даними перепису 1989 року на 3021 тис. чоловік, а їх частки в загальному складі населення країни – з 22,1 % до 17,3 %¹, і цей процес продовжується. Це, зокрема, засвідчують результати моніторингу, що проводиться Інститутом соціології НАН України, починаючи з 1992 року. Якщо в період між 1992 та 2000 роком визначили себе як росіян від 24,4 % до 21,4 % опитаних, то вже в наступні роки спостерігається поступове зниження їх частки у вибірковій сукупності: 19,6 % – у 2001 році; 19,7 % – у 2002 році; 17,4 % – у 2005 році; 17,3 % – у 2006 році; 16 % – у 2008 році; 12,2 % – у 2009 році; 12,2 % – у 2010 році [9, с. 610].

Аналогічну ситуацію віддзеркалюють і результати наших досліджень, проведених серед студентської молоді (див. табл. 1.5.1)

Таблиця 1.5.1

¹ Всеукраїнський перепис населення 2001 року: <http://www.ukrcensus.gov.ua>

**Самоідентифікація за етнічною приналежністю студентів ВНЗ
України (% до тих, хто відповів)**

Хвилі досліджень	Віднесли себе...			
	до українців	до росіян	до іншої національності	до 2-х та більше національностей
2001	59,9	16,5	3,8	19,9
2006	79,9	11,8	2,5	5,8
2009	84,5	8,7	2,4	4,4

Як можна побачити, за неповних 10 років відбулось суттєве зростання чисельності тих представників молоді, які відносять себе до українців, зменшення майже вдвічі тих, хто самоідентифікується як росіянин, і ще більше зменшення тих, хто відніс себе до представників декількох національностей.

Останній факт потребує деякого уточнення. Є підстави вважати, що в цьому випадку могло вплинути саме формулювання відповідей на питання. В опитувальнику 2001 року варіант відповіді, який надав можливість виявити частку біетнорів, був сформульований як «до українців та росіян одночасно». В опитувальнику 2006 та 2009 років пропонувалось інше формулювання: «одночасно до 2-х та більше національностей», доповнене проханням вказати, до яких саме. Обробка цього напівзакритого питання дозволила впевнитись, що в більшості випадків (67 % від загальної чисельності біетнорів) йдеться саме про подвійну українсько-російську ідентичність. Тим не менш, нам здається що відсутність саме такої конкретизації вплинула на помітну зміну чисельності цієї групи.

Є два головних пояснення факту зменшення питомої ваги росіян у загальній структурі населення України. Перш за все, це їхня еміграція за межі країни. Але через відсутність офіційної статистики з цього питання встановити її реальні масштаби неможливо. Окремі ж дані, що наводяться, в тому числі в наукових публікаціях [див. зокрема: 10; 11, с.287-308], засвідчують, що лише у перші роки проголошення незалежності України репатріація до Росії носила більш-менш масовий характер.

Однак дією тільки цього фактору не можна пояснити негативну динаміку змін чисельності російського населення України. Значною мірою це може пояснюватись процесом реідентифікації як українців тих, хто раніше відносив себе до росіян та україно-російських біетнорів. І це явище знаходить досить логічне обґрунтування з позиції конструктивістської і, особливо, інструменталістської концепції природи етнічності. Як слушно зауважує відомий український етносоціолог Л. Аза, «... критерії ідентичності (соціальної, етнічної тощо) здатні змінюватись мірою того, як змінюються цінності орієнтації та інтереси людей... умови та періоди їх життя» [12, с. 381]. І якщо йдеться про молодь, яка народилась та живе в суверенній Україні, знаходиться під впливом україноцентричної політики ідентичностей, спрямованої на формування української свідомості та самосвідомості, зокрема в контексті навчально-виховного процесу в середній та вищій школі, мабуть, досить природним виглядає прагнення ототожнити себе з титульною нацією.

Наведене припущення ми мали змогу перевірити в процесі дискусії у формі фокус-групи, організованої нами після завершення викладання відповідної теми курсу «Етносоціологія» для студентів соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (ХНУ). У центрі уваги була проблема механізмів формування етнічності. На цю ж тему студентам було запропоновано висловити свої думки у формі есе. Безумовно, одержана таким чином інформація не може розглядатися як науково обґрунтована, тим не менш вона надає підстави для деяких висновків.

По-перше, виявилось, що для більшості учасників дискусії питання щодо їхньої етнічної приналежності чи не вперше стало предметом рефлексії саме в процесі підготовки до обговорення цієї проблеми. Зазначимо, що для нас це послугувало першим сигналом щодо правомірності висунутої гіпотези про актуалізацію етнічності в умовах сучасної України.

По-друге, з'ясувалось, що поширеним є визначення своєї етнічної приналежності на підставі національності своїх батьків. Для останніх, як відомо, це був не результат самоідентифікації, а форма «нав'язаної етнічності» (Д. Драгунський), офіційно задокументований статус (так звана «5-та графа» в паспорті громадянина Радянського Союзу). Тим не менш, у сучасного покоління молоді, як виявилось, усталеним є уявлення щодо етнічності як властивості, що успадковується. Формулювалось це таким чином: «Я українець, тому що мої батьки – українці».

Додамо, що до такого ж висновку дійшли й автори дослідження «Конструювання етнічності» [5]. Вони вимушені були констатувати, що побутовий і науковий дискурс щодо етнічності розрізняються. Пересічні громадяни (на відміну від усе більш домінуючої у сучасній науці конструктивістської парадигми) визначають свою етнічну приналежність на підставі врахування примордіальних ознак, тобто не усвідомлюючи цього, стоять на примордіалістських позиціях.

По-третє, ми дійсно впевнились, що у нинішнього покоління молоді стає вже більш звичним ідентифікувати себе як українців не тільки з точки зору етнічного походження, а й як приналежних до української політичної нації. Частіше за все це аргументувалось таким чином: «Я народився і живу в Україні, тому я українець». І хоча під час проведення дискусії такий аргумент, як причетність до української культури, згадувався не досить часто (мабуть, це є віддзеркаленням специфіки переважно російськомовного Харківського району), багато диспутантів підкреслювали своє володіння українською мовою, знання культурних традицій, історії українського народу, державних свят тощо, вказуючи, що усе це вони набули перш за все завдяки шкільній освіті.

У цілому і під час самої дискусії, і, особливо, в текстах есе (а деякі з них називались дуже красномовно: «Для чого нам етнічність?», «Який ти – мій етнос?») були представлені майже всі існуючі в сучасній науці точки зору щодо природи етнічності. Особливу увагу привернули ті есе, автори

яких спробували проаналізувати стан власної ідентичності. Наведемо уривки з однієї з таких робіт – студентки 4 курсу, що спеціалізується в галузі політичної соціології.

«Раніше мені не доводилось замислюватись, хто я – українка, росіянка, малороска чи хтось інший за своєю етнічною приналежністю».

Зазначаючи, що саме участь у дискусії викликала потребу розібратись у цьому питанні, вона робить спробу знайти відповідь на нього, базуючись на аналізі свого родинного оточення і тих ідентитетах етнічної приналежності, які зазвичай згадуються. Логіка міркувань авторки така: «Корені моєї сім'ї знаходяться на півдні Луганської області, розмовляємо ми російською мовою, особливих традицій, окрім святкування днів народження, Пасхи, Нового року, Різдва, 8 березня та 9 травня, у нас немає. Люди ми віруючі, однак в церкву не ходимо. ... Якщо бути відвертою, то я не можу чітко розрізнити риси, що характерні для українців, білорусів, росіян. ... Мешканців колишнього СРСР багато що пов'язує в культурному плані... Але я то вже живу в суверенній державі Україна».

Визнаючи, що держава робить багато для того, щоб люди відчували свою причетність до України та української культури, дописувачка зізнається, що у неї так і не сформувалась українська свідомість, і винною в цьому вона вважає свою сім'ю: «Адже сім'я – головний та первинний агент соціалізації. І усі зусилля з боку держави має підтримувати сім'я. На жаль, в моїй сім'ї подібного не відбувається».

Головний висновок, яким завершується процес саморефлексії: «виходить, що я маргіналка. Однак сподіваюсь, що з часом я зможу визначитись, до якого етносу я належу. Поки що для мене це питання залишається проблематичним».

Наведений текст надав нам можливість не тільки проілюструвати складність процесу самоідентифікації, але й впевнитись у значних пізнавальних можливостях якісних методів дослідження, особливо для з'ясування механізмів формування ідентичності. Так, наприклад,

застосування при дослідженні етнічних громад Санкт-Петербурга проблемно-орієнтованих та біографічних інтерв'ю, які надавали інформантам можливість розповісти, як вони усвідомили свою етнічну приналежність, як у них сформувалось відчуття такої приналежності, дозволило нашим російським колегам дійти висновку, що шлях формування ідентичності (авторами для цього пропонується спеціальний термін – «кар'єра етнічності») у більшості людей свій, індивідуальний. «Кар'єра етнічності» визначається основними подіями біографії, специфікою батьківської родини, професією, освітою, релігією, способом життя (наскільки він «етнічно» зафарбований), досвідом дискримінації і багатьма іншими факторами, що носять як індивідуальний, так і соціальний характер.

Зазначимо, що та емпірична база, на якій головним чином базується наше дослідження, дозволяє з'ясувати детермінованість процесу етнічної ідентифікації лише деякими соціокультурними факторами.

Але почати такий аналіз доцільно зі з'ясування загального стану етнічної ідентичності сучасного українського студентства. Для його вимірювання нами були застосовані такі апробовані в практиці соціально-психологічних досліджень соціальної ідентичності показники, як її центральність («опуклість»), значущість, валентність, яка може мати знак «+» чи «-», та визначеність [див.: 13, с. 75-77; 14, с. 51-53].

Щодо першого з зазначених показників, то наведений у попередньому розділі (1.2) аналіз структури соціальних ідентичностей українського студентства засвідчив, що етнічна ідентичність не входить до складу ідентифікаційного ядра і не може вважатись «опуклою», оскільки в загальній ієрархії досліджуваних ідентичностей займає четверту позицію, поступаючись локальній, громадянській і регіональній ідентичностям. Причому, така ієрархія зберігалась у всіх виокремлених за національністю групах.

Ще одним засобом перевірки нашої гіпотези щодо актуалізації стану етнічності, передбаченим програмою нашого дослідження, є з'ясування

особистої значущості приналежності до людей своєї національності (див. табл. 1.5.2).

Таблиця 1.5.2

Особистісна значущість відчуття приналежності до людей своєї національності для українців, росіян, представників інших етнічних груп та біетнорів (% до чисельності груп за самовизначенням своєї національності й у середніх)

Наскільки важливо відчувати приналежність до людей Вашої національності?	Українці	Росіяни	Інші національності	Біетнори	Усі опитані
Дуже важливо	21,2	14,2	25,7	12,2	20,3
Скоріше важливо	42,1	30,4	14,3	30,5	39,9
Скоріше не важливо, аніж важливо	13,6	19,8	27,1	21,4	14,8
Зовсім не важливо	7,4	11,7	14,3	10,7	8,1
Взагалі не замислювались над цим	15,6	23,9	18,6	25,2	16,8
Середнє	3,458	2,992	3,143	2,939	3,388

Наведені дані засвідчують, що приналежність до етнічної групи має різну ціннісну значущість не тільки для окремих індивідів, а й для представників різних груп. Високе та відносно високе значення цьому надають 63 % українців, 45 % росіян, 43 % біетнорів, 40 % представників категорії «інші національності». Чисельність тих, для кого це скоріше не важливо і зовсім не важливо, є помітно меншою (23 % серед усіх опитаних студентів ВНЗ України). Найбільш розповсюджена така позиція серед категорії «інші» (44 %), біетнорів (32 %) та росіян (31,5 %).

Для перевірки наведеного вище припущення щодо актуалізації стану етнічності особливо інформативним показником є чисельність обравших відповідь «Взагалі не замислювався над цим». Таку індіферентність засвідчили 25 % біетнорів, 24 % росіян, 19 % категорії «інші», 16 % українців, а по всьому масиву опитаних – 17 %. І хоча вже на підставі наведених даних можна поставити під сумнів правомірність нашої гіпотези,

ми все ж таки поки що цього уникнемо, оскільки остаточні висновки можна буде зробити після аналізу всіх вимірів процесу етнічної ідентифікації.

Одним із основних індикаторів його стану є розподіл відповідей на питання: «Якою мірою Ви відчуваєте себе представником своєї національності (етнічної групи)?». Одержану таким чином інформацію можна інтерпретувати як з точки зору визначеності етнічної ідентичності, так і з точки зору її валентності.

Під визначеністю етнічної ідентичності Н. Лебедєва, з якою ми солідаризуємося, розуміє «ступінь суб'єктивного усвідомлення індивідом себе як представника деякої етнокультурної спільності». На її думку, ця характеристика ідентичності становить собою «континуум, на одному полюсі якого знаходиться визначеність етнічної ідентичності (чітке усвідомлення індивідом себе як представника етнокультурної спільноти), а на іншому – її невизначеність (низький ступінь усвідомлення себе як члена етнокультурної групи)» [14, с. 52].

Валентність у психологічних і соціологічних дослідженнях операціоналізується за допомогою низки питань, які виявляють емоційне ставлення до групи своєї приналежності, яке може бути позитивним, нейтральним і негативним, починаючи від гордості і закінчуючи соромом за свою етнічну групу.

Ми побачили іншу можливість вимірювання валентності етнічної ідентичності: нам здається коректною інтерпретація позитивних та негативних відповідей на питання «Чи відчуваєте Ви себе представником своєї національності (етнічної групи)?» саме під цим кутом зору. Адже в процесі соціальної ідентифікації особистість знаходиться у подвійному пошуку себе – у позитивному пошуку (пошуку відповіді на питання «Ким я Є?») та у негативному пошуку (пошуку відповіді на питання «Ким я Не Є?»).

Враховуючи зазначені методичні міркування, звернемося безпосередньо до аналізу одержаної емпіричної інформації (див. табл. 1.5.3).

Таблиця 1.5.3

Стан етнічної ідентичності українців, росіян, представників інших національностей (% до чисельності груп за самовизначенням своєї національності та у середніх)

Відчувають себе представником своєї національності...	Українці	Росіяни	Інші національності	Біетнори	Усі опитані
Повною мірою	39,9	28,9	36,6	19,8	38,1
Скоріше відчувають	39,6	26,9	33,8	39,7	38,3
Важко відповісти однозначно	16,0	23,7	18,3	22,9	16,9
Скоріше не відчувають	2,7	9,5	5,6	13,7	3,8
Не відчувають	1,9	11,1	5,6	3,7	2,9
Середнє*	4,130	3,530	3,901	3,580	4,049

* Розраховувалось в інтервалі від 1 (мінімальне значення) до 5 (максимальне значення)

Якщо дещо «стиснути» наведену шкалу, то можна побачити, що позитивну етнічну ідентичність (повною мірою або частково асоціюють себе зі своєю етнічною групою) мають майже 80 % українців, 70 % представників категорії «інші національності», 56 % росіян. Негативну етнічну ідентичність (скоріше або повністю не відчувають себе представником своєї групи) задекларував приблизно кожний двадцятий серед українців; кожний десятий серед категорії «інші національності»; кожний п'ятий серед росіян.

Обидва результати процесу етнічної ідентифікації (як позитивний, так і негативний) засвідчують, що особистість дійшла до більш-менш чіткої визначеності своєї позиції. У тому ж разі, коли така однозначність відсутня, є підстави констатувати невизначеність етнічної ідентичності. Це виявилось притаманним для 16 % наших українських респондентів, 24 % росіян, 18 % представників інших меншинних груп.

Визначеність і валентність етнічної ідентичності певною мірою обумовлені ціннісною значущістю відчуття себе як члена етнічної спільноти (коефіцієнт Крамера зв'язку між цими змінними становить 0,170 при 1 %

значущості). Особливо помітно це простежується на полярних полюсах шкали (див. табл. 1.5.4).

Таблиця 1.5.4

Взаємозв'язок між станом процесу етнічної ідентифікації й оцінкою важливості відчувати приналежність до людей своєї національності (%)

Відчувати свою приналежність до групи	Відчувають себе представником своєї національності				
	Повною мірою	Скоріше відчувають	Важко відповісти однозначно	Скоріше не відчувають	Не відчувають
Дуже важливо	31,5	14,7	10,8	4,5	15,7
Скоріше важливо	40,6	46,5	31,6	25,9	10,8
Скоріше не важливо	9,2	15,7	22,2	31,3	16,9
Не важливо	6,3	6,8	10,4	18,7	30,1
Не замислювались над цим	12,4	16,3	25,0	19,6	26,5
Разом	100	100	100	100	100

Повною мірою відчувають себе представником своєї національності 72 % тих, для кого це дуже і відносно важливо, і лише 15 % тих, для кого це не досить важливо і зовсім не важливо. Серед респондентів, які не відчувають себе представником своєї національності, пропорції вважаючих це дуже важливим і зовсім неважливим змінюються у протилежний бік: з 26 % до 47 %.

Досі йшлося про різні виміри стану процесу етнічної ідентифікації студентської молоді. Зараз же спробуємо їх узагальнити:

- чітка визначеність і позитивна значущість етнічної приналежності виявилась найбільш притаманною українцям і представникам категорії «інші національності»;

- щодо росіян, то для значної їх частини характерний стан «розмитості» ідентичності, часткова та навіть повна її втрата. Для кожного третього росіянина не має значення його етнічна приналежність, кожний четвертий

взагалі не замислювався над цим питанням, кожний п'ятий засвідчив свою негативну ідентичність¹.

Не обмежуючись констатацією наведених факторів, спробуємо визначити деякі чинники, що обумовлюють стан процесу етнічної ідентифікації українського студентства в цілому і представників виокремлених нами груп.

Одним із значущих об'єктивних факторів, що впливає на індивідуальну та групову свідомість, є особистісний та груповий статус у соціальній системі. Він, як відомо, має різні виміри. У даному разі ми вважаємо за доцільне звернути увагу на статус етнічних груп в етнонаціональній структурі населення України.

У прийнятому у 1992 році Верховною Радою України законі «Про національні меншини в Україні» усі групи населення країни, за винятком українців, одержали такий статус. Більш диференційоване уявлення щодо етнонаціональної структури населення України пропонує В. Б. Євтух. Відповідно до його концепції, в ній виокремлюються такі складові: українська етнонація, етнічні/національні меншини, групи з невизначеним соціальним статусом². На наш погляд, такий принцип структурування населення має ознаки етнічної стратифікації і може викликати негативні емоції серед груп, які не згодні з приписаним їм статусом.

Слід зазначити, що диференціація населення на етнічну більшість та етнічні/національні меншини існує в кожній поліетнічній державі. Однак такий поділ стає підставою для етнонаціональної стратифікації в чистому вигляді лише у тому випадку, коли одна група стає об'єктом привілеїв, а інші – дискримінації. У більшості ж сучасних демократичних держав, і в Україні в тому числі, декларуються і законодавчо забезпечуються рівні права усіх її громадян, незалежно від їх етнічної, мовної, конфесійної тощо приналежності.

¹ Слід підкреслити, що статус росіян в Україні, стан їх самосвідомості є предметом численних досліджень і їх результати в основному співпадають з результатами нашого дослідження [див.: 15-21].

² Саме за таким принципом побудований довідник «Етнонаціональна структура українського суспільства» [див. 22].

Тим не менш, сам факт співіснування в одній державі етнічної більшості й етнічної меншості не дозволяє уникнути відношень домінування і підлеглості. На думку відомого російського фахівця в галузі міжнаціональних відносин Е. Паїна, це найдавніша форма суспільної нерівності, яка не може бути усунена навіть у найдемократичніших національних державах. Адже успішне їх функціонування неможливо без пристосовування меншинних груп до вимог державоутворюючого етносу. Така ситуація, на думку автора, є неминучою, тому оцінювати її з позицій справедливості/несправедливості немає сенсу. Проте, продовжує він, – має значення уявлення людей щодо справедливості положення в суспільстві тих чи інших етнічних спільнот і щодо державної політики відносно більшості й етнічних меншин [23, с. 278]. Такої ж думки додержується і Р. Брубейкер, який вважає не суттєвим, чи проводить держава дискримінацію відносно своїх меншин. Важливо, що про це думають самі меншини [цитуються за: 24, с. 129].

Що стосується росіян, то численні дослідження вітчизняних, російських і західних фахівців констатують одну і ту ж ситуацію: їхню категоричну незгоду зі статусом національної меншості, хоча такий статус в етнонаціональній структурі населення України аж ніяк не приводить до будь-яких ущемлень економічних, політичних, професійних тощо прав росіян в Україні. Більш того, за такими найважливішими соціально-значущими характеристиками, як сфера зайнятості, професійно-кваліфікаційна і поселенська структури, освітній рівень тощо, росіяни є групою, найбільш «просунutoю» в системі соціальної стратифікації, займають більш високі соціальні позиції порівняно з іншими етнічними групами населення України, у тому числі й порівняно з титульною нацією [див.: 15, 16].

Єдина сфера, де вони можуть вважати себе ущемленими, – це культурно-мовна сфера. Йдеться не тільки про статус російської мови – проблему, яка вже багато років не знаходить свого вирішення, але й про спроби обмежити її використання в публічній сфері, освітніх закладах,

інформаційному просторі тощо. Як зазначає М. Шульга, «офіційне ігнорування „рускості” утруднює процес етнокультурної самоідентифікації багатьох груп людей, виштовхує їх на поле невизначеності та маргінальності» [4, с. 13]. Сприяє цьому й антируська і антиросійська риторика досить впливових в Україні політичних сил.

З метою визначення самопочуття особистості, що зумовлено її національною приналежністю, нами була застосована 7-бальна шкала, один полюс якої (позначка «7») фіксував почуття впевненості, захищеності, а протилежний (позначка «1») – почуття невпевненості, незахищеності у зв’язку зі своєю національністю.

Оскільки методика вимірювання за цією шкалою та її результати досить докладно розглядаються в розділі 1.2, наведемо їх у більш стислому вигляді, об’єднавши відповіді, надані у позитивній частині шкали (від 7 до 5 балів) і в негативній її частині (від 3-х до 1 балу) (див. табл. 1.5.5).

Таблиця 1.5.5

Почуття захищеності / незахищеності, пов’язані з національною приналежністю, які відчують останнім часом українці, росіяни, представники інших етнічних груп (% до чисельності груп)

	Українці	Росіяни	Інші національності	Біетнори	Усі опитані
Почуття впевненості, захищеності	29,4	21,1	22,1	23,0	27,3
Почуття невпевненості, незахищеності	34,3	40,0	41,2	39,9	35,2
Не змогли визначитись	37,3	38,9	36,8	36,9	37,4

Як можна побачити, у відповідях на наведене питання, як і у відповідях на вже розглянуті вище, досить вагомо представлена позиція, яка засвідчує неактуалізованість проблеми, щодо якої пропонується визначитись. Серед тих, хто все ж таки зміг однозначно визначитись, дещо переважають

негативні оцінки свого становища в соціальній системі. І це притаманно всім одиницям нашого аналізу, а особливо – росіянам і представникам інших меншинних груп.

За нашим припущенням, відчуття благополучності свого положення може сприяти формуванню чітко визначеної громадянської ідентичності, а відчуття неблагополуччя може підсилювати значущість членства в групі людей своєї національності. Останнє положення базується на уявленні щодо функціонального призначення етнічності, зокрема на притаманній їй захистній функції. Етнічність, як зазначає С. Соколовський, може виконувати роль притулку, в якому особистість прагне врятуватись в умовах соціальної фрустрації, розраховуючи (частіше не безпідставно) на допомогу та підтримку «своїх» [25, с. 9-12].

Щодо першого припущення, то воно цілком підтвердилось. Як виявилось, чисельність осіб зі сформованою громадянською ідентичністю є помітно більшою серед тих, хто відчуває впевненість, захищеність свого соціального положення¹. А ось друге наше припущення не знайшло підтвердження. Зокрема, виявилось, що респонденти, які вважають дуже важливим і досить важливим відчувати приналежність до людей своєї національності, поділились на дві групи: тих, хто відчуває свою захищеність, і тих, хто вважає себе незахищеним. Причому співвідношення між цими групами було на користь першої з вказаних: 55,5 % до 44,5 % відповідно.

Але найбільш переконливо спростовує роль захисної функції етнічності розподіл тих, хто не відчуває свою захищеність / незахищеність серед респондентів, які не надають ціннісної значущості приналежності до людей своєї національності. Серед них абсолютно домінували (75 %) ті, хто висловлює занепокоєння своїм положенням. Наголосимо, що йдеться не про суцільне заперечення захисної функції етнічності, а лише про незначну роль, яка їй відводиться тим контингентом респондентів, що є об'єктом нашого дослідження.

¹ Більш докладно про це йдеться в розділі 1.2.

Усе вищесказане дозволяє нам дійти висновку, що групування на етнічній основі не є притаманним для сучасного українського студентства. У тому випадку, коли ми фіксуємо сформовану етнічну ідентичність і ціннісну значущість приналежності до людей своєї національності, скоріше за все мається на увазі «уявлена спільнота» (за Б. Андерсоном), яка сприймається як спільнота завдяки спільним характеристикам.

В Україні, як встановлено численними дослідженнями, найбільш значущими ідентитетами етнічної приналежності є мовні практики.

Результати нашого дослідження засвідчили існування взаємозв'язку між такими змінними, як стан етнічної ідентичності і мова спілкування (коефіцієнт Крамера – 0,140 при 1 % значущості). Одним із підтверджень цього емпіричного факту можуть бути результати здійсненого нами аналізу стану етнічної ідентичності україномовних і російськомовних українців (див. рис. 1.5.1). Такий поділ здійснювався на підставі врахування мови їх родинного спілкування, адже саме вона вважається найбільш наближеною до того, що розуміється як «рідна мова» [4, с. 129-144; 15].

Рис. 1.5.1. Стан етнічної ідентичності україномовних (I) та російськомовних (II) українців

Наведені дані наочно показують, що російськомовні українці, хоча і не абсолютно, але переважають і серед тих, хто лише частково відчуває себе представником своєї національності, і серед тих, хто не зміг однозначно визначитись, і серед тих, хто заперечує існування внутрішнього зв'язку з групою свого походження. Тобто етнокультурна амбівалентність робить амбівалентною їхню етнічну ідентичність.

Існуюча розбіжність етнічної й етнолінгвістичної структур є загальновизнаною специфічною особливістю етнонаціональної ситуації в Україні. Притаманне це і для студентської молоді (табл. 1.5.6).

Таблиця 1.5.6

Мова родинного спілкування українців, росіян, представників інших національностей і біетнорів (% до чисельності груп)

Мова спілкування	Українці	Росіяни	Інші національності	Біетнори	Усі опитані
Українська	44,6	3,6	2,8	12,9	38,7
Російська	35,2	90,5	69,0	70,5	42,3
Як українська, так і російська	19,4	5,1	11,3	14,4	17,7
Інша національна мова	0,8	0,8	16,9	2,3	1,3
Разом	100	100	100	100	100

Хоча наведені дані не можуть претендувати на точність відображення існуючих в Україні пропорцій україномовних і російськомовних¹, загальну тенденцію вони все ж таки відбивають: як росіяни, так і представники інших меншин, а також біетнори у повсякденному житті переважно використовують російську мову. Це ж притаманно і для приблизно 1/3

¹ Зазначимо, що різні наукові джерела надають дещо відмінні дані щодо повсякденної мовної практики населення України. Найбільш «свіжі» дані (станом на 2010 рік) наводяться Інститутом соціології НАН України [див.: 10, с. 533]. Вказали, що вдома переважно спілкуються українською 47 % опитаних; 34,9% - російською мовою; 22,1 % вільно, залежно від ситуації, переходять як на українську, так і російську мову. Разом з цим, показово, що коли респондентів запитали: «Якою мовою Ви б хотіли заповнити анкету наступного разу» (а саме цей методичний прийом, як довів В. Хмелько в результаті численних експериментів [див.: 15], є найбільш надійним засобом встановити найбільш зручну мову, тобто мову, на якій людині звичніше мислити та висловлюватись), українську обрали 47,1 % респондентів, російську – 51,6 % [10, с. 533].

українців. Достатньо розповсюдженим у всіх виокремлених групах (окрім росіян) є ситуативне використання як української, так і російської мови.

Як відомо, освітня політика української держави вже багато років спрямована на оволодіння учнівською молоддю українською мовою і цілковитий перехід на цю мову у вищих навчальних закладах. Щодо першого з зазначених завдань, то, за нашими даними, воно реалізоване досить успішно: українською мовою можуть вільно читати 92 % опитаних студентів ВНЗ України; вільно розуміють її 90,5 %; вільно можуть писати 85,7 %; розмовляти – 75,6 % (відносно менше число останніх скоріше за все пояснюється недостатньою мовною практикою). Щодо українізації всього навчального середовища, то тут успіхи менш помітні. З одного боку, сьогодні в більшості ВНЗ України навчальний процес здійснюється українською мовою (в усякому разі, за даними офіційної звітності), вона переважає також у офіційній сфері діяльності навчальних закладів. З іншого боку, поза аудиторією, як свідчать наведені у табл. 1.5.7 дані, більша частина студентів продовжує спілкуватись звичною для неї мовою. Мова спілкування в сім'ї та у навчальному закладі співпадає у 80 % україномовних, у 64 % – російськомовних, у 62 % тих, хто звик поєднувати ці мови в процесі спілкування.

Таблиця 1.5.7

Взаємозв'язок між мовою спілкування в навчальному закладі і мовою родинного спілкування

Мова спілкування у ВНЗ	Мова родинного спілкування				
	Українська	Російська	Як українська, так і російська	Інша національна мова	Усі опитані
Українська	79,7	9,3	15,0	12,5	37,6
Російська	8,4	63,7	23,3	27,5	34,7
Як українська, так і російська	11,8	27,1	61,3	37,5	27,3
Інша національна мова	0,1	-	0,4	22,5	0,4

Як негативна етнічна ідентичність, так і її невизначеність спричинена специфічними для кожної етнічної групи факторами. Стосовно українців ми схильні пояснювати це явище культурною амбівалентністю частини з них, а саме – російськомовних українців. Адже їх самокатегоризація за національністю вступає у протиріччя з одним із головних її ідентитетів – мовою спілкування.

Відносно росіян та інших представників етнічної меншості невизначеність їх ідентичності, ймовірно, може виникати через відчуття свого недомінуючого положення в українському суспільстві, незгоду з культурно-мовною політикою держави, а також через різноспрямованість впливу інституалізованих агентів соціалізації, з одного боку, і родини, найближчого середовища – з іншого. Останнє, сприяючи культурній маргінальності особистості, може породжувати конфлікт ідентичностей.

У такій же ситуації опиняються й ті, хто самокатегоризує себе як приналежних одночасно до двох чи більше національностей. Таке явище частіше за все виникає в етнічно гетерогенних сім'ях, де мати та батько є носіями різних культур. Але лише у тому випадку, коли ці культури є несумісними, серед вихідців із таких сімей може сформуватись маргінальна особистість у прямому сенсі цього терміну. Йдеться про існування на межі двох культур, при цьому кожна з них не засвоюється повною мірою, не стає власною культурою особистості [4, с. 147-148].

У нашому дослідженні були представлені переважно українсько-російські біетнори. Такий статус (за самовизначенням) досить помітно вплинув на показники стану їх етнічної ідентичності. Виявилось, що кожний третій із цієї категорії взагалі не замислювався над тим, наскільки особисто для нього важливо відчувати себе представником етнічної групи; приблизно кожний п'ятий ухилився від однозначної відповіді щодо міри відчуття приналежності до неї; стільки ж зазначили відсутність у себе етнічної ідентичності.

Хоча подвійна етнічність, як ми могли впевнитись, помітно ускладнює процес етнічної ідентифікації, близькість української та російської культур, можливість їх гармонійного співіснування створює умови, які перешкоджають виникненню в особистості стану психологічної та культурної роздвоєності, тобто її перетворенню в етнічного маргінала.

До сказаного слід додати, що саме українсько-російські біетнори виявились найбільш схильними до відмови від своєї подвійної етнічності і переходу (завдяки потужному впливу політики ідентичності, що проводиться українською державою) на позиції титульної групи. Саме за рахунок україно-російських біетнорів, як ми вже вказували, значною мірою відбуваються зміни в етнонаціональній структурі населення України.

Етнічна ідентичність студентської молоді цікавить нас не тільки сама по собі, а й з точки зору її впливу на процес формування громадянської ідентичності. При цьому позитивне сполучення цих різновидів соціальної ідентичності вважається важливою передумовою інтеграції українського суспільства на етнонаціональній та етнокультурній засадах.

Судячи з показника кореляції (0,518 за Пірсоном), між громадянською й етнічною ідентичностями студентської молоді існує досить помітний зв'язок, а розрахунки коефіцієнтів Ламбда Гудмана¹, які встановлюють спрямованість зв'язків між аналізованими змінними, засвідчили, що вплив громадянської на етнічну ідентичність є більш значущим, ніж зворотний зв'язок.

Враховуючи цю математико-статистичну закономірність, ми припустили як можливість позитивного сполучення громадянської й етнічної ідентичностей, так і різний характер їхньої взаємодії в різних етнічних групах.

Двовірний розподіл відповідей респондентів щодо сприйняття / несприйняття себе громадянином України та представником своєї національності виявив, що ці характеристики самосвідомості українського

¹ Коефіцієнт Ламбда Гудмана впливу громадянської на етнічну ідентичність становить 0,283, у той час як відповідний показник впливу етнічної на громадянську ідентичність дорівнює лише 0,085.

студентства можуть поєднуватись між собою різним чином. Зафіксовані такі випадки, коли позитивна громадянська ідентичність співіснувала з негативною етнічною ідентичністю, і, навпаки, позитивна етнічна ідентичність поєднувалась із негативною громадянською ідентичністю тощо. Але більшість такого типу сполучень була виявлена у менш ніж 1/3 опитаних студентів ВНЗ України. Для всіх інших (а це понад 70 %) притаманне одночасне сприйняття себе (повною мірою або скоріше так) і як громадянина України, і як представника своєї національності. Така ситуація, коли у сучасних представників молодого покоління України відсутній конфлікт цих різновидів соціальної ідентичності, є дуже обнадійливою з точки зору подальшого розвитку етнонаціональних процесів в Україні.

Інша гіпотеза нашого дослідження припускала, що при домінуванні зазначеної тенденції взаємовідношення між етнічною та громадянською ідентичностями може мати специфічні особливості у представників різних національностей, зокрема українців і росіян.

Наочно уявити ці відмінності дають можливість рис. 1.5.2 та рис. 1.5.3.

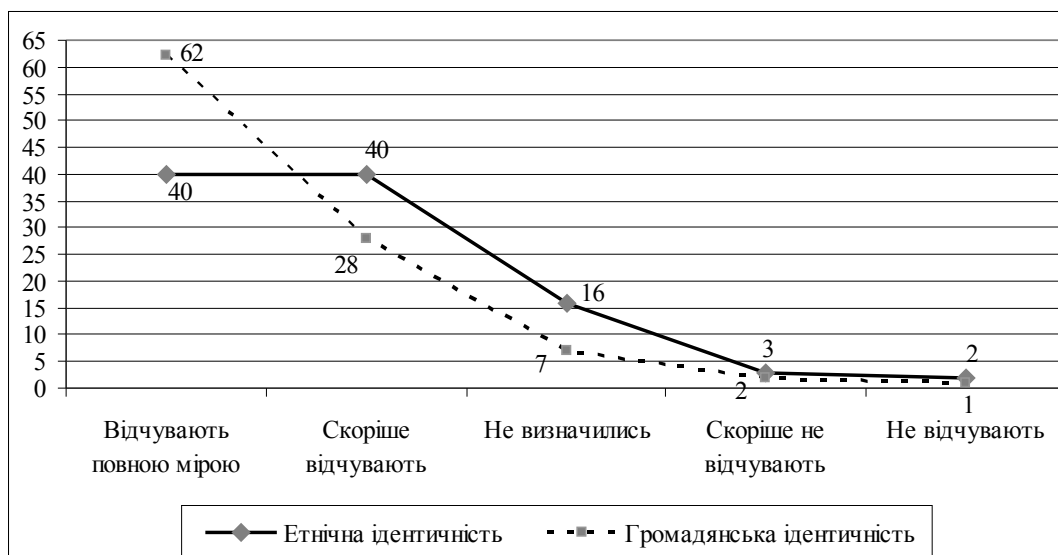

Рис. 1.5.2. Чи відчувають себе представником своєї національності та громадянином України етнічні українці (% до чисельності груп за національністю)

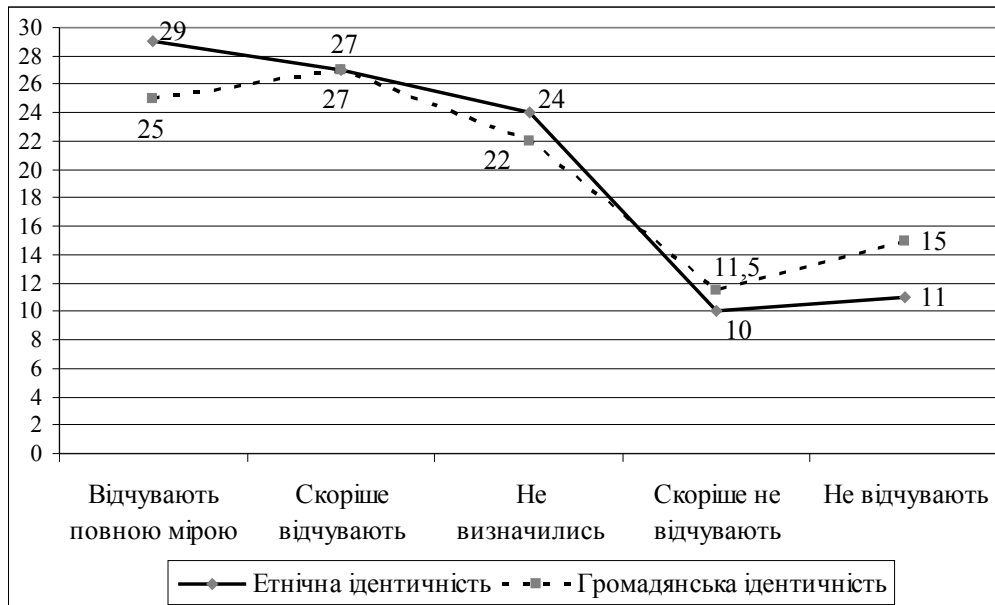

Рис. 1.5.3. Чи відчують себе представником своєї національності та громадянином України росіяни? (% до чисельності груп за національністю)

Стосовно українців ми вважали ймовірним, що в цій групі громадянська ідентичність буде більш поширеною. Етнічна ж ідентичність, підсилюючи вище зазначену та навіть заміщуючи її, може ставати менш «опуклою». І дійсно, чисельність осіб, що повною мірою відчують свою приналежність до громадян України, на 1/5 перевищує чисельність тих, хто таким же чином схарактеризував рівень своєї етнічної ідентичності (див. рис. 1.5.2).

Стосовно представників етнічної меншості і росіян, у першу чергу, припускалось, що у випадку усвідомлення високої значущості приналежності до своєї етнічної групи і сформованої етнічної ідентичності вона може протидіяти формуванню громадянської ідентичності, принаймні, сприяти її невизначеності. Можлива і протилежна тенденція: прагнення росіян та представників інших меншинних груп адаптуватись до існуючої

соціокультурної ситуації може привести до більш глибокого усвідомлення та прийняття своєї громадянської приналежності, яке сполучається зі станом невизначеності та навіть втратою вихідної етнокультурної ідентичності.

Наведені на рис. 1.5.3 дані свідчать, скоріше, на користь першої з наведених альтернативних гіпотез. Дійсно, майже кожний четвертий росіянин засвідчив невизначеність своєї позиції щодо того, відчуває він чи ні приналежність до своєї етнічної групи, а негативну етнічну ідентичність задекларував майже кожний п'ятий. Причому, у позитивній частині шкали етнічна ідентичність перевищувала за чисельністю її носіїв відповідну чисельність носіїв громадянської ідентичності, і тільки у негативній частині шкали їх співвідношення змінюється.

Підсумовуючи результати аналізу процесу етнічної ідентифікації представників того покоління студентської молоді, яке сформувалось в умовах незалежної України, ми доходимо висновку, що більшості з них притаманний стан «етнічного спокою». При цьому ми базуємося на таких емпіричних фактах: хоча більшість студентів ВНЗ України тією чи іншою мірою відчувають себе представниками своєї національності, не надає цьому ціннісної значущості кожний четвертий опитаний, а 17 % взагалі не замислювались над цією проблемою. Особливо поширений такий стан етнічної самосвідомості серед російської частини опитаної студентської молоді. Однак, незважаючи на «розмитість» і навіть відсутність етнічної ідентичності у росіян, їх етномовна, а саме російськомовна ідентичність залишається досить сталою.

На цьому тлі особливої значущості набуває ставлення росіян до свого статусу громадянина України. Як ми вже зазначили, він усвідомлений і позитивно сприймається більш ніж половиною (52 %) росіян, що потрапили до нашої виборки. При цьому більш ніж 1/3 з них висловлює позитивне емоційно-ціннісне ставлення до України і як Батьківщини, і як держави. Усе це, на наш погляд, є симптомами формування нового соціокультурного типу особистості – «українського росіянина», який зберігаючи свою

етнокультурну визначеність, буде сприймати себе невід'ємною частиною українського суспільства.

Література:

1. Арбенина В. Л. Этничность как предмет социологического анализа / В. Л. Арбенина // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2001. – С. 164-171.
2. Арбеніна В. Л. Етносоціологія : навчальний посібник / В. Л. Арбеніна. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009 – 360 с.
3. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей – М. : Наука, 1983. – 412 с.
4. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга – К. : Институт социологии НАН Украины, 1996. – 198 с.
5. Конструирование этничности / Под ред. В. Воронкова и И. Освальда. – СПб. : Дмитрий Буланкин, 1998. – 303 с.
6. Чешко С. В. Человек и этничность / С. В. Чешко // Этнологическое обозрение. – 1994. – № 2. – С. 9-12.
7. Сикевич З. В. Социология и психология национальных отношений : учебное пособие / З. В. Сикевич. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 1999. – 203 с.
8. Российская идентичность в Москве и регионах / Отв. ред. Л. М. Дробижева. – М. : Институт социологии НАН; МАКС Пресс, 2009. – 268 с.
9. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 636 с.
10. Шульга Н. А. Великое переселение народов : репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. А. Шульга – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – 700 с.

11. Етносоціологія. Етнічна динаміка українського суспільства : навчальний посібник / За ред. В. Б. Євтуха, В. Л. Трощинського, К. Ю. Галушко. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 355 с.
12. Аза Л. Сміслова зумовленість національно-просторової ідентифікації молоді України / Л. Аза // Українське суспільство 1992–2010 / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 380-385.
13. Павленко В.М. Етнопсихологія : навчальний посібник / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – 408 с.
14. Лебедева Н. М. Этническая идентичность, статус группы и тип расселения как факторы межгрупповой толерантности / Н. М. Лебедева, А. Н. Татарко // Психологический журнал. – 2005. – Том № 26. – № 3. – С. 51-64.
15. Рудницька Т. Росіяни у соціокультурному просторі України на початку ХХІ століття / Т. Рудницька // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 522-533.
16. Резнік О. Особливості етнічної стратифікації в українському суспільстві / О. Резнік // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 54-63.
17. Савоскул С. С. Русские нового зарубежья : Выбор судьбы. Глава I. Русские Украины / С. С. Савоскул. – М. : Наука, 2001. – С. 35-135.
18. Шульга Н. А. Русская культура в Украине : кризисы идентичности // Диалог украинской и русской культур в Украине ; Материалы IV международной научно-практической конференции. – К., 2000. – С. 4-17.
19. Городяненко В. Г. Положение русских в Украине и проблемы их идентичности / В. Г. Городяненко // СОЦИС. – 2009. – № 1. – С. 89-96.

20. Стегний А. Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине / А. Стегний // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи – К. : Ин-т социологии НАН Украины; Ин-т социологии РАН, 2007 – С. 128-142.
21. Арбеніна В. Л. Процес громадянської ідентифікації і соціальне самопочуття російського населення України / В. Л. Арбеніна // Соціологія міста: наукові проблеми і соціальні технології. – Дніпропетровськ : ДГУ, 2001. – С. 164-167.
22. Євтух В. Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / В. Євтух, В. Трощинський, К. Галушко та ін. – К. : Наукова думка, 2004. – 342 с.
23. Паин Э. П. Представления о неравенствах и несправедливости в межэтнических отношениях / Э. П. Паин // Справедливые и несправедливые неравенства в современной России / Ред.-сост. Р. В. Рывкина. – М. : Референдум, 2003. – С. 278-306.
24. Коротеева В. В. Теории национализма в зарубежных социальных науках / В. Коротеева. – М. : Российский гуманитарный ун-т, 1999. – 210 с.
25. Соколовский С. В. Парадигмы этнологического знания / С. В. Соколовский // Этнологическое обозрение. – 1994. – № 2. – С. 3-17.

1.6. Значущість і прояви локальної ідентичності студентської молоді

Лілія Овчиннікова

Соціальна реальність постійно ставить особистість перед вибором ідентичності. Особливо гостро це сприймається в умовах повного або часткового розмивання соціальних і культурних кордонів. У ситуації глобалізації ідентифікація себе з локальною спільнотою, яка територіально маркується межами *конкретного місця* проживання, дає змогу подолати страх втратити своє коріння та самотність.

Територіальна ідентифікація має складний характер унаслідок різноманітного структурування як соціального простору, так і життєвого досвіду окремої особистості. Індивіди можуть відчувати близькість до різних територіальних спільнот – реальних або уявних. Локальна ідентичність є такою суб'єктивною «соціально-географічною» реальністю, що має *конкретні, об'єктивні засади*, а саме територію та специфічні міжособистісні зв'язки між членами спільноти. Тобто, *локальна ідентичність – це почуття зв'язку з певним «місцем» фізичного простору й ідентифікація з ним, що формується під впливом колективного й індивідуального досвіду, уявлень щодо місця та місцевої (локальної) спільноти*. Локальна ідентичність пов'язана з тим, що є близьким людині. Якщо взяти систему координат із віссю «Близьке – Далеке», то на першій будуть розташовані такі поняття, як сім'я, дім, сусіди, рідне місто/село, в той час як до другої буде віднесено уявні спільноти (регіональні, національні тощо). Тобто, локальність завжди має реально існуючі, матеріальні або виражені фізично у просторі речі (близькі, сусіди, вулиці, будівлі, увічнені в архітектурі локусу міфологічні або історичні персоналії, що перетворюються у своєрідні бренди даного локусу¹). Як зазначає один із американських географів-дослідників І. Ф. Туан, хоча простір й виступає символом свободи, однак закритий,

¹ За визначенням Ф. Р. Еша, бренд – це образні уявлення, що збережені в пам'яті зацікавлених груп, які виконують функції ідентифікації та диференціації і визначають поведінку споживачів під час вибору продукту чи послуг (Цитується за статтею Мусієздова О. Локальная идентичность как бренд [5]).

олюднений простір стає місцем, що продовжує втілювати для людини безпеку. Місце, порівняно з простором, виступає спокійним центром певних цінностей [1, с. 3], значною мірою стійким до зовнішніх впливів, принаймні, у сприйнятті місцевої спільноти чи індивіда.

Специфіку таких виняткових (для місцевої спільноти) територій чи місця особливої значущості можна описати через поняття «соціокультурного поля», адже локальна ідентичність, як і будь-яка інша соціальна ідентичність, передбачає не лише об'єктивні, але й суб'єктивні передумови формування. У даному випадку це ті цінності, традиції, ритуали, смисли, міфи, уявлення, які має локальна спільнота стосовного свого локусу або місця. На нашу думку, використання поняття «соціокультурного поля» при аналізі локальної ідентичності є найбільш евристичним, оскільки істотно розширює можливості інтерпретації особливостей внутрішньогрупового життя локальної спільноти. П. Штомпка, розглядаючи сутність поля, вказує на певний тривалий комплекс взаємовідносин, що зберігається завдяки почуттю прихильності, періодичним контактам та специфіці взаємин [2, с. 29]. Таким чином виникає системна якість поля, яке обумовлює поведінку індивідів та одночасно відтворюється завдяки тим уявленням, смислам, цінностями, що вкладають у нього індивіди в межах даного поля. Всередині поля соціальна взаємодія набагато інтенсивніша, ніж між полями. Саме це і робить його полем – особливою ділянкою соціального простору. Межі поля – це місця зниженої соціальної взаємодії, зони відчуження. Проте поля можуть співвідноситись між собою як система та підсистеми. Саме цим можна пояснити тісний зв'язок між громадянською та локальною ідентичностями, які утворюють ядро ідентифікаційної системи індивіда (або зв'язок між поняттями Малої та Великої Батьківщини).

Ідею стосовно аналізу суспільств через певну одиницю ми знаходимо у культурній антропології, де такою одиницею аналізу чи то одиницею культури виступає первісна етнічна група. Так, польська дослідниця А. Клоковська поділяє етнічні спільноти на два типи: 1) первісні чи

традиційні групи та 2) частково розпорошені угруповання, які функціонують у межах більших суспільств [цит. за: 3, с. 28-29]. Саме первісні групи за своїми характеристиками майже повністю відтворюють сутність локальних спільнот. Такі групи міцно пов'язані з власними, обмеженими територіями, які мають не лише практичне значення для життєдіяльності групи й індивіда, але й втілюють у собі певний культурний світ, особливий символічний універсум. Первісна група (а в нашому випадку, локальна поселенська група) є групою безпосередніх контактів, сусідських зв'язків, має особливу фольклорну культуру, відтворювану в межах даної території. Тому, на наш погляд, віднесення локальних спільнот до уявних, як це робить Г. О. Коржів [4, с. 33], здається нам неправомірним. Порівняно з іншими територіально-просторовими ідентичностями, на зразок регіональної, національної, європейської, космополітичної й інших, локальна ідентичність має під собою цілком доступні для спостереження об'єкти. Повсякденність людини, її діяльність, поведінкові практики, мовні обороти, які людина використовує при спілкуванні, вулиці та пам'ятки, з якими вона постійно зустрічається, утворюють ту соціокультурну реальність, яка сприймається як близька та зрозуміла індивідові саме через те, що значною мірою є природною, сформованою повсякденною історією життя спільноти та її членів. Разом із тим, не можна виключати зовнішнього впливу на формування локальної спільноти в єдине ціле.

Фізичний (географічний) простір насичений соціальними смислами. Саме вони створюють унікальність місця, складають його місцевий колорит. За час існування локальної спільноти формуються та накопичуються факти й уявлення щодо історії місця, його видатних осіб, а також міфи, загальні уявлення і переконання, звичаї, що зумовлюють особливе світосприйняття не лише спільноти, але й окремої людини, яка належить до неї. Щоб ідентифікувати локальну спільноту, необхідно її визначити й відрізнити з-поміж інших спільнот, тобто мають існувати такі характеристики, що

стають тими ідентитетами, на які спирається особистість у процесі формування локальної ідентичності. Таку роль виконують:

- місце народження як «мала батьківщина»;
- особливості ландшафту та клімату;
- значимі історико-культурні події;
- відомі історичні та сучасні особистості;
- міфи, ритуали та традиції місцевої спільноти;
- економічна спеціалізація території та рівень соціально-економічного розвитку;
- особливі риси колективної поведінки, реальні або такі, що приписуються окремій спільноті.

Значущість проблеми локальної ідентичності обумовлена її безпосереднім зв'язком із іншими різновидами соціальних ідентичностей. С. Хантінгтон, досліджуючи національну ідентичність, зазначає, що для багатьох людей національна ідентичність часто пов'язана з певною територією, яка має історичну та культурну значущість. Поняття «вітчизни», «фатерлянд» або «рідної землі» є настільки важливим ідентитетом, втрата якого тягне за собою й втрату національної ідентичності в цілому. Малою вітчизною виступають як міста, села, острови, так і місця «споконвічного походження», землі, на яких, як вважається, ще за давніх часів жили предки тієї чи іншої спільноти [6]. Тобто, на думку С. Хантінгтона, саме локальна ідентичність є однією з найбільш значущих підстав формування загальнонаціональної ідентичності.

Наскільки це твердження може бути поширено на процес формування громадянської ідентичності в умовах сучасної України? Відповідь на це питання є одним із тих завдань, яке вирішувалось під час аналізу соціально-просторових ідентифікацій студентської молоді.

Доречним буде нагадати, що саме локальна ідентичність займає **першу позицію** серед усіх інших територіально-просторових ідентифікацій українського студентства. Це не є випадковим, адже дана тенденція

простежується в Україні досить давно, хоча й має відмінності за результатами. Так, за даними дослідження світових цінностей, в яких брали участь вітчизняні вчені (1996, 1999 рр.)¹, серед населення України переважає схильність сприймати себе, перш за все, як мешканців свого міста/села (46 % у 1996 р. та 50 % у 1999 р.). У 2006 році Центр Разумкова зафіксував, що громадяни України в першу чергу пов'язують себе з місцем проживання, а саме 44 % опитаних підтверджують свою локальну ідентифікацію, в той час як загальнонаціональну ідентичність засвідчили 31 % опитаних [7, с. 3-14]. За даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, де відповідне питання було сформульоване таким чином: «Ким Ви себе перш за все вважаєте?» визнали себе *перш за все* мешканцем свого села чи міста, приблизно $\frac{1}{4}$ опитаних у весь досліджуваний період (1992 рік, 2000–2010 роки), і за значущістю саме така ідентичність стабільно займає друге місце, поступаючись лише визнанню себе як громадянина України [8, с. 536].

За даними нашого дослідження 2009 року, відсоток студентів, які повною мірою відчують свою належність до рідного міста, села або селища, становить 63 %. Проте постає питання: для кого локальна ідентичність має найбільш вагому значущість? Ми висунули гіпотезу, що найбільшою мірою ідентифікують себе з локальною спільнотою жителі сільської місцевості (сіл та СМТ), адже вони мають ті самі характеристики, що й первісна група за А. Клосковською.

Ф. Тьонніс, аналізуючи різницю між містом і селом, зазначає, що останньому притаманні традиційні цінності, тісні стосунки серед членів общини, родова/общинна згуртованість, сильний зв'язок із рідним місцем та інше [9]. У термінології П. Бурд'є використовується поняття габітусу, що одночасно виступає продуктом об'єктивних структур соціальних відносин (соціальна детермінація) та є відчуттям соціальної позиції, яку займає індивід у соціальному просторі. Тому габітус – це почуття *свого місця* або свого положення. Також це є навички та звички діяти певним чином, які

¹ Джерело: World Values Survey, Ukraine, 1996, European Values Survey, 1999. World Values Survey 1981-2008 Official Aggregate v. 20090901, 2009.

сформовані об'єктивними структурами соціального простору [10, с. 37-41]. Тож, габітус мешканців сільської місцевості має суттєві відмінності порівняно з мешканцями великих і малих міст.

Ми диференціювали студентський контингент за критерієм місця проживання до вступу у ВНЗ, бо саме там вони пройшли первинну соціалізацію у колі близьких, друзів і специфічного навколишнього середовища. Були виокремлені групи респондентів, що проживали в селі – 24 %, в селищі міського типу – 11 %, в невеликому місті (до 250 тис.) – 25 %, у великому місті (понад 250 тис.) – 17,5 %, в обласному центрі – 18 % та столиці – 4 %.

Результати аналізу показали, що для всіх виокремлених груп притаманна стійка ідентифікація себе як мешканця свого рідного села/міста (див. рис. 1.6.1).

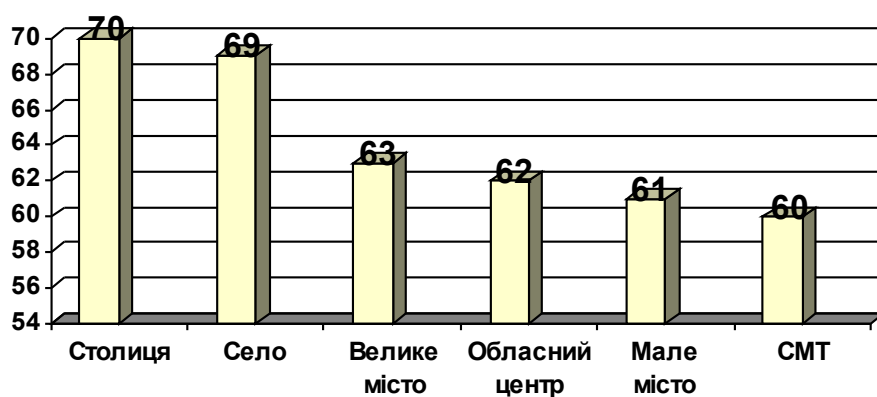

Рисунок 1.6.1. Відчуття себе повною мірою мешканцем рідного міста, села або селища залежно від місця проживання до вступу у ВНЗ
(% до тих, хто відповів)

Проте локальна ідентифікація найбільш виражена серед мешканців села (69 %) та жителів столиці (70 %). Для жителів села ця тенденція пояснюється тим, що в малому просторі всі локальні ідентитети виражені чітко й наочно, а локальна спільнота має тісні міжособистісні зв'язки. Крім того, для сільської місцевості характерний досить жорсткий соціальний контроль з боку спільноти за кожним її членом. Соціокультурне середовище

села не надає людині особливих можливостей для вибору ідентифікаційних стратегій. Звичайно, така можливість існує, однак вибір ідентичності, відмінної від загальновизнаної, загрожує особі ізоляцією в спільноті [3, с. 115]. Тож потрапляючи до міста, такі студенти не лише стикаються з новими для них життєвими та поведінковими практиками, але й не мають уявлення, як саме діяти в тих чи інших ситуаціях міста. До певного часу їх габітус, досвід життя в «певному місці» соціального простору (а саме у місті) не сформований.

Що ж стосується столичних мешканців, то вони також відчувають свою «інаковість», але дещо в іншому сенсі. Вони починають краще відчувати «своє» оточення саме тоді, коли їх простір наповнюється «чужими», адже столиця як в символічному, так і в адміністративно територіальному, економічному аспектах завжди притягує до свого простору нових людей.

Під час дослідження було висунуто гіпотезу щодо тенденції поступового зниження локальної ідентифікації через процес інтерналізації студентами нових соціальних ролей. Ця гіпотеза знайшла певною мірою своє підтвердження. Локальна ідентифікація студентів перших курсів із села та селища міського типу становить 73 % та 68 % відповідно, а от вже на четвертому курсі зменшується до 64 % у колишніх селян і 54 % у мешканців СМТ. У мешканців столиці цей відсоток зменшується з 77 % до 60 %.

Як видно з таблиці 1.6.1, не лише локальна, але й інші наведені ідентичності послаблюються, адже з часом дорослішання людина долучається до інших соціальних практик, отримує нові можливості та життєвий досвід.

Таблиця 1.6.1

Чисельність студентів 1 та 4 курсу, що повною мірою відчувають себе представниками просторово-територіальних та етнічних спільнот залежно від місця проживання до вступу у ВНЗ
(% до тих, хто відповів)

	Село		СМТ		Місто з населенням до 250 тис.		Місто з населенням понад 250 тис.		Обласний центр		Столиця	
	1 курс	4 курс	1 курс	4 курс	1 курс	4 курс	1 курс	4 курс	1 курс	4 курс	1 курс	4 курс
Мешканець свого рідного села, міста	73	64	68	54	65	56	66	58	62	61	77	60
Громадянин України	70	64	62	57	61	52	58	51	49	47	51	48
Представник свого регіону	56	50	50	40	54	46	50	47	51	47	54	40
Представник своєї національності	47	43	46	36	39	34	34	34	32	34	34	38

Однак постає питання – завдяки чому локальна ідентичність зберігає за собою перше місце серед інших ідентифікацій? За нашою гіпотезою, ідентичності, що мають за ідентитети певну землю, територію, є надзвичайно сильними, про що ми говорили, згадуючи теоретичні положення С. Хантінгтона стосовно співвідношення національної та локальної ідентичностей.

Дійсно, громадянська та локальна ідентичності створюють ідентифікаційне ядро, стійкий базовий комплекс, на периферії якого розташувались регіональна, етнічна, глобальна, європейська та радянська ідентичності. На нашу думку, пояснюється це тим, що в обох випадках ідеться про сприйняття території свого життя як Батьківщини. Це підтверджується існуючими в суспільній думці уявленнями про країну, які стають основою формування громадянської ідентичності. Як встановлено у попередньому підрозділі (див. 1.3.), серед трьох можливих образів країни: як Батьківщини, як політично-правового утворення та як певного співтовариства, у респондентів із високим рівнем локальної ідентичності домінуючим виявився перший із вказаних.

Особливо притаманно сприйняття своєї країни передусім як Батьківщини тими, хто засвідчує високий рівень локальної ідентичності (див.

табл. 1.6.2) Образ «своїєї країни» переважною більшістю представників цієї групи уявляється як земля, де жили їх пращури, живуть вони самі й їх родини. Звертає увагу, що навіть серед групи питань стосовно образу країни як певної спільноти, судження «Земля, де живуть люди моєї національності (етнічної групи)» також отримало найбільшу підтримку у респондентів із високою локальною ідентифікацією (47 %). Таким чином, локальна ідентичність пов'язана передусім із місцем та прив'язаністю людини до нього.

Таблиця 1.6.2

Уявлення про свою країну респондентів із високим рівнем локальної ідентичності та респондентів із відсутньою локальною ідентичністю

(% до тих, хто відповів)

Абсолютно згоден із наведеним судженням	Респонденти із <i>високим рівнем</i> локальної ідентичності n = 1902	Респонденти із <i>відсутньою</i> локальною ідентичністю n = 60
Образ країни як певного співтовариства		
Люди, які розуміють мене краще за інших	30	28
Люди, які виховані у тих самих умовах, що і я	31	28
Люди, які поділяють мої життєві цінності	28	30
Земля, де живуть люди моєї національності (етнічної групи)	47	35
Люди, які говорять зі мною однією мовою	40	38
Образ країни як політично-правового утворення		
Держава, перед якою я маю певні зобов'язання	28	22
Держава, яка висуває до мене певні вимоги	22	18
Територія, на яку поширюються одні й ті ж закони	34	28
Держава, яка має переді мною певні зобов'язання	31	39
Держава, яка видала мені паспорт	51	51
Образ країни як Батьківщини		
Земля, де я живу	68	40
Земля, де живе моя сім'я	70	41
Земля моїх пращурів	58	47
Місце, де я виріс	80	58
Місце, де я народився	80	55

Опосередковано про значущість локальної ідентичності можуть засвідчувати емігрантські установки. Як виявилось, респонденти з високим рівнем локальної ідентифікації найменше налаштовані від'їжджати за кордон на постійне місце проживання – тільки 14 % проти 21 % респондентів, які не відчують себе мешканцями рідного села/міста (див. табл. 1.6.3). Саме для групи з високою локальною ідентифікацією вагомими причинами залишитися в Україні (після факту наявності сім'ї) є те, що тут їх Батьківщина – 38 % проти 20 % респондентів другої групи. І хоча серед респондентів із високою локальною ідентифікацією різниця відсотків між тими, хто хотів би отримати інше громадянство, та тими, хто не має такого бажання, досить невелика (лише 4 %), відмова в цьому разі від українського громадянства є неприйнятною – для 66 % респондентів. Наостанок додамо, що прагнення розбудовувати свою державу відмічається вдвічі більше саме у групи із високою локальною ідентифікацією (13 % проти 7 % респондентів із другої групи), і це є також однією з причин залишитись в Україні.

Таблиця 1.6.3

Розподіл відповідей на питання стосовно нового громадянства та відмови від українського громадянства залежно від рівня локальної ідентифікації студентів (% до тих, хто відповів)

	Високий рівень локальної ідентичності	Відсутність локальної ідентичності
Чи хотіли б Ви отримати громадянство іншої держави?		
Так	34	52
Ні	38	25
Важко відповісти	28	23
<i>Разом</i>	<i>100</i>	<i>100</i>
Чи погодились би відмовитися від українського громадянства?		
Так	13	38
Ні	66	38
Важко відповісти	21	24
<i>Разом</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Таким чином, можна припустити, що група, яка стійко ідентифікує себе з локальною спільнотою, є найбільш схильною до впливу політико-

ідеологічних засобів, що спрямовані на розбудову національної держави та українського суспільства як громадянської спільноти. Отже, логічним буде розглянути більш детально той сегмент українського студентства, що має високий рівень локальної ідентифікації та представити його соціальний портрет.

Суттєвих розбіжностей за гендерним, матеріальним розподілами, показниками успішності в навчанні між групою студентів із високою локальною ідентифікацією та масивом у цілому виявлено не було. Розподіл респондентів із сформованою локальною ідентичністю за *етнічною приналежністю* виявив певні відмінності порівняно з масивом, де більшість студентів визначили себе як українців (85 %) і тільки 9 % – як росіян, 2 % – віднесли себе до інших національностей та 4 % респондентів – до двох або більше національностей. Серед групи, що має високу локальну ідентичність, кожна з наведених національностей проявляється рівномірно: до українців себе відносять 65 %, до росіян – 53 %, до іншої національності – 51 %, до двох або більше національностей – 51 %. Ту саму тенденцію маємо і за мовним розподілом респондентів (див. табл. 1.6.4).

Таблиця 1.6.4

Мова родинного спілкування респондентів із високою локальною ідентифікацією та респондентів із відсутньою локальною ідентифікацією

	Спілкуються			
	Національною мовою	Українською мовою	Як українською, так і російською мовою	Російською мовою
Респонденти з високою локальною ідентифікацією	73	69	61	59
Респонденти з відсутньою локальною ідентифікацією	3	1	2	3

Такі результати пояснюються саме соціокультурними й історичними особливостями місць і локальних спільнот, серед яких вирости та пройшли первинну соціалізацію респонденти. Адже безпосередньо в окремих локусах

(соціокультурних полях) формуються й відтворюються автентичні культурні, етнічні особливості та риси.

У попередніх розділах ми вже звертали увагу на тенденцію зростання диференціації студентського контингенту за *регіональною ознакою* та посилення значущості регіональної приналежності. Тож доречно відзначити, що існує стійка кореляція між регіональною та локальною ідентичностями. Регіональний аспект локальної ідентичності простежується у кожному з регіонів України. Захід є лідером за даним показником – 70 % респондентів повною мірою ототожнюють себе з мешканцями рідного села/міста. У Центрі цей показник становить 64 %, на Сході – 59 %, на Півдні – 58 %.

Підсумовуючи, ще раз нагадаємо, що саме локальна ідентичність посідає перше місце з-поміж таких територіально-просторових ідентичностей, як громадянська, регіональна, національна, європейська, глобальна та радянська. Вона є ядерною складовою ідентифікаційної системи й тісно пов'язана саме з громадянською ідентичністю, що виражається в преференціях і поглядах українського студентства стосовно власної країни.

Високим рівнем локальної ідентифікації вирізняються мешканці села та столиці, адже саме ці дві групи найбільш гостро відчують різницю у повсякденних життєвих практиках – студенти вихідці з села, коли опиняються в нових для себе умовах, та «столичні» студенти, повсякденний простір яких наповнюється «чужими» завдяки символічній, економічній тощо значимості столиці.

Характерним для всієї молоді з різних міст і сільської місцевості є те, що з часом усі територіально-просторові ідентифікації втрачають свою актуальність, адже молодь долучається до нових життєвих інтересів та практик. Однак локальна ідентичність продовжує посідати перше місце саме завдяки тому, що найкраще допомагає індивідові зорієнтуватися в соціальному просторі.

Простежується тісний зв'язок між локальною та громадянською ідентичностями, підставою якого є ставлення українських студентів до

країни саме як до Батьківщини. Тому студенти, які мають високу локальну ідентифікацію, вирізняються й за своїми еміграційними настроями: серед них значно менше тих, хто прагне жити за кордоном, вони менш схильні відмовитися від українського громадянства задля отримання паспорту іншої «матеріально благополучної» країни.

Усе це дає підстави стверджувати, що висока локальна ідентичність є тим ресурсом, використання якого в процесі розробки стратегії та тактики здійснення політики ідентичностей може сприяти формуванню усталеної національної та громадянської ідентичності населення України й студентської молоді зокрема.

Література:

1. Слиз А. Локальная и региональная идентичность в процессе глобализации / А. Слиз, М. Щепаньский // Вісник СевДТУ. Вип. 94 : Філософія : зб. наук. пр. – Севастополь : СевНТУ. – 2009. – С. 3-7.
2. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
3. Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 28-29.
4. Коржів Г. О. Особливості територіальної ідентифікації населення сучасної України / Г. О. Коржів // Український соціум. – 2010. – № 2 (33). – С. 31-43.
5. Мусиездов А. А. Локальная идентичность как бренд / Мусиездов Алексей Александрович // Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина «Социологические исследования современного общества : методология, теория, методы». – 2010. – № 889. – С. 116-120.
6. Хантингтон С. Кто мы? : Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон – М. : АСТ ; Транзиткнига, 2004. – 635 с.

7. Спільна ідентичність громадян України : особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона / Центр Разумкова. – К. – 2006. – № 7 (79). – С. 3-14.
8. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010. – 636 с.
9. Тённис Ф. Общность и общество [Електронний ресурс] / Ф. Тённис. – Режим доступу: <http://library.sociology.kharkov.ua/books/tennis/index.htm>. – Назва з екрану.
10. Мусиездов А.А. Культурно-аналитический поход : габитус и проблема репрезентации / Мусиездов Алексей Александрович // Вестник Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина. «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». – 2008. – № 795. – С. 37-41.

1.7. Соціокультурні підстави формування європейської ідентичності українського студентства

Антон Пасісниченко

Завдяки активним процесам розбудови об'єднаної Європи, що беруть свій початок із середини XX століття, у науковому, політичному, медіа та повсякденному дискурсах актуалізується феномен *європейської ідентичності*. Існування різних проектів конструювання європейської ідентичності знаходить своє продовження в академічному дискурсі та політиках ідентичності. При цьому спостерігається ситуація невизначеності відносно інтерпретації означеного феномену. У науковій літературі існує безліч намагань вписати даний теоретичний концепт у суспільну реальність (див.: [1]), але й досі європейська ідентичність як наукове поняття не отримала чіткого концептуального оформлення.

Головна умова актуалізації вивчення європейської ідентичності в країнах Європейської співдружності має політичний характер. Потреба офіційного Брюсселя у закріпленні інституційних реформ шляхом формування європейської ідентичності серед громадян Європи¹ постає головною рушійною силою процесів інтеграції та трансформації Європи. Ідея спільної європейської ідентичності стає ідеологічним інструментом у вирішенні складних політичних проблем. Тому європейська ідентичність виявляється конструйованою в межах різних проектів, які пропонують різні образи Європи, розглядаючи її як культурну спільноту (Ю. Хабермас і Ж. Дерріда [3], В. Оршард [4]); як цивілізацію (Дж. Деланті [5]); як політичне утворення (У. Бек [6], Дж. Лобера [7], Д. Грін [8]). У межах цих проектів навіть географічні кордони Європи є предметом гострих дискусій [9].

Актуальність вивчення європейської ідентичності в Україні обумовлена як політичними, так й соціокультурними причинами. При зазначеному курсі на політичну і економічну інтеграцію до Європейського Союзу невирішеною

¹ Згідно зі статтею 8 Договору про Європейський Союз (Маастрихська угода, 1992р. [2]) громадянами Європи вважається будь-хто, хто є громадянином («представником нації») будь якої з країн-членів Союзу.

лишається проблема входження України до культурного простору «офіційної» Європи. Незважаючи на географічне положення та багатий історичний досвід взаємин між Україною й Європою, радянське минуле України та її пострадянські трансформації свідчать про окремий (від європейської спільноти) шлях розвитку нашої країни. На сьогоднішній день одним із найгостріших питань є те, наскільки сумісною є сучасна українська культура з нормами та цінностями, що формують культуру «корінних» європейських країн. А отже, підґрунтям вивчення питання європейської ідентичності в українському контексті є пошуки певних соціокультурних особливостей, які б сьогодні допомогли Україні природно інтегруватись до співдружності країн об'єднаної Європи.

У контексті дослідження проблеми формування європейської ідентичності у населення України й, зокрема, у студентства, насамперед, постає питання: наскільки і в якому сенсі Україна належить до Європи? Якщо говорити про Європу у термінах географічних меж, то Україна завжди вважалась європейською країною. Більше того, історія переділу європейського континенту тісно пов'язана з територіями, що сьогодні належать Україні. Зв'язки з країнами центральної Європи лишили свої відбитки в історії та культурі сучасної України. Західний і центральний регіони сучасної української держави історично мають значно тісніші зв'язки з Європою, оскільки протягом значного періоду свого існування знаходились у складі таких європейських монархій, як Велике Князівство Литовське, Річ Посполита й імперія Габсбургів. Сучасні культурні особливості Західної України пов'язані саме з їхнім відмінним історичним і соціокультурним минулим. Східна частина сучасної України, навпаки, історично була більш тісно пов'язана зі східним сусідом – Російською імперією. З початку періоду Козаччини (кінець XVI століття) східні регіони сучасної України зазнавали значних утисків з боку Російської імперії, а з початку XVIII ст. взагалі перейшли під її контроль. Сьогодні ці відмінності приводять до формування лінії поділу «Схід-Захід», що перш за все ґрунтується на відмінностях

ціннісних та культурних традицій мешканців цих територій, і знаходять продовження у дискусіях щодо доцільних шляхів розбудови української державності. З ким треба розвивати тісніші зв'язки: з Заходом чи Сходом, або зосередитися на самій Україні, скориставшись її унікальним розташуванням між цими двома полюсами? Дискусії навколо цих альтернатив, що продовжуються і сьогодні, проникають у світ повсякденного. Те, що Україна належить до Європи географічно, є беззаперечним фактом, проте історично та ментально вона є розділеною. Усвідомлення цього є надзвичайно важливим для дослідження поширеності європейської ідентичності в Україні.

Розпад СРСР та проголошення незалежної української держави у 1991 році для багатьох українців означало, зокрема, можливість «повернення до Європи». Наскільки складним і суперечливим є цей процес, свідчить двадцятирічна історія української незалежності. Після перших років незалежності, починаючи з 1998 року, повернення України на політичну та культурну мапу Європи через вступ до Європейського Союзу, поступово було юридично закріплено як стратегічний курс української зовнішньої політики.

На жаль, фактичний розвиток подій не виправдовує подібного політичного курсу, адже його втілення стикається як із внутрішніми проблемами (неоднозначність позицій українського політикуму та низький рівень підтримки курсу на євроінтеграцію з боку громадян), так і з зовнішніми проблемами (неготовність ЄС до прийняття такої великої й економічно нестабільної країни). Так, згідно з результатами моніторингу соціальних змін Інституту соціології НАН України [10], ставлення громадян України до вступу України до ЄС суттєво погіршало за останні десять років. Натомість до інтеграції з Росією та Білоруссю українці сьогодні ставляться значно краще, ніж десять років тому (див. табл. 1.7.1–1.7.2 [10, с. 90-91]):

Таблиця 1.7.1

Динаміка ставлення громадян України

до ідеї приєднання України до Європейського Союзу (%)*

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Скоріше позитивно	56	44,4	47,9	47,2	43	44,1	45,5
Важко сказати	34,4	40,1	39,7	32,9	33,8	36,9	35,3
Скоріше негативно	9,6	15	11,7	19,9	23,2	18,8	19,1
Не відповіли	0,1	0,6	0,6	0,1	0	0,2	0,1

Таблиця 1.7.2

**Динаміка ставлення громадян України
до ідеї приєднання України до союзу Росії і Білорусі (%)***

	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Скоріше позитивно	40,8	57,8	62,8	53,6	61	60,2	61,4
Важко сказати	22,2	18,8	16,8	18,4	14,3	15,4	16,3
Скоріше негативно	37	23,1	20,1	27,8	24,7	24,2	22,1
Не відповіли	0,1	0,3	0,3	0,1	0	0,2	0,2

Отже, моніторинг громадської думки в Україні демонструє, що за останні десять років відбувся значний спад проєвропейських настроїв (на 10 %) та зростання проросійських настроїв (на 20 %) серед громадян країни¹. Разом із тим, ідея євроінтеграції не втрачає своєї популярності у політичних колах і сьогодні. Навіть зміна влади в Україні у 2010 році на таку, що проголошувала першочерговою зовнішньополітичною метою співробітництво з Росією, і яка вилучила з проєктів зовнішньої політики положення про вступ до НАТО, не призвела до відмови від курсу на вступ до ЄС. На офіційному рівні ця мета постійно наголошується як стратегічний напрям та пріоритет української зовнішньої політики. На сьогоднішній день українські політики-єврооптимісти з новими силами запевняють про кончу необхідність вступу нашої держави до ЄС задля досягнення хоча б якогось покращення рівня життя громадян України. Таким чином своїми гаслами вони підкріплюють той образ Європи, який вже укорінився у суспільній

*Таблиці 1 та 2 подані у тому вигляді, як вони були опубліковані в оригіналі статті [10].

¹ При цьому, громадяни, які прихильні до цих двох різновекторних напрямків зовнішньополітичного розвитку України, становлять дві майже рівновеликі групи (з деякими змінами протягом декади), що слугує на підкріплення тези про поділ України на дві частини.

думці українців, образ Європи як царини демократії, високої культури та відповідно високого рівня життя.

Останні роки стали продуктивними і щодо конкретних дипломатичних кроків на шляху зближення України з ЄС. Наприклад, узгоджене питання про нову угоду асоціації з ЄС; Україна приєднується до Енергетичного співтовариства ЄС; узгоджені правила прикордонного руху з Угорщиною, Польщею та Словачією, які є країнами-членами ЄС; активно просувається діалог з ЄС про надання українцям права безвізового перетину кордону; ведуться переговори про створення спільної з ЄС зони вільної торгівлі. Безумовно, усі ці заходи допоможуть українцям формально стати ближчими до Європи, однак, реальне зближення багато в чому залежатиме від того, наскільки подальші дії української влади та настрої громадян будуть відповідати європейським політичним традиціям і цінностям.

Дані моніторингу соціальних змін, здійснюваного Інститутом соціології НАН України з 1992 по 2010 роки, свідчать, що на сьогоднішній день менше 1 % українців зазначили свою європейську ідентифікацію [11, с. 536]. Виявилось, що протягом усіх років моніторингу українців, які почувають себе «європейцями», завжди менше ніж тих, хто почуває себе «громадянами світу». Найбільш поширеною ідентифікацією, як і серед країн ЄС [див.: 12], від перших років моніторингу є громадянська (національна) ідентичність (51,2 % респондентів позначили її своєю першочерговою ідентичністю у 2010 році). Найвищий рівень ідентифікації з Європою серед населення України було зафіксовано одразу після розпаду СРСР у 1992 році, на рівні – 3,8 %. Як не дивно, найнижчий рівень ідентифікації з Європою (0,4 %) було зафіксовано у 2008 році, в період президентства Віктора Ющенка, який демонстрував найбільшу прихильність до проєвропейського курсу України з усіх його попередників. Для пояснення такого спаду слід зазначити, що на той час Україна знаходилась у глибокій політичній кризі, під час якої указом Ющенка було розпущено Верховну Раду України, а його політичний рейтинг впав до 3,3 % підтримки. До того ж, переважна більшість українців на той час виступала проти вступу до військового союзу НАТО, до чого активно

закликав Ющенко заради «захисту від Росії» [13].

Вкрай важливим для розуміння проблематики поширення європейської ідентичності в Україні є те, що на рівні дискурсу українці розглядають Європу не в термінах структур Європейського Союзу, а насамперед у символічному сенсі як простір панування цінностей свободи, демократії, справедливості, людської гідності, солідарності та високої культури. Доказом цього свідчать результати фокус-групових інтерв'ю зі студентами гуманітарних факультетів з різних міст України, проведених автором навесні 2009 р. (див.: [14]). Зокрема, виявилось, що українські студенти розуміють Європу перш за все у зв'язку з такими ціннісними визначеннями як «порядність, висока культура» (Вікторія, 24 роки, випускниця Львівського політехнічного інституту, працює у сфері реклами), «цінність людини у суспільстві, гуманність, соціальний захист, влада для народу, а не навпаки, як у нас» (Марина, 19 років, студентка соціологічного факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка), «стабільність, політкоректність, культура» (Людмила, 20 років, студентка 3 курсу факультету фінансів Харківського національного економічного університету).

Зміст ідеї «повернення до Європи» полягає у поверненні до самих себе, що означає не прийняття, а відродження європейської ідентичності. Отже не дивно, що країна з авторитарним минулим може цінити Європу більше за тих, кого вже вважають європейцями. Прикладом цьому слугує досвід східноєвропейських країн, які до недавнього вступу у ЄС також експлуатували гасло «повернення в Європу» у своїй боротьбі за національне відродження та повернення на мапу Європи. З іншого боку, досвід цих колишніх соціалістичних країн вказав і на інші наслідки подібної європеїзації – надмірний романтизм та міфологізацію образу Європи.

Як наслідок, ми повинні розуміти, що в українському дискурсі євроінтеграції неодмінно присутні й міфологічні складові, що впливають на конструювання європейської ідентичності. Так само частина населення, що зорієнтована на інтеграцію з Росією й ідентичність, яку, всупереч європейській, називають євразійською, сприяє міфологізації дискурсу,

демонізуючи все, що пов'язано з образом Європи й особливо НАТО (які, насправді, ніяк не стоять в одному ряду). Отже, проблему європейської ідентичності в Україні необхідно розглядати:

- у контексті постійного вибору українців між альтернативами: «Україна з Заходом», «Україна зі Сходом» та «Україна незалежна» як буферна зона між Заходом та Сходом;
- крізь призму реальної внутрішньої та, особливо, зовнішньої політики української влади і змагання публічних дискурсів європейської й євразійської ідентичності;
- враховуючи готовність населення України сприйняти так звані «європейські цінності».

У контексті дослідження процесу формування європейської ідентичності вивчення українського студентства є цікавим через низку причин. Студентська молодь найжвавіше сприймає будь-які зміни, вирізняється різноплановістю практик культурного споживання, має значно більше контактів з Європою, у тому числі завдяки спілкуванню в мережі Інтернет, а також фактичному «досвіду Європи» (подорожі, тимчасова робота, навчання за кордоном за спеціальними студентськими програмами).

Сучасна молодь, у тому числі студентська, або народилася, або сформувалася в умовах постсоціалістичного суспільства, тому молоде покоління не має особистих спогадів, пов'язаних з радянським минулим (якщо не враховувати розповідей та досвіду їхніх батьків). Це дає можливість дослідити зовсім інший пласт суспільної думки, що не пов'язана з ментальними конструктами іншої політико-ідеологічної системи. Тобто, замість того, щоб розглядати питання європейської ідентичності в контексті проблеми кризи ідентичності (як у випадку зі старшим поколінням, що пам'ятає про своє радянське минуле й опинилось у ситуації невизначеності відносно своєї ідентичності через зникнення ключового референту ідентифікації – Радянського Союзу), ми розглядаємо європейську ідентичність у ситуації «вільної конкуренції» з іншими видами соціальної ідентифікації.

Молодь традиційно вважається найбільш політично активною соціальною групою. При досягненні повнолітнього віку студенти набувають статус повноправних виборців. Студенти опиняються в центрі політичної агітації та багатьох суспільно-політичних рухів. Вивчення політичних настроїв молодих громадян, дозволяє з'ясувати, наскільки сприйняття політичної Європи як орієнтир для молоді впливає на процес їх самоідентифікації.

Вивчення європейської ідентифікації українського студентства актуалізується в умовах реформи вищої освіти в Україні. Досить очевидним видається те, що підписання Болонської угоди має за мету не стільки вирішення певних внутрішніх проблем вищої освіти, скільки її інтеграцію у загальноєвропейську систему. У той же час, одним із пріоритетних напрямів внутрішньої політики Європейського Союзу на сьогодні є реформування вищої освіти в країнах-членах співдружності. Головною метою реформування є створення та розвиток взаємопов'язаної системи освітніх інституцій, що мала б континентальні масштаби та значення. Інтеграційні процеси в освітній сфері країн Європи, на думку Н. Пелагеші, є одним з найважливіших механізмів формування європейської ідентичності: «саме з цієї точки зору Болонський і Копенгагенський процеси та намагання створити європейську зону вищої освіти постають нічим іншим, як механізмами конструювання наднаціональної європейської ідентичності» [15, с. 123].

Підписання Україною Великої хартії європейських університетів означає включення у загальноєвропейський проект реформування системи вищої освіти, що, окрім інтегративної освітньої політики, передбачає й певну політику ідентичності. Це добре видно з того, яка мета декларується в межах означеної програми. Згідно з метою Болонського процесу, до 2010 року освітні системи країн-учасниць повинні бути змінені, щоб сприяти: 1) полегшеному переїзду громадян із метою подальшого навчання чи працевлаштування у зоні європейської вищої освіти; 2) зростанню привабливості європейської вищої освіти; 3) розширенню Європи та

забезпеченню її подальшого розвитку як стабільного, мирного, толерантного суспільства [16]. Тому сьогодні українське студентство мимоволі опиняється в центрі розгортання європейської інтеграційної політики. Цей фактор є особливо важливим для нашого дослідження.

Аналіз особливостей європейської ідентичності як окремої моделі соціальної ідентифікації є головною метою нашого аналізу. Зокрема, ми плануємо розглянути, яким чином європейська ідентифікація студентів пов'язана з їх суспільно-політичними орієнтаціями, ціннісними установками, культурними практиками та чи відповідає вона існуючим уявленням щодо сутності європейської ідентичності.

Для виявлення поширеності серед студентів європейської ідентифікаційної моделі під час наших досліджень респондентам пропонувалось визначити міру відчуття себе «європейцем» (табл. 3). Виявилось, що «повною мірою» це притаманно лише для 13 % опитаних у 2009 році. Кожний п'ятий не відчуває себе європейцем. Велика кількість студентів лишається непевною відносно своєї приналежності до Європи: майже третина обрала варіант відповіді: «скоріше відчуваю / скоріше не відчуваю»; більше чверті респондентів (28 %) взагалі не змогли визначитись з відповіддю на дане запитання.

Тобто на даному етапі подальший процес поширення / вкорінення європейської ідентичності серед сучасної української студентської молоді на суб'єктивному рівні залежить від настроїв приблизно двох третин молоді країни, серед яких є й ті, хто ще не визначилися, й ті, хто не до кінця впевнені у своєму зв'язку з Європою. Саме вони є найбільш вразливими для впливу багатьох зовнішніх чинників, таких, зокрема, як виховання в сім'ї, вища освіта та державна політика, що з нею пов'язана, швидкоплинні модні тенденції, внутрішній ринок працевлаштування та зовнішні економічні відносини тощо. Багато у чому поширення європейської ідентичності серед української молоді залежатиме від успіху політики ідентичності в цьому напрямі.

Задля того, щоб більш виразно представити особливості формування європейської ідентичності в українському студентському середовищі, ми розглянемо деякі особливості та відмінності *студентів-«європейців»* та *«не-європейців»*. Слід зазначити, що ці групи є номінальними, вони були сформовані шляхом об'єднання у групу «європейці» тих респондентів, що «повною мірою» та «скоріше» *відчують* себе європейцями, та у групу «не-європейці» тих, хто відповідно «повною мірою» та «скоріше» *не відчують* себе європейцями. Обидві групи виявилися майже рівновеликими – 35,6 % студентів-«європейців» (n = 1060) та 36,5 % та студентів-«неєвропейців» (n = 1086)¹.

Порівняльні дані засвідчують, що за три роки, що минули з часу попереднього опитування у 2006 році, відсоток студентів-«європейців» майже не змінився (див. табл. 1.7.3). Натомість частка «неєвропейців» серед загальної кількості опитаних знизилася на 8 %. Якщо два роки тому частина тих, хто «зовсім» чи «скоріше» не відчував себе європейцем, становила більше половини опитаних (54,6 %), то сьогодні їх поменшало на третину. У той же час, пропорційно зросла частка тих, кому було «важко відповісти» (на 18,8 %). Чи означає це, що українці стали більш байдужими до Європи?

Таблиця 1.7.3

Динаміка європейської ідентифікації українських студентів

(за даними досліджень 2006 та 2009 рр.) (%)

Чи відчують себе європейцями?	2006 (n = 2984)	2009 (n = 2978)
Повною мірою відчують	12	13
Скоріше відчують	25	22
Важко відповісти	9	28
Скоріше не відчують	26	16
Не відчують	28	21

Виходячи з того, що при зменшенні групи «неєвропейців», кількість тих, кому важко визначитися зі своєю ідентифікацією засвідчила тенденцію до зростання (на 19 % порівняно з минулим роком), можна сказати, що на

¹ Тут і надалі в тексті глави усі дані у відсотках наводяться у розрахунку до тих, хто відповів на питання.

сьогоднішній день Європа стає скоріше більш незрозумілою, аніж чужою для молодих українців. З одного боку, ми можемо спостерігати збільшення кількості повсякденних контекстів, які відсилають нас до Європи чи асоційованих з нею явищ, похідних словоутворень: наприклад, «Євро 2012» чи «євроінтеграція». На щастя, кумедне словосполучення «євроремонт», здається, вже доживає свого кінця, проте, на його місце не забарилися й інші приклади лінгвістичної легковажності з використання «європейськості» як позитивного епітету (на кшталт «європейські двері від виробника» чи «європейський досвід банку»). З іншого боку, всі ці контексти радше вказують на ідеальний образ, що знаходиться десь інде, поза зоною повсякденної реальності українського життя і може бути доступним лише частково або короткостроково, тому вони лише сприяють дистанціюванню уявних конструктів «ми» – українці та «вони» – європейці. Таким чином, формальна присутність Європи у повсякденному дискурсі залишається, однак реального зближення з Європою на рівні ідентичності констатувати не доводиться.

Для успішного конструювання європейської ідентичності, як і будь-якої іншої колективної ідентичності, потрібне існування та розвиток специфічних соціальних структур та інститутів. Дуже важливо, щоб ці структури були представлені на рівні повсякденних комунікацій серед широких мас, а не лише взаємодіяли з інститутами влади й організаціями, що відстоюють власні обмежені інтереси. Тобто, процес поширення європейської ідентичності є тісно пов'язаним із функціонуванням певного комунікаційного простору, публічної сфери, розвитку якої потребуватиме і українське суспільство, якщо вектором його розвитку залишатиметься «інтеграція до Європи».

В академічному дискурсі європейська ідентичність здебільшого пояснюється у зв'язку з феноменом *множинної* ідентичності. Термін «множинна ідентичність» вживається для підкреслення активного стану формування соціальних ідентичностей, які конструюються під впливом

агентів, структур і дискурсів. Участь у різних дискурсах і слідування різним рольовим моделям поведінки приводить до утворення множинних уявлень про себе. Ці уявлення взаємодіють між собою, утворюючи сукупність різних ідентифікацій, які актуалізуються залежно від контексту та потреби. Так, індивід в умовах різних соціальних контекстів має можливість одночасно почувати себе громадянином, віруючим, футбольним вболівальником тощо. Можливість множинної ідентифікації дозволяє поєднувати на рівні особистості різні ідентичності. Співіснування цих ідентичностей можливе лише за умови їх несуперечності одна одній. Наприклад, самоусвідомлення себе європейцем може мирно поєднуватись із патріотичними почуттями відносно своєї батьківщини, оскільки нація чи держава знаходяться на іншому, порівняно з Європою, структурному рівні у просторовій площині ідентифікації. Неконфліктне поєднання ідентичностей можливе також за умови, якщо групи, з якими пов'язані соціальні ідентичності індивіда, знаходяться у різних площинах його суспільної активності (наприклад, футбольна команда, з якою ідентифікує себе фанат, і трудовий колектив, в якому цей фанат працює) та не конфліктують у ціннісному відношенні. Поєднання багатьох різних ідентичностей свідчить про рівень соціальної включеності індивіда та його спроможність «уявляти» себе членом різних соціальних утворень, сприймати їх на символічному рівні та поділяти їх цінності.

Саме така особливість притаманна для групи наших респондентів-«європейців». Вони виявляються більш схильними поєднувати різні за структурним рівнем соціальні ідентичності (табл. 1.7.4). При цьому чим більше за масштабами спільнота-референт ідентифікації, тим більше розрізняються між собою студенти-«європейці» та «неєвропейці» відносно схильностей поділяти ці ідентичності одночасно.

Таблиця 1.7.4

Ідентифікації студентів-«європейців» та «неєвропейців» з іншими ідентифікаційними моделями*

Моделі ідентифікації	Рівень ідентифікації		
	Повною мірою	Не відчуваю	Групи
ГЛОБАЛЬНА	50	4	Європейці
	20	31	Не-європейці
ЕТНІЧНА	49	3	Європейці
	30	4	Не-європейці
ГРОМАДЯНСЬКА	65	2	Європейці
	52	4	Не-європейці
РЕГІОНАЛЬНА	57	3	Європейці
	46	4	Не-європейці
ЛОКАЛЬНА	69	3	Європейці
	60	2	Не-європейці

Найбільше студентів-«європейців» вирізняє їх почуття приналежності до світу в цілому – 50 % з них почувають себе громадянами світу. Натомість майже третина «неєвропейців» (31 %), навпаки, зовсім не відчувають такого зв'язку. У той же час, приналежність до свого міста чи села виявляється найбільш вираженою в обох групах, що свідчить про першочерговий статус ідентитетів локального значення. І це не дивно, оскільки відчуття приналежності до спільноти свого міста чи села виявляється для нас природнішим через те, що наші повсякденні структури взаємодії значно більше пов'язані з локальним, аніж глобальним.

Ідентифікація з більшою за чисельністю і складністю соціальної організації спільнотою залежить переважно від доступу до каналів комунікацій, що утворюють певну соціальну систему. Тому ми ще раз підкреслюємо, що розвиток європейської ідентичності в Україні неможливий без налагодження більш тісних взаємин зі структурами, які б апелювали у своїй діяльності до дискурсу Європи.

Європейська ідентичність активно конструюється в межах політичного утворення ЄС, а в Україні, в першу чергу, завдяки значним зусиллям політичних сил, які намагаються зорієнтувати зовнішньополітичний курс

* Для більшої показовості у таблиці наведені лише крайні альтернативи та опущені середні альтернативи («Скоріше відчуваю», «Скоріше не відчуваю» та «Важко відповісти»).

України на ЄС. Саме тому, важливим питанням є наступне: чи бачить сучасна українська молодь майбутнє української держави у співпраці з ЄС? Якщо так, то чи сприяє це поширенню європейської ідентичності?

Таблиця 1.7.5

**Відмінності у зовнішньополітичних орієнтаціях
студентів-«європейців» та «неєвропейців» (%)**

<i>Україні треба...</i>	Європейці	Неєвропейці
... залишатись позаблоковою державою	67	64
... об'єднатись із Росією і Білоруссю	30	32
... відродити Радянський Союз	17	19
... увійти до Європейського Союзу	57	38
... приєднатися до НАТО	32	19

На емпіричному рівні чітким маркером європейської ідентичності студентства є зовнішньополітичні орієнтації молоді (табл. 1.7.5). Незважаючи на те, що більшість студентів вважає, що Україна має триматись позаблокового статусу, в іншому студенти значно розрізняються у своєму баченні майбутнього держави. «Європейці» демонструють чітке бажання у майбутньому приєднатися до Європейського Союзу та НАТО – 57 % та 32 % відповідно схвалюють саме такий курс розвитку держави*. Хоча слід зазначити, що за останні два роки прихильність українців до цього курсу значно послабла, зокрема у 2007 році приєднатися до ЄС хотіло 78 % студентів-«європейців» та навіть 57 % студентів-«неєвропейців». Ці дані підтверджують, що найбільш чітко проект конструювання європейської ідентичності відображається у політичному полі та пов'язується молоддю з Європейським Союзом. Тісний зв'язок образу Європи з політичним утворенням ЄС свідчить про політичні засади конструювання європейської ідентичності, навіть в Україні, яка не є країною-членом співдружності.

Значущим фактором, що впливає на поширення європейської ідентифікації серед українського студентства, є регіональний поділ України (рис. 1.7.1). Найбільше поширення європейської ідентичності спостерігається

* різниця між виділеними групами за даними позиціями підтверджена математично – значима на рівні 1 %.

у західному та центральному регіонах – 36 % і 37 % студентів-«європейців», відповідно. Південний і східний регіони країни, яким, як вважається, притаманні проросійські настрої, що артикуються як опозиційні до європейського вектору розвитку, дійсно відзначаються найнижчим рівнем європейської ідентифікації. На півдні країни менше чверті студентів (22 %) «скоріше» чи «повною мірою» відчують себе європейцями. Тут також встановлено найбільшу кількість студентів-«неєвропейців» – 54 %. Отже, виявилось, що існуюча у політичному та медіа дискурсі версія про регіональний розкол України підтверджується показником поширеності європейської ідентичності за віссю «схід-захід».

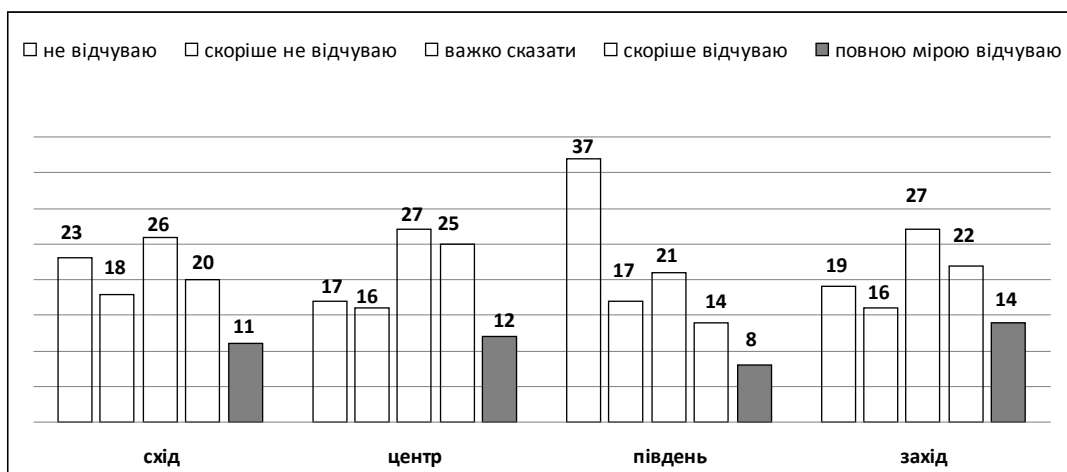

Рисунок 1.7.1. Рівень європейської ідентифікації студентів, що репрезентують регіони України (%)

Як було сказано раніше, дуже важливу роль у процесі конструювання європейської ідентичності відіграє конкуренція смислів, що формують образ Європи. Боротьба за домінування у сфері ідей відбувається у різних площинах. Значущою для студентів у цьому плані є система освіти, яка є не тільки важливим механізмом культивування та ретрансляції знання, але й інструментом впровадження певної політики. Наша позиція полягає у впевненості, що освіта є також політичною сферою, бо саме вона безпосередньо впливає на формування світогляду, схильностей, інтересів,

мети, розуміння і підтримки чи заперечення тих чи інших соціально-політичних явищ і процесів. Суспільство підтримує своє існування через інститут освіти, за допомогою якого його громадяни соціалізуються, засвоюючи суспільно прийнятні цінності та норми.

Одна з наших гіпотез стосовно впливу освіти на поширеність європейської ідентичності полягала у припущенні, що студенти гуманітарних спеціальностей будуть більшою мірою почувати себе «європейцями». Таке припущення було засновано на тому факті, що на відміну від природничих та технічних дисциплін, гуманітарні студії знаходяться у стані перманентної ревізії, що пов'язане перш за все з особливостями гуманітарного знання в цілому та нерідко демонструє певні політики ідентичності. Програми підготовки з гуманітарних спеціальностей є більш насиченими суспільно-політичними дисциплінами. Тому студенти-гуманітарії частіше виявляються включені у політичний дискурс об'єднаної Європи та дебати навколо проблеми євроінтеграції України. Однак результати нашого дослідження показали, що різниця у профілі навчання не впливає на поширеність європейської ідентичності серед студентів. Проте, ми встановили вплив якісних показників навчальної діяльності на визначення своєї приналежності до Європи: серед студентів-«європейців» помітно більше тих, хто навчається у ВНЗ на «добре» і «відмінно» (61 %). Також цікавим виявилось те, що найвищий рівень ідентифікації з Європою було зафіксовано серед студентів, чий батьки (обидва чи один із батьків) за рівнем освіти мають учений ступінь.

Сьогодні Європа асоціюється у багатьох із високими матеріальними статками й високим рівнем життя. Аналіз матеріального стану родин представників обох груп показав, що ідентифікація з Європою виявляється досить тісно пов'язаною з фактором економічного добробуту сім'ї (рис. 1.7.2). Мабуть не випадково найбільший відсоток респондентів, що *не відчують* себе європейцями, було зафіксовано у групах, де «грошей не вистачає навіть на найнеобхідніше» (31 %) і «вся зарплата витрачається на їжу та недорогі речі» (27 %). Натомість найбільше студентів, що повною

мірою почувають себе європейцями, походить із сімей, що «живуть у достатку» (15 %) та «мають можливість придбати практично все» (20 %). Отже, образ Європи дійсно виявляється пов'язаним із високими статками та, відповідно, високим рівнем життя.

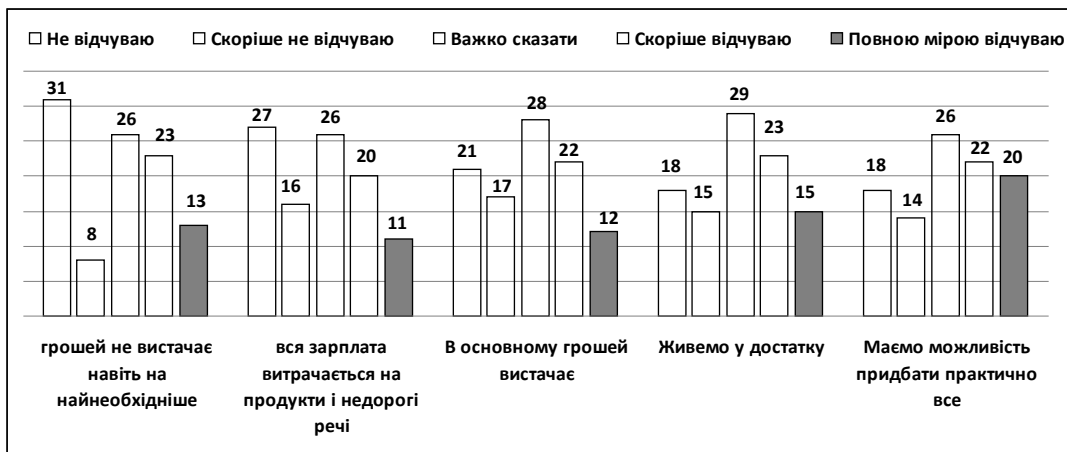

Рис. 1.7.2. Рівень європейської ідентифікації студентів залежно від матеріального становища сім'ї (%)

Порівнявши *соціально-професійні плани** студентів, ми з'ясували, що найбільш поширеним серед студентів-«неєвропейців» є намір займатись «практичною діяльністю за фахом» (32 %), серед «європейців» – «створити свій бізнес» (33 %). При цьому «європейці» більше схильні до адміністративно-управлінської діяльності та політичної/громадської діяльності, тоді як «неєвропейцям» більшою мірою «байдуже, де працювати, аби платили».

Подальший аналіз особливостей студентів-«європейців» полягав у перевірці припущення, що студенти, які мають більший «досвід Європи» (подорожують, працюють, відпочивають у різних країнах Європи, спілкуються з її мешканцями), тобто мають досвід міжкультурних інтеракцій та суб'єктивні переживання, пов'язані з образом Європи, будуть більш

*Згідно з відповідями на питання анкети «Якому виду діяльності ви збираєтесь присвятити себе після закінчення ВНЗ?» та «Чи збираєтесь ви у майбутньому навчатися в аспірантурі?».

схильними до визначення своєї приналежності до Європи. У результаті проведеного аналізу ця гіпотеза підтвердилась.

Слід зазначити, що хоча загалом відносно невелика кількість українських студентів хоча б раз виїздила за кордон (тільки 38 % з усіх опитаних), виявилось, що студенти-«європейці» дійсно вирізняються більшим досвідом перебування за кордоном (43 %), та частіше за студентів-«не-європейців» подорожують з метою туризму. Натомість 65 % студентів-«неєвропейців» взагалі ніколи не виїздили за кордон.

Позбавлення клопотів, пов'язаних з перетином національних кордонів в межах ЄС, є одним із найбільших здобутків об'єднаної Європи, який дуже цінують громадяни країн-членів співдружності. Можливість вільно подорожувати Європою відкриває значні можливості для молодих європейців. Те, що для українських студентів Європа є об'єктом туристичної зацікавленості, говорить про інтерес до її культури. Також це свідчить на підтвердження наших попередніх висновків про вищі статки студентів-«європейців», оскільки туристичні поїздки до Європи потребують додаткових коштів із сімейного бюджету.

Ми припускаємо, що досвід Європи може накопичуватись не лише внаслідок безпосереднього перебування в європейському культурному просторі, але й шляхом споживання певних продуктів культури, які фактично чи контекстуально належать до Європи. Позитивно впливає на формування відчуття наближеності до Європи вивчення іноземних мов, перегляд (читання) новин із європейських країн (особливо мовою оригіналу), слідування тенденціям європейської моди тощо. Як ми мали змогу впевнитись, студенти-«європейці» дійсно значно частіше за «неєвропейців»^{*} займаються вивченням іноземної мови додатково, а отримані знання використовують для *спілкування з іноземцями* (42 %) та *користування Інтернетом* (53 %).

Користування всесвітньою мережею Інтернет для сучасної молоді стає

^{*} Різниця показників значима на рівні 5 %

невід'ємною частиною повсякденної реальності. Інтернет є необмеженим ресурсом інформації, який приваблює студентів з метою пошуку навчальної, наукової, суспільно-політичної чи просто розважальної інформації. Сьогодні ця унікальна технологія надає можливість додаткового самовираження в окремому гіперпросторі, який дозволяє зв'язатися майже з будь-ким на планеті. За даними дослідження, 92 % усіх студентів, що взяли участь у опитуванні, користуються Інтернетом. Найчастіше мережа Інтернет використовується студентами як засіб *спілкування з друзями* (70 % усіх респондентів), на другому місці за поширеністю стоїть *пошук готових рефератів, курсових робіт* (62 %). Отже Інтернет використовується студентами, з одного боку, як комунікативний простір та, з іншого, як інтерактивна відкрита база даних, до якої вони долучаються через свою освітню діяльність. При цьому студенти-«європейці» вирізняються не тільки вищим відсотком користувачів Інтернетом, але й різноманіттям мети його використання. Окрім найбільш поширеної в обох групах мети (спілкування з друзями та пошук готових курсових робіт), «європейці» частіше використовують Інтернет для пошуку інформації, що стосується навчання, наукових конференцій та грантів, можливості навчання за кордоном.

Оскільки головним простором конструювання сучасних проектів європейської ідентифікації є політичне поле, важливою умовою для прийняття європейської ідентичності є свідомість молодих поколінь щодо політичних процесів у суспільстві. Адекватне розуміння реалій політичного життя країни є необхідною складовою усвідомлення її національних інтересів. Українською умовою становлення демократичного суспільства в Україні є розбудова багатопартійної політичної системи, яка б формувалася за принципами чіткого ідеологічного розмежування. Тому ще одним фактором впливу на майбутню інтеграцію України (чи її віддалення) у структурі об'єднаної Європи є політична компетентність та обізнаність сучасної молоді.

Молодь завжди відігравала визначну роль у політичних подіях в історії багатьох держав. Згідно з нашими даними, на сьогоднішній день майже половина (46 %) усіх студентів періодично цікавиться політикою. При цьому майже чверть студентів (22 %) політика дратує. Це свідчить про досить низький рівень включення молоді у політичний контекст українського суспільства. Проте низька зацікавленість політикою загалом ніколи не заважала швидкій мобілізації студентства в ситуаціях пригнічення їх прав чи свобод.

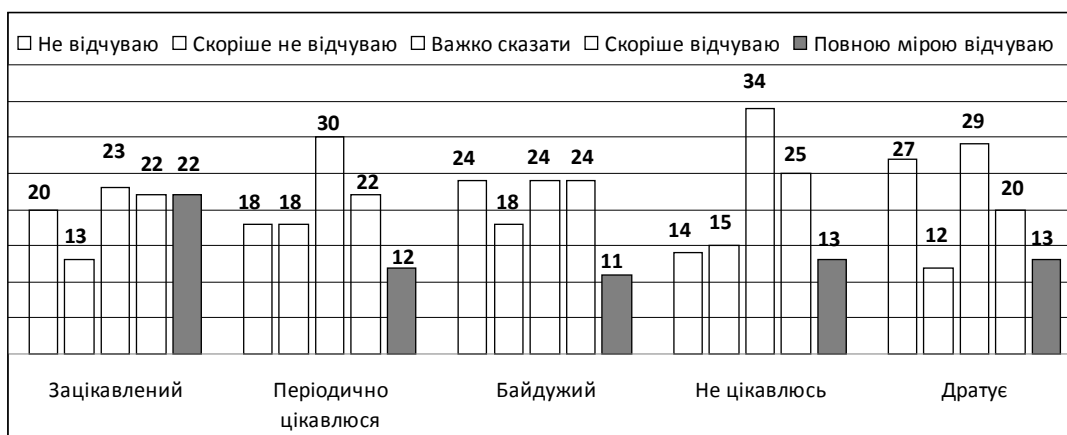

Рисунок 1.7.3. Рівень європейської ідентифікації студентів в залежності від ставлення до політики та політичних процесів у державі, (%)

Хоча зв'язок між європейською ідентифікацією та зацікавленістю політичними подіями студентства (рис. 1.7.3) було підтверджено*, на рівні виділених груп суттєвих відомостей за даним показником ми не знайшли. Тим не менше, спостерігається така тенденція: студенти, які цікавляться політикою, демонструють найвищий рівень європейської ідентифікації (22 %). Це свідчить на користь нашої гіпотези про вищий рівень включеності студентів, які ідентифікують себе з Європою, до різних аспектів суспільного життя, зокрема й політики.

Слід зазначити, що близько чверті усіх студентів виявились неспроможними визначитися зі своїми політико-ідеологічними

* Коефіцієнт кореляції Хі-квадрат на рівні 1 %.

переконаваннями (23 %). Серед тих, хто визначився, найбільш поширеною виявилась орієнтація на соціал-демократичний та націонал-демократичний напрями політичної ідеології. Цікавим є те, що впевненішими за інших у своїй європейській ідентифікації виявилися прихильники радикально-націоналістичної течії (26 %). А найбільший відсоток тих, хто не відчуває себе європейцями, було зафіксовано серед прибічників комуністичної (23 %) та соціалістичної (22 %) ідеологій. Вочевидь це пояснюється стереотипним сприйняттям Європи як антикомуністичної й асоціюванням соціалізму з радянською системою, хоча, насправді, ідея соціалізму, а згодом і комуністична ідеологія походять саме з Європи.

Вступ до європейської спільноти означає не тільки політичну чи інституційну реформи українського суспільства, але й прийняття Європи на культурному рівні. Культурне зближення з Європою перш за все можливе через сприйняття універсальних цінностей, що формують сутність європейської ідентичності. Тому важливим маркером європейської ідентичності серед української молоді є ціннісні орієнтації. У результаті проведеного опитування виявилось, що найважливішими для всіх українських студентів є цінності *здоров'я* (82 %), *сімейного благополуччя* (79 %) та цінність *гарних стосунків із оточуючими* (59 %). У цілому по масиву, найменш цінними студенти назвали *залучення до літератури, мистецтва* (6 %), *участь у громадському житті та вирішенні суспільних проблем* (3 %) та *екологічну безпеку* (2 %). Однак, серед студентів-«європейців» цінність *участі у громадському житті та вирішенні суспільних проблем* (18 %) та цінність *екологічної безпеки* (36 %) ставиться вище, ніж серед інших студентів. Окрім означених вище цінностей, що є важливими для усіх студентів, «європейців» вирізняє сповідування таких цінностей: «*можливість розвитку, реалізації своїх талантів та здібностей*» (55 %); «*освіченість та знання*» (50 %); «*високе службове і громадське положення*» (32 %); «*можливість приносити користь людям*» (37 %); «*особиста свобода, незалежність у судженнях і діях*» (55 %). Також

виявилось, що студенти-«європейці» вирізняються більшою увагою до таких особистісних якостей, як «самодисципліна, самоорганізованість» (27 %), «висока загальна культура, ерудиція» (22 %), «ініціативність» (21 %), «невибагливість, скромність, помірність у потребах і запитах» (17 %). Для студентів-«неєвропейців» більш вагомими виявились «працьовитість» (50 %) та «сумлінність, дисциплінованість» (27 %). Слідуючи теорії Рональда Інглехарта, означений перелік цінностей студентів-«європейців» та важливих особистісних якостей, засвідчує першочергову орієнтацію на постмодерністські цінності. Постматеріалістичне мислення, зокрема, включає цінності ідеології «зелених», цінності, що пов'язані з прямою участю громадян у політиці та громадянській владі, акцент на значенні ідей на протигагу грошам. Наявність елементів такої ціннісної системи у студентів-«європейців» доводить їх відмінність у плані ціннісних орієнтацій, що дійсно виявляються ближчими до європейських цінностей.

Підсумовуючи результати проведеного аналізу, доцільно ще раз підкреслити, що на даному етапі суспільного розвитку європейська ідентичність лишається для українців переважно не актуалізованою. Тим не менш виявилось, що та частка студентів, які повною мірою чи частково вже відчують себе європейцями, має деякі суттєві особливості. Зокрема, вони мають більш високі показники академічної успішності, більш амбітні професійні плани: відносно більше серед них тих, хто зорієнтований після закінчення ВНЗ продовжувати навчання в аспірантурі, займатись політичною й адміністративно-управлінською діяльністю, розпочати власний бізнес. «Європейців» вирізняє також походження з більш високоосвічених сімей, сімей з відносно вищим матеріальним статком.

Проте одним із найбільш виражених проявів європейської ідентифікації студентів є їхні геополітичні орієнтації. Студенти-«європейці» виявились найбільш прихильними до політичного зближення України з Європейським Союзом та НАТО. Це говорить про те, що конструювання

європейської ідентичності найактивніше відбувається у політичному полі та знаходить у ньому найбільш чітке відображення.

Знайшла підтвердження наша гіпотеза, що студенти, які мають особистий «досвід Європи», більш схильні почувати себе європейцями. З'ясувалось, що «європейці» частіше подорожують, зокрема з метою туризму, частіше використовують свої знання іноземної мови, які вони здобувають не тільки у вишах, але й додатково. Вони є активнішими за інших студентів у багатьох сферах: суспільному житті, академічній діяльності, зацікавленості політикою, долучені до мережі Інтернет та взагалі демонструють більшу потребу та схильність до самовираження.

Підтвердилась і гіпотеза про інклюзивний характер європейської ідентичності, що виражається у легкості її поєднання з іншими соціальними ідентичностями. «Європейці» виявились більш схильними до сприйняття та комбінування різних соціальних ідентичностей, що свідчить про їхню відкритість та високий рівень соціальної включеності.

На завершення ми би хотіли ще раз зазначити, що конструкція європейської ідентичності лишається незавершеним та досі неоднозначним проектом. Проте, якщо така ідентичність зможе посісти своє місце у множинній структурі соціальних ідентичностей сучасного українського суспільства, то це лише завдяки глибокій трансформації свідомості української молоді. Саме ця молодь може стати осередком поширення в українському суспільстві цінностей вільного ринку, демократії, справедливої соціальної політики, солідарності тощо. Йдеться про все те, що асоціюється з образом Європи і пропонується як взірць для країн, що прагнуть стати повноправними членами «єдиної Європи» і мати додаткові підстави вважати себе «європейцями».

Література:

1. Zagar M. Enlargement – in Search for Identity. – Режим доступу : http://www.esec.pt/veem/materials/pdf/aditionalReadings/zagar-european_identity.

pdf. – Назва з екрану.

2. Маастрихська угода. 7 лютого 1992 р. – Режим доступу : http://europa.eu/eur-lex/en/treaties/dat/EU_consol.pdf. – Назва з екрану.

3. Habermas J., Derrida J. February 15, or, What Binds Europeans Together: Plea for a Common European Policy, Beginning in Core Europe // *Constellations*. – 2003. – Vol.10. – № 3. – P. 291-297.

4. Orchard V. Culture as Opposed to What? : Cultural Belonging in the Context of National and European Identity // *European Journal of Social Theory*. – 2002. – Vol.5. – № 4. – P. 419-433.

5. Delant G. The Making of a Post-western Europe : a Civilizational Analysis // *Thesis Eleven*. – 2003. – № 72. – P. 8-25.

6. Beck U., Grande E. Cosmopolitanism. Europe's Way Out of Crisis // *European Journal of Social Theory*. – 2007. – Vol. 10. – № 1. – P. 67–85.

7. Llobera J.R. The Concept of Europe as an Idée-force // *Critique of Anthropology*. – 2003 – Vol. 23. – № 2. – P. 155–174.

8. Green D.M. The Europeans. Political Identity in an Emerging Polity. – 2007. – London : Lynne Rienner publishers. – P. 203.

9. Rider J. Mitteleuropa, Zentraleuropa, Mittelesteuropa : A Mental Map of Central Europe // *European Journal of Social Theory*. – 2008. – Vol. 2. – № 11. – P. 155-169.

10. Головаха Є. І. Європейський вибір України у дзеркалі громадської думки / Є. І. Головаха, Т. Я. Телічко // *Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг* / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010 р – С. 90-101.

11. *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг* / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2010 р – 666 с.

12. Haller M., Ressler R. National and European identity. A study of their meanings and interrelationships // *Revue française de sociologie*. – 2006. – Vol. 4. – № 47. – P. 817-850.

13. NEWSru.com. Новости в мире. Суббота, 23 серпня 2008 р. – Режим доступу : <http://palm.newsru.com/arch/world/23aug2008/bud.html>
14. Пасісниченко А. В. Об'єднана Європа і проекти конструювання європейської ідентичності: диплом магістра соціології. Рукопис / А. В. Пасісниченко ; наук. кер. Сокур'янська Л. Г. – Х., 2009. – 186 с.
15. Пелагеша Н. Є. Трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації : дис. канд. політ. наук : спец. 23.00.05 „Етнополітологія та етнодержавознавство” / Наталя Євгеніївна Пелагеша. – К. : НІСД, 2008. – 288 с.
16. Освітній портал. Режим доступу : <http://www.osvita.org.ua/bologna/>. – Назва з екрану.

1.8. Феномен радянської ідентичності українського студентства

Олександр Голіков, Анатолій Слободянюк

Ескіз проблем(атич)ності радянськості

Зараз вже можна впевнено стверджувати, що, численні прогнози щодо зникнення радянської ідентичності (см., наприклад [1]) не виправдали себе. Навпаки, актуальність цього ідентифікату для громадян країн, що виникли на території колишнього СРСР, підтверджується численними емпіричними дослідженнями, що були проведені у різних пострадянських країнах, серед яких окремо слід зазначити матеріали, що наводить московська дослідниця О. Вендіна [2], казахський соціолог Талгат Ісмагамбетов [3] та досить цікаве (хоча й тенденційне й ідеологічно ангажоване) якісне дослідження «Пострадянська ностальгія у повсякденному дискурсі росіян», проведене колективом дослідників ВШЕ [4].

Ми, слідом за Юрієм Левадою, можемо сказати, що «найпростіший спосіб, щоб встановити радянську ідентичність – це запитати людей: «Чи відчують вони себе «радянськими людьми?». За даними, отриманими згаданим дослідником, виявляється, що третина людей постійно і ще чверть – час від часу відчують себе радянськими людьми» [5]. Однак, як додає Левада, «потім ми побачили, що цей спосіб занадто простий» – і в дослідженні того, що ж, власне, є наповненням концепту «радянська людина» для повсякденного актора, є своя, окрема, фонтануюча актуальність.

Ця актуальність полягає не тільки в гносеологічній або суто соціологічній проблематизованості. Піднята проблема виявляється значущою і в політико-ідеологічному сенсі. Алармістські заклики лібералів та націоналістів у пострадянському політичному дискурсі, активізація руху «Суть Часу» під керівництвом Сергія Кургіняна, а також інші процеси зайвий раз свідчать, що ця проблема не є настільки простою, як її хочуть представити (або не представити, ізолювавши від широких мас людей) у політичному дискурсі. Цю проблему можна, звісно, примітизувати, зводячи

«неосовєтізм» до п'яти ключових «смислів» (ідея великої держави, ідея сильної централізованої влади на чолі з лідером-харизматиком, історична спадкоємність Росії з СРСР, антизахідництво й антиамериканізм, культ Великої Перемоги) [6], але таке суто політично-політологічне розгортання проблеми звужує її, спрощує, примітивізує та, витісняючи в «суспільне підсвідоме», лише посилює її, надає їй подальшого існування, приводячи до ідей нового СРСР, СРСР-2 тощо. Тоді як один із найпомітніших дослідників феномену радянськості С. Кара-Мурза зазначив, що «повернення до СРСР – це фундаменталізм, це спосіб заморозити кризу і зробити вихід з неї ще більш травмуючим, страшним» [7].

Серед найбільш фундаментальних праць з цього приводу, здійснених в останнє десятиліття, слід згадати двотомник С. Кара-Мурзи під назвою «Радянська цивілізація» [8]. Однак у цій роботі проблематика радянської ідентичності постає суто в історико-економічному розрізі. Особливостей процесу конструювання радянської ідентичності автор майже не торкається. Окремо слід зазначити праці одного з фундаторів вивчення цієї проблеми, російського філософа-дисидента О. Зинов'єва, зокрема, його працю «Гомо советікус» (див.: [9]). Не дивлячись на певну ідеологічну заангажованість, цікавою нам уявляється і книга Олександра Лазарєвича «Советія», що з'явилася в Інтернеті у 2001 році [10]. У ній всебічно досліджуються феномени радянськості, радянської ідеології, радянської свідомості та, в чомусь, – радянської ідентичності. Але ця книга так і залишилась на даний момент Інтернет-проектом, не будучи виданою офіційно та, вочевидь, залишившись недоопрацьованою.

Головним питанням даного розділу ми вбачаємо проблему реальності радянської ідентичності, її гомогенності, внутрішньої консистентності, відповідності самій номінації «радянська людина» (принаймні, в тому вигляді, як її розуміли ідеологи радянського суспільства). Одним із наших завдань є перевірка того, якою мірою ідеологічні, моральні й інші настанови та уподобання тих сучасних українських студентів, що декларують

ідентифікацію з радянською людиною, відповідають тим, що вважались еталонними за радянських часів. Адже відтворення радянської ідентичності за часів існування СРСР підтримувалося множинними структурами, інституціями та повсякденними практиками, що були спільними для громадян цієї країни, «являла собою тип соціально зумовленої макросоціальної ідентичності, інституціональної за своєю природою» [11, с. 38]. Зникнення ж соціальних структур, що підтримували процеси ідентифікації, різка зміна стилю життя населення пострадянської України, звісно, проблематизують існування та відтворення цієї ідентичності. Як зазначає російський дослідник Є. Холмогоров, «окрема людина, що є вирваною з цих структур, має „радянську ідентичність” у дуже відносному сенсі слова, у сенсі „загальної пам’яті”» [12]. Саме в цьому сенсі в нашому дослідженні ми маємо справу з зовсім специфічним феноменом: відтворенням радянської ідентичності у свідомості тих, хто не бачив СРСР на власні очі, феноменом, який на теренах Інтернету останнім часом отримав назву «фантомна ностальгія»¹, адже респонденти останнього на даний момент дослідження (2009 р.) народилися за рік-два до розпаду СРСР. Тим більш несподіваним і дослідницьки важливим є зростання, нехай і вкрай поступове (2001 року – 13,6 %, 2006 року – 13,9 %, 2009 року – 15,8 %), радянської ідентичності студентства за наявності постійних прогнозів щодо відмирання цієї ідентичності (див. таблицю 1.8.1).

Таблиця 1.8.1

Динаміка радянської ідентичності українського студентства
(за результатами досліджень 2001, 2006, 2009 років),
(% до тих, хто відповів)²

Ступінь ідентифікації з «радянською людиною»	«Хвилі» досліджень		
	2001	2006	2009
Повною мірою	3,3	4,8	6,1

¹ До речі, поява цього нового феномену теж свідчить про значущість явища.

² У подальшому ці групи ми представляємо під назвами «радянські» студенти (ті, хто «повною мірою» ідентифікує себе як радянську людину), «скоріше радянські» студенти (ті, хто обрали варіант «скоріше відчуваю») та «нерадянські студенти» (що обрали варіант «не відчуваю»). Переважна більшість подальших порівнянь (окрім випадків, у яких це вказується окремо) проводиться саме між цими трьома групами, причому базою порівнянь виступатиме група «нерадянських» студентів (у таблицях різниці вказуються саме відносно цієї групи).

Скоріше відчують	10,3	9,1	9,7
Важко сказати	9,3	11,5	18,2
Скоріше не відчують	18,6	15,6	17,7
Не відчують	58,5	59,1	48,3

При з'ясуванні специфіки цієї групи відносно сучасних українських реалій ми виходимо з припущення, що група, яка свідомо обирає нелегітимний ідентифікат, характеризується, з одного боку нетолерантним (тією чи іншою мірою) відношенням до цих реалій, а з іншого – нонконформізмом, інтелектуальною самостійністю та прагненням до самовизначення. Відповідно, важливими завданням нашого аналізу є розгляд громадського самовідчуття та самовизначення представників цієї групи, їх ставлення до сучасних українських реалій (зокрема української державності та політики), а також з'ясування культурного потенціалу цієї групи.

Соціально-демографічний і статусний портрет «радянської людини»

Радянська екзистенція багато в чому пов'язана з певним економічним, соціокультурним, фінансовим, біографічним тощо досвідом. Показово, що лише в окремих випадках як вимір радянськості висувають власне ідеологічні або політичні маркери. Так, В. Семенов стверджує, що радянська ідентичність громадян СРСР «включала в себе комуністичні ідеї – чим далі, тим менше» [13]. Скоріше, треба, з його точки зору, акцентувати увагу на ритуальних, економічних, ієрархічних, поведінкових, статусних тощо характеристиках «совка». Власне, самий номен «совок» якраз на поведінкові, психологічні, споживацькі тощо характеристики і вказує. Як пише В. Семенов, «безкоштовні путівки від профкому, демонстрації 7 листопада, батони по 13 і 25 копійок та сирок „Дружба”...» [13]. Саме тому ми вважаємо, що соціально-демографічний, статусний тощо портрет «радянськи

ідентифікованих» українських студентів може бути показовим з точки зору того, наскільки він відповідає існуючим стереотипам.

Прояви радянської ідентичності достатньо жорстко пов'язані з етнокультурними й етнолігвістичними характеристиками (див. таблицю 2)¹. Якщо серед тих, хто відчуває себе радянською людиною повною мірою, 61% представників російськомовних родин, то серед тих, кому це відчуття не притаманне – 35 %.

Таблиця 1.8.2

Мова родинного спілкування студентів із різним рівнем радянської ідентичності (%)

Ступінь ідентифікації з «радянською людиною»	Мова родини				Разом
	Українська	Російська	Як українська, так і російська	Інша	
Повною мірою	24	61	12	3	100
Скоріше відчувають	24	54	22	0	100
Важко сказати	25	51	23	1	100
Скоріше не відчувають	37	42	20	1	100
Не відчувають	49	35	15	1	100

Аналогічним чином (хоча, звісно, без прямого співпадання кількісних показників) розподілені студенти за віссю радянської ідентичності залежно від етнічної приналежності. Наведені у таблиці 1.8.3 дані засвідчують, що серед студентів, які відносять себе до російського етносу, майже у два рази більш поширена радянська ідентичність, ніж у тих, хто ідентифікує себе з українським етносом (26 % проти 14 %).

Таблиця 1.8.3

¹ Тут і в подальшому ми наводимо повні таблиці. Коментуються й аналізуються лише ті дані, які є показовими, та в яких були знайдені значущі розбіжності (з мінімальним рівнем значущості 5 %, а в більшості випадків – 1 %). У даній роботі ми надаємо повні таблиці для того, щоб читач міг самостійно створити для себе більш повну та системну картину, фрагментами якої є виділені нами тенденції та колізії.

Етнічна приналежність студентів із різним рівнем радянської ідентичності (%)

Етнічна приналежність	Ступінь ідентифікації з «радянською людиною»					Разом
	мірою Повною	Скоріше відчують	Важко сказати	Скоріше не відчують	Не відчують	
Українці	5	9	18	18	50	100
Росіяни	14	12	23	13	39	100
Біетнори	9	5	20	15	51	100
Інший етнос	13	14	10	21	42	100

Цілком очікуваними є також і результати аналізу регіональної диференціації радянської ідентичності. Так, за результатами численних соціологічних досліджень радянська ідентичність є найбільш поширеною у АР Крим, на Півдні та Сході України (див., наприклад: [14]). Дані наших опитувань українського студентства теж підтверджують цю тенденцію: найбільш розповсюдженою радянська ідентичність є серед студентів, що навчаються у ВНЗ, розташованих на Півдні та Сході України (23 % та 19 % відповідно зазначають, що тією чи іншою мірою відчують себе радянською людиною). Дещо менше радянськи ідентифікованих у Центрі України (14 %). Також серед студентів цих регіонів більше тих, кому важко визначитися з цим питанням (близько 22-23 % на Сході та на Півдні, 19 % – у Центрі). Студенти Заходу України, навпаки, демонструють максимальну визначеність у цьому питанні: тільки 9 % відчують сумнів із цього питання, тією ж чи іншою мірою ідентифікують себе з радянською людиною лише 7 %.

Вже це, враховуючи етнонаціональну та мовну політику української держави останніх років, примушує нас висунути гіпотезу щодо відчуття представниками «радянської ідентичності» себе як виключених, ексклюзивних зі структури українського суспільства, що з більшою чи меншою гарантованістю приводить до поширення в цій групі почуття дискомфорту, фрустрації, небажання ідентифікувати себе з даною країною

тощо. Саме тут і саме таким чином «радянськість» виконує функцію ідентифікату, що дозволяє протипоставити себе існуючим реаліям, сформувати негативну ідентичність і відтворювати певні акузативні судження, практики та стратегії.

Дещо можуть сказати про статусну специфіку даної соціальної групи показники її соціального походження й економічного статусу (див. таблицю 1.8.4). І якщо з освітою та професією як батька, так і матері зв'язку виявлено не було, як і статистично помітних відмінностей у поселенських характеристиках, то дослідження статку родин виводить нас на цікавий статистично помітний факт: якщо у групах, що не відчують себе радянськими людьми, показник тих, хто відніс себе до найбіднішого прошарку суспільства (а студенти, за нашими дослідженнями, взагалі у цьому питанні дуже оптимістичні, набагато оптимістичніші, аніж інші прошарки суспільстві, якщо порівняти наші дані з результатами загальноукраїнських досліджень), коливався між 1 та 2 %, то серед «радянських» цей показник «злетів» майже до 10 %, причому зберігся достатньо високий показник другого за бідністю прошарку.

Таблиця 1.8.4

Статок родини студентів із різним рівнем радянської ідентичності (%)

Ступінь ідентифікації з «радянською людиною»	Статок родини*					Разом
	1	2	3	4	5	
Повною мірою	10	18	32	34	6	100
Скоріше відчують	3	20	36	34	7	100
Важко сказати	3	15	35	41	6	100
Скоріше не відчують	2	14	40	40	4	100
Не відчують	1	13	40	42	4	100

* У таблиці заcodedовані такі варіанти відповідей: 1. Грошей не вистачає навіть на найнеобхідніші продукти; 2. Вся зарплата витрачається на продукти і купівлю необхідних недорогих речей; 3. В основному грошей вистачає, але придбання товарів тривалого користування (телевізор, холодильник і т. п.) викликає певні труднощі; 4. Живемо у достатку, але придбати деякі дорогі речі (автомобіль, квартиру і т. п.) не в змозі; 5. Маємо можливість придбати практично все, що забажаємо.

Тобто в оцінці свого соціально-економічного становища «радянськи ідентифіковані» студенти демонструють значно більший песимізм (серед «радянських» студентів до двох нижчих прошарків відносять себе кумулятивно 28 %, тоді як серед «контрадянських» – 14 %, і цей показник – помітимо, поступово! – зростає зі зростанням інтенсивності ідентифікації себе з радянськими людьми), причому ця перевага формується саме за рахунок «середніх прошарків» (третій та четвертий прошарки в сумі дають 66 %, тоді як серед неідентифікованих – 82 %).

Якщо представлену таблицю двомірного розподілу даних проаналізувати залежно від чисельності груп за рівнем статку, то виявляється, що серед найбідніших прошарків студентів (згідно з їхньою самоідентифікацією) «радянських» значно більше, ніж серед більш багатих. Якщо серед найнижчого прошарку «радянських» – 27 %, а «скоріше радянських» – 15 %, то в четвертому прошарку (себто серед умовно забезпечених) їх уже 8 та 5 % відповідно. Але при цьому вимальовується цікавий парадокс: серед тих, хто позначив, що може собі дозволити все, що завгодно, «радянських» 7 %, а «скоріше радянських» – 13 %, що вище, ніж в цілому по масиву.

У цілому, можна помітити, що ці дані відповідають історичній міфологемі. Вважається, що ліві ідеї мають найкращий ґрунт серед ущемлених соціальних груп. Але така «люмпенізація» радянської ідентичності в середовищі українського студентства наштовхує нас на гіпотезу, що тут ми маємо справу не з чисто «радянською» (в сенсі її деонтології та «ідеального типу», конструйованого в межах пануючого в СРСР дискурсу) свідомістю, а, скоріше, зі свідомістю лівацькою, протестною відносно існуючого ладу, але при цьому такою, що не знайшла собі ближчого ідентифікату, ніж радянська ідентичність (чи, принаймні, її ноумен). Ця проблема реальності та деонтологічної відповідності радянської ідентичності

українського студентства ще буде нами висвітлена надалі, при аналізі ціннісного дискурсу «радянськи ідентифікованих» студентів.

«Я голосую за кандидатів блоку комуністів і безпартійних»? : «радянські» студенти України and/vs політика

Безумовно, політичний елемент у конструюванні СРСР і радянської ідентичності є вкрай значущим, адже радянське суспільство та радянський народ залишаються поки що єдиним свідомим, цілеспрямованим соціально-інженерним намаганням такого калібру та масштабу. Відповідно, без специфічного політичного «знаряддя», політичного «озброєння» таке завдання не могло б бути вирішене.

Не дивлячись на сучасні форми примітивізації образу радянськості, радянська ідентичність у своєму політичному вимірі «передбачала цілісну та логічно непротивічну систему інтерпретації минулого країни. Вона отримувала своє вираження в політичному та науковому дискурсі, в системі освіти всіх рівнів, у ЗМІ, в масовій культурі та політичних традиціях. В її основі лежала актуалізація ідеологічної компоненти й її представлення в історичній перспективі» [15]. Ось ця «цілісність та логічна непротивічність» і може бути одним із маркерів істинності «радянської ідентичності» сучасних українських студентів.

Важливість Великої Перемоги для радянської ідентичності, наприклад, є загально визнаною. Так, А. Широпаєв стверджує, що «...„Велика перемога” – це той краплений морально-політичний козир, що його нинішня Росія пропонує Заходу, нагадуючи йому про його неоплачуваний „історичний борг” перед нею» [6], а І. Тимофєєв уточнює, що «репрезентація вже самої Великої Вітчизняної війни перетворюється в один із найважливіших патріотичних елементів радянської ідентичності, що оформлюється вже після війни, в період 1960-1980-х років...» [15].

Абсолютно очевидною здатністю «тестування» радянської ідентичності української молоді володіють такі показники, як ідеологічна

самоідентифікація, погляди на історію¹, зовнішньополітичні орієнтири тощо. Саме ці показники були закладені нами в подальший аналіз.

Зокрема в аналізі політико-ідеологічних уподобань студентів-носіїв радянської ідентичності (див. таблицю 1.8.5), гіпотетично вкрай важливим є ідеологічний вимір, оскільки саме з лівою (а ще точніше – з комуністичною) ідеологією асоціюється радянське минуле, Радянський Союз як такий та культурні конструкти радянської епохи взагалі. У цьому вимірі радянської ідентичності української молоді, безумовно, важливу роль відіграє ліотарівське «падіння метанарративів», до яких належать і політико-ідеологічні напрями. Це, до того ж ще й посилене низькою політичною грамотністю студентства, не дозволяє однозначно інтерпретувати результати студентських ідеологічних самоманіфестацій.

Таблиця 1.8.5

Ідеологічні позиції студентів з різним рівнем радянської ідентичності, (%)

Ступінь ідентифікації з «радянською людиною»	Політико-ідеологічні напрями*							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Повною мірою	22	9	13	7	11	16	2	1
Скоріше відчують	10	9	16	7	10	15	1	6
Важко сказати	9	6	17	8	13	11	1	5
Скоріше не відчують	3	8	20	9	20	9	1	6
Не відчують	2	4	15	10	29	8	1	5

* У таблиці закодзовані такі варіанти відповіді: 1 – Комуністичний; 2 – Соціалістичний; 3 – Соціал-демократичний; 4 – Ліберальний; 5 – Націонал-демократичний; 6. Екологічний; 7. Радикально-націоналістичний; 8. Християнсько-демократичний;

Втім, ми маємо очікувані результати. Майже третина «радянських» студентів (31 %) маніфестували свою приналежність до лівих ідеологій (а якщо додати до них соціал-демократично орієнтованих – то вийде 44 %), п'ята частина визначили себе як «скоріше радянські» (19 %, а з «соціал-демократами», історичними супутниками комуністів та соціалістів, – 35 %),

¹ Як стверджував І. Тимофєєв, «одним з ключових аспектів виступав акцент на поділі історії країни на дореволюційний та постреволюційний період. Жовтнева революція виступала символом радикального повороту до більш справедливого політичного устрою, до якісно іншого суспільства, що втілює цінності свободи та прогресу в їх соціалістичному значенні» [15].

тоді як у «радикально нерадянських» цей показник складає 6 % (з соціал-демократами – 21%), для «скоріше нерадянських» – 11 % (з соціал-демократами 31 %). Однак характерним є і те, що серед «радянських» і «частково радянських» помітно більше, аніж серед інших груп студентів, прихильників «екологічного» ідеологічного напрямку, відомого останніми роками своїми схильностями до антиглобалізму, протестної (на межі з епатажем) поведінки. Отже, в групі «радянських» ліві напрями разом із екологічним набирають майже дві третини всіх респондентів, у групі «скоріше радянських» – близько половини.

Тісно пов'язаними з ідеологічними є політичні уподобання та політичні практики¹. Так, «радянські» студенти виявляють найбільший інтерес до політики та політичних процесів у суспільстві (майже кожний четвертий, тоді як у їх «антиподів» цей же показник удвічі менший). Між іншими групами суттєвих розрізень немає, що свідчить скоріше про політизованість своєрідного «авангарду» цієї групи, а не всієї групи. Це підтверджується таким фактом: якщо ставлення «скоріше радянськи ідентифікованих» студентів до різного роду протестної активності майже співпадає зі ставленням до цього питання українського студентства в цілому, то студенти, які мають «впевнену» радянську ідентифікацію, відрізняються у протестній активності від інших ідентифікаційних груп тільки ставленням до радикальних політичних акцій: 24 % готові до активних протестних дій навіть у випадку, якщо це може призвести до негативних для них наслідків (середній показник – 17 %). Усі інші форми політичного виразу своїх поглядів такої різниці не набрали. Отже, розрізнення є не системним, а стосується одного або кількох вкрай радикалізованих елементів. Ми можемо пояснити цю ситуацію специфікою радянського офіційного політичного дискурсу.

Численні дослідники зазначають, що образ «ворога» був найважливішою категорією для формування реальної радянської

¹ Більш докладно ця проблема аналізується в підрозділі 1.9.

ідентичності за часів СРСР (див. наприклад: [12]). Картина світу, яку радянській людині пропонував офіційний дискурс, як необхідний елемент містила зовнішніх ворогів (країни Заходу, різноманітні інституції на кшталт НАТО та внутрішніх (неблагонадійні, чужорідні елементи). Пошук ворогів виявився притаманним й для радянськи ідентифікованих студентів у сучасній Україні. Група «радянських» студентів більшою мірою згодна з позицією, що у України є вороги (причому частка згодних з цим більше, ніж в інших ідентифікаційних групах на 7-12 %), і є найменш налаштованою на компромісну позицію (лише 32 % констатували, що не потрібно шукати ворогів для України, що від 7 до 10 % менше, ніж в інших ідентифікаційних групах). Цікаво, що, за логікою «зближення протилежностей», найближчою за своїми характеристиками відносно сприйняття образів ворогів України є група «радикально нерадянських» студентів. Таким чином, хоча цей показник зближує світосприйняття сучасних студентів, що ідентифікують себе з «радянською людиною», та носіїв цієї ідентичності у минулому, але дійсна причина цього, на нашу думку, лежить не стільки в історичній спадковості, скільки в універсальних особливостях «лівацького» світогляду, який у цьому контексті можна характеризувати як «конфліктологічний» (у сенсі розгляду світу як системи конфліктів).

Геополітичні орієнтири даних груп українського студентства (див. таблицю 1.8.6) також у цілому відповідають хоча і дещо «розгубленим», «дезорієнтованим», але радянській картині світу.

Таблиця 1.8.6

Бачення зовнішньополітичних перспектив України студентами з різним рівнем радянської ідентичності, (у середніх (С), де «5» - «згоден повною мірою», 1 – «абсолютно не згоден»; середні груп «радянських» та «скоріше радянських» порівнюються з середніми «нерадянських»)

Зовнішньополітичні орієнтири	«Радянські»			«Скоріше радянські»			«Нерадянські»	
	С	Різниця	Ранг	С	Різниця	Ранг	С	Ранг
Україна повинна залишатися незалежною позаблоковою державою	3,603	-0,196	2	3,922	+0,123	1	3,799	1

Україна повинна увійти до Євросоюзу	3,051	-0,399	4	3,129	-0,321	3	3,450	2
Україна повинна приєднатися до НАТО	2,203	-0,518	5	2,448	-0,273	5	2,721	3
Україна повинна об'єднатися з Росією і Білоруссю	3,758	+1,442	1	3,161	+0,845	2	2,316	4
Варто відродити Радянський Союз	3,339	+1,502	3	3,014	+1,177	4	1,837	5

Саме «радянські» та «скоріше радянські» студенти найбільше виступають за відродження СРСР. Характерним також є радикальне несприйняття цими групами приєднання до НАТО та ЄС. Тобто «радянська» (в її радикальному варіанті) ідентичність найбільш яскравим чином маніфестує себе в геополітичних орієнтаціях і зводиться до неї, що повністю відповідає її номінальній природі. У цьому сенсі «радянськість» українських студентів де в чому розгортається як продукт «політичної радянськості», а також незгоди з офіційним геополітичним курсом держави і є проявом історичної інерції свідомості та страху людей перед відкритими, непередбачуваними, небезпечними, незрозумілими процесами глобалізації.

Якщо, як ми припускаємо, «радянська» ідентичність є більше демонстративною, маніфестативною, протестною та номінальною, то її поведінкові, вербальні та ціннісні прояви мають бути логічно сконцентровані в сфері історичної пам'яті, політичних уподобань та ідеологічних постулатів. Цю гіпотезу ми висунули тому, що власне радянський дискурс останніми роками був відсунутий на периферію суспільної свідомості, постійно актуалізуючись тільки в політичному, ідеологічному, історичному полях суспільного дискурсу.

Оцінюючи деякі запропоновані історичні постаті, представники «радянської ідентичності» більш впевнено декларують героїчність (у тому сенсі, що цей діяч є скоріше героєм, аніж антигероєм) фігури Іосифа Сталіна (майже 32 % «радянських» і 26 % «скоріше радянських» у цьому впевнені. Для порівняння – в цьому ж впевнені лише 10 % «зовсім не радянських»),

Володимира Леніна (відповідно, 50 % та 40 % проти 20 % «зовсім не радянських»), а також, що вкрай дивно, Адольфа Гітлера (причому це характерно тільки для «радикально радянських», 12 % яких маніфестували, що Адольф Гітлер є героєм. Для «скоріше радянських» – 6 %, що лише на 2 % більше «зовсім не радянських»).

Варто також зазначити, що з наростанням інтенсивності радянської ідентичності падає визнання «героїзму» та наростає – визнання «антигероїзму» діячів української національної історії (у тому вигляді, як її сконструювали за останні 20 років) – а саме С. Бандери (наростання показнику «антигерой» більш ніж у 2 рази), С. Петлюри (більш ніж у 2,5 рази), І. Мазепи (більш ніж у 3,5 рази), і навіть Б. Хмельницького (більш ніж у 3 рази), хоча останній за результатами всіх досліджень є історичною фігурою, що більш чи менш консолідує українське студентство (тут варто визнати, що більш ніж $\frac{3}{4}$ «радикально радянських» студентів вважають Б. Хмельницького героєм) – тобто «радянська ідентичність» історичною пам'яттю сильно протиспрямована відносно конструктів української національної історії останніх двадцяти років – і тут «номінальний» статус радянської ідентичності, маніфестативно реалізовуваної через протестне неприйняття офіційних конструктів українства, працює достатньо помітним чином.

***«Смотрите, завидуйте: я – гражданин»? Громадянська
ідентичність «радянських» студентів України***

Враховуючи вже вказану нонконформність «радянськи ідентифікованих» студентів, їх протиставлення себе існуючим порядкам та соціальності, не дивним є порівняно низький рівень громадянської ідентифікації «радянських» студентів. За нашою гіпотезою невисокий рівень громадської ідентичності «радянських» студентів є результатом того, що «радянська» ідентичність є історично та геополітично протиставленою

ідентичності сучасного українського громадянина, що конструюється в межах державних політик ідентичностей.

Виявляється, що при середніх показниках стану громадянської ідентичності по всьому масиву 4,345 (при максимальному показнику – 5,000, мінімальному – 1,000) група «скоріше радянських» менше відчуває себе громадянином України (4,229), але ще менше – група «радянських» студентів (4,050). Тобто, спостерігається відносна (хоча і не занадто велика) громадянська відчуженість «радянськи ідентифікованих» студентів.

У цьому сенсі важливим є питання реального наповнення громадянських почуттів цих груп. Група «скоріше радянських» студентів дуже близька за своїми показниками до загальновибіркових показників, тоді як група «радянських» студентів багато в чому демонструє відхилення як від показників загальновибіркових, так і від показників групи «нерадянських» студентів (див. таблицю 1.8.7).

Таблиця 1.8.7

Емоційно-ціннісне ставлення до українського громадянства та поведінкові установки студентів з різним рівнем радянської ідентичності, (у середніх (С), де «7» - максимальна згода з тезою, 1 – максимальна згода з антитезою)

Тези	«Радянські»		«Скоріше радянські»		«Нерадянські»	Антитези
	С	Різниця	С	Різниця	С	
Я сприймаю Україну як свою Батьківщину	5,212	-0,552	5,528	-0,236	5,764	Україна для мене – чужа країна
Я глибоко шаную державні символи України: її гімн, прапор тощо	4,771	-0,631	5,220	-0,182	5,402	Символіка України викликає у мене негативні почуття
Я пишаюсь тим, що я громадянин України	4,630	-0,416	4,872	-0,174	5,046	Мені соромно, що я громадянин України
Я прагну працювати на благо України	4,801	-0,235	5,021	+0,015	5,036	Не вважаю за необхідне щось робити для цієї країни

Я готовий захищати Україну у випадку загрози її суверенітету та цілісності	4,630	-0,266	4,812	-0,084	4,896	Суверенітет та цілісність України для мене не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати
Я пов'язую з Україною свою долю та майбутнє	4,572	-0,208	4,770	+0,010	4,780	Мрію будь-що вирватися з цієї країни

«Радянські» студенти узгоджено та консистентно в усіх судженнях продемонстрували набагато більшу згоду з антитезами, аніж «нерадянські» (різниця складає від 0,17 до 0,52). Найбільші різниці сформовані у «символічних» аспектах ідентичності: «радянські» студенти суттєво менше заявляють про своє шанування державних символів України, набагато менше сприймають її як батьківщину та не демонструють гордості з приводу належності до громадян України. Це ж характерно і для «частково радянських» (хоча і у менших масштабах: різниця для цих трьох показників складає від -0,08 до -0,14).

Таке ставлення до свого громадянського статусу знаходить продовження у міграційних настроях цих груп (див. таблицю 1.8.8).

Таблиця 1.8.8

Міграційні настрої студентів з різним рівнем радянської ідентичності, (%)

Чи планують поїхати...		Рівні радянської ідентичності				
		Повністю відчують	Скоріше відчують	Важко сказати	Скоріше не відчують	Абсолютно не відчують
На навчання	Так	27	20	16	14	17
	Ні	54	63	61	66	61
	Важко сказати	19	17	23	20	22
На роботу	Так	39	29	34	30	34
	Ні	35	49	39	44	41
	Важко сказати	26	22	27	26	25
На ПМП	Так	28	17	13	11	14
	Ні	47	54	54	59	56
	Важко сказати	25	29	33	30	30

Група «радикально ідентифікованих» (тобто «радянських») студентів готова виїхати з будь-якого приводу (навіть на ПМП готові виїхати понад чверть «радянських» студентів, при тому, що загальновибірковий показник вдвічі нижче), причому показник готовності виїзду на ПМП переважає показник готовності виїзду на навчання (що не повторюється в жодній іншій групі), що ілюструє неінструментальний, самоцінний характер цінності еміграції у сприйнятті цих студентів.

З цієї точки зору більш зрозумілим стає достатньо спокійне ставлення цих груп до (нехай і суто теоретичної) перспективи втрати громадянства України. Половина з представників групи «радянських» взагалі декларують бажання отримати громадянство іншої країни (різниця з іншими групами – від 9 до 17 %), третина погодилась б відмовитись від свого громадянства (різниця з іншими групами – від 9 до 17 %), демонструючи найвищу визначеність з обох питань порівняно з іншими ідентифікаційними групами. Що ж до групи «скоріше радянських», то тут спостерігаються високі показники тих, хто б хотів отримати громадянство іншої держави (вище за середньовибіркові) та готовність відмовитись від свого громадянства (23 %, що більше за інші групи на 8-9 %). Втім, у загальну тенденцію ці показники вписуються, і ця тенденція не є втішною: група «радянськи ідентифікованих» студентів поза залежністю від інтенсивності ідентифікації демонструє певну зневагу до факту свого українського громадянства, будучи в логіці «змінних ідентичностей» (або «гардеробу ідентичностей») відносно готовими змінити чи й відмовитись від свого громадянства.

«Учиться, учиться и ещё раз учиться!» (культурний капітал та академічні практики «радянських» студентів)

Які ціннісні та культурні предиспозиції утворюють базу схильності до «радянської» ідентичності? Чи можна говорити про якусь іншу, окрім як (гео)політичну та громадянсько-ідентифікаційну специфіку даної групи?

З нашої точки зору, відповідь на це питання можна знайти, звернувшись до дослідження культурного капіталу¹, яким володіють її представники, та пов'язаних із ним соціокультурних практик. Ідентичність як така є інкорпорованим культурним капіталом (якщо розширити це поняття до максимуму), оскільки дозволяє «включатися» в мережі, взаємодії, інституції, «кодуючи» себе для них як «свого».

Одразу ж помітимо, що у таких вимірах практик набуття та інституціоналізації культурного капіталу, як вивчення іноземної мови та робота в Інтернеті «радянські» студенти не відрізняються від загальної сукупності студентства. Тобто не можна говорити, що «радянськість» виникає у випадку відсутності або малого обсягу досвіду контакту з європейськими культурами та мовами.

Одним із важливих вимірів об'єктивних проявів культурного капіталу є наявність та обсяг домашньої бібліотеки, адже соціалізація навіть наймолодших на даний момент студентів проходила тоді, коли в способах трансляції культурного капіталу ця функція у домашніх бібліотек ще не була і не могла бути «перехопленою» Інтернетом. При тому, що, згідно з результатами нашого дослідження, сама структура та зміст бібліотеки не мають значення, обсяг та наявність бібліотеки родини виявляється значимим для рівня радянської ідентичності. «Радянські студенти» дещо більше володіють великими бібліотеками. Особливо це стосується об'ємних бібліотек понад 1000 книг – про наявність таких заявили 16 % «радянських» студентів порівняно з 5 % «нерадянських». Тобто виявляється, що помітна частина (близько 1/6) «радянських» є вихідцями з висококапіталізованих у культурному сенсі родин.

¹ Для вимірювання культурного капіталу ми використовували ряд індикаторів, які характеризують соціокультурні фрагменти культурного капіталу (академічна успішність), повсякденнісні його фрагменти (обсяг домашньої бібліотеки), практичні фрагменти (практики вивчення іноземної мови, культурного споживання, роботи в Інтернет, дозвілля, академічні практики та орієнтації) – див. детальніше розділ 2.3.

Безумовно, такі розрізнення в об'єктивних позиціях мають впливати на культурне споживання. І якщо телеспоживання не дає жодних значимих розрізень, то культурне споживання у формі читання працює на підтвердження нашої гіпотези. Ймовірно, це пояснюється тим, що читання є той вид дозвілля, що культивувався в СРСР і залишається неписаним атрибутом радянської цивілізації.

Виявляється, що обидві виділених нами «радянські» групи демонструють більш активне читацьке споживання, аніж у середньому по масиву. Однак не можна не зауважити, що ці розрізнення не є принциповими, що свідчить про високий рівень однорідності українського студентства в плані культурного споживання.

Наведені у таблиці 1.8.9 дані надають змогу з'ясувати, чим саме відрізняється культурне споживання та взагалі дозвіллеві практики студентів із різним рівнем «радянськості».

Таблиця 1.8.9

Популярність деяких соціокультурних практик у студентів із різним рівнем радянської ідентичності (відсоток студентів, що реалізують зазначені практики декілька разів на місяць або частіше)

Соціокультурні практики	«Радянські»	«Скоріше радянські»	«Нерадянські»
Прослуховування музичних записів	89	90	88
Відвідування кінотеатрів	71	61	48
Відвідування театрів, художніх виставок, музеїв	53	47	34
Художня творчість: гра на музичних інструментах, малювання тощо	39	35	29
Аматорські заняття: колекціонування, фотографія тощо	47	32	29
Участь у художній самодіяльності	46	43	26
Відвідування концертів класичної та сучасної музики	46	34	22
Технічна творчість: конструювання, моделювання	45	31	16

Як можна побачити, «радянські» студенти відрізняються більшою активністю як у споживанні культурних продуктів, так і у відтворенні творчих практик. Єдине, де не можна побачити різницю, – це прослуховування музичних записів, що взагалі є усталеною особливістю дозвілля сучасної молоді. Студенти, що є повною мірою «радянськими», демонструють найвищий рівень культурної активності порівняно як з «скоріше радянською» групою студентів, так і з «нерадянськими» студентами. Особливо показовою є різниця у «творчих» видах діяльності, де вона може сягати декількох разів. Ці способи дозвілля, культивовані в радянському суспільстві, в сучасності залишаються на узбіччі магістрального напрямку індустрії дозвілля, і цікавість до них з боку «радянських» студентів поглиблює образ цієї групи до такої, що не тільки маніфестативно та ідеологічно цікавиться радянськістю, але й діяльнісно де в чому відтворює її у своїй повсякденності.

Найголовнішим шляхом підвищення обсягу й якості культурного капіталу студентської молоді є академічні практики. Вони аналізувались на когнітивному рівні як цілепокладання та на діяльнісному рівні – як власне академічні практики.

«Радянські» студенти демонструють специфічну мотивацію до навчання (див. таблицю 1.8.10). Відносно більш значущими для них (порівняно з іншими групами) виявились інституційні та зовнішні фактори (контроль батьків, плата за навчання, стипендія, врахування оцінок при майбутньому працевлаштуванні), майже незмінними залишилась значущість таких факторів, як вимогливість викладачів і прагнення забезпечити собі фахову кар'єру.

Таблиця 1.8.10

Фактори, що впливають на академічні практики студентів із різним рівнем радянської ідентичності (за самооцінками, у середніх (С); де 5 – найбільш впливовий фактор, 1 – зовсім не впливовий; показники

«радянських» та «скоріше радянських» порівнюються з показниками «нерадянських»)

Фактори, що впливають на ставлення до навчання	«Радянські»		«Скоріше радянські»		«Нерадянські»
	С	Різниця	С	Різниця	С
1. Інтерес до предметів, що вивчаються	4,175	-0,110	4,341	+0,056	4,285
2. Прагнення краще підготуватися до майбутньої діяльності, стати висококваліфікованим спеціалістом	4,147	+0,063	4,288	+0,204	4,084
3. Прагнення забезпечити собі фахову кар'єру	4,017	+0,002	4,124	+0,109	4,015
4. Почуття власної гідності - не хочеться «пасти задніх»	4,068	+0,116	4,121	+0,169	3,952
5. Вимогливість викладачів	3,940	+0,007	3,933	0,000	3,933
6. Урахування успішності при майбутньому працевлаштуванні	3,908	+0,115	4,032	+0,239	3,793
7. Урахування оцінок при призначенні стипендій	3,692	+0,117	3,467	-0,108	3,575
8. Контроль із боку батьків	2,835	+0,401	2,775	+0,341	2,434
9. Плата, внесена за навчання	2,725	+0,512	2,554	+0,341	2,213

Створює певний парадокс той факт, що інтерес до навчання для них є менш значимим фактором навчання, аніж для інших груп, однак при цьому «радянська» та «скоріше радянська» група студентів більш ніж впевнено стверджують, що їм цікаво навчатися, що вони навчаються у повну міру своїх можливостей, і особливо впевнено – що вони працюють понад установлену програму. При цьому після закінчення ВНЗ їх плани лише незначним чином відрізняються від середнього за вибірковою сукупністю: спостерігається дещо більша орієнтованість на науково-дослідну роботу (якщо за вибіркою 7 % студентів заявили про таку орієнтованість, то серед «радянських» – 11 %) та більш чітка визначеність професійних планів (якщо

15 % всіх за вибіркою не визначились, то серед «радянських» – лише 9 %). Ще одним характерним моментом післяосвітніх планів є те, що серед «радянських» помітно більше збираються вступати до аспірантури (36 % скоріше та певно збираються, тоді як за вибіркою – 29 %).

Таким чином, підґрунтям вибору «радянської» ідентичності виявляється не просто насичений культурний капітал, але культурний капітал зі специфічними властивостями (наприклад, непропорційно високою є доля серед «радянських» студентів дітей високоосвічених батьків, а також батьків з науковою ступінню – на структурному рівні, та парадоксальний статус інтересу до навчання, який не просто існує, але і є вкрай високим, при невизнанні його ролі в мотивації навчання – на когнітивному рівні).

***«Человек человеку» – друг? товарищ? брат? (ціннісний простір
«радянських»)***

Згідно з нашою гіпотезою, специфіка феномена «радянськості» включає конкретну ціннісно-нормативну картину світу, способи діяльності та ставлення до різних соціальних явищ.

На «ціннісну укоріненість» феномену радянськості вказують багато дослідників. Діапазон думок дослідників коливається від тьоннісівськи-гемайншафтної рефлексії В. Дергачова, який стверджує, що «в колишньому СРСР було зруйноване традиційне суспільство і не створене громадянське. Місце зруйнованих станів та спільнот послабленої родини зайняли об'єднання типу „партія”, „профсоюз”, „комсомол”...» [16], і до культур-аналітичної уваги до соціокультурних механізмів конструювання радянської ідентичності в тому числі через медіа, культурні продукти тощо: «Радянська ідентичність, що передбачала злитість долі окремо взятої людини з долею країни в цілому, віру в правильність рішень та написів вибудовувалась багато в чому за допомогою кінематографу. Причому за допомогою не тільки тих стрічок, де глядачеві був явлений ворог-супротивник, але й тих, де глядач бачив радісний образ „легкокрилої формули життя молодого покоління,

комсомольського племені». Стан перевершення труднощів, „повсякденності неможливого” окриляв глядача» [17]. Саме тому дослідження ціннісного простору радянських студентів дає можливість, на наш погляд, віднайти більш вагому аргументацію реальності чи «віртуальності» досліджуваної «радянської ідентичності».

З цієї точки зору становить дослідницький інтерес ієрархія ціннісних пріоритетів респондентів з різним рівнем радянської ідентичності порівняно з аналогічною ієрархією «нерадянських» (див. таблицю 1.8.11).

Таблиця 1.8.11

Ціннісні пріоритети студентів із різним рівнем радянської ідентичності
(у середніх (С) та рангах, де 5 – «дуже цінно», 1 – «зовсім не цінно») (перелік цінностей поданий відповідно до їх рангу в групі «нерадянських»)

Цінності	Радянські		Скоріше радянські		Нерадянські	
	С	Ранг	С	Ранг	С	Ранг
1. Здоров'я	4,659	2	4,636	2	4,801	1
2. Сімейне благополуччя	4,709	1	4,671	1	4,751	2
3. Гарні стосунки з оточуючими людьми	4,472	3	4,474	3	4,530	3
4. Матеріальний добробут	4,461	4	4,372	5	4,427	4
5. Економічна незалежність	4,450	6	4,355	8	4,436	5
6. Особиста свобода, незалежність у судженнях і діях	4,441	7	4,332	9	4,418	6
7. Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів	4,458	5	4,317	10	4,409	7
8. Порозуміння з батьками, старшим поколінням	4,237	11	4,365	6	4,327	8
9. Освіченість, знання	4,373	9	4,396	4	4,311	9
10. Побутовий комфорт	4,305	10	4,358	7	4,309	10
11. Особистий спокій, відсутність неприємностей	4,097	13	4,179	13	4,303	11
12. Цікава, творча робота	4,398	8	4,223	12	4,226	12
13. Повноцінний відпочинок, цікаві розваги	4,096	14	4,229	11	4,194	13
14. Можливість приносити користь людям	4,144	12	4,143	14	4,112	14
15. Екологічна безпека	3,839	16	4,060	15	3,940	15
16. Високе службове і громадське	4,023	15	3,976	16	3,884	16

положення						
17. Участь у громадському житті, у вирішенні суспільних проблем	3,667	17	3,721	17	3,401	17
18. Залучення до літератури та мистецтва	3,307	18	3,352	18	3,171	18

Як можна побачити з таблиці, багато в чому групи «радянськи ідентифікованих» студентів розрізняються, хоча загальні контури ціннісної ієрархії зберігаються. Так, «радянським» респондентам властивий дещо більший *акцент на цінності саморозвитку та самореалізації* (цікава, творча робота займає 8 позицію, можливість розвитку та самореалізації – 5), що поєднується зі *зниженням цінностей особистого спокою та порозуміння з батьками*, порівняно з групою «нерадянських» (на дві-три позиції кожна з цих цінностей), екологічної безпеки, повноцінного відпочинку, особистої свободи й економічної незалежності (на одну позицію). Традиційно оцінювані як «радянські» пріоритети (принаймні, в сфері деонтології) – можливість приносити користь людям, участь у громадському житті тощо – не займають важливого місця в ціннісному світі цієї групи.

Безумовно, таким же продуктом епохи постає майже будь-яка інша молодіжна група сучасного українського студентства (і це не осуд), але відносно цієї групи, яка самим номеном своєї ідентичності претендує на приналежність (або, принаймні, на генетичний зв'язок) до іншої епохи, це зауваження є важливим для розуміння її природи.

Що ж до «скоріше радянських» респондентів, то тут впадає в око *зменшення акценту на індивідуалістичних цінностях* економічної незалежності, особистісної свободи у судженнях, можливості розвитку своїх талантів, особистому спокої (кожен із цих пріоритетів виявився нижче в ієрархії на 3 позиції, аніж у групі «нерадянських»). Дисонансом у цій нібито колективістичній тенденції звучить підвищення *позиції цінності побутового комфорту* (що взагалі виявився на 7 місці). Менш пріоритетними, аніж для всіх інших груп, для «скоріше радянських» респондентів є *матеріальний добробут, цікава робота, можливість приносити користь людям*,

екологічна безпека, участь у громадському житті, залучення до літератури та мистецтва – в основному цінності колективістичні, «ренесансно-просвітницькі», суспільні. І тут парадоксально виглядає *високий акцент на освіченості та знаннях* (4 позиція у всій ієрархії) та порозумінні з батьками (6 позиція). Таке поєднання уваги до побутового комфорту та відносної зневаги до матеріального добробуту або особистісного спокою остаточно представляє нам ціннісне поле даної групи як вкрай еkleктичне, нерівномірне, парадоксальне, але при цьому де в чому на диво більш близьке до деонтологічних «радянських цінностей» (зокрема, акцент на освіті та зменшення уваги до індивідуалістичних цінностей), аніж ціннісне поле групи «радянських».

Іншим виміром ціннісної системи, віддзеркаленої в суспільстві та його соціокультурній специфіці, є уявлення респондентів щодо потрібних сучасній людині якостей (інструментальних цінностей) (див. таблицю 1.8.12). Звісно, цей індикатор не є однозначним, оскільки він відображає не тільки ціннісно-нормативну систему агента, але і його бачення суспільства як актуальної для нього системи життєдіяльності. Тут можуть відігравати важливу роль ставлення до цього суспільства, ідеологічні позиції, можливості, що їх має актор, життєві плани та перспективи тощо. Втім, аналіз бачення агентами цих якостей все одно є важливим для аналізу їх ціннісної системи.

Таблиця 1.8.12

Якості, насамперед необхідні в сучасних умовах, з точки зору студентів з різним рівнем радянської ідентичності, (у % та рангах; перелік якостей поданий відповідно до їх рангу у групі «нерадянських»)

Необхідні якості	Радянські		«Скоріше радянські»		Нерадянські	
	%	Ранг	%	Ранг	%	Ранг
1. Доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям	54	2	59	1	60	1-2
2. Впевненість у собі	53	4-5	56	2-3	60	1-2

3. Освіченість, професіоналізм	47	6-7	50	6	55	3-4
4. Рішучість, готовність до ризику, заповзятливість	64	1	54	4	55	3-4
5. Відповідальність, почуття обов'язку	41	10-11	56	2-3	54	5-6
6. Чесність, порядність, принциповість	45	8	49	7	54	5-6
7. Життєрадісність, почуття гумору	53	4-5	48	8	49	7
8. Товариськість, уміння легко встановлювати контакти з оточуючими	40	12	38	14	48	8
9. Уміння доводити справу до кінця	39	13	44	9	46	9-12
10. Творчий підхід до справи, здатність створювати щось нестандартне, нове	56	3	40	10-11	46	9-12
11. Працьовитість	47	6-7	51	5	46	9-12
12. Незалежність, самостійність у судженнях і діях	43	9	39	12-13	46	9-12
13. Наполегливість у досягненні мети	29	15	32	15	40	13
14. Почуття власної гідності	33	14	40	10-11	36	14-15
15. Спроможність бути лідером	41	10-11	39	12-13	36	14-15
16. Сумлінність, дисциплінованість	24	16	29	17	26	16
17. Самодисципліна, самоорганізованість	21	17	30	16	25	17
18. Прагнення до самореалізації, особистих досягнень	19	18-19	22	20	24	18
19. Висока загальна культура, ерудиція	15	21-23	23	18-29	21	19
20. Толерантність до поглядів і думок інших	14	24	16	22	20	20
21. Ініціативність	16	20	23	18-19	18	21
22. Невибагливість, скромність, помірність у потребах і запитях	19	18-19	19	21	13	22
23. Прагматизм, розважливість	15	21-23	9	25	10	23-24
24. Критичний склад розуму	13	25	13	23	10	23-24
25. Готовність поступитися своїм благополуччям заради суспільних інтересів	15	21-23	11	24	8	25
26. Непримиренність до власних вад та недоліків інших	8	26	6	26	4	26

Якщо говорити про групу «радянських» студентів, то тут перш за все цікавим є більше чи менше *«зниження» оцінки важливості в сучасному суспільстві* (порівняно з іншими групами) таких якостей, як товариськість, уміння доводити справу до кінця, наполегливість, висока загальна культура й ерудиція, впевненість у собі, освіченість та професіоналізм, чесність та порядність, відповідальність та почуття обов'язку (що, до речі, цікавим чином поєднується з їх власним порівняно високим культурним капіталом; щоправда, деякі з цих якостей втратили по одній позиції, але тут важливою є тенденція). «Перевищенням» важливості характеризується оцінка цією групою творчого підходу до справи, незалежності та самостійності, рішучості та ризиковості. Тобто тут ми бачимо, якщо порівнювати з показниками групи «нерадянських», певне *розчарування у якостях загальнокультурних* (культура, ерудиція, освіченість, чесність, порядність) *та професійно-орієнтованих* (професіоналізм, наполегливість, відповідальність, уміння доводити справу до кінця).

Що ж до «частково радянських», то тут ми спостерігаємо набагато більше співпадання з розподілом по масиву (сума квадратів відхилень від вибірових показників для «радянських» студентів складає 205, сума квадратів відхилень від вибірових показників для «частково радянських» – 99), тому відхилення ще більш показові. Найбільш суттєвою є *«недооцінка» професіоналізму, прагнення до самореалізації, прагматизму, товарищкості*, менш суттєвою – *впевненості у собі, чесності та життєрадісності*; *переоцінка ж спостерігається відносно почуття власної гідності, відповідальності та почуття обов'язку, працьовитості, уміння доводити справу до кінця, ініціативності*. Тобто ця група характеризується дещо ідеалістичним ставленням до потреб та структур сучасного їй суспільства, що йде в розріз з більш інструментальним світоглядом «радянськи ідентифікованих» студентів.

Важливим показником структури ціннісного поля (у термінології Л. Г. Сокурянської) групи є і ставлення до сумнівних, дискусійних або і відверто негативних явищ (див. таблицю 1.8.13). Адже готовність припускати або погоджуватися з якимось явищем демонструє (як мінімум, на вербально-поведінковому рівні) певні аспекти та «артефакти» ціннісного поля.

Таблиця 1.8.13

Ставлення до певних явищ студентів із різним рівнем радянської ідентичності, (у середніх (С), де 5 – «цілком допустимо», 1 – «зовсім не припустимо»; показники «радянських» та «скоріше радянських» порівнюються з показниками «нерадянських»)

Ставлення до згаданих явищ	«Радянські»		«Скоріше радянські»		Нерадянські
	С	Різниця	С	Різниця	С
1. Рівноправність чоловіків і жінок в усіх сферах життя	3,431	-0,623	3,356	-0,698	4,054
2. Дошлюбні статеві стосунки	3,622	-0,161	3,479	-0,304	3,783
3. Збереження сім'ї заради дітей	3,594	+0,093	3,232	-0,269	3,501
4. Відмова від участі у виборах	3,017	-0,257	2,910	-0,364	3,274
5. Розлучення	2,818	-0,293	2,669	-0,442	3,111
6. Укладання шлюбного контракту	2,789	-0,238	2,579	-0,448	3,027
7. Безкоштовний проїзд у транспорті без права на це	2,680	+0,164	2,516	0,000	2,516
8. Паління	2,422	+0,119	2,202	-0,101	2,303
9. Пробні шлюби	2,358	+0,124	2,205	-0,029	2,234
10. Несплата податків	2,436	+0,231	2,018	-0,187	2,205
11. Гомосексуалізм	2,106	-0,056	1,877	-0,285	2,162
12. Несумлінне ставлення до виконання професійних обов'язків	2,154	+0,088	2,028	-0,038	2,066
13. Реєстрація одностатевих шлюбів	2,156	+0,099	1,922	-0,135	2,057
14. Аборти	2,176	+0,160	1,913	-0,103	2,016
15. Обман, брехня	2,189	+0,216	1,885	-0,088	1,973
16. Упереджене ставлення до представників інших національностей	2,243	+0,300	1,993	+0,050	1,943
17. Хабарництво	2,207	+0,296	1,799	-0,112	1,911
18. Зловживання спиртними напоями	2,100	+0,206	1,891	-0,003	1,894
19. Упереджене ставлення до	2,184	+0,312	1,901	+0,029	1,872

мігрантів					
20. Упереджене ставлення до іноземців	2,225	+0,373	1,939	+0,087	1,852
21. Упереджене ставлення до представників інших рас	2,200	+0,348	1,925	+0,073	1,852
22. Позашлюбні зв'язки (подружні зради)	2,191	+0,365	1,838	+0,012	1,826
23. Розповсюдження порнографії	2,067	+0,282	1,775	-0,010	1,785
24. Крадіжки державного майна	2,292	+0,518	1,751	-0,023	1,774
25. Неповажливе ставлення до представників інших релігій	2,084	+0,388	1,806	+0,110	1,696
26. Проституція	2,028	+0,395	1,694	+0,061	1,633
27. Наклеп, плітки	2,011	+0,378	1,688	+0,055	1,633
28. Відмова від турботи про батьків	1,713	+0,358	1,468	+0,113	1,355
29. Самогубство	1,706	+0,391	1,421	+0,106	1,315
30. Крадіжки особистого майна	1,728	+0,439	1,405	+0,116	1,289
31. Відмова від новонародженого	1,506	+0,252	1,317	+0,063	1,254
32. Вживання наркотиків	1,552	+0,310	1,309	+0,067	1,242
33. Сексуальні домагання	1,628	+0,431	1,320	+0,123	1,197
34. Торгівля людьми	1,531	+0,359	1,294	+0,122	1,172
35. Сімейне насильство	1,455	+0,351	1,225	+0,121	1,104

Ми фіксуємо парадоксальну нестандартність ціннісної свідомості «радянських» (більшою мірою) та «скоріше радянських» (меншою мірою) респондентів при зберіганні чіткої логіки побудування цієї свідомості: *рівень ліберальності ставлення до девіації з боку носіїв «радянської ідентичності» зростає з відторгненням цієї девіації суспільством взагалі та українським студентством* (це стосується і відверто антигуманних, як історично, так і соціокультурно «нерадянських» девіацій на кшталт торгівлі людьми, наркотиків, відмови від новонародженого тощо). Причому у «радянських» помірних таких суджень, що близькі до «нерадянських», вкрай мало – тільки 2 з 35, тоді як у «скоріше радянських» – 24 з 35.

Характерною є біполярність свідомості: з одного боку – консервативне неприйняття більш чи менш прийнятних для інших студентів України явищ (це стосується обох аналізованих категорій) на кшталт розлучення, гендерної рівноправності, дошлюбних статевих стосунків, шлюбного контракту,

відмови від участі у виборах, але при цьому більш чи менш ліберальне сприйняття крадіжок особистого майна, сексуальних домагань, сімейного насильства, торгівлі людьми тощо. Звісно, в абсолютних показниках друга група явищ все одно не випереджає першу за рівнем допустимості, але значення зближаються майже на 0,800: якщо для показників «нерадянських» студентів амплітуда крайніх показників складає 2,950, то для «радянських» – 2,167, для «скоріше радянських» – 2,254).

Ця роздвоєність та її властивості потребують більш уважного дослідження, ми ж зупинимося ще на одному вимірі ціннісної свідомості «радянськи ідентифікованих» студентів, а саме – їх моральних настанов (див. таблицю 1.8.14).

Таблиця 1.8.14

Моральні настанови студентів із різним рівнем радянської ідентичності,
(у середніх (С), 7 – максимальний ступінь згоди з тезою, 1 – максимальний ступінь згоди з контртезою, показники «радянських» та «скоріше радянських» порівнюються з показниками «нерадянських»)

Тези	«Радянські»		«Скоріше радянські»		«Нерадянські»	Контртези
	С	Різниця	С	Різниця	С	
1. Око за око, зуб за зуб	4,933	+0,180	4,809	+0,056	4,753	Хто вдарить тебе в праву щоку, оберни до нього й іншу
2. Любов і розумника на дурня обертає	4,075	-0,242	4,070	-0,247	4,317	Лише закоханий має право на звання людини
3. Не обдуриш – не проживеш	4,181	+0,322	3,974	+0,115	3,859	Краще бути бідняком, ніж жити з гріхом
4. Варварство знищується варварством	4,348	+0,531	3,876	+0,059	3,817	Любіть ворогів Ваших
5. Честь не до честі, коли їсти нічого	3,696	+0,064	3,818	+0,186	3,632	Краще око втратити, ніж добре ім'я
6. При багатості мудрості множиться й клопіт	3,693	+0,080	3,575	-0,038	3,613	Краще більше знати, ніж багато мати

7. Кожен сам за себе	3,696	+0,135	3,409	-0,152	3,561	Один за всіх, всі за одного
8. Дурень вважає, що краса світ спасає	3,732	+0,308	3,627	+0,203	3,424	Краса врятує світ
9. Багатому і в пеклі рай	3,908	+0,503	3,653	+0,248	3,405	Верблюдові легше пройти через вушко голки, ніж багатому – в Царство Боже
10. Дурний осудить, розумний розсудить	3,844	+0,607	3,238	+0,001	3,237	Не судить, щоб і вас не судили
11. Людина людині - вовк	3,364	+0,300	3,044	-0,020	3,064	Людина людині – друг, товариш і брат
12. Усі друзі хороші, коли в людини є гроші	3,247	+0,423	2,868	+0,044	2,824	Май не сто рублів, а сто друзів

«Радянські» студенти знов-таки демонструють куди *більш радикально налаштовану моральну свідомість*¹, що вкрай відрізняється від свідомості середнього українського студента. При цьому згоди ці дві групи досягають лише щодо судження «Тільки закоханий має право на звання людини», набагато більше (різниця – близько 0,200) погоджуючись саме з цим, а не з альтернативним судженням, аніж усі інші студенти. *Схожа узгодженість спостерігається* (хоча і за більш радикальної точки зору «радянських») у досить *цинічній згоді з твердженнями*, що «дурень вважає, що краса світ спасає», «не обдуриш – не проживеш», «честь не до честі, коли їсти нема чого», «усі друзі хороші, коли в людини є гроші», «багатому і в пеклі рай», а також у *жорсткій соціал-дарвіністській позиції*, вираженій в більшій згоді з твердженнями «око за око, зуб за зуб», «варварство знищується варварством».

Є і протиріччя між моральними позиціями цих груп. *Більш індивідуалістично налаштованою* знов виявилась група «радянських», яка більш згодна з твердженнями «кожний сам за себе», «людина людині вовк», тоді як за цими твердженнями «скоріше радянські» хоча і ненабагато, але більш згодні з їх антитезами. Аналогічна ситуація склалася з твердженням

¹ Сума модулів їх відхилень від загальновибірових показників втричі переважає аналогічну суму для «скоріш радянських» студентів – 3,301 проти 1,063, а від показників «нерадянських» - 3,695 проти 1,369

«при многості мудрості множитья і клопїт»: схильність до того, щоб «більше знати», продемонстрували «скоріше радянські», тоді як з еклезіастовим постулатом згодні «радянські».

Таким чином, виходячи з ціннісного аналізу цих груп, «радянськість» (особливо «радикально ідентифікованої» групи студентів) сучасних українських студентів є вкрай проблемною, *не заснованою на радянській ціннісній деонтології* (принаймні, в тому вигляді, як її бачили ідеологи та моралісти радянського суспільства та радянської ідеї). Сама ціннісна структура представляє собою достатньо схожу до загальновибіркової (і тут не можна говорити, що ці групи студентів являють собою щось вкрай специфічне), причому чим менш укорінена «радянська» ідентичність, тим більша схожість. Однак *індивідуалізм, прагматизм, інструменталізм та анархічна орієнтованість ціннісної структури «радянськи ідентифікованих» студентів українських ВНЗ* свідчить про те, що «радянською» їх ідентичність є більш номінальною та більше для них самих, аніж *об'єктивно* (тобто узгоджено зі «зразком» радянськості).

Важливим виміром радянської ідентичності, з нашої точки зору, є ставлення до релігії та релігійні уподобання студентів, які можна вважати важливим показником реальності радянської ідентичності. Питання співвідношення релігійності та «радянськості» не є простим та однозначним. З одного боку, найбільш поширеним є погляд, згідно якому радянське світосприйняття передбачає (чи не перш за все) раціональне, атеїстичне, революційно-реформаторське ставлення до оточуючого світу (через що О. С. Панарін взагалі вважає радянську систему світосприйняття найвищим породженням Модерну [19] з його «імперативним Розумом», говорячи термінами З. Баумана). Але є й інша думка, згідно з якою радянські реалії якраз є наочною демонстрацією обмеженості можливості реалізації модернового проекту. Радянська культура досить швидко формує власні культурні практики на кшталт традиційних: ритуали та масштабні

перформанси, елементи культу померлих та інш. (см., напр. [20], [21], [22])¹. Зокрема, С. Кара-Мурза також заперечує спрощений погляд на культуру СРСР, говорячи, що радянська людина – це людина традиційна, людина сакрального, людина нераціоналізованості (принаймні, в західному розумінні раціоналізованості): «Це трагедія західного суспільства, де все стало профанним, технологічним, ефективним, практичним – народження дитини, смерть, хвороба, війна... Радянська людина – атеїст – в цьому сенсі була глибоко релігійною» [7]. Таким чином, радянська культура починає носити синтетичний, багато в чому суперечливий характер, перетворюється на специфічну суміш модерністських ідеалів та практик з досить консервативними, атеїзму, ціннісної традиційності й економічної, політичної, культурної тощо модернізації. При цьому ця культура отримує парадоксальну цілісність, причому скоріше не раціоналістично-модерністську, а ірраціональну цілісність специфічної традиції.

Але, незважаючи на наявність традиціоналістських елементів у радянській культурі, атеїзм у ній був беззаперечною імперативною світоглядною цінністю. Тому релігійна складова свідомості студентів є важливим показником її пов'язаності з історичним досвідом Радянського Союзу. Виявилось, що свідомі атеїсти зовсім не складають помітної частки «радянськи ідентифікованих», а кількість тих, хто сповідує якесь віровчення, хоча і поступається всім іншим ідентифікаційним групам (складаючи 33 %, що, наприклад, на 22 % нижче за показник тих, хто однозначно не ідентифікує себе як радянських людей, та на 7-15 % нижче за показники інших ідентифікаційних груп), але залишається високим, до того ж доповнюючись найвищим з-поміж усіх груп кількістю тих, хто «займається духовними практиками» (більш ніж кожний четвертий «радянськи ідентифікований» студент).

У цілому ж тут потрібно зауважити хіба що найвищий показник тих, кому важко визначити себе за віссю «віруючий – атеїст» (майже 29 %) та

¹ Дуже цікаве дослідження релігійного «бекграунду» комуністичної ідеї а її реалізації у СРСР проведено російською дослідницею Ганою Бусел [23].

ситуацію «розмитості» релігійної свідомості «радянських» студентів, що знов ставить питання про проблемну світоглядну базованість «радянськості» таких студентів.

Радянська ідентичність українського студентства: витоки та перспективи

Результати цього дослідження не дозволяють ґрунтовно судити про джерела відтворення радянської ідентичності серед сучасного українського студентства, однак ми можемо зробити деякі припущення. Так, будучи прихильниками дискурсивного пояснення походження ідентичності (підхід, що є альтернативним субстанціоналістському, та був започаткованим у роботах Р. Барта, М. Фуко, П. Бурдьє та Ю. Хабермаса), ми вважаємо, що саме пошук відповідних дискурсів й суб'єктів, що їх створюють і транслиують, дозволить нам відповісти на це питання.

Можна говорити про два дискурси «радянськості», що функціонують у сучасній українській культурі: негативний та ностальгійний дискурси. З нашої точки зору, саме ностальгійний дискурс (що побутує в основному повсякденно, неофіційно, а іноді й контрофіційно) й породжує у молоді, що не мала безпосереднього досвіду життя у СРСР, принаймні, номінальну ідентичність «радянської людини».

Слід зазначити, що ностальгія (як, до речі, й інші форми соціальної пам'яті) завжди носить тенденційний характер. Можна сказати, що ностальгія – це згадка про те, чого не просто вже немає, а й взагалі не було. Позитивні аспекти минулого набувають майже сакрального характеру, негативні – забуваються, або здаються зовсім незначними порівнянно з актуальними життєвими проблемами (згідно загальній логіці «конструювання біографії», що була описана П. Бергером та Т. Лукманом [24]). Ця загальна схема реалізується, поза всякого сумніву, й у формуванні радянської ідентичності у сучасного українського студентства.

Аспекти, що вигідно відрізняли життя радянської людини від громадянина сучасної України, перетворюються у свідомості, що ностальгує, на єдино важливі, а негаразди та проблеми реальної радянської людини просто не сприймаються як значущі через їх іррелевантність для суб'єкта, що був сформованим у зовсім іншій соціокультурній ситуації.

У той же час однобічний негативний дискурс, гегемони якого намагаються сформувати цілком чи майже цілком негативний образ радянського минулого, теж робить свій внесок у формування ідентичності «радянська людина» як контридентичності. Адже «попри певну „демонізацію” Радянського Союзу, життя мільйонів українців ґрунтується на залишеній ним спадщині» [20], що є цілком очевидним та не може не викликати реакції у кожного мислячого суб'єкта.

Агентами формування ідентичності «радянська людина» у сучасної української молоді є, по-перше, безпосереднє соціальне оточення (люди, які мали досвід життя у СРСР – у першу чергу батьки, родичі), по-друге – інституціоналізовані виробники-носії-транслятори дискурсу; по-третє – культурні артефакти-носії прорадянського дискурсу, серед яких можна виділити, 1) культурні продукти, що були створені за часів існування СРСР, 2) сучасні культурні продукти, які несуть тією чи іншою мірою ностальгійний дискурс. На цих питаннях ми б хотіли затриматись дещо докладніше.

Загальновідомо, що влада у СРСР дуже багато уваги приділяла здійсненню дискурсивної політики. Культурна індустрія СРСР дійсно була дуже ідеологічно ангажованою, а відповідність ідеологічного меседжу, що закладався у культурні продукти за замовленням влади, контролювалася спеціальними інстанціями. До того ж культурна індустрія у СРСР отримувала значне фінансування, будувалась та підтримувалась професійними митцями та виробляла у більшості своїй високоякісний та високохудожній продукт. Цей культурний продукт у наш час може виступати та виступає як альтернатива як західної масової культури, що займає

домінуючі позиції у сучасному українському культурному просторі, так і не завжди вдалим спробам вітчизняної культуротворчої діяльності.

Окремо слід сказати, що багато з культурних продуктів, створених за радянських часів, та тих, що були у свій час досить проблемними для радянської ідеології (наприклад, кінофільми А. Тарковського), або й відверто дисидентськими (наприклад, літературні оповіді В. Єрофєєва), які були створені у специфічній соціокультурній ситуації носіями радянської культури (хоча б навіть й критично налаштованими до радянських реалій), для сучасного споживача відтворюють перш за все саме «радянськість», ніж якісь критичні аспекти.

Безумовно, ностальгійний дискурс радянськості в українській медіа-сфері не є дуже поширеним, але для достатньо впливових в Україні російських ЗМІ останніми роками характерним є підвищення уваги до питань переосмислення радянського минулого. До того ж, як було зазначено вище, результати дослідження демонструють, що радянська ідентичність більш за все поширена серед студентства Півня та Сходу України. Це говорить нам і про таке: оскільки більш висока розповсюдженість радянською ідентичністю (та невизначеності у цьому питанні, що, можливо, ще більш важливо, бо свідчить про потенціал подальшого поширення цієї ідентичності) спостерігається саме у тих регіонах, де російські ЗМІ є найбільш популярними, ми можемо припустити, що російський ностальгійний дискурс впливає на відтворення радянської ідентичності серед сучасної української молоді.

Сучасний російський медіа- та артдискурс, осмислюючи радянське минуле, у багатьох випадках презентує реінтерпретацію історії СРСР як історії імперії, у чому ностальгійний дискурс парадоксально співпадає з дискурсом антирадянським, який теж намагається втиснути складну та багатогранну історію становлення та розвитку СРСР у прокрустове ложе такого кліше, як «імперія»¹. Саме у межах ностальгійного дискурсу

¹ Що не є дивним, бо ностальгійний дискурс, як і радикально антирадянський, продукують у своїй більшості носії сутнісно схожого світогляду, який умовно можна схарактеризувати у політико-ідеологічному аспекті

виникають різноманітні складні парадоксальні казуси-оксюмори постмодерністського покрю, як, наприклад, пропозиція щодо канонізації І. В. Сталіна (див., наприклад, офіційний сайт організації «Комуністи Петербурга та Ленінградської області» [25]), конспірологічно-антисемітські ідеї у середовищі «комуністів» та інше. І якщо для інших рухів та напрямів ці казуси не є оксюморонними, то для раціоналістичного й антиклерикально вибудованого лівого дискурсу (принаймні, генетично) ми вважаємо їх парадоксальними та показовими.

Рефлексія щодо дискурсивних джерел формування радянської ідентичності дозволяє нам зробити припущення щодо її витоків, непослідовності та деякої еклектичності. Сам по собі факт ідентифікації з представником країни, що не існує вже більше 20 років, є досить проблемним та говорить про рішуче, на межі радикалізму, неприйняття хоча б деяких аспектів сучасності (що ми можемо побачити, наприклад, звертаючись до самооцінки матеріального становища, еміграційних настроїв, ставлення до деяких важливих дискурсів, що інтегровані у сучасний національний дискурс України, зокрема, постатей конвенційних «героїв» та «антигероїв», ціннісної свідомості «радянських» студентів, їх політичних поглядів тощо). «Радянська людина» виступає як зручний контр-ідентифікат, що дозволяє здійснювати стратегії самоконструювання, альтернативні запропонованим владним дискурсом, чим й користується певна група, яку, до речі, характеризує порівняно високий культурний капітал, рівень культурного споживання, більша ніж у середньому по масиву, академічна активність і схильність до творчої діяльності. Парадоксальним є те, що у сучасній Україні суб'єкт, який намагається конструювати себе як «радянську людину», є скоріш індивідуалістом та не є схильним до того, щоб поділяти колективістські цінності, що є базовими для «еталонної радянської людини».

Майже нічого того, що б вказувало на суто «радянські» ознаки, ознаки канонізовані, описані в канонічно радянських творах, ми не виявили в «радянських» студентах України.

Звісно, це не означає «відхід колективної ідентичності», як говорять деякі експерти, вважаючи, що «нові покоління практично позбавлені неї» [26]. Адже радянська ідентичність не є виключним та монопольним володарем цієї колективності. Але це не означає і того, про що говорив Юрій Шимановський, запевняючи, що «ідентичність радянської людини – це міф. Я одинадцять років живу в США, і не помітив ніяких відмінностей між росіянами та американцями» [27]. Адже номінативно та певним чином діяльнісно радянська людина продовжила своє існування і після розпаду Радянського Союзу. Адже за умови високої «розпорошеності» етнічних росіян та російськомовних пострадянським простором та за умови гіперетнізованості внутрішньої політики пострадянських країн «соціальне замовлення» на «радянську ідентичність» є заздалегідь підготованим. Як з гіркотою зауважує Я. Грицак: «Колись один дуже розумний теоретик сказав, що амнезія, втрата пам'яті, можливо, більш важлива для нації, аніж згадування, пам'ять... У нас, на жаль, нема консенсусу з того, що ми маємо пам'ятати, а що – намагатися забути – заради терапевтичного ефекту» [1]. Це означає постійне існування «замовлення» з боку тих груп, які не відчують себе «своїми» в актуальній соціально-політичній системі – що ми, власне, і спостерігаємо, констатуємо деяку маргіналізованість та відчуженість «радянських» студентів від офіційного соціокультурного та політичного дискурсу «українськості».

Безумовно, радянська цивілізація з усіма негативами того, про що говорили як про «совок», знаходиться у минулому. Але, як ми бачимо, це не приводить до загибелі власне радянської ідентичності. І хоча на даний момент, як ми спостерігаємо, ця радянська ідентичність приймається поки що «зовнішнім чином» (і тут, не виключено, буде в нагоді концепція культурного інсценування Л. Г. Іоніна), але чи не є це першим кроком до

подальшого прийняття? Масштабний проект суто людської, демістифікованої, остаточно розчаклованої цивілізації, побудованої на вірі в людину та в прогрес (про що С. Кара-Мурза говорить як про причини загибелі радянської цивілізації: «Дитяча наївність та віра в те, що світ може тільки покращуватися – те, що призвело до загибелі радянської цивілізації» [7]) і досі викликає цікавість у нових базарових та дзержинських. Але на початку XXI століття, на відміну від кінця XIX, вже є і радянська минуле – і тут формула Сартра «Я є моє минуле» [13] є обоюдогострою. Адже за допомогою радянського минулого борються з радянською ідентичністю на пострадянському просторі – але вона ж і є шансом та можливістю на подальше існування і навіть поширення. А постмодернізовані ідентифікаційні процеси, про які німецький філософ Герман Люббе відзивається як про набуття людиною суми identity cards [13], а інші пост модерністи – як про набуття «гардеробу ідентичностей», разом із ностальгійним радянським дискурсом можуть і посприяти наростанню цього, вкрай привабливого, ідентифікаційного проекту в молодіжному середовищі. І тут слова Юрія Левади, сказані в середині 2000-х років: «У нас з'явилося відчуття, що „людина радянська” нікуди від нас не поділася. Точніше, ми самі від неї нікуди не поділися – від цього зразка, від цього еталона...» [5], – можуть отримати абсолютно неочікуваний поворот.

Література:

1. Грицак Я. Парадоксы национальной идентичности / Ярослав Грицак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vkurse.ua/analytics/paradoksy-nacionalnoy-identichnosti.html>. – Назва з екрану.
2. Вендина О. Московская идентичность и «понаехавшие» / Ольга Вендина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://demoscope.ru/weekly/2011/0467/tema05.php>. – Назва з екрану.

3. Исмагамбетов Т. Идентичность и восприятие родины / Талгат Исмагамбетов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.dialog.kz/?lan=ru&id=95&pub=1592>. – Назва з екрану.
4. Касамара В. А. Постсоветская ностальгия в повседневном дискурсе россиян / В. А. Касамара, А. А. Сорокина [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hse.ru/data/2011>. – Назва з екрану.
5. Левада Ю. Человек советский / Юрий Левада [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.polit.ru/article/2004/04/15/levada/>. – Назва з екрану.
6. Широпаев А. Неосоветизм как явление наших дней / Алексей Широпаев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.newsland.ru/news/detail/id/818512/>. – Назва з екрану.
7. Кара-Мурза С. Советская идентичность / Сергей Кара-Мурза [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.doskado.ucoz.ru/blog/2011-11-07-2416>. – Назва з екрану.
8. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация : от начала до наших дней. – М. : Алгоритм, 2008. – 1200 с.
9. Зиновьев А. Гомо советикус / Александр Зиновьев. – М. : Коринф, 1991. – 320 с.
10. Лазаревич А. Советия / Александр Лазаревич [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.webcenter.ru/~lazarevicha/main_r.htm. – Назва з екрану.
11. Попов М. Е. Антропология советскости: философский анализ. Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук / Максим Попов. – Ставрополь, 2010.
12. Холмогоров Е. Антропоток и структуры идентичности. / Е. Холмогоров [Электронный документ]. – Режим доступа : <http://antropotok.archipelag.ru/text/a121.htm>. – Назва з екрану.

13. Семенов В. Сумма идентичностей / Владимир Семёнов [Електронний документ]. – Режим доступу : http://www.ng.ru/scenario/2010-03-30/9_summa.html. – Назва з екрану.

14. Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні / А. Колодій // Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації і Україна. Конференція для українських випускників програм наукового стажування у США. Доповіді учасників. – Київ : Стилос, 2002. – С. 36-55.

15. Тимофеев И. Российская политическая идентичность сквозь призму интерпретации истории / Иван Тимофеев [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.perspektivy.info/history/rossijskaja_politicheskaja_identichnost_skvoz_prizmu_interpretacii_istorii_2010-10-01.htm. – Назва з екрану.

16. Дергачев В. Советский Союз / Владимир Дергачёв [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dergachev.ru/Landscapes-of-life/Imperial-geopolitics/12.html>. – Назва з екрану.

17. Мишецкий В. Такая история (Рецензия на книгу «История страны. История кино. Сборник статей под ред. доктора исторических наук С. С. Секирского. – М. : Знак, 2004») [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.politjournal.ru/index.php?action=Articles&dirid=55&tek=638&issue=18>. – Назва з екрану.

18. Слотердайт П. Критика цинического разума / Петер Слотердайт. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2001. – 584 с.

19. Панарин А. С. Стратегическая нестабильность в XXI веке / Александр Панарин – М. : Алгоритм, 2003. – 540 с.

20. Злобіна Т. Г. Радянський проект організації культурного простору та його роль в створенні радянській ідентичності (приклад Львова 50-х – 80-х рр.) / Т. Г. Злобіна [Електронний документ]. – Режим доступу :

<http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:1j10Jv7GxfAJ:www.filosof.com.ua>].

– Назва з екрану.

21. Гудков Л. Институциональный контекст советской риторики врага / Лев Гудков // Негативная идентичность. Статьи 1997-2002 годов. Авторский сборник. – М. : Новое литературное обозрение, 2004.

22. Бурлачук В. Ф. Символ и власть: роль символических структур в построении картины социального мира / В. Ф. Бурлачук – К. : Институт социологии НАН, 2002. – 266 с.

23. Бусел А. Евангелие от Маркса / Анна Бусел. – М. : Алгоритм, 2007. – 256 с.

24. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.

25. Официальный сайт организации «Коммунисты Петербурга и Ленинградской Области». [Электронный документ]. – Режим доступа : <http://kplo.ru/content/view/565/5/>. – Назва з екрану.

26. Сибиряков С. О персональной идентичности на постсоветском пространстве [Электронный документ]. – Режим доступа : <http://www.iarex.ru/interviews/11744.html>. – Назва з екрану.

1.9. Політико-ідеологічна ідентифікація сучасного українського студентства

Віра Кутирьова

Однією з найгостріших соціальних проблем сучасного українського суспільства є соціально-психологічна неготовність більшості громадян бути активними учасниками трансформаційних процесів, що значною мірою визначається їх нездатністю адекватно позиціонуватися у новому політичному континуумі й усвідомлювати свої політичні інтереси. У цьому контексті особливий дослідницький інтерес представляє процес ідентифікації особистості з певною політичною ідеологією як один із важливих показників її політичного самовизначення.

У політології сформувалася ціла низка різних трактувань даного феномену. Але якщо спробувати їх синтезувати, то політичну ідеологію можна визначити як систематизовану сукупність понять, ідей та уявлень, завдяки якій різні суб'єкти політичних відносин (індивіди, групи, класи, нації) усвідомлюють свій стан у системі суспільних відносин, оцінюють існуючу соціально-політичну дійсність, виражають свої інтереси й обґрунтовують шляхи і засоби їх реалізації за допомогою влади [1]. Що стосується українського політико-ідеологічного простору, то вітчизняні дослідники схильні описувати його передусім за такими критеріями [2], як ідеї щодо політичного устрою, економічного устрою, національно-культурного та геополітичного розвитку країни. Відповідно до цього, виділяють і чотири категорії прихильників політико-ідеологічних течій. До першої належать прихильники лівих течій (комуністичної і соціалістичної). Другу категорію утворюють прихильники центристських течій (соціал-демократичної, ліберальної та екологічної). Третю категорію складають прихильники правих течій: націонал-демократичної, націоналістичної і християнсько-демократичної. Остання, четверта категорія охоплює тих, хто

ще не визначився або дистанціювався від усіх основних політико-ідеологічних напрямів.

В умовах багатопартійності й ідеологічного плюралізму українського суспільства вельми актуальним стає дослідження політико-ідеологічних ідентичностей як таких, що здійснюють вплив на електоральний вибір громадян, ступінь прийняття ними внутрішньої та зовнішньої політики держави, рівень та форми політичної активності. У більш широкому контексті політико-ідеологічні ідентичності суттєво впливають на становлення громадянської ідентичності, визначаючи рівень консолідації громадян як єдиної політико-державної спільноти.

Слід зазначити, що вивчення проблеми політико-ідеологічної ідентифікації зазвичай відбувається в контексті дослідження більш широкого феномену – політичної ідентичності (Ю. Левада [2], О. Резнік [3], У. Розенбаум [4] та ін.). Однак її трактовка не є усталеною. Так, наприклад, політична ідентичність може ототожнюватися з національною або територіальною ідентичністю. Російський дослідник Ю. Левада [2, с. 423-437] зазначає, що територіальна ідентифікація зі своєю країною має високу політичну інтенсивність, адже відчуття приналежності до «рідної країни», державне самовизначення стосовно іншого світу і символічна ідентифікація з такими категоріями, як історія, земля, народ, безпосередньо виступають важливими факторами державної інтеграції.

Один із небагатьох українських дослідників політичної ідентичності О. Резнік [3] трактує цей феномен досить широко. Він розглядає політико-ідеологічну ідентичність як складову комплексної політичної ідентичності, виокремлюючи у структурі останньої три рівні. Її вершину становить ціннісно-ідеологічна ідентичність або сукупність політичних ціннісних ідентитетів. На емпіричному рівні ціннісно-ідеологічна ідентичність вимірюється за допомогою аналізу: 1) ставлення до політичного устрою; 2) ставлення до політико-економічного устрою; 3) ставлення до національно-культурного та геополітичного устрою. На середньому рівні

структури політичної ідентичності перебуває узагальнена політична ідентичність або сукупність ідентитетів, які відповідають за самовизначення власного становища у системі політичних відносин суспільства. За своїми характеристиками ці два рівні ідентичності й складають зміст політико-ідеологічної ідентичності. Вони мають більш-менш усталений характер, тоді як нижчий рівень – ситуативна політична ідентичність (у формі активних соціальних установок – ідентитетів) характеризується мінливістю. О. Резнік зазначає, що політична ідентифікація є прогнозованою тоді, коли існує змістовна відповідність двох вищих диспозиційних рівнів в ідеологічному сенсі. За розмитості одного з двох вищих рівнів політичної ідентичності або їх змістової невідповідності визначальною є мінлива ситуативна ідентичність. Саме тут міститься поле діяльності для політичних технологів і спеціалістів PR. Відповідно, електоральна та будь-яка політична поведінка суб'єкта детермінована тими компонентами політичної ідентичності (рівнем когнітивних знань, оцінкою, емпатією), що найбільше відповідають масштабів політичної ситуації й індивідуальним уподобанням індивіда. Погоджуючись з тезою О. Резніка про необхідність змістовної відповідності двох вищих диспозиційних рівнів структури політичної ідентичності, зазначимо, що у сучасних умовах політико-ідеологічна ідентичність, як і будь-яка інша форма ідентичності, часто може мати ситуативний характер, формуючись виключно під впливом тимчасових зовнішніх чинників.

Звертаючись до вивчення політико-ідеологічних ідентичностей студентства як суб'єкта громадсько-політичного життя, ми виходили зі специфіки даної соціальної групи, яка, з одного боку, завдяки освітнім характеристикам, рівню мобільності, динамізму, новаторству може претендувати на статус майбутньої інтелектуальної, в тому числі політичної еліти. З іншого боку, сучасний студент – це молода людина, політична соціалізація якої відбувається за умов суперечливого впливу різноманітних політичних ідеологій, що актуалізує проблему амбівалентності її політико-

ідеологічної ідентичності. Ця проблема ускладнюється ще й нерозвинутістю українських політичних партій, які досить часто декларують суперечливі ідеологічні цінності, що дається взнаки при особистісній політико-ідеологічній ідентифікації.

При цьому під політико-ідеологічною ідентифікацією ми розуміємо процес солідаризації особистості із певною систематизованою сукупністю понять, ідей та уявлень, через які вона усвідомлює свій стан у системі суспільних відносин, оцінює існуючу соціально-політичну дійсність, виражає свої інтереси й обґрунтовує шляхи і засоби їх реалізації через механізми політичної участі. Ідентифікуючись, особистість засвоює й відтворює політичні цінності, погляди, ідеали, бере на себе певну політичну роль із відповідним набором прав, привілеїв та обов'язків.

У нашому дослідженні політико-ідеологічні ідентичності студентства вимірювалися за допомогою таких показників: задекларовані політико-ідеологічні уподобання, геополітичні орієнтації як показник змістовної наповненості й усвідомленості політико-ідеологічного вибору, інтерес до політики, протестні настрої, електоральні установки та чинники електорального вибору як показники усвідомленості та стійкості політико-ідеологічних преференцій, громадянська ідентичність і патріотизм як показники готовності представників різних політико-ідеологічних уподобань інтегруватися в українське суспільство, підтримати ідею державної консолідації.

Мета даного розділу полягає у наданні загальної характеристики політико-ідеологічним ідентичностям українського студентства та виявленні чинників їх формування; у спробі з'ясувати, наскільки задекларовані політико-ідеологічні уподобання українських студентів знаходять свою реалізацію у їхньому ставленні до питань зовнішньої та внутрішньої політики держави, протестних установках, інтересі до політики, громадянській позиції, тобто наскільки політико-ідеологічні ідентичності є глибоко укоріненими у свідомість і такими, що визначають політичну

суб'єктність українських студентів. У контексті дослідження процесу формування політико-ідеологічних ідентичностей та їх впливу на політичну поведінку студентства особлива увага приділятиметься таким чинникам, як матеріальне становище, регіональна й етнічна приналежність тощо.

З метою визначення задекларованих політико-ідеологічних ідентичностей українських студентів у нашому дослідженні ставилось питання: «Який із політико-ідеологічних напрямків Вам найбільш близький?». Слід зазначити, що хоча результати багатьох соціологічних досліджень підтверджують наявність в останнє десятиріччя значних розходжень у політико-ідеологічних преференціях населення України, спостерігається поступова переорієнтація переважної його більшості на центристські політичні сили, що є важливим стосовно інтеграційної функції політичної культури. Особливо це проявляється серед молоді і в цьому ми мали можливість переконатися, аналізуючи результати наших досліджень. Найбільш значними за чисельністю виявились групи тих, хто підтримує соціал-демократичний, ліберальний (центристські) і націонал-демократичний (правий) напрями (див. табл. 1.9.1).

Таблиця 1.9.1

Політико-ідеологічні уподобання українських студентів

(у % до тих, хто відповів; N=2923)

Політико-ідеологічні напрями	Обрали
Комуністичний	6
Соціалістичний	6
Соціал-демократичний	16
Ліберальний	9
Націонал-демократичний	21
Екологічний	10
Радикально-націоналістичний	1
Християнсько-демократичний	5
Інший	3
Не визначилися	23

Всього	100

Як видно з таблиці 1.9.1, більше 1/5 респондентів не визначилися з власними політико-ідеологічними уподобаннями, що засвідчує індиферентність у цьому плані значного прошарку українського студентства. Окремої уваги заслуговує і той факт, що порівняно з даними досліджень 2001 та 2009 рр. [5, 6], відбулося значне зменшення групи тих, хто підтримує центристські - соціал-демократичний (у 2001 – 28 % респондентів, у 2009 р. – 15 %) та ліберальний (у 2001 – 16 % респондентів, у 2009 р. – 9 %) – політико-ідеологічні напрями. Одночасно спостерігається деяке збільшення груп прибічників лівих політико-ідеологічних течій (комуністичного – з 3 % до 5 %, соціалістичного – з 3 % до 6 %). Стабільною залишається підтримка націонал-демократичного напрямку (20 % – у 2001 р., 21 % – у 2009 р.). Подібна динаміка може говорити про таке: з одного боку, проект побудови незалежної національної держави, що базується на демократичних принципах, актуалізував у свідомості молодих людей національно-демократичні ідеологічні цінності; з іншого боку, зростання кількості прибічників лівого напрямку може свідчити про зростання соціальної невдоволеності, а, відповідно, і протестного потенціалу студентства. Крім того, за зазначений період дещо збільшилась кількість тих, хто не визначився з політико-ідеологічними уподобаннями, що свідчить про подовження в Україні ситуації політичної дестабілізації та політичної невизначеності.

Формування та закріплення політико-ідеологічної ідентичності може відбуватися лише в процесі звернення до політичної інформації, за умов зацікавленого ставлення до сфери політики. За результатами нашого дослідження, здебільшого студентам властивий ситуативний інтерес до політики: 46 % респондентів зазначили, що цікавляться політикою періодично (зацікавлене ставлення властиве 14 %, байдуже – 13 %, принципово незацікавлене – 6 %, викликає роздратування політика у 21 %

респондентів). Превалювання ситуативного інтересу до політики та взагалі відсутність інтересу до неї дозволяє припустити, що задекларовані респондентами політико-ідеологічні позиції не є глибоко усвідомленими, такими, що знаходять послідовне вираження у процесі політичного вибору.

Таблиця 1.9.2

Ставлення до політики студентів із різними політико-ідеологічними уподобаннями (%)

Політико-ідеологічні напрямки	Зацікавлене	Ситуативно зацікавлене	Байдуже	Принципово незацікавлене	Роздратоване
Комуністичний	24	33	13	10	22
Соціалістичний	19	47	11	9	19
Соціал-демократичний	18	52	9	4	16
Ліберальний	13	51	12	8	19
Націонал-демократичний	17	54	7	3	20
Екологічний	13	44	13	10	23
Радикально-націоналістичний	38	22	19	6	19
Християнсько-демократичний	15	47	14	3	22
Інший	21	42	15	4	22
Не визначилися	5	40	20	8	28

*

Як видно з таблиці 1.9.2, взаємозалежність між політико-ідеологічною ідентифікацією й обраною поведінкою у сфері політики існує; особливо яскраво вона проявляється у розрізах радикали/центристи та політико-ідеологічно ідентифіковані/неідентифіковані (перші демонструють значно більшу зацікавленість політикою, тоді як останнім властивий менший інтерес до цієї сфери). При цьому найбільш зацікавлене, порівняно з іншими групами, ставлення до політики демонструють прибічники радикально-націоналістичного напрямку, але серед представників цієї групи одночасно більше й байдужих до даної сфери життєдіяльності; епізодичний інтерес до

політики властивий переважно тим, хто ідентифікує себе з соціал-демократичним, ліберальним і націонал-демократичним напрямками. До речі, це повністю відповідає характеристикам громадянської політичної культури, адже відомо, що у демократично розвинутих країнах громадяни підтримують здебільшого центристські політико-ідеологічні течії, а інтерес до політики (за умов політичної стабільності) є переважно ситуативним. Інша справа, що трансформаційні процеси у політичному просторі України вимагають перманентної зацікавленості громадян політичними питаннями, а переважання епізодичного інтересу свідчить про недорозвинуті політичну суб'єктність та політичну культуру молодих громадян.

Вивчаючи політико-ідеологічну ідентифікацію на пострадянському просторі, дослідники підкреслюють її тісний зв'язок з різними видами соціальної ідентичності, зокрема, просторово-територіальною, що, до речі, підтверджують і результати нашого дослідження (див. табл. 1.9.3).

Таблиця 1.9.3

Просторово-територіальні ідентичності студентів із різними політико-ідеологічними уподобаннями

(у середніх, де 5 – «відчувають повною мірою», 4 – «скоріше відчувають», 3 – «важко відповісти однозначно», 2 – «скоріше не відчувають», 1 – «не відчувають»)

	Представник своєї національності	Громадянин України	Представник свого регіону	Мешканець рідного міста, села	Радянська людина	Європеець	Громадянин світу
Комуністичний	3,907	4,124	4,185	4,385	3,137	2,824	3,373
Соціалістичний	4,145	4,220	4,078	4,390	2,455	2,901	3,402
Соціал-демократичний	4,017	4,382	4,306	4,457	2,071	2,983	3,551
Ліберальний	3,961	4,246	4,140	4,454	1,911	2,842	3,510
Націонал-демократичний	4,271	4,605	4,324	4,525	1,644	3,058	3,668
Екологічний	3,973	4,340	4,156	4,450	2,360	2,886	3,526

Радикально-націоналістичний	4,030	4,313	4,281	4,313	2,281	3,290	3,344
Християнсько-демократичний	4,113	4,296	4,221	4,460	1,939	3,074	3,636
Інший	4,013	4,063	3,950	4,364	2,325	2,785	3,325
Не визначилися	3,941	4,260	4,053	4,387	2,030	2,790	3,457
У цілому по масиву	4,049	4,345	4,181	4,440	2,076	2,920	3,525

Як видно з даних таблиці 1.9.3, найбільшою мірою приналежність до етнічної, громадянської, регіональної та локальної спільнот відчують прибічники націонал-демократичної течії. Така ядро виражена громадянська ідентичність у представників націонал-демократичного напрямку цілком відповідає принципам даної ідеології, адже сама по собі націонал-демократія є своєрідним синтезом помірного етнічного, регіонального, місцевого націоналізму та демократії.

Прибічники комуністичного та соціалістичного напрямів, серед яких, до речі, значний відсоток представників етнічної групи «росіяни», відрізняється менш вираженою ідентичністю з українською національною спільнотою, а превалювання орієнтації на східний вектор розвитку української держави обумовлює більш виражену радянську самоідентифікацію.

Найвиразніша просторово-територіальна ідентифікація зі світовим співтовариством виявилась властивою прибічникам християнсько-демократичного напрямку, що цілком відповідає принципам цієї ідеології, за якою держава не визнається найвищою політичною цінністю, адже моральні критерії й оцінки діяльності держави визначаються принципами християнської віри. Між тим, можна припустити, що подібна політико-ідеологічна ідентичність студентів теж не є цілковито ними усвідомленою, і носії християнсько-демократичної ідентичності є більш релігійно, аніж політично, налаштованими особистостями. Про це, до речі, свідчать і дані таблиці 1.9.6 (див. далі), відповідно до яких серед прибічників християнсько-демократичної течії найменший відсоток тих, хто назвав «своїми» людей зі

спільними політичним поглядами, і найбільший відсоток тих, хто відчуває себе «своїм» серед людей однакової віри.

Підтверджують наше припущення щодо взаємозалежності політико-ідеологічної та просторово-територіальної ідентичностей студентства і результати аналізу ставлення респондентів із різними політико-ідеологічними уподобаннями до перспектив політичного розвитку України: чим лівішою є позиція респондента у політико-ідеологічному спектрі, тим лоаяльнішим є його ставлення до можливості об'єднання з Росією і Білоруссю і відродження Радянського Союзу. Ідеї приєднання до Євросоюзу і НАТО підтримуються більшою мірою представниками націонал-демократичного і радикально-націоналістичного напрямку (що, до речі, відповідає положенням програм політичних партій даного політико-ідеологічного крила) (див. табл. 1.9.4).

Таблиця 1.9.4

Ставлення респондентів із різними політико-ідеологічними уподобаннями до певних перспектив політичного розвитку України

(у середніх, де 5 – «повністю згодні», 4 – «скоріше згодні», 3 – «важко сказати однозначно», 2 – «скоріше не згодні», 1 – «повністю не згодні»).

Політико-ідеологічні напрями	Ставлення до таких суджень				
	Україна повинна залишатися незалежною	«Україна повинна об'єднатися з Росією і Білоруссю»	Треба відродити Радянський Союз	Україна повинна увійти до Євросоюзу	Україна повинна увійти до НАТО
Комуністичний	3,563	3,644	3,634	2,767	1,957
Соціалістичний	3,793	3,160	2,636	3,049	2,302
Соціал-демократичний	3,803	2,782	2,202	3,374	2,428
Ліберальний	3,810	2,558	1,988	3,360	2,506
Націонал-	3,884	1,914	1,610	3,839	3,152

демократичний					
Екологічний	3,893	2,829	2,422	3,166	2.505
Радикально-націоналістичний	3,364	2,063	1,813	3,531	3,219
Християнсько-демократичний	3,927	2,527	2,232	3,559	2,738
Інший	3,579	3,273	2,442	2,667	1,949
Не визначилися	3,753	2,671	2,233	3,144	2,492

З усіх перерахованих просторово-територіальних ідентичностей на особливу увагу заслуговує громадянська ідентичність, адже від того, наскільки вона буде розвинутою й актуалізованою у свідомості громадян, залежатиме і рівень суспільної консолідації, і динаміка національного розвитку України. За результатами нашого дослідження (див. табл. 1.9.3), громадянська ідентичність виявилась однією з найбільш виражених просторово-територіальних ідентичностей українського студентства, між тим, більшість респондентів, незалежно від політико-ідеологічних уподобань, схильні були обирати альтернативу «скоріше відчуваю», і єдиною групою, в якій превалювало повне відчуття себе громадянином України, виявилась група прибічників націонал-демократичної течії.

Важливим показником усталеності громадянської ідентичності у прибічників різних політико-ідеологічних течій є сформованість у них почуттів громадянської гордості та патріотизму (див. табл. 1.9.5). Так, незважаючи на те, що представникам усіх політико-ідеологічних напрямів тією чи іншою мірою притаманні почуття громадянської гордості та патріотизму, найбільш високий рівень гордості за власну країну, найбільшу готовність працювати на її благо і захищати у випадку загрози демонструють прибічники націонал-демократичного та радикально-націоналістичного напрямків, найменшою мірою ці показники виражені у прибічників лівого політико-ідеологічного крила. Це дає підстави для припущення, що політико-ідеологічний чинник грає опосередковану роль у формуванні почуттів громадянської гордості та патріотизму, а визначальним в даному випадку

може бути чинник етнокультурної приналежності, який значною мірою обумовлює рівень соціальної задоволеності респондентів, а, відповідно, й рівень їх громадянської гордості та патріотизму. Це, в свою чергу, може бути сигналом для політичних партій як активних носіїв політичної ідеології проводити більш масштабну роботу у напрямі громадянського та патріотичного виховання свого електорату.

Таблиця 1.9.5

Наскільки притаманні почуття громадянської гордості та патріотизму студентам із різними політико-ідеологічними уподобаннями

(у середніх, де 7 – максимально згода, 4 – нейтральна позиція, 1 – максимальна незгода)

	Якою мірою Ви згодні з наступними твердженнями?					
	Я вважаю тим, що я громадянин України	Я сприймаю Україну як свою Батьківщину	Я прагну працювати на благо України	Я пов'язую з Україною свою долю і майбутнє	Я люблю державні символи України	Я готовий захищати Україну у випадку загрози її суверенітету та цілісності
Комуністичний	4,488	5,346	4,529	4,494	4,713	4,422
Соціалістичний	4,657	5,440	4,881	4,475	4,906	4,547
Соціал-демократичний	4,907	5,710	4,973	4,771	5,305	4,856
Ліберальний	4,812	5,480	4,667	4,351	5,061	4,608
Націонал-демократичний	5,475	6,069	5,408	5,086	5,772	5,294
Екологічний	4,798	5,440	5,057	4,755	5,265	4,735
Радикально-націоналістичний	5,469	5,938	5,406	4,906	5,594	5,406
Християнсько-	5,356	5,760	5,102	4,803	5,605	5,122

демократичний						
Інший	4,671	5,550	4,938	4,725	4,938	4,937
Не визначилися	4,875	5,588	4,885	4,658	5,209	4,622
В цілому по масиву	4,975	5,670	5,605	4,741	5,306	4,859

Ще одним показником сформованості політико-ідеологічної ідентичності студентства, який вказує на ступінь усвідомленості задекларованої політико-ідеологічної позиції, виявилась особистісна значимість для респондентів приналежності до певної соціальної групи (див. табл. 1.9.6). Виміряти цю складову стало можливим завдяки питанню: «У колі яких людей Ви найбільш відчуваєте себе „своїм“?». Зазначимо, що, незалежно від політико-ідеологічних уподобань, найбільш актуалізованими виявилися ідентифікація з людьми зі схожими життєвими цінностями, з людьми свого покоління, а також з людьми, які спілкуються тією ж мовою.

Таблиця 1.9.6

Актуалізовані ідентичності студентів із різними політико-ідеологічними уподобаннями (%)*

	Політичні пристрасті певних груп	Люди вашої національності	Люди, які спілкуються тією ж мовою	Люди тієї ж віри	Люди вашого покоління	Люди з такою ж освітою	Люди з такою ж матеріальною ситуацією	Люди з такою ж професією	Люди з такою ж життєвою філософією
У цілому по масиву	9	15	30	8	57	12	15	11	76
Комуністичний	9	17	30	7	52	11	13	11	72
Соціалістичний	9	16	26	7	57	13	19	12	76
Соціал-демократичний	4	14	30	6	59	9	14	11	80
Ліберальний	4	9	26	5	59	15	18	11	82

Націонал-демократичний	7	18	32	8	59	11	13	10	77
Екологічний	3	11	33	6	58	16	13	15	78
Радикально-націоналістичний	9	21	27	12	33	9	15	6	61
Християнсько-демократичний	3	24	34	19	51	15	15	10	72
Інший	10	17	27	9	32	12	12	13	82
Не визначилися	1	13	31	9	60	10	18	11	73

** Сума відповідей перевищує 100 %, оскільки передбачалась можливість вибору декількох відповідей*

Незважаючи на те, що ідентифікація з прихильниками схожих політичних поглядів не є пріоритетною для сучасного українського студентства, серед прибічників комуністичної, соціалістичної та радикально-націоналістичної течій тих, для кого ця ідентичність є найактуальнішою, виявилось значно більше. Нагадаємо, що представники саме цих груп демонструють більш високий рівень політичного інтересу.

Крім того, представникам цих політико-ідеологічних напрямків властива більша підтримка протестних форм політичної активності. Так, цілком логічним було припустити, що до більшої протестної активності будуть схильні як найменш, так і найбільш патріотично налаштовані прибічники політико-ідеологічних течій (перші активно протестуватимуть проти існуючого ладу, другі – активно відстоюватимуть національну ідею). До речі, ця гіпотеза повністю знайшла своє підтвердження при аналізі впливу політико-ідеологічної ідентичності студентів на рівень їх готовності до участі в акціях протесту (див. табл. 1.9.7).

Таблиця 1.9.7

Ставлення до акцій протесту студентів із різними політико-ідеологічними уподобаннями (%)

	Ставлення до участі в акціях протесту
--	---------------------------------------

Політико-ідеологічні напрями	Протестували б навіть за наявності небезпеки постраждати	Протестували б за умов відсутності небезпеки постраждати	Схвалюють акції протесту, але не готові брати участь у них	Не схвалюють акції протесту	Усього
Комуністичний	26	28	12	34	100
Соціалістичний	19	33	19	29	100
Соціал-демократичний	16	28	30	26	100
Ліберальний	14	27	30	29	100
Націонал-демократичний	20	32	25	23	100
Екологічний	15	28	19	38	100
Радикально-націоналістичний	25	41	12	22	100
Християнсько-демократичний	21	26	26	27	100
Інший	29	17	21	33	100
Не визначилися	12	25	25	38	100

Більш високу готовність до протестної участі демонструють прихильники комуністичного і радикально-націоналістичного напрямку, тоді як негативне ставлення до подібних акцій більшою мірою властиве прибічникам екологічного напрямку і тим, хто взагалі не визначився з політико-ідеологічними уподобаннями (див. табл. 1.9.7). Одночасно, серед представників комуністичного напрямку також значний відсоток тих, хто взагалі не схвалює подібну форму політичної активності.

Притаманний прибічникам радикально-націоналістичного напрямку найвищий рівень протестної активності, разом із високим рівнем інтересу до політики й особистісної значимості ідентифікації з представниками спільних політичних поглядів, може розглядатися як тривожний сигнал, що вказує на

наявність нехай і незначної за кількістю, але потужної за потенціалом протестної сили радикального характеру, що за певних сприятливих умов може перетворитися на діючу силу націоналістичного напрямку. За останніх світових подій (збільшення випадків екстремізму, тероризму тощо) навіть така незначна за кількістю група потребує окремої дослідницької уваги.

Політико-ідеологічна ідентифікація визначає також специфіку здійснення особистістю електорального вибору, виступаючи важливим чинником електоральної активності. При цьому у стабільних політичних системах партійні ідентичності зазвичай визначаються політико-ідеологічними уподобаннями громадян, а у нестабільних політичних системах партійні ідентичності громадян досить часто мають персоніфікований характер, уособлюючись у фігурі лідера тієї чи іншої політичної сили. Саме така ситуація притаманна й українському електорату, в тому числі – студентству. За оцінками наших респондентів, найбільш важливим чинником електорального вибору виявилась діяльність лідера і провідних політиків партії (див. табл. 1.9.8). Не свідчить на користь сформованості політико-ідеологічних ідентичностей наших респондентів той факт, що найменш важливим серед запропонованих чинників електорального вибору виявився чинник «програма партії та офіційні заяви лідера», що на фоні переважно ситуативного інтересу до політики може свідчити про необізнаність респондентів щодо політико-ідеологічних розбіжностей різних партій.

Між тим, якщо порівнювати різні групи політико-ідеологічних прибічників, виявляється, що найменш важливими запропоновані чинники електорального вибору, як і можна було б прогнозувати, стали для тих, хто не підтримує жодного політико-ідеологічного напрямку і взагалі демонструє меншу зацікавленість політичними питаннями. А найбільш важливими ці чинники стали для прибічників націонал-демократичної течії, що, враховуючи попередні дослідницькі спостереження, дозволяє говорити про те, що дана політико-ідеологічна ідентичність є найбільш сформованою,

такою, що реалізується у відповідних політичних уявленнях, інтересі до політики та визначає особливості політичного вибору.

Таблиця 1.9.8

**Важливість деяких чинників електорального вибору для
прибічників різних політико-ідеологічних уподобань**

(у середніх, де 5 – «дуже важливо», 4 – «скоріше важливо», 3 – «важко сказати однозначно», 2 – «скоріше не важливо», 1 – «зовсім не важливо»)

	Персоналістичність лідера	Партиїстичність лідера	Діяльність партії у ВР і у міських радах	Діяльність партії у Вашому місті, селі	Діяльність партії на загально національному рівні	Програма партії та офіційні заяви лідера	Відповідність партії лінійності партії програмі та заявам
Комуністичний	3,85 2	3,93 8	3,870	3,877	3,907	3,612	3,925
Соціалістичний	3,91 2	4,14 4	4,069	3,925	3,963	3,591	3,981
Соціал- демократичний	4,07 5	4,30 7	4,195	4,082	4,227	3,713	4,240
Ліберальний	4,02 7	4,15 4	4,136	3,996	4,119	3,421	4,158
Націонал- демократичний	4,03 5	4,29 8	4,181	4,018	4,213	3,616	4,214
Екологічний	3,63 1	3,95 8	3,911	3,847	3,915	3,350	3,883
Радикально- націоналістичний	3,75 0	4,03 1	4,031	3,875	4,094	3,656	4,121
Християнсько- демократичний	3,87 8	4,09 5	4,048	3,966	4,054	3,562	4,034
Інший	3,70 7	4,00 0	4,093	3,947	4,147	3,387	4,107
Не визначилися	3,66 6	3,85 4	3,713	3,753	3,807	3,245	3,691
У цілому по	3,87	4,09	4,005	3,924	4,035	3,485	4,015

масиву	9	6					
--------	---	---	--	--	--	--	--

Одним із припущень, що перевірялись у процесі нашого дослідження, є існування залежності між політико-ідеологічними позиціями та соціальним положенням різних груп студентської молоді, виокремлених за матеріальним статком, статтю, регіональною й етнічною приналежністю.

Виявилось, що певний вплив на політико-ідеологічні ідентичності студентства здійснює такий чинник, як стать. Результати нашого дослідження цілком підтвердили висновок політичних психологів [9] щодо більшої схильності представників чоловічої статі до підтримки радикальних політичних течій, що взагалі пов'язується з більшою схильністю чоловіків до агресивних, радикальних та екстремальних дій. Як виявилось, серед юнаків більше підтримують комуністичний (8 % респондентів, серед дівчат – 4 %), соціалістичний (8 %, серед дівчат – 5 %) та радикально-націоналістичний напрями (2 % юнаків, натомість жодна дівчина не обрала цей напрямок), тоді як за іншими напрямками таких розбіжностей не спостерігається. Одночасно серед дівчат виявилось значно більше тих, хто взагалі не визначився з політико-ідеологічними уподобаннями (26 %, серед юнаків – 17 %), що можна пояснити більшою зосередженістю жінок на самовираженні в малих соціальних групах і часто периферійним положенням політики у системі їхніх інтересів і цінностей.

Звертаючись до аналізу впливу на політико-ідеологічні ідентичності студентства такого чинника як матеріальне благополуччя, зазначимо, що вітчизняні дослідники політичної культури молоді (О. Вишняк [7], В. Матусевич [4], О. Резнік [3] та ін.) вказують на те, що молодіжна ідентифікація з тією чи іншою ділянкою політичного спектру є досить мінливою, нестабільною, хоча не виключає елементу раціональності. Так, відносно благополучна молодь тяжіє до ліберально-ринкових цінностей і відповідно підтримує ліберальні політичні сили, менш благополучна частина молоді підтримує націонал-патріотичні сили, неблагополучна –

соціалістичні. Результати нашого дослідження підтвердили цей висновок лише частково. Адже, наприклад, серед тих, хто підтримує комуністичний напрям, виявилось дещо більше, ніж в інших групах, як тих, кого можна віднести до «найбідніших», так і тих, кого можна назвати «багатими». А ось найбільш високі оцінки власного матеріального становища надають прибічники соціал-демократичного і націонал-демократичного напрямів (див. табл. 1.9.9).

Таблиця 1.9.9

Матеріальне становище студентів з різними політико-ідеологічними ідентичностями (у %)

Політико-ідеологічні напрями	Найбідніші	Бідні	Середнє забезпечені	Добре забезпечені	Багаті	Усього
Комуністичний	5	16	35	34	10	100
Соціалістичний	1	15	40	40	4	100
Соціал-демократичний	2	14	36	44	4	100
Ліберальний	4	12	39	38	7	100
Націонал-демократичний	0	11	41	44	4	100
Екологічний	3	18	37	38	4	100
Радикально-націоналістичний	3	19	48	23	7	100
Християнсько-демократичний	3	14	41	41	1	100
Інший	3	14	35	42	6	100
Не визначилися	2	18	35	39	6	100

У цілому дані таблиці 1.9.9 свідчать про обумовленість політико-ідеологічних ідентичностей чинником матеріального статку. Враховуючи особливості динаміки політико-ідеологічних ідентичностей студентства,

можна припустити, що його майбутня політико-ідеологічна ідентифікація буде мати два вектори розвитку – лівий, пов’язаний передусім з погіршенням економічного стану певного прошарку студентства, та правоцентристський, властивий економічно більш благополучній його частині.

Значущим у формуванні політико-ідеологічних ідентичностей українського населення і молоді зокрема, безумовно, є регіональний фактор. Аналізуючи розвиток феномену регіоналізму в Україні, дослідники схильні виділяти дві його основні форми. Перша пов’язана з економічними інтересами регіонів і в цілому географічно збігається з існуючим адміністративно-обласним розподілом. Однак на сучасному етапі вирішальну роль відіграє друга форма регіоналізму – соціокультурна, ігнорування якої може створювати передумови для відчутної напруженості у внутрішньополітичній ситуації.

Соціальні дослідники відзначають існування регіональних розходжень у політичній компетенції, довірі до політиків і політичній активності громадян, вказуючи на відсутність у сучасному українському суспільстві консенсусної політичної культури з погодженим ставленням громадян усієї країни в цілому до конкретних політичних сил, що відстоюють відповідні ідеологічні цінності і політичний вектор розвитку, зокрема стосовно зовнішньополітичного курсу [8]. Позначаються регіональні відмінності й безпосередньо на політико-ідеологічних ідентичностях студентства (див. табл. 1.9.10).

Так, найбільш послідовними прибічниками націонал-демократичного напрямку можна вважати студентів Західного регіону. Це, до речі, єдина група, де кількість тих, хто ідентифікує себе з певним політико-ідеологічним напрямом, перевищує кількість тих, хто не зміг визначити своєї позиції. На Сході і у Центрі більше за інших виявилось прибічників соціал-демократичного напрямку, на Півдні – екологічного. Крім того, на Заході більше, ніж в інших регіонах, виявилось прибічників християнсько-демократичного напрямку, що може свідчити про прямий або опосередкований (передусім через регіональну приналежність) вплив релігійного чинника на

політико-ідеологічну приналежність. Адже, за результатами нашого дослідження, кількість віруючих на Заході становить 84 %, тоді як в інших регіонах цей показник не перевищував 63 %.

Таблиця 1.9.10

Політико-ідеологічна ідентифікація студентів

із різних регіонів (у %)

	Схід	Центр	Південь	Захід
Комуністична	8	5	7	2
Соціалістична	7	6	7	3
Соціал-демократична	16	21	17	11
Ліберальна	13	13	6	4
Націонал-демократична	13	18	14	41
Екологічна	8	7	18	9
Радикально-націоналістична	1	1	1	2
Християнсько-демократична	4	4	3	9
Інша	3	2	5	1
Не визначилися	27	23	22	18
Усього	100	100	100	100

Ще одним чинником політико-ідеологічної ідентифікації виявився етнічний чинник (див. табл. 1.9.11). Так, серед етнічних українців дещо більше представлені прихильники націонал-демократичного (24 %) та соціал-демократичного (15 %) напрямів. У групі «росіян» дещо частіше декларувалась схильність до соціал-демократичного (17 %) і комуністичного напрямів (12 %).

Таблиця 1.9.11

Ідентифікація з різними політико-ідеологічними течіями

представників різних етнічних груп (у %)

Політико-ідеологічні напрями	Українці	Росіяни	Інша національність	Одночасно з українцями і росіянами
Комуністичний	5	12	18	3
Соціалістичний	6	8	7	2

Соціал-демократичний	15	17	18	25
Ліберальний	9	9	10	13
Націонал-демократичний	24	10	3	9
Екологічний	11	8	13	9
Радикально-націоналістичний	1	0	0	0
Християнсько-демократичний	5	4	1	6
Інший	2	4	7	6
Не визначилися	22	28	23	27
Усього	100	100	100	100

Підсумовуючи отримані дані, спробуємо надати узагальнену характеристику кожній групі студентської молоді, що виокремлена за критерієм політико-ідеологічної ідентичності та її впливу на громадянську ідентифікацію та формування політичних орієнтацій¹.

Перша група – «**комуністи**» (5 % респондентів) – виявилися єдиною групою, де майже 1/5 (18 %) завагалися, відповідаючи на питання «Чи відчуваєте Ви себе громадянином України?». Хоча, як і в інших групах, більшість респондентів (50 %) даної групи повною мірою відчувають себе громадянами України. Представники цієї групи здебільшого не змогли визначитися з тим, чи пишаються вони статусом громадянина України, чи прагнуть працювати на її благо, чи пов'язують з Україною свою долю та майбутнє, чи властиві їм шанобливе ставлення до державних символів України та готовність захищати країну у випадку загрози її суверенітету та цілісності. Між тим, більшість «комуністів» схильні були погодитися з тезою: «Я сприймаю Україну як свою Батьківщину».

Порівняно з іншими, «комуністи» частіше демонструють зацікавлене ставлення до політики (23 %), більшу готовність до участі в акціях протесту

¹ Виокремлені групи наводяться у порядку розташування політико-ідеологічних течій у політичному спектрі (зліва направо).

(25 % готові брати активну участь у подібних акціях навіть за наявності небезпеки постраждати, 27 % – у випадку відсутності небезпеки).

Як представники крайнього лівого крила політико-ідеологічного спектру, «комуністи» значно більшою мірою, аніж представники інших груп, схильні підтримувати як ідею об'єднання України з Росією і Білоруссю, так й ідею відродження Радянського Союзу, і відповідно меншою мірою – ідеї входження України до Євросоюзу та НАТО.

За показником матеріального положення – серед «комуністів» виявилось як трохи більше, ніж в інших групах, малозабезпечених, так і трохи більше тих, хто вказав на власну можливість придбати практично все, що забажає. За регіоном проживання – представники даної групи – здебільшого студенти Східного регіону (41 %), 30 % – Південного, 20 % – Центрального і лише 9 % – Західного.

Серед «соціалістів» (5 %) більшість також відчуває себе громадянами України (52 % – відчувають повною мірою, 29 % – скоріше відчувають). Більшою мірою, аніж «комуністам», але меншою мірою, аніж представникам інших політико-ідеологічних напрямків, «соціалістам» властиві почуття громадянської гордості, прагнення працювати на благо України, повага до її державних символів і готовність захищати Україну.

Порівняно з «комуністами», вони демонструють трохи менший інтерес до політики (19 % ставляться до політики з цікавістю, 47 % періодично цікавляться політикою); значно менша кількість представників даної групи готова до активних дій протесту за наявності небезпеки постраждати (19 %).

За своїми зовнішньополітичними орієнтаціями «соціалісти», на відміну від попередньої групи, – здебільшого прихильники ідеї незалежного позаблокового статусу України, аніж ідей об'єднання України з Росією та Білоруссю та відновлення Радянського Союзу. Більше, ніж «комуністи», але менше, ніж інші групи, вони підтримують ідеї входження України до Євросоюзу та НАТО.

«Соціалісти» частіше, ніж «комуністи» високо оцінюють власне

матеріальне становище. За регіоном навчання це, звичайно, здебільшого представники Східного регіону (39 %), хоча 14 % «соціалістів» є студентами Західного регіону.

«Соціал-демократи» (15 %) – це представники центристського політико-ідеологічного напрямку. Саме вони, а також «націонал-демократи» та ті, хто не визначився з власними політико-ідеологічними уподобаннями, виявилися найчисленнішими групами.

59 % «соціал-демократів» повною мірою відчують себе громадянами України, їм властиві більшою мірою, ніж представникам попередніх груп, почуття громадянської гордості та патріотизму. Їх інтерес до політики здебільшого періодичний (52 %), одночасно в цій групі значно менше, аніж в інших групах, респондентів, у яких політика викликає почуття байдужості, роздратування, або яких дана сфера принципово не цікавить.

Серед представників даної групи, на відміну від попередніх, більше тих, хто не готовий брати участі в акціях протесту або не схвалює їх. За зовнішньополітичними орієнтаціями це здебільшого прихильники ідеї незалежного статусу України. На відміну від попередніх груп, «соціал-демократи» скоріше не згодні з ідеями об'єднання України з Росією та Білоруссю та відновлення Радянського Союзу, та більшою мірою підтримують ідеї входження України до Євросоюзу та НАТО.

За матеріальним статусом «соціал-демократи» – це одна з найблагополучніших груп, більшість представників якої високо оцінила своє матеріальне становище. За регіональним розподілом більшість представників даної групи – студенти Східного регіону (29 %) та Центрального (29 %).

Група **«лібералів»** (9 %) цікава тим, що, подібно до групи, представники якої завагалися визначити власну політико-ідеологічну ідентичність, тут значний відсоток респондентів (34 %), які не мають чіткої громадянської ідентифікації (обрали відповідь «скоріше відчую себе громадянином України»), хоча, як і в інших групах, найчастіше респонденти даної групи зазначають, що повною мірою відчують себе громадянами

України (48 %). У «лібералів» меншою мірою, аніж у «соціал-демократів» і представників правого та правоцентристського політико-ідеологічних напрямків, виражені почуття громадянської гордості та патріотизму. Крім того, це група, в якій один із найменших відсотків респондентів, які демонструють зацікавлене ставлення до політики (13 %) та готові до активної підтримки акцій протесту (14 % респондентів готові активно брати участь у подібних акціях навіть за наявності небезпеки постраждати, 27 % – лише за умов відсутності небезпеки). За своїми зовнішньополітичними орієнтаціями представники даної групи близькі до «соціал-демократів». За матеріальним статусом «ліберали» – здебільшого ті, хто заявив, що «грошей в основному вистачає, але придбання товарів тривалого користування викликає певні труднощі» (39 %). 37 % респондентів, що обрали альтернативу «Живемо у достатку, але придбати дорогі речі (автомобіль, квартиру) не в змозі», можна назвати забезпеченими. Крім того, це одна з груп з найвищим відсотком так званих «заможних» респондентів, які обрали відповідь «Можемо придбати практично все, що забажаємо» (7 %). До речі, останнє цілком відповідає ідеї про те, що більш благополучні групи населення схильні підтримувати ліберальні політико-ідеологічні сили. За регіоном навчання «ліберали» – це в основному студенти Східного (41 %) та Центрального (32 %) регіонів.

«Націонал-демократи» (21 %) – це ще одна з найбільших груп, виокремлених за політико-ідеологічними уподобаннями. У цій групі найбільший відсоток респондентів (71 %), які повною мірою відчують себе громадянами України. Відповідно, вони мають найбільш виражені почуття громадянської гордості та патріотизму. Більшості представників даної групи властивий періодичний інтерес до політики (54 %). За протестними установками серед них значний відсоток тих, хто готовий брати активну участь в акціях протесту (51 %) і один з найменших відсотків тих, хто не схвалює подібні акції (23 %).

Щодо зовнішньополітичних орієнтацій, серед представників даної групи найвищий відсоток тих, хто підтримує ідею позаблокового

незалежного статусу України, а також ідеї вступу України до Євросоюзу та НАТО. За матеріальним статусом це група з найбільшими показниками матеріального добробуту, адже 40 % респондентів обрали альтернативу «Грошей взагалі вистачає» і 43 % – «живемо у достатку». За регіоном навчання це здебільшого представники Західного регіону (49 %), представники Східного регіону складають лише 17 % від загального масиву, Центрального – 18 %, Південного – 15 %.

Прибічники **екологічного** напрямку (10 %) за показниками громадянської ідентичності, зовнішньополітичних орієнтацій та виразністю почуттів громадянської гордості та патріотизму близькі до «соціал-демократів». Але, на відміну від останніх, вони демонструють менш зацікавлене ставлення до політики, 13 % респондентів даної групи байдужі до даної сфери, 10 % принципово не цікавляться політикою, у 23 % ця сфера викликає лише роздратування. У цій групі, поряд з групою тих, хто політико-ідеологічно не визначився, найвищий відсоток тих, хто не схвалює акції протесту (38 %).

Щодо матеріального положення, то ця група демонструє нижчий рівень матеріального добробуту, аніж три попередні групи, і, незважаючи на те, що кількість тих, кому «грошей в основному вистачає» або хто «живе у добробуті», превалює, майже 21 % представників даної групи можна назвати малозабезпеченими. За регіональним показником це здебільшого студенти Південного регіону (41 %).

«Радикальні націоналісти» (1 %) – це група з найвищими, поряд з «націонал-демократами», показниками громадянської ідентифікації – 64 % представників даної групи повною мірою відчують себе громадянами України. Близькі вони до групи «націонал-демократів» і за показниками громадянської гордості та патріотизму. Це група з найбільшим відсотком тих, хто зацікавлено ставиться до політики (36 %), і в якій регулярний інтерес до сфери політики превалює над епізодичним. Це група з найвищим рівнем протестності, адже 24 % її респондентів готові брати участь в акціях протесту

навіть за наявності небезпеки постраждати, 39 % – за відсутності такої небезпеки. За матеріальним статком процент малозабезпечених у цій групі співпадає з процентом малозабезпечених у групі тих, хто підтримує екологічний напрям, це група з найбільшим відсотком тих, кому «грошей в основному вистачає, але придбання товарів тривалого користування викликає труднощі». За регіоном навчання це здебільшого представники Західного регіону (42 %).

«Християнські демократи» (5 %) за показником громадянської ідентичності та рівнем громадянської гордості та патріотизму близькі до прибічників екологічного напрямку. Для них властивий переважно епізодичний інтерес до політики (47 %), майже однакову підтримку отримують альтернативи «готовий активно протестувати за умов небезпеки» (25 %), «не готовий брати участь, але схвалюю акції протесту» (26 %) та «не схвалюю подібні акції» (26 %). Це група, в якій найвищою виявилася підтримка ідеї незалежного позаблокового статусу України й однією з найвищих – ідея вступу України до Євросоюзу. За матеріальним статком представники цієї групи займають переважно серединну позицію. За регіональною приналежністю тут превалюють студенти Західного регіону (44 %), що не дивно, адже кількість віруючих, як ми вже говорили, значно більша саме в цьому регіоні.

І остання виокремлена нами група – це ті, хто **не визначився** з власними політико-ідеологічними уподобаннями (22 %). Серед них більше, ніж в інших групах, тих, хто «скоріше відчуває себе громадянином України» (36 %), хоча все одно превалює кількість респондентів, які повною мірою відчують себе громадянами України (48 %). За показниками громадянської гордості та патріотизму та зовнішньополітичними орієнтаціями представники даної групи близькі до «соціал-демократів». Їм властивий найменший інтерес до політики, 20 % представників даної групи байдужі до політики, у 28 % – ця сфера викликає лише роздратування. 20 % респондентів даної групи можна назвати малозабезпеченими, 34 % зазначили, що «в основному грошей

їм вистачає, але придбання товарів тривалого користування викликає труднощі», 39 % можна назвати забезпеченими, 6 % – заможними. За регіоном навчання це здебільшого студенти Східного регіону (35 %).

Таким чином аналіз даних груп дозволяє говорити про регіональну та економічну обумовленість процесу політико-ідеологічної ідентифікації. Цікаво, що, на відміну від загально прийнятої думки про те, що за політико-ідеологічними перевагами Центр тяжіє до Заходу, за результатами нашого дослідження виявилось, що студенти Центрального регіону за політико-ідеологічними уподобаннями ближчі до представників Східного регіону. Особливо це проявляється у випадку соціал-демократичного та ліберального напрямів.

Підтвердилась гіпотеза про більшу схильність малозабезпечених верств населення підтримувати радикальні політичні сили і радикальні форми політичних дій.

Однак головний висновок нашого дослідження полягає у тому, що в цілому передчасно говорити про сформованість та усталеність політико-ідеологічних уподобань українського студентства. Адже за умов фрагментарного інтересу до політики та участі в ній політико-ідеологічні ідентичності майбутніх фахівців здебільшого засновані на певних загальних, досить розпливчастих, неглибоких уявленнях щодо тих чи інших політико-ідеологічних течій. Це, в свою чергу, означає, що їх динаміка найближчим часом залежатиме від таких чинників, як соціально-економічне самопочуття даної соціальної верстви, оцінка нею конкретних дій політичних лідерів та ефективність впливу PR-технологій. Разом із тим, превалювання серед студентської молоді центристських політико-ідеологічних позицій дає підстави для сподівань на досягнення більшої громадянської консолідації та консенсусу у вирішенні проблем політичного майбутнього України.

Література:

1. Новая философская энциклопедия. Идеология [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/elib/1185.html>. - Назва з екрану.
2. Левада Ю. А. От мнений к пониманию: социологические очерки, 1993-2000 / Ю. А. Левада. – М.: Московская школа политических исследований, 2000. – 576 с.
3. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / О. Резнік. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – 184 с.
4. Матусевич В. Політична культура: теоретично-методологічні проблеми дослідження / В. Матусевич // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4-5. – С. 5-20.
5. Руженцева В. І. Політико-ідеологічні ідентифікації українського студентства: фактори впливу / В. І. Руженцева // Український соціум. – К., 2005. – № 1(6). – С. 44-53.
6. Руженцева В. І. Політичні ідентифікації українського та білоруського студентства / В. І. Руженцева // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – Х.: Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 197-202.
7. Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / О. І. Вишняк. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 310 с.
8. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 3. – С. 94-121.
9. Шестопа́л Е. Б. Психологический профиль российской политики 1990-х: теоретические и прикладные проблемы политической психологии / Е. Б. Шестопа́л. – М., 2000. – 431 с.
10. Артемов Г. П. Ценностные ориентации, политическая культура и партийные предпочтения / Г. П. Артемов // Политический анализ: Доклады Центра эмпирических политических исследований СПбГУ / Под ред.

Г. П. Артемова. – СПб. : Издательство Петербургского университета, 2003. – Вып. 4 – С. 4-21.

11. Білик М. Особливості формування політичної культури сучасної молоді / М. Білик // Соціальна психологія. – 2004. – № 4. – С. 96-104.

12. Білоконь І. Політичні подія кінця 2004 року і соціально-політичні настановлення молоді. / І. Білоконь // Соціальна психологія. – 2005. – № 4. – С. 21-31.

13. Білоконь І. Соціально-політичні настановлення молоді в умовах трансформації суспільства [Електронний ресурс] / І. Білоконь. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua>. - Назва з екрану.

14. Бублик П. Ідентичність як фактор політичної культури / П. Бублик // Людина і політика. – 2004. – № 2. – С. 62-67.

15. Костенко Н. Культурные идентичности: превращения и признания / Н. Костенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 69-88.

16. Матусевич В. А. Індивідуальна і соціальна зумовленість електоральної поведінки / В. А. Матусевич // Українське суспільство : моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали / За ред. В. М. Ворони, А. О. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2000. – С. 191-195.

17. Яременко О. Політичні переваги українців як фактор впливу на політичні процеси / О. Яременко, М. Міщенко // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 3-18.

18. Яремченко Б. П. Формування політичної культури українського народу в нових історичних умовах / Б. П. Яремченко // Питання культурології. – 1997. – № 15. – С. 7-9.

19. Плоский К. В. Участь молоді у розвитку місцевої демократії : проблеми та перспективи / К. В. Плоский // Український соціум. – 2005. – № 1(6). – С. 100-110.

1.10. Релігійні ідентичності в системі соціальних ідентичностей українського студентства

Алла Ніколаєвська

Інтерес дослідників до особливостей релігійної ідентичності в сучасному світі реалізується як складова більш загальної проблеми ідентичності культурної й обумовлений насамперед впливами глобалізації, спробами спрогнозувати наслідки інтеграційних процесів, зокрема, в контексті таких дискусійних питань, як зародження якісно нової людини та глобальних форм людського співіснування на кшталт меґасуспільства, меґакультури, суперетносу тощо. Вчені, що не схильні абсолютизувати ймовірність гомогенізації й уніфікації культур Заходу та Сходу, й не вбачають майже жодного шансу західно-східного синкрисису ідей. Серед їх аргументів не останнє місце посідає принципова несумісність генетичного та сутнісного підґрунтя цих двох культур, пов'язаного в першу чергу з відмінностями релігійних вірувань, які є найбільш укоріненими та усталеними в свідомості кожного народу, а тому обов'язково стануть перешкодою на шляху культурної глобалізації в сучасному світі [1].

У деяких пострадянських країнах на тлі відсутності єдиної національної загальнодержавної ідеї, яка б об'єднувала громадян, все частіше постає питання про пошук нової цивілізаційної ідентичності, ядровим елементом якої може стати релігійна ідентичність, що розглядається як компонент більш загальної цивілізаційної ідентичності, як результат соціокультурної ідентифікації суб'єкта з цивілізацією. Тому не випадково, що останнім часом тема відродження духовності та моральності, проблеми соціалізації тісно пов'язуються сучасними вітчизняними дослідниками з поверненням до релігійних цінностей, які містять у собі позитивний досвід багатьох поколінь, пропонують зразки досконалих механізмів соціалізації, дозволяючи при цьому зберігати культурну цілісність та унікальність будь-якого народу [2].

Соціальна ідентифікація як така обумовлена глибинною потребою особистості у визнанні з боку інших людей, в позитивній оцінці тих, хто входить до кола «своїх», насамперед, до референтних груп. Наше прагнення належати до того чи іншого соціального утворення, бути включеними в певні соціальні зв'язки психологи вважають чи не основним у системі суто людських потреб. Бажання особистості ідентифікувати себе з певною спільнотою суттєво посилюється за умов соціальних змін, нестабільності, на межі принципово нових типів соціального устрою тощо.

Сьогоднішню ситуацію часто характеризують як кризу ідентичності, порівнюючи її насамперед із радянським періодом, коли простір можливих виборів обмежувався переважно державно-громадянською ідентичністю, а коло соціальних утворень, які були «центрами тяжіння», нараховувало усього кілька суб'єктів (радянський народ, професійна група, меншою мірою – національна або поселенська спільнота). Нині особистість стає перед вибором між великою кількістю соціальних утворень, отримує, з одного боку, більше можливостей і свободи вибору, а з іншого – відчуває утруднення щодо самовизначення. Зникнення певних соціальних груп змінило традиційні схеми та механізми ідентифікації, ускладнило процес як такий, зробило його характер невизначеним.

Суттєві соціальні зміни в усі часи існування людства супроводжувалися кризовими проявами в системі особистісних ідентичностей, яка навіть в умовах відносної стабільності соціуму в індивідуальному вимірі є мінливою, такою, що тяжіє до постійного розвитку та змін. У періоди кардинальних соціальних трансформацій особистість схильна, часто й не усвідомлюючи це або стихійно, компенсувати втрату традиційних, усталених ідентичностей пошуком й прийняттям нових, тих, що допомагають знову відчувати відносну стабільність, психологічний комфорт та впевненість, задовольнити «потребу в укоріненні» тощо. До категорії таких – відносно нових та відносно нетрадиційних для колишніх громадян радянської України – належить релігійна самоідентифікація (ідентичність).

Фахівці з соціології релігії зазначають, що релігійна самоідентифікація передбачає декілька етапів (складових), що мають певний ранговий ряд. Насамперед людина самовизначається як релігійна чи ні (йдеться про віру в Бога як таку); подалі необхідна конфесійна ідентифікація з вибором системи догматів та свідомого включення в систему певних релігійних відносин. Наступним, більш високим рівнем для мирян є самоідентифікація з конкретною релігійною громадою (спільнотою), участь в її житті, дотримання низки норм повсякденної поведінки тощо, що дає підстави вважати людину не просто релігійною чи віруючою, а «воцерковленою» [3, с. 290].

На нашу думку, релігійну ідентичність можна визначити як статусно-рольову характеристику особистості, що ґрунтується на усвідомленні людиною свого місця в релігійному просторі соціуму, а саме: неприйнятті (атеїсти, невіруючі) або прийнятті та адаптації (релігійні, віруючі) до нормативно-ціннісної компоненти обраної релігійної системи та пов'язаних з нею поведінкових практик, а в подальшому (воцерковлені) – на інтеріоризації цієї компоненти на тлі повсякденного дотримання вимог щодо змісту поведінкових практик (у тому числі церковного етикету).

Характеризуючи релігійну ситуацію в нашій країні, українські фахівці з проблем соціології релігії звертають увагу на деякі її особливості. Так, емпіричні дослідження в пострадянських країнах свідчать про наявність так званого феномена «православних атеїстів», суть якого полягає в тому, що кількість респондентів, які називають себе, наприклад, православними, переважає число тих, хто самовизначається як «віруючий». Це означає, вважають фахівці, що віднесення себе до православ'я має номінальний характер і певною мірою не може вважатися критерієм релігійної ідентичності, а є своєрідним культурним та етнокультурним стереотипом (якщо я українець(українка) – то православний(на), тобто поділяю цінності, звичаї етнокультурної поведінки). Інакше кажучи, для багатьох наших співгромадян релігія була й залишається насамперед елементом культури, з

якою вони звикли ідентифікувати себе з дитинства, концентрованим втіленням добра, утвердження справедливості та рівності. На тлі практичної відсутності традицій сімейного релігійного виховання та низького рівня місіонерсько-просвітницької діяльності Української Православної Церкви в нашій країні (на відміну, наприклад, від протестантських церков) цілком зрозумілим стає суперечливий стан релігійної свідомості українців, протирічливість та непослідовність їх повсякденних релігійних практик.

Тому на шляху обґрунтування ролі релігії в житті сучасного українського суспільства існує багато проблем. Наше сьогодення, серед принципових відмінностей від минулого, має одну дуже суттєву: наші пращури жили в умовах так званого «побутового православ'я», коли весь цикл календарного року (особливо в сільській місцевості) був фактично синхронізований із церковним календарем, а повсякденність сучасного пересічного українця, деякі світські традиції нерідко вступають у протиріччя з ним, співпадаючи у часі, наприклад, з часом посту або великих релігійних свят. Якщо у дореволюційні часи усі православні в нашій країні були воцерковленими, то сьогодні побутова релігійність, притаманна основній масі громадян, найчастіше пов'язана з дотриманням окремих обрядових компонентів і так званої «зовнішньої релігійності», а звертання до Бога за захистом відбувається на тлі відсутності цілеспрямованої духовної роботи над собою й без чіткого усвідомлення відповідальності за власні вчинки, відвідування богослужінь пов'язано переважно з найвизначнішими релігійними святами тощо [4]. Часто свідомість тих, хто самоідентифікується як прихильник Православ'я, має досить протирічливий характер, оскільки, на тлі дотримання вимог Церкви, припускає залучення до нетрадиційних культів, віру в астрологію, магію тощо. Лише незначна частина сучасних віруючих орієнтується на участь у життєдіяльності певної первинної релігійної громади, що суттєво знижує рівень воцерковленості¹, зменшує

¹ Нагадаємо, що власне воцерковленими називають не просто хрещених у Церкві, а тих, хто дотримується певних норм та правил релігійного життя: регулярно ходить до причастя та відвідує богослужіння, підтримує соціальні стосунки в межах своєї церковної спільноти, обізнаний не лише в обрядових, а й у догматичних аспектах віри (у тому числі завдяки організованій катехізації), інтеріоризував норми

вплив релігії на повсякденне життя тощо. Низьким є й загальний рівень релігійної освіченості й обізнаності навіть з основами віри, оскільки катехизація населення внаслідок відділення Церкви від держави обмежена заняттями в недільних школах, які відвідує незначна частина віруючих та тих, хто цікавиться проблемами релігійного життя.

Релігійне життя українців «затмарюється» час від часу внутрішньоконфесійними суперечками та непорозуміннями, наростаючою тенденцією його політизації, що знаходить прояв, зокрема, у спробах залучити Церкву та священнослужителів до вирішення політичних конфліктів і протистоянь у державі, у намаганнях деяких політиків спиратися на офіційну підтримку Церкви під час передвиборних перегонів тощо. Існують і досить серйозні проблеми, що виникають у зв'язку з протистоянням традиційних церков і нових релігійних рухів, які стрімко поширюються в Україні [3, с. 293-295].

Дослідники звертають також увагу й на поступове зменшення темпів залучення наших громадян до релігії, на фактичну вичерпаність резерву стихійного звернення до релігії: ті, хто хотів залучитися, зробив це ще в 90-х роках. Сьогодні приріст чисельності віруючих є порівняно незначним (за деякими даними не більше 7 % на рік), причому суттєва частка «новозвернених» – це молоді люди [3, с. 291]. Серед інших причин ця обставина обумовила й нашу зацікавленість питаннями релігійної ідентичності студентської молоді в контексті проблем ідентичності громадянської.

Щодо питання про зв'язок релігійної ідентичності з громадянськими позиціями особистості, то слід зазначити, що конфесійна приналежність досить часто описується дослідниками як один із етнічних маркерів українців, а релігійна ідентичність презентується як невід'ємна складова процесу громадянського самовизначення. Існують варіанти конструювання нового нормативно-ціннісного простору українського суспільства з

православного етикету тощо.

обов'язковим включенням релігійної системи цінностей. Тему духовного відродження країни активно експлуатують навіть лідери новітніх релігійних рухів, намагаючись викликати до себе більший інтерес і толерантне ставлення. Спробуємо, спираючись на отриманий нами емпіричний матеріал, встановити наявність та описати характер взаємозв'язків між проявами релігійної та громадянської ідентичності студентської молоді, виявити регіональні та деякі інші особливості.

Слід зазначити, що, формулюючи альтернативи відповідей на питання «Чи сповідуєте Ви певне релігійне віровчення?», ми внесли до їх переліку варіант «Ні, але займаюсь духовними практиками», керуючись при цьому фактами поширення та зростання популярності деяких нетрадиційних для нашої культури «духовних» пошуків, представники яких часто уникають самопозиціонування в релігійному просторі, декларуючи як своє світоглядне підґрунтя звернення до «космічного Розуму, Природи» тощо. Як свідчать дані, представлені на картодіаграмі (рис. 1.10.1), загальний рівень релігійності респондентів є достатньо високим: від третини опитаних на півдні та сході України до 79 % у західному регіоні. При цьому треба звернути увагу на суттєву відмінність чисельності тих, хто займається «духовними практиками» – таких респондентів на заході виявилось в 2–2,5 рази менше порівняно з центральним та східним регіонами.

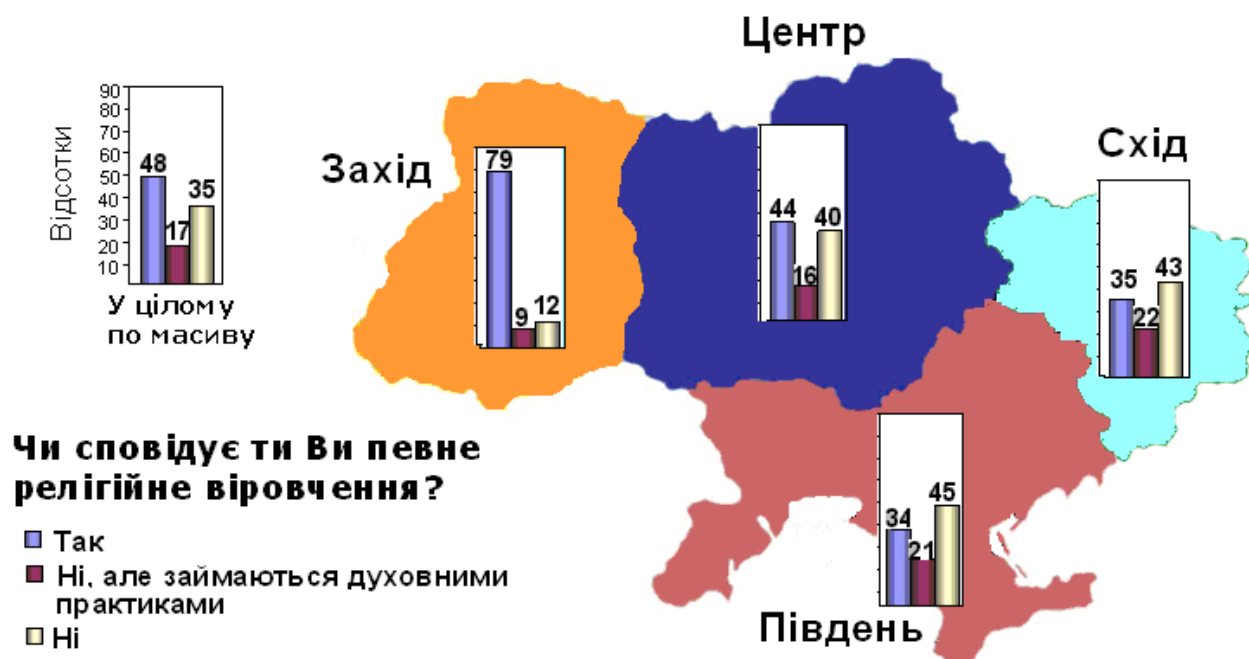

Рис. 1.10.1. Загальний рівень релігійності українського студентства

Подальші уточнення щодо ставлення опитаної молоді до релігії дозволили представити більш детальну картину залученості респондентів до релігійного життя. Так, віруючими вважають себе майже дві третини (65 %), невіруючими й атеїстами лише 6 % та 5 % відповідно, майже чверть респондентів не змогла визначитися з відповіддю на це питання. У той же час неможна не відзначити суттєву відмінність у самопозиціонуванні респондентів, що представляють різні регіони країни. Як і в попередньому випадку, суттєво відрізняються відповіді студентів, що мешкають на Західній Україні: тут значно більший відсоток віруючих, тому набагато менше тих, хто обрав інші альтернативи відповідей цього питання (табл. 1.10.1).

Таблиця 1.10.1

Релігійна самоідентичність українського студентства

(у % до тих, хто відповів)

	У цілому по масиву	Схід	Центр	Південь	Захід
Вважають себе віруючою	65,3	57,0	62,6	57,8	84,4

людиною					
Вважають себе невірною людиною	6,1	9,7	5,7	6,2	2,3
Вважають себе атеїстами	5,3	7,3	5,4	7,0	1,2
Утруднюються відповісти	23,3	26,0	26,3	29,0	12,1

Чітко означені відмінності простежуються й при аналізі розподілу відповідей на питання щодо конфесійної приналежності наших респондентів. Так, як свідчать отримані дані, переважна більшість опитаних по масиву в цілому вважає себе православними (85 %), майже вдесятеро менше учасників опитування (8,4 %) є вірянами католицької церкви (точніше – греко-католицької), незначною мірою представлені інші релігії та конфесії. І знову звертає увагу регіональний розподіл симпатиків різних релігійних течій: якщо православні переважають насамперед на сході, півдні та в центральному регіоні, то на заході країни з ними за чисельністю певною мірою «конкурують» греко-католики (табл. 1.10.2). Ці дані багато в чому співпадають із загальнонаціональною статистикою щодо релігійно-конфесійної приналежності громадян України, особливо це стосується представництва в загальній чисельності віруючих таких груп, як іудеї, мусульмани та буддисти [див., наприклад, 3; 5]. Враховуючи це, ми подалі, незважаючи на малочисельність цих груп у нашому масиві, будемо окремо характеризувати позиції наших респондентів – представників цих груп з деякими важливими моментами дослідження.

Таблиця 1.10.2

Конфесійна приналежність українського студентства

(у % до тих, хто відповів)

	У цілому по масиву	Схід	Центр	Південь	Захід
Православ'я	85,2	93,0	92,9	91,6	67,1
Католицизм (греко-католики)	8,4	1,0	2,1	1,0	25,8
Протестантизм	1,1	0,9	1,1	0,9	1,4
Іудаїзм	0,7	0,6	0,2	2,1	0,3
Іслам	0,5	1,0	0,4	0,7	0
Буддизм	0,4	0,6	0,5	0,3	0
Інші	3,7	2,8	2,9	3,3	5,5

Аналізуючи поведінські практики тих, хто у той чи інший спосіб заявив про свою залученість до релігійного життя, слід зазначити, що вони часом дуже далекі від тих вимог, які висуваються, зокрема християнством, до своїх прихильників. Наприклад, маючи в своїх домашніх бібліотеках духовну літературу (так відповіли дві третини опитаних по масиву в цілому й більше 80 % в західному регіоні), лише невелика частка молоді регулярно присвячує її читанню свій вільний час; знаючи напам'ять молитви (60,7 % по масиву та 86,6 % в західному регіоні), регулярно моляться вдома лише 20–25 % респондентів з числа тих, хто вважає себе віруючою людиною (за виключенням опитаних на заході країни, серед яких домашнім молитвам регулярно присвячують час 52 % респондентів). Порівняно незначним є відсоток тих, хто дотримується постів, отримує додаткові знання в недільній школі та добре знає священні тексти тощо (табл. 1.10.3). Як уже зазначалося при аналізі відповідей на попередні питання, більшою мірою відповідає воцерковленому спосіб життя, притаманний студентам, що були опитані на заході України.

Таблиця 1.10.3

Поведінські практики респондентів, які вважають себе віруючими

(у % до тих, хто відповів)

	У цілому по масиву		Схід		Центр		Південь		Захід	
	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні	Так	Ні
Мають в домашній бібліотеці духовну літературу	67,6	32,4	63,8	36,2	59,1	40,9	61,7	38,3	83,4	16,6
Знають напам'ять молитви	60,7	39,3	51,0	49,0	54,8	45,2	46,8	53,2	86,6	13,4
Дотримуються постів	14,4	85,6	7,5	92,5	9,5	90,5	9,4	90,6	29,4	70,6
Спілкуються із членами релігійної громади	28,2	71,8	17,3	82,7	21,6	78,4	27,6	72,4	45,0	55,0
Регулярно моляться вдома	29,9	70,1	19,5	80,5	25,7	74,3	19,7	80,3	52,0	48,0
Відвідують заняття в недільній школі, семінарії тощо	5,1	94,9	3,1	96,9	3,7	96,3	4,8	95,2	8,5	91,5
Добре знають священні тексти	11,6	88,4	9,6	90,4	10,1	89,9	13,5	86,5	13,1	86,9

Регулярно читають духовну літературу	9,7	90,3	7,8	92,2	7,4	92,6	10,2	89,8	12,9	87,1
--------------------------------------	-----	------	-----	------	-----	------	------	------	------	------

Воцерковлений спосіб життя передбачає й певну поведінку, що пов'язана з регулярним (щонеділі та на свята) відвідуванням церкви (зважаючи на домінування в масиві опитаних християн, ми при аналізі загальної картини з більшості питань, присвячених релігійній ідентичності, будемо посилалися на вимоги та максими саме цієї світової релігії). Даного припису дотримується незначна частина опитаних, найбільша їх чисельність зафіксована в масиві респондентів у західному регіоні (25 %). Цікаво, що серед тих, хто стверджує, що не сповідує жодне релігійне вчення, більше третини відвідує церкву на найважливіші свята. Спираючись на власні спостереження, зазначимо, що маються на увазі скоріше за все Пасхальне богослужіння, свята Різдва Христова та Трійці (табл. 1.10.4).

Таблиця 1.10.4

Частота відвідувань богослужінь та церковних зібрань

(у % до тих, хто відповів)

	У цілому по масиву	Ті, що сповідають певне релігійне вчення	Ті, що займаються духовними практиками	Ті, що не сповідають	Схід	Центр	Південь	Захід
Кілька разів на тиждень	2,9	4,5	1,8	1,0	1,3	6,9	3,2	5,6
Один раз на тиждень	9,3	14,9	3,9	2,5	2,3	4,4	3,1	25,4
Один раз на місяць	9,1	12,6	6,2	4,8	6,5	6,4	8,9	13,9
На більшість релігійних свят	17,5	21,9	14,2	11,7	13,0	19,0	16,9	21,4
На найважливіші релігійні свята	33,0	30,3	38,4	34,6	35,6	36,9	34,7	25,6
Раз на рік	12,9	8,6	14,4	19,4	15,7	16,3	14,9	5,8

Кілька разів за життя	6,6	4,0	8,7	10,2	12,0	1,3	6,2	1,2
Не були ніколи	8,7	3,4	12,4	15,8	13,7	8,7	12,0	1,1

Що стосується розподілу відповідей на це питання респондентів, що належать до різних груп за самоідентифікацією (віруючі, невіруючі, атеїсти та ті, що утруднились із самовизначенням), то їхня поведінка суттєво відрізняється лише по позиції «На богослужіннях не буваєте». Так, в першій групі їхня чисельність дорівнює 6 %, у другій – 15 %, у третій – 50 %, в останній – 16 %.

У списку храмів, що відвідують респонденти, як свідчать результати опитування, цілком природно переважають православні (УПЦ КП, УПЦ МП, УАПЦ), на заході України більше третини вірян відвідують храми, що належать Греко-католицькій Церкві (38,5 %) (табл. 1.10.5).

Таблиця 1.10.5

Конфесійна підпорядкованість храмів, які відвідують респонденти

(у % до тих, хто відповів)

	У цілому по масиву	Схід	Центр	Південь	Захід
Православні храми (УПЦ КП, УПЦ МП, УАПЦ)	83,4	78,6	84,1	74,5	62,1
Греко-католицькі	13,4	1,5	2,8	2,5	38,5
Римо-католицькі	1,1	0,5	0,8	1,6	1,5
Протестантські	0,9	0,8	0,8	1,2	0,8
Мечеті	0,5	0,8	0,6	0,8	0
Синагоги	0,8	0,7	0,2	2,7	0
Інші	16,4	24,7	17,5	23,9	3,7

Характеризуючи роль і функції релігії в сучасному суспільстві, респонденти – як віруючі, так і невіруючі – загалом дали високі оцінки, практично по всіх функціях, які вона покликана виконувати в суспільстві: це стосується насамперед компенсаторної, регулятивної, комунікативної функцій.

Так, найчастіше опитані вказували на те, що релігія дає людині втіху, надію в складних життєвих ситуаціях (66 % по масиву, 3,840 – середнє), що є одним із проявів її компенсаторної функції, яка спрямована на заповнення

обмеженості, залежності, безсилля людини як в сенсі контролю внутрішнього світу, так і щодо можливостей зміни об'єктивних умов нашого існування. Важливе значення має психологічний аспект компенсації – зняття емоційної напруженості, катарсис, втіха, духовна насолода тощо.

На думку значної кількості опитаних, в сучасному суспільстві велике значення має регулятивна функція релігії. Вона, як відомо, полягає в тому, що за допомогою цінностей та норм, зразків поведінки, контролю, системи покарань та заохочень, що лежать в основі релігії, здійснюється керування індивідуальною та груповою поведінкою людей та власне самим соціальним інститутом релігії. Наші респонденти, зокрема, часто вказували на те, що релігія, наприклад, утримує від поганих вчинків (58 % по масиву, 3,637 – середнє).

Виконання релігією функції інтеграції-дезінтеграції повинно (в першій своїй «частині») сприяти стабілізації суспільства, гармонізації відносин між людьми тощо. Однією з умов більш успішної реалізації цієї функції на макросоціальному рівні є наявність в суспільстві однієї впливової релігії або кількох таких, що не є антагоністичними. Зрозуміло, що за протилежних умов буде актуалізуватися дезінтеграційна складова цієї функції. Більше половини опитаних по масиву в цілому (56 %) вважає в цьому контексті, що релігія формує більш толерантне ставлення до людей, хоча в той же час, на їхню думку, реальною об'єднуючою силою в суспільстві вона ще не стала.

Завдяки існуванню культуротрансляючої функції релігія сприяє розвитку певних складових культури (наприклад, писемності, деяких видів мистецтва), забезпечує збереження та розвиток цінностей власне релігійної культури, здійснює трансляцію культурних цінностей від покоління до покоління. У тому, що релігія сприяє особистісному розвитку, залученню до культурних цінностей впевнені 49 % опитаних (середнє – 3,442).

Більш низькі оцінки в цілому по масиву опитаних отримали різні складові світоглядної та комунікативної функцій релігії. Світоглядна функція релігії, як відомо, реалізується завдяки наявності в ній певного типу поглядів

на людину, суспільство та природу. Абсолюти, які «задаються» нам фактично будь-якою релігійною системою, допомагають осмислювати світ, забезпечують цілеполягання та надають сенсу людському життю. Реалізація комунікативної функції змінює як процес повсякденного спілкування вірян у соціумі як такому, так і в межах власне релігійного життя – з «однодумцями» та з Богом, святими тощо. У той же час слід зазначити, що оцінки виконання релігією цих функцій суттєво пов'язані з рівнем та характером релігійної та конфесійної приналежності респондентів. Порівняно низькі оцінки в цілому по масиву обумовлені ставленням до цього питання насамперед тих, хто, за самооцінками, були віднесені до групи, що «не сповідають певне вірування»; тих, хто самоідентифікувався як «невіруюча людина» або «атеїст». Зрозуміло, що віряни в цілому, незалежно від конкретної конфесійної приналежності, давали більш високі оцінки, що також справедливо й відносно даних, отриманих нами в західному регіоні (табл. 1.10.6). Щодо міжконфесійних відмінностей, то звертають на себе увагу найвищі оцінки опитаних-протестантів. Ця група є нечисленною (27 респондентів), але вражає однастайність думок її представників: тут середні значення по всіх питаннях наближаються до максимально можливих (4,296–4,741), й практично відсутні відповіді «не згоден» та «абсолютно не згоден» (табл. 1.10.7).

Таблиця 1.10.6

Роль релігії в сучасному суспільстві за оцінками респондентів

(середні, інтервал від 1 – абсолютно не згоден до 5 – абсолютно згоден)

Релігія в сучасному суспільстві...	У цілому по масиву	Ті, що сповідають певне релігійне вчення	Ті, що займаються духовними практиками	Ті, що не сповідають	Схід	Центр	Південь	Захід
Сприяє налагодженню відносин з іншими	3,211	3,498	3,176	2,821	3,066	3,116	3,096	3,565

людьми								
Допомагає зрозуміти та відчутти сенс життя	3,410	3,835	3,245	2,898	3,209	3,288	3,224	3,917
Дає відчуття впевненості у майбутньому	3,171	3,548	3,078	2,689	2,965	3,100	2,949	3,670
Дає можливість відчутти приналежність до певної спільноти однодумців	3,229	3,455	3,179	2,929	3,195	3,163	3,050	3,484
Формує більш толерантне ставлення до людей	3,598	3,906	3,458	3,233	3,453	3,531	3,461	3,950
Дає втіху, надію в складних життєвих ситуаціях	3,840	4,156	3,664	3,480	3,755	3,722	3,660	4,204
Є об'єднувальною силою в суспільстві	3,236	3,527	3,113	2,879	3,067	3,147	3,083	3,649
Допомагає поліпшити відносини в сім'ї, з родичами	3,284	3,689	3,176	2,764	3,047	3,129	3,059	3,895
Утримує від поганих вчинків	3,637	3,952	3,528	3,240	3,478	3,517	3,524	4,024
Сприяє особистісному розвитку, залученню до культурних цінностей	3,442	3,750	3,358	3,048	3,286	3,391	3,286	3,804

Таблиця 1.10.7

Роль релігії в сучасному суспільстві за оцінками респондентів

(залежно від конфесійної приналежності)

(середні; інтервал від 1 – абсолютно не згоден до 5 – абсолютно згоден)

Релігія в сучасному суспільстві...	У цілому по масиву	Ті, що не сповідають жодного релігійного вчення	Православні	Католики (греко-католики)	Протестанти	Іудеї	Мусульмани	Буддисти	Інші
Сприяє налагодженню відносин з іншими людьми	3,211	2,821	3,257	3,739	4,370	3,474	3,615	3,625	3,280
Допомагає	3,410	2,898	3,506	4,043	4,484	4,053	4,154	3,444	3,500

зрозуміти та відчувати сенс життя									
Дає відчуття впевненості у майбутньому	3,171	2,689	3,245	3,695	4,462	3,526	3,769	3,778	3,304
Дає можливість відчувати приналежність до певної спільноти однодумців	3,229	2,929	3,240	3,510	4,296	3,947	3,769	4,000	3,269
Формує більш толерантне ставлення до людей	3,598	3,233	3,697	4,028	4,667	3,947	3,538	3,778	3,516
Дає вітиху, надію в складних життєвих ситуаціях	3,840	3,480	3,952	4,242	4,741	4,316	4,000	3,889	3,753
Є об'єднувальною силою в суспільстві	3,236	2,879	3,300	3,814	4,308	3,579	3,615	3,333	3,253
Допомагає поліпшити відносини в сім'ї, з родичами	3,284	2,764	3,369	4,047	4,407	3,421	3,923	3,333	3,237
Утримує від поганих вчинків	3,637	3,240	3,747	4,047	4,444	3,947	3,692	3,667	3,731
Сприяє особистісному розвитку, залученню до культурних цінностей	3,442	3,048	3,541	3,873	4,333	3,632	4,077	3,667	3,334

Аналізуючи дані щодо зв'язків між релігійною ідентичністю й іншими соціальними ідентичностями, в тому числі – громадянською, ми встановили низку суттєвих, на наш погляд, особливостей. Так, загальний рівень етнічної, громадянської, регіональної, локальної ідентичності в цілому дещо вищий у групі тих, що сповідають певне релігійне вчення. У той же час рівень радянської ідентичності тут виявився найнижчим: якщо середнє по всьому масиву 2,076, то в означеній групі – лише 1,881. Особливу позицію щодо своєї радянської, європейської та всесвітньої ідентифікації висловила група тих респондентів, які, не сповідуючи певного релігійного вчення, займаються духовними практиками: незважаючи на певну несумісність вказаних ідентичностей, ця частина опитаних більшою мірою ніж інші, почувається європейцями, громадянами світу й усвідомлює свою приналежність до Радянського Союзу (табл. 1.10.8).

Таблиця 1.10.8

Самооцінка окремих видів соціальної ідентичності
(середні; інтервал від 1 – не відчуваєте до 5 – відчуваєте повною мірою)

ЧИ ВІДЧУВАЄТЕ ВИ СЕБЕ	По масиву у цілому	Ті, що сповідають певне релігійне вчення	Ті, що займаються духовними практиками	Ті, що не сповідають
Представником своєї національності (етнічної групи)	4,049	4,164	4,002	3,904
Громадянином України	4,345	4,426	4,263	4,267
Представником свого регіону (Слобожанщини, Донеччини, Криму, Закарпаття тощо)	4,181	4,227	4,158	4,134
Мешканцем свого рідного міста, села, селища	4,440	4,458	4,436	4,418
Радянською людиною	2,076	1,881	2,455	2,155
Європейцем	2,920	2,929	3,093	2,812
Громадянином світу	3,525	3,574	3,594	3,425

У групах з уточненим ступенем релігійної ідентичності (серед віруючих, невіруючих, атеїстів) самооцінки представлених в анкеті видів ідентичності теж часом суттєво відрізняються. Цікаво також, що по деяких позиціях (це стосується, наприклад, національної, громадянської, локальної ідентичностей) оцінки тих, хто не зміг на момент опитування визначитися зі своїми релігійними позиціями, більш близькі до оцінок віруючих у цілому (табл. 1.10.9).

Таблиця 1.10.9

Самооцінка окремих видів соціальної ідентичності
(середні; інтервал від 1 – не відчуваєте до 5 – відчуваєте повною мірою)

ЧИ ВИ ВІДЧУВАЄТЕ СЕБЕ	По масиву у цілому	Віруючі	Невіруючі	Атеїсти	Утруднились відповісти
Представником своєї національності (етнічної групи)	4,049	4,142	3,717	3,753	3,938
Громадянином України	4,345	4,425	4,104	3,987	4,266
Представником свого регіону (Слобожанщини, Донеччини, Криму, Закарпаття тощо)	4,181	4,252	3,983	4,057	4,082
Мешканцем свого рідного місця, села, селища	4,440	4,507	4,244	4,272	4,349
Радянською людиною	2,076	2,007	2,517	2,045	2,150
Європейцем	2,920	2,925	2,894	3,076	2,904
Громадянином світу	3,525	3,590	3,394	3,386	3,412

Як вже зазначалося, ми маємо інформацію й щодо життєвих позицій представників тих релігій і релігійних конфесій, що є нечисленними в Україні. Розглядаючи їхні оцінки та самі ці групи як *особливий випадок*, схарактеризуємо кілька важливих відмінностей щодо оцінок представників цих груп. Так, вже згадувана група респондентів-протестантів дала найвищі по масиву оцінки своєї європейської ідентичності. Найнижчі оцінки радянська ідентичність отримала в цій групі, а також серед іудеїв і греко-католиків, оскільки середні значення в цих групах щодо радянської ідентичності нижчі 2 балів, можна сказати, що цей вид особистісної ідентичності фактично не сумісний із згаданими віросповіданнями. У той же час у системі ідентичностей тих респондентів, що сповідують іудаїзм, домінуючою виявилася етнічна ідентичність. Буддисти (найменша за чисельністю група) найчастіше декларували як свою основну – *всесвітню ідентичність*, а інші види ідентичностей виявилися в цій групі значно менш актуалізованими, ніж у представників інших релігій та по масиву опитаних у цілому (табл. 1.10.10).

Таблиця 1.10.10

Самооцінка окремих видів соціальної ідентичності

(залежно від конфесійної приналежності)

(середні; інтервал від 1 – не відчуваєте до 5 – відчуваєте повною мірою)

ЧИ ВИ ВІДЧУВАЄТЕ СЕБЕ	По масиву у цілому	Православні	греко-католики (в тому числі, католики)	Протестанти	Іудеї	Мусульмани	Буддисти	Інші
Представником своєї національності (етнічної групи)	4,049	4,091	4,348	4,185	4,526	3,923	3,222	4,110
Громадянином України	4,345	4,402	4,592	4,296	3,579	3,308	2,444	4,359
Представником свого регіону (Слобожанщини, Донеччини, Криму, Закарпаття тощо)	4,181	4,239	4,211	4,269	3,737	3,538	2,778	4,130
Мешканцем свого рідного міста, села, селища	4,440	4,481	4,593	4,296	4,368	4,154	3,556	4,367
Радянською людиною	2,076	2,131	1,425	1,815	1,579	2,846	1,889	1,933
Європейцем	2,920	2,901	3,014	3,259	3,684	2,846	2,556	3,163
Громадянином світу	3,525	3,554	3,659	3,889	3,947	3,308	4,111	3,598

Як представлені в релігійному просторі групи студентської молоді, що відрізняються різним ступенем усвідомлення своєї приналежності до української держави, її символів, культури тощо? Для відповіді на це питання ми порівняли позиції (виражені в таблицях середніми), які відображені у відповідях респондентів на альтернативні варіанти щодо цієї приналежності та зацікавленості долею країни й української держави. Як свідчать дані, наведені в таблиці 1.10.11, представники тих груп, що сповідають певне

релігійне вчення та віруючі в цілому демонструють більш високий рівень емоційно-ціннісної та діяльнісної включеності в життя української держави. Це стосується практично всіх проявів громадянської ідентичності студентства, зазначених в інструментарії нашого дослідження. Можна припустити, що це пов'язане насамперед із тим, що більшість релігій свідомо формує у своїх прихильників позитивне та шанобливе ставлення до країни, держави, влади, «малої Батьківщини» тощо. Це, наприклад, відображене в такому документі як «Основи соціальної концепції Православної Церкви»; у спільних молитвах, що звучать в усіх православних храмах, завжди присутнє прохання до Бога про збереження миру та благополуччя як в країні, так і в рідному «граді».

Таблиця 1.10.11

Прояви громадянської ідентичності
(по групах за рівнем релігійної самоідентифікації)

(середні; інтервал від 7 – позитивна оцінка до 1 – негативна оцінка)

	По масиву в цілому	Ті, що сповідають певне релігійне вчення	Ті, що займаються духовними практиками	Ті, що не сповідають	Віруючі	Невіруючі	Атеїсти	Утруднились відповіді
Я пишаюсь тим, що я громадянин України – Мені соромно, що я громадянин України	4,975	5,139	4,752	4,843	5,126	4,590	4,573	4,753
Я сприймаю Україну як свою Батьківщину – Україна для мене – чужа країна	5,670	5,814	5,422	5,584	5,823	5,135	5,191	5,508
Я прагну працювати на благо України – Не вважаю за необхідне щось робити для цієї країни	5,005	5,141	4,955	4,826	5,166	4,726	4,595	4,735
Я пов'язую з Україною свою долю та майбутнє – Мрію будь-що вирватися з цієї країни	4,741	4,908	4,657	4,542	4,906	4,461	4,335	4,453
Я глибоко шаную державні	5,306	5,522	5,117	5,091	5,518	4,576	4,671	5,075

символи України – Символіка України викликає у мене негативні почуття								
Я готовий захищати Україну у випадку загрози її суверенітету та цілісності – Суверенітет та цілісність України не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати	4,859	5,025	4,768	4,665	5,018	4,520	4,519	4,607

Що стосується міжконфесійних відмінностей, то загалом ми не знайшли жодного прояву домінування ворожого ставлення до України по виділених групах. Зазначимо лише, що позиції респондентів-мусульман, буддистів і почасти іудеїв лежать у межах лояльного ставлення, християни ж демонструють достатньо високий рівень громадянськості, особливо це стосується проявів громадянської ідентичності в групі греко-католиків (табл. 1.10.12).

Таблиця 1.10.12

Прояви громадянської ідентичності
(по групах за конфесійною самоідентифікацією)
(середні; інтервал від 1 до 7)

	По масиву в цілому	Православні	Католики (в тому числі греко-католики)	Протестанти	Іудеї	Мусульмани	Буддисти	Інші
Я пишаюсь тим, що я громадянин України – Мені соромно, що я громадянин України	4,975	5,000	5,739	5,296	4,526	3,917	3,333	5,138
Я сприймаю Україну як свою Батьківщину – Україна для мене – чужа країна	5,670	5,747	6,071	6,000	4,526	4,167	3,333	5,864
Я прагну працювати на благо України – Не вважаю за необхідне щось робити для цієї	5,005	5,034	5,441	5,593	4,263	4,000	3,778	5,239

країни								
Я пов'язую з Україною свою долю та майбутнє – Мрію будь-що вирватися з цієї країни	4,741	4,764	5,332	5,111	4,053	4,583	3,556	4,864
Я глибоко шаную державні символи України – Символіка України викликає у мене негативні почуття	5,306	5,416	5,919	5,500	4,105	3,167	3,667	5,295
Я готовий захищати Україну у випадку загрози її суверенітету та цілісності – Суверенітет та цілісність України не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати	4,859	4,889	5,464	5,346	4,263	3,750	3,111	5,068

Із загальним рівнем релігійності та конфесійною самоідентичністю значною мірою пов'язані, на наш погляд, і регіональні відмінності в проявах громадянської ідентичності: найвищий її рівень притаманний, за самооцінками респондентів, насамперед тим, хто проживає в західному, а також у центральному регіонах (табл. 1.10.13).

Таблиця 1.10.13

**Прояви громадянської ідентичності
(в залежності від регіону проживання)**

(середні; інтервал від 7 – позитивна оцінка до 1 – негативна оцінка)

	По масиву в цілому	Схід	Центр	Південь	Захід
Я пишаюсь тим, що я громадянин України – Мені соромно, що я громадянин України	4,975	4,345	5,373	4,802	5,517
Я сприймаю Україну як свою Батьківщину – Україна для мене – чужа країна	5,670	5,212	5,965	5,602	6,005
Я прагну працювати на благо України – Не вважаю за необхідне щось робити для цієї країни	5,005	4,591	5,282	4,958	5,289
Я пов'язую з Україною свою долю та майбутнє – Мрію будь-що вирватися з цієї	4,741	4,300	4,949	4,648	5,158

країни					
Я глибоко шаную державні символи України – Символіка України викликає у мене негативні почуття	5,306	4,777	5,601	5,190	5,767
Я готовий захищати Україну у випадку загрози її суверенітету та цілісності – Суверенітет та цілісність України не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати	4,859	4,319	5,184	4,795	5,263

Підсумовуючи результати здійсненого аналізу отриманої інформації щодо особливостей релігійної ідентичності сучасного українського студентства, зазначимо наступне. Як свідчать результати дослідження, студентство належить до соціальних груп із достатньо високим рівнем релігійної самоідентичності (65 % опитаних по масиву в цілому вважають себе віруючими). Серед віруючих переважна більшість ідентифікує себе з Православ'ям (85 % від тих, хто відповів), в західному регіоні ще однією впливовою групою є греко-католики.

Студентство в цілому (незалежно від релігійної самоідентифікації та конфесійної приналежності) позитивно оцінює роль релігії в сучасному українському суспільстві як на рівні міжособистісних відносин, так і для окремої особистості, акцентуючи увагу насамперед на таких її функціях, як компенсаторна, регулятивна, комунікативна. У той же час релігійні поведінкові практики молодих людей характеризуються певною непослідовністю та суперечливістю. Якщо ті, хто вважає себе віруючими, недостатньо сумлінно виконують вимоги відносно щоденної духовної роботи над собою, відвідування богослужінь, дотримання постів тощо та інших релігійних приписів, то представники сучасного студентства, які заперечують свою внутрішню залученість до релігійного життя, час від часу, наприклад, відвідують храми та богослужіння.

Релігійна ідентичність має тісний зв'язок із громадянською ідентичністю. Це знаходить свій прояв, зокрема, в тому, що ті респонденти, які певною мірою залучені до релігійного життя, демонструють більш високий рівень сформованості таких видів соціальної ідентичності, як власне громадянська, локальна, регіональна. Ті учасники дослідження, які

сповідають певне релігійне вчення та вважають себе віруючими людьми, відчують більш позитивне емоційне ставлення до України та української держави, декларують більшу готовність захищати та відстоювати її інтереси.

Література:

1. Аникеев Е. Н. Диалог цивилизаций : Восток – Запад / Е. Н. Аникеев, А. В. Семушкин // Вопросы философии. – 1998. – № 2 ; Кессиди Ф. Х. Глобализация и культурная идентичность / Ф. Х. Кессиди // Вопросы философии. – 2003. – № 1 ; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон – Полис. – 1994. – № 1 та ін.
2. Гордилов В. Влада. Культура. Індивід. / В. Гордилов // Соціальна психологія. – 2004. – № 5 ; Ніколаєвська А. М. Релігія в системі морального виховання особистості в сучасній Україні / А. М. Ніколаєвська // Українська освіта у світовому часопросторі : Матеріали Другого Міжнародного конгресу (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.) – Кн. 1. – К. : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2007 ; Пірен М. Утвердження духовних цінностей громадянського суспільства і релігійна соціалізація особистості / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2005. – № 6 ; Рублюк О. Перспективи реформування державно-церковних відносин / О. Рублюк // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1 ; Суятінова Л. О. Вплив релігії на процес соціалізації особистості / Л. О. Суятінова // Соціальна психологія. – 2006. – № 1 та ін.
3. Резанова Л. Релігійні ідентифікації та практики / Л. Резанова , О. Севекіна // Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А. Ручки. – К. : Ін-т соціол. НАНУ, 2000. – С. 290-314.
4. Николаевская А. М. Религия и мораль в современном украинском обществе : проблемы взаимодействия и актуальные направления анализа / А. М. Николаевская // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. У 2-х т. Т. 2 – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2006. – С. 24-30.

5. Релігія та цінності українців – К. : Київський міжнародний інститут соціології, Центр «Соціальні індикатори», 2009. – 96 с.

РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ПРАКТИКИ УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

2.1. Ціннісна обумовленість громадянської ідентифікації сучасного українського студентства

Людмила Сокурянська

В умовах суспільства, що трансформується, суттєво змінюються самооцінки та ставлення особистості до себе як до соціального суб'єкта, який включений у різні осередки соціального організму, що призводить до значних змін у процесах (само)ідентифікації сучасної людини. Науковий, у тому числі соціологічний, аналіз цих змін є, як підкреслювалось вище, надзвичайно актуальним. Це обумовлюється тим, що у часи, коли відбувається трансформація суспільного устрою, актуалізується потреба особистості у (само)ідентифікації, самовизначенні себе у сукупності соціальних зв'язків.

Ми вже писали про те, що зміст та спрямованість (само)ідентифікації перш за все детермінуються соціальними відносинами, що панують у тому чи іншому суспільстві, рівнем їхньої стабільності, а також інтегрованістю суб'єктів цих відносин, наявністю або відсутністю прийнятної для більшості з них системи цінностей.

Політична та економічна нестабільність, притаманна сучасному українському суспільству, як і багатьом іншим пострадянським країнам, світова економічна криза, наслідком якої стають, у тому числі, феномени низхідної соціальної мобільності, суттєво ускладнюють процеси (само)ідентифікації людини, в тому числі та, можливо, перш за все молодії. За цих умов простір ідентичностей окремої особистості формується, на думку деяких російських дослідників, за такими напрямками: «1) подолання інерційності суб'єктивних характеристик соціально-структурних процесів, їхньої підвладності впливу багаторічних ідеологічних стереотипів; 2) відмова від уніфікації форм ідентичності; 3) перехід до більш самостійного

суб'єктивного судження; 4) високий динамізм оціночних суджень, пов'язаних безпосередньо з динамічністю ситуації в цілому; 5) мультиплікація цих суджень, яка визначається як чинниками соціально-статусних позицій індивіда, його соціальною та конфесійною приналежністю, так і новою системою соціальної ієрархії, що формується» [1, с. 12-13].

Звичайно, перелік цих напрямків, до речі запропонований російськими колегами ще в середині 1990-х років, сьогодні може бути і є значно більш різноманітним. Проте всі ці напрямки засновуються на тому, що трансформація соціально-економічних умов життя посткомуністичних суспільств призводить до якісних змін соціальних ідентичностей, що знаходять своє відображення у реальних позиціях індивідів та груп у соціальній структурі [див. про це докладно: 2-11] та ін.

Зазначимо, що певні (іноді значні) труднощі щодо (само)ідентифікації на особистісному чи груповому рівні виникають не лише з приводу соціально-класового самовизначення, а й у зв'язку з такими соціальними ідентичностями, як громадянська, національно-етнічна, регіональна, європейська, глобальна тощо. Акцентуючи увагу саме на цих видах ідентичності, в межах дослідження, результати якого знаходяться в центрі уваги цієї монографії, ми звернулися до аналізу чинників, що детермінують процеси (само)ідентифікації особистості в умовах суспільних змін. При цьому наша особлива увага була приділена питанням ціннісної обумовленості зазначених вище процесів. Звернувшись до аналізу саме аксіочинників формування тих чи інших видів соціальних ідентичностей сучасної молоді, зокрема студентства, ми виходили з того, що за умов соціокультурної трансформації, яку переживає наше суспільство, як і інші пострадянські країни, протягом останніх двадцяти років, ціннісні зрушення стають не тільки показниками, але й важливими каталізаторами реформування всіх сфер життєдіяльності соціуму (на чому наголошують як вітчизняні, так і західні соціологи [див., наприклад: 11-19]).

Акцентування на ціннісній проблематиці в контексті нашого дослідження обумовлено також тим, що аксіодинаміка, ціннісні уподобання різних груп нашого суспільства, конфлікт цінностей на міжгруповому та міжособистісному рівні багато в чому визначають проблеми консолідації українського соціуму.

Отже, наше звернення до аналізу ціннісних орієнтацій сучасного українського студентства обумовлено, з одного боку, пошуками чинників актуалізації його громадянської (само)ідентифікації, з іншого – прагненням до визначення факторної детермінації процесів консолідації українського соціуму, адже високий рівень сформованості громадянської ідентичності населення України є, на нашу думку, запорукою його інтеграції.

Перш ніж здійснити аналіз ціннісних преференцій сучасного студентства, їх ролі у формуванні громадянської ідентичності майбутніх фахівців, а також у консолідації українського суспільства, звернемось до короткого викладення теоретико-методологічних засад соціологічного дослідження цінностей та ціннісних орієнтацій особистості.

Цінності та ціннісні орієнтації як фокус соціологічного аналізу

Зростаючий інтерес соціальних досліджень до «таємничого світу цінностей» (Г. Ріккерт) обумовлений актуальною соціальною та науковою потребою пізнання чинників та механізмів тих змін, які відбуваються сьогодні в глобальному і локальному соціальному просторі. Бо фундаментальним і тому, як вважає Т. Заславська, «стратегічним об'єктом перетворень служать соціокультурні характеристики суспільства: структура домінуючих цінностей, ціннісних орієнтацій, мотивацій, норм і способів повсякденної діяльності. Найбільш обґрунтовано судити про те, чи рухається суспільство у напрямку прогресу або у бік деградації, можна за змінами в його культурних характеристиках» [20, с. 176-177].

Звернувшись до аналізу ціннісного дискурсу сучасної соціології, ми дійшли висновку, що багато сучасних науковців, продовжуючи веберівську традицію, трактують цінності як незалежні змінні, приписуючи

аксіологічним феноменам детермінуючу роль у соціальних змінах¹. Не абсолютизуючи ціннісну обумовленість трансформаційних процесів, ми все ж погоджуємося з тим, що саме ціннісний потенціал істотною мірою детермінує здатність тієї або іншої соціокультурної системи «творчо себе відтворювати, перетворюватися на предмет власної діяльності», або, навпаки, актуалізує її підвладність «потокам руйнівних небезпек, ентропій, дезорганізації, викликам історії» [21, р. 63]. У цьому контексті ми також солідарні з тими авторами, наприклад із Р. Будоном, який вважає, що «значення цінностей обумовлюється тим, яким саме процесом ми цікавимося. Воно (значення – Л. С.) є функцією структури процесу. Залежно від того, який випадок ми аналізуємо, цінності можуть бути «змінною», що заслуговує уваги, а можуть і не бути такою, вони можуть розглядатися і як первинні, і як вторинні, якщо тільки взагалі є можливість встановити їхній характер (первинний або вторинний)» [22, с. 221]. При цьому французький учений виходить з того, що взагалі «марно намагатися довести, що граничні, або сутнісні, причини змін слід шукати в якомусь окремому секторі реальності, – неважливо, про що йдеться – про ідеї, цінності або виробничі відносини» [22, с. 153].

Розділяючи цю позицію, ми тим не менш у межах соціологічного аналізу чинників громадянської ідентифікації українського студентства акцентували, в тому числі, на аксіологічних аспектах цього процесу. Ще раз підкреслимо, що ціннісний вимір досліджуваних нами феноменів є надзвичайно важливим у контексті аналізу проблем консолідації українського суспільства. Адже численні соціологічні дослідження свідчать про те, що ціннісну підставу мають як інтеграційні, так і дезінтеграційні процеси, що відбуваються в нашому соціумі. При цьому останні, на жаль, превалюють. Відсутність усталеної нормативно-ціннісної системи, яка могла б об'єднати більшість населення, не сприяє консолідації українського суспільства, провокує його диференціацію і поляризацію, перешкоджає формуванню громадянського суспільства в нашій країні, про що нижче

¹ Підхід до цінностей як до залежних змінних (перш за все від соціальних структур) представлений у багатьох роботах як марксистської, так і немарксистської орієнтації [див., наприклад: 21 та ін.].

йтиметься більш докладно. І все ж таки більш ніж 20 років незалежності актуалізували спільні інтереси, ціннісні орієнтації окремих індивідів і груп, що, у свою чергу, знайшло своє відображення в ідентифікаційних практиках громадян.

Отже, перш за все з'ясуємо теоретико-методологічні засади, виходячи з яких ми досліджували ціннісні преференції студентської молоді, а також зміст центральних для цього підрозділу понять – «цінність» та «ціннісні орієнтації».

Не вдаючись до докладного висвітлення ціннісного дискурсу соціології, оскільки цьому питанню присвячені численні публікації, перелік яких міг би зайняти не один десяток сторінок, зазначимо лише, що аналіз дефініцій поняття «цінність», представлених в роботах західних та вітчизняних соціологів, свідчить про досить істотні відмінності у визначенні його змісту і в з'ясуванні природи феноменів, які позначаються цим поняттям, що, в тому числі, зумовлюється методологічними позиціями дослідників.

Підкреслюючи цю обставину, британський учений Е. Андерсон пише, що під цінністю сьогодні розуміють: головне благо, до якого послідовно прагнуть протягом усього життя, кінцевий мотив усіх дій; якість (або її атрибут), що надає життю (яке є чи до якого прагнуть) достоїнство, доброту, зміст, завершеність; якість (чи її атрибут), що частково конструйована завдяки визначенню людини як істоти, що самооцінюється, самоінтерпретується і до певної міри самовідтворюється; основний критерій вибору – те, що є благом серед можливих напрямків діяльності; головний стандарт поведінки, на який всі рівняються; «об'єкт цінності», ставлення до якої обумовлено як якістю життя, так і характером особистості [23].

Дослідження цінностей пострадянського населення, здійснені українськими та російськими соціологами протягом останніх 10–15 років, свідчать про плюралізацію методологічних підходів до аксіологічної проблематики, що, поза сумнівом, відображає не тільки логіку розвитку соціологічної науки, у тому числі вітчизняної, але й ті ціннісні зміни, які

відбуваються як в українському та інших пострадянських суспільствах, так і у світі в цілому. Природно, це не могло не вплинути на зміст дефініцій поняття «цінність». Тенденція інтеграції різних напрямів соціологічного знання знайшла своє відображення і в зближенні позицій представників різних парадигм, що визначають постановку проблеми цінностей у соціології. Українські і російські соціологи, які в недалекому минулому сповідували (в усякому разі публічно) виключно марксистський підхід до ціннісної проблематики, стали активно використовувати положення західних (немарксистських) аксіологічних теорій. Так, наприклад, в основі моніторингових емпіричних досліджень базових цінностей різних груп російського населення, що проводилися в 1990-х рр.. колективом учених під керівництвом М. Лапіна [див.: 24, 25], лежать декілька різних парадигм, у тому числі соціологічні концепції Е. Дюркгейма і М. Вебера. Синтезуючи різні теоретико-методологічні концепти аксіологічних феноменів, М. Лапін доходить висновку, що цінності не є допоміжною «прибудовою» до економіки і політики. Із його точки зору, цінності – це «узагальнені уявлення людей про мету і норми своєї поведінки, що втілюють історичний досвід і концентровано виражають значення культури окремого етносу і всього людства. Це існуючі у свідомості кожної людини орієнтири, з якими індивіди і соціальні групи співвідносять свої дії. На основі цих орієнтирів складаються конкретні типи поведінки, в тому числі соціокультурні типи відносин до політичної і економічної трансформації» [24, с. 31].

Своє власне розуміння поняття «цінність» ми засновуємо на його дефініції, яка була сформульована американським соціологом К. Клакхоном. «Цінність, – пише він, – є експліцитна або імпліцитна концепція того, що бажано, яка є характерною для індивіда або групи і здійснює вплив на вибір доступних способів, засобів і цілей дії» [26, р. 395].

Це визначення, як підкреслюють багато дослідників, дає ключ до розуміння природи цінностей, акцентуючи увагу одночасно на їхньому раціональному (когнітивному), емоційному (афектному) і волюнтативному (пов'язаному з «вибором») характері.

Серед західних соціологів найбільш близьку до К. Клакхона позицію щодо природи цінностей займав Т. Парсонс, який розумів цінності як «концептуалізації бажаного» [27, с. 28], як вищі принципи, завдяки яким забезпечується цілісність, згода як у малих соціальних групах, так і в суспільстві в цілому.

Серед дефініцій цінності, що поширені в сучасній західній соціології, найчастіше зустрічаються визначення цього поняття, в яких цінностями називаються як усвідомлені, так і неусвідомлені уявлення про бажане, що виявляються в ситуації вибору. Такої думки дотримується, наприклад, Н. Смелзер. Він підкреслює, що «цінності – це загальноприйняті переконання стосовно цілей, до яких людина має прагнути» [28, с. 90]. При цьому дослідник наполягає на тому, що саме цінності є основою моральних принципів людини, обґрунтовуючи «норми або очікування та стандарти, що реалізуються в процесі взаємодії між людьми» [28, с. 51].

Отже, виходячи з інтерпретації цінностей К. Клакхоном, ми визначаємо їх як *концепції життєвих переваг особистості (або соціальної групи), що відображають її здатність осмислення навколишньої реальності, оцінного ставлення до неї, а також її емоційний (афективний) стан, волютивні інтенції і виступають головними мотиваторами індивідуальної (чи групової) поведінки і діяльності.*

Що стосується поняття «ціннісні орієнтації», то нагадаємо, що воно увійшло до соціологічної науки тільки в 20-ті роки XX сторіччя завдяки У. Томасу і Ф. Знанецькому, які під ціннісними орієнтаціями особистості розуміли соціальні установки, що регулюють її поведінку. Т. Парсонс, широко використовуючи у своєму теоретичному арсеналі поняття «ціннісні орієнтації», диференціював їх таким чином. По-перше, він виділив ціннісні орієнтації, що регулюють вирішення альтернатив дії: орієнтації афективні та афективно-нейтральні (емоційне або байдуже ставлення до об'єкта); по-друге, орієнтації специфічні і дифузні (прагнення до певної обмеженої мети або до декількох змішаних цілей); по-третє, універсальні і партикулярні орієнтації (застосування загальних або унікальних критеріїв оцінки об'єкта);

по-четверте, орієнтації на приписані характеристики (скажімо, статус) і орієнтації на досягнення мети (очікування дій, пов'язаних з досягнутою метою, ролями і статусами); нарешті, по-п'яте, колективістські ціннісні орієнтації – прагнення до досягнення переважно колективних цілей. Наше звернення до типології цінностей, запропонованої Т. Парсонсом, обумовлено тим, що на неї ми, в тому числі, спиралися при аналізі ціннісної диференціації пострадянського студентства [27].

У вітчизняній соціології першими дослідниками ціннісних орієнтацій по праву можна назвати таких учених, як А. Здравомислов, В. Ядов, В. Ольшанський. Велике значення для розвитку теоретичного і емпіричного аналізу ціннісних орієнтацій мають роботи Л. Ази, В. Бакірова, В. Водзинської, Є. Головахи, Р. Головних, М. Лапіна, Ю. Левади, Н. Наумової, В. Піддубного, А. Ручки, А. Тельнова, В. Хмелька та ін.

У роботах цих та багатьох інших соціологів акцентується на тому, що ціннісні орієнтації – це завжди процес і результат «відбиття» цінностей як соціальних (інтерсуб'єктивних) феноменів у свідомості особистості або групи.

У контексті нашого дослідження ми спираємося на визначення поняття «ціннісні орієнтації», сформульоване В. Бакіровим. Під ціннісними орієнтаціями він розуміє «системно пов'язані ціннісні уявлення, що реально детермінують вчинки і дії людини, виявляються і знаходять себе в практичній поведінці, визначаючи якісну своєрідність життєдіяльності особистості, її спосіб життя» [29, с. 118].

Здійснений нами аналіз дефініцій понять «цінність» і «ціннісні орієнтації» дозволив дійти висновку, що перше з них («цінність») більшою мірою належить до категоріального апарату філософії і соціології, друге («ціннісні орієнтації») – соціології і соціальної психології. Оскільки між соціологією та соціальною психологією досить важко провести «демаркаційну лінію», ціннісні орієнтації більшою мірою є власне соціологічним поняттям, відповідні йому феномени можна вимірювати, а отже, саме вони перш за все підлягають вивченню в соціологічній науці.

Соціолог досліджує не стільки цінності, які, як уявляється, є переважно філософськими (світоглядними) концептами, скільки ціннісні орієнтації як процес і результат інтеріоризації особистістю (групою) цих концептів. Акцентуючи на дослідженні ціннісних орієнтацій сучасної студентської молоді, ми намагаємось з'ясувати, які саме аксіофеномени превалюють у свідомості майбутніх фахівців, обумовлюючи їхні повсякденні практики. Це вимагало нашого звернення до типологічного аналізу ціннісних орієнтацій особистості.

При цьому ми, природно, враховували досвід аксіологічної типології, сконцентрований у численних теоретичних і емпіричних дослідженнях західних і вітчизняних соціологів.

Типологізація цінностей та ціннісних орієнтацій детермінується не тільки метою, завданнями, проблематикою конкретного дослідження, але й тим, як розуміє ці феномени (цінності та ціннісні орієнтації) той або інший дослідник, який зміст він вкладає в ці категорії.

Однією з найпоширеніших та узагальнюючих типологій цінностей є їх розділення на цінності-цілі та цінності-засоби. Фундамент цієї типології був закладений етичною концепцією німецького вченого М. Шелера, який по праву вважається одним із засновників аксіології [30].

У рамках власне соціологічного аналізу цінностей їх розділення на цінності-цілі та цінності-засоби зробив М. Рокич, який поділяв людські цінності на термінальні (для нього це головні орієнтири поведінки особистості, її мета і ідеали) і інструментальні (засоби досягнення поставленої мети і реалізації ідеалів). Термінальні цінності М. Рокич, у свою чергу, розділив на особистісні і соціальні, а інструментальні – на цінності моралі і цінності компетентності.

У своїх теоретичних побудовах ми, в тому числі, враховували досвід розробки типології цінностей та ціннісних орієнтацій вітчизняними соціологами. Серед них типологія, запропонована Е. Вишневським. Наша увага до робіт цього науковця пояснюється тим, що вони належать до тих небагатьох публікацій, в яких артикулюється проблема громадянських

цінностей та ціннісних орієнтацій. При цьому автор підкреслює, що останні ґрунтуються на визнанні рівності між людьми і виявляють себе, головним чином, в умовах домінування принципів демократії, в умовах громадянського суспільства, яке, зауважимо, в Україні поки що не отримує помітного розвитку. Підкреслимо, що до громадянських цінностей Е. Вишневський відносить такі, як визнання прав і свобод людини, пошана до закону, ідея соціальної гармонії і т. д.

До цього переліку, на наш погляд, необхідно додати такі громадянські цінності, як прагнення принести користь людям; участь у громадському житті, у вирішенні суспільних проблем.

Названі нами цінності належать до аксіофеноменів особистості (вони були включені до інструментарію нашого дослідження, зокрема до питання про орієнтації на інструментальні цінності). На нашу думку, можна говорити й про суспільні громадянські цінності, тобто цінності суспільства в цілому. До таких цінностей ми, зокрема, відносимо сформовану громадянську ідентичність населення тієї чи іншої країни. При цьому ми виходимо зі значущості громадянської ідентичності окремих громадян для консолідації будь-якого, в тому числі українського, суспільства.

Важко переоцінити роль громадянської ідентичності у процесах консолідації сучасного українського суспільства з притаманним йому протистоянням громадян на політичному, економічному, конфесійному, моральному тощо ґрунтах.

У цьому контексті підкреслимо, що в умовах пострадянського суспільства одним з найважливіших критеріїв типологізації цінностей стає такий, як їх роль у функціонуванні і розвитку кризового соціуму. Виходячи з цієї, так би мовити, функціональної¹ підстави типології цінностей, їх можна розділити на такі, що інтегрують, і такі, що диференціюють суспільство. При цьому підкреслимо, що на етапі кардинальних змін соціокультурної системи функціональна роль конкретних цінностей може змінитися з точністю до навпаки: деякі інтегруючі цінності можуть стати диференціюючими,

¹ У соціологічній літературі зазвичай виокремлюють такі функції цінностей, як інтегративна, регулятивна, ідентифікаційна, функція стандартів (критеріїв) вибору із існуючих альтернатив (Т. Парсонс) та інші.

останні – об'єднуючими. Нижче ми спробуємо показати це, аналізуючи проблеми пошуку ідеї, яка змогла б консолідувати народ України.

Мета і завдання нашого дослідження зумовили звернення до ще однієї типології цінностей, а саме: до типології, побудованої на соціокультурній підставі, тобто відповідно до «цивілізаційного критерію». Згідно такому підходу, звичайно виділяють традиціоналістські цінності, тобто цінності, що сформувалися в надрах традиційного суспільства, і сучасні цінності, що виникли в суспільствах типу *modernity*. Постмодерне суспільство, що зароджується в умовах третьої «хвилі» цивілізації (назвемо її, за О. Тоффлером, інформаційною), провокує становлення нового типу цінностей – постмодерністських.

Культурна генетика цінностей та ціннісних орієнтацій є, на наш погляд, неймовірно важливою при вивченні як їх динамічних, так і консервативних характеристик. Як ми вже підкреслювали раніше, вона дозволяє зрозуміти, які елементи етоса конкретного соціуму (наприклад, сучасного українського суспільства) або соціальної спільноти (наприклад, студентської молоді) орієнтовані на відтворювання норм, мети життя і засобів їх досягнення, що давно склалися, тобто належать до традиціоналістських цінностей; які аксіофеномени відносяться до модерністських цінностей (орієнтації на інновації у досягненні раціональної мети, «цінності досягнення»); що можна схарактеризувати як ознаки постмодерністських ціннісних орієнтацій (прагнення до самореалізації, якості життя, політичної участі тощо). Досліджуючи громадянську ідентичність студентської молоді, ми, в тому числі, намагались з'ясувати не тільки рівень її прояву, але й те, чи є вона цінністю для студентства, а також до якої саме групи цінностей (традиціоналістської, модерністської чи постмодерністської) належить громадянська ідентичність.

Щоб отримати відповіді на ці питання, а також визначити спрямованість динаміки ціннісних орієнтацій українського студентства першого десятиліття XXI сторіччя, ми звернулися до результатів теоретичних та емпіричних досліджень, здійснених відомим американським

соціологом професором Мічиганського університету Р. Інглехартом [див. 31-38]. Протягом більш ніж 40 років він вивчає трансформацію цінностей у різних країнах світу. Останні дослідження були проведені більш ніж в сорока країнах, що представляють 70 % населення Землі, у тому числі в посткомуністичних державах, зокрема в Росії, Білорусі та Україні.

Наша увага до робіт Р. Інглехарта викликана, по-перше, тим, що він акцентує на аналізі взаємозв'язку культурних (перш за все ціннісних) змін з соціально-економічними і політичними трансформаціями і, по-друге, його дослідженням переходу від матеріалістичних до постматеріалістичних (і більш широко – до постмодерністських) цінностей. В основу цієї типології Р. Інглехарт поклав відому ієрархію потреб А. Маслоу, розуміючи під матеріалістичними цінностями орієнтації на матеріальне благополуччя, економічне зростання, боротьбу зі зростанням цін, забезпечення порядку в державі, боротьбу із злочинністю і т. д. До постматеріалістичних (постмодерністських) цінностей були віднесені орієнтації на свободу слова, самореалізацію, участь в управлінні соціальними процесами, гуманізацію міжособистісних відносин, приналежність до групи, якість життя тощо.

Р. Інглехарт не робить однозначного висновку про те, що розповсюдження постматеріалістичних цінностей може гарантувати демократичні зміни, в тому числі становлення громадянського суспільства, формування громадянських якостей, зокрема громадянської ідентичності, бо цінності, як він вважає, є тільки одним, хай і вельми важливим, чинником, що впливає на соціальні процеси. Учений вважає, що експансія постматеріалістичних (постмодерністських) цінностей не може відбуватися швидко, що це явище тісно пов'язано із зміною поколінь і обумовлено поступовою зміною мотивації, підвищенням матеріального добробуту і зростанням освітнього рівня людей.

Завдяки своїм емпіричним дослідженням Р. Інглехарт доходить цікавих теоретичних висновків. Основні положення його теорії зводяться до такого: економічна безпека, створена розвинутими індустріальними суспільствами, кардинально змінює ціннісні орієнтації мас. Це, у свою чергу, призводить до

того, що їхній (мас) колишній акцент на економічну безпеку поступається місцем універсальним, хоча часто і латентним, потребам в оцінці, приналежності¹, реалізації індивідуального інтелектуального потенціалу тощо. Не дивлячись на те, що люди все ще цінують економічну і фізичну безпеку, вони все більше підкреслюють свою потребу в свободі, самовираженні, поліпшенні якості життя.

З огляду на поширені в сучасному академічному та соціальному дискурсі думки про абсолютне домінування економічних чинників у трансформації сучасних суспільств, актуалізується висновок Р. Інглехарта про неповноцінність моделей соціального розвитку, які ігнорують культурні чинники. При цьому він перш за все має на увазі теорію економічного детермінізму. Р. Інглехарт вважає, що теоретична модель, яка враховує як культурні, так і економічні чинники, володіє набагато більшою актуальністю і пояснює більш широкий спектр зміни різних показників, ніж модель, що спирається лише на економіку [34].

Погоджуючись із цією думкою американського ученого, у своєму дослідженні ми акцентували на культурних, зокрема аксіочинниках, намагаючись спрогнозувати як короткочасні, так і довготривалі зміни цінностей. Ми виявили, що теорія Р. Інглехарта дає таку можливість. Нагадаємо, що, пояснюючи варіативність матеріалістичних / постматеріалістичних цінностей як нелінійний процес, американський дослідник висуває дві гіпотези: *гіпотезу дефіциту* (або гіпотезу ціннісної значущості того, чого не вистачає), згідно з якою індивідуальні пріоритети відображають соціально-економічні особливості певного соціального середовища; та *гіпотезу соціалізації* (або *гіпотезу соціалізаційного лагу*), відповідно до якої основні цінності особистості відображають умови, що превалюють протягом так званих формативних років² (тобто років, які передують дорослому життю). При цьому періоди

¹ У межах нашого дослідження, виходячи з цієї тези Р. Інглехарта, ми намагалися з'ясувати, чи є відчуття приналежності до співтовариства громадян певної держави, громадянська ідентичність, у її розумінні, представленому нами вище, ознакою постматеріалізації (постмодернізації) ціннісної свідомості сучасного студентства.

² Саме з цієї гіпотези виходить В. Л. Арбеніна, пояснюючи відмінності у рівні громадянської ідентичності українських студентів середини та кінця першого десятиріччя XXI століття (див. розділ 1.2).

економічного добробуту ведуть до зростання постматеріалізму, а періоди дефіциту – до матеріалізму. В особливо складні періоди економічної кризи цей вплив може бути навіть більш значущим, ніж ефект зміни поколінь, що ми, зокрема, спостерігаємо в сучасному українському суспільстві і в інших країнах пострадянського простору. Соціальна практика та соціологічні дослідження, в тому числі здійснені нами, переконують у правильності висновків Р. Інглехарта про те, що кумулятивний ефект зміни поколінь не можна проектувати на невеликі відрізки часу. Проте трансформація цінностей, що фіксується в наших дослідженнях, може розглядатися в тому числі як результат зміни поколінь. Однак відносна нетривалість аналізованого нами періоду вимагає врахування не тільки довготермінових, але і короткотермінових чинників ціннісних змін, зокрема кризових явищ в економічній та політичній сферах життєдіяльності українського суспільства і всіх наслідків цих феноменів. Правда, в наших умовах дія останніх чинників може виявитися значно більш довготривалою, ніж зміна поколінь, що відкине Україну на периферію глобальних процесів ціннісних змін.

Чому постматеріалізація (постмодернізація) ціннісної свідомості сучасної людини уявляється американському досліднику таким важливим чинником розвитку суспільства? Що перш за все відрізняє постматеріалістичну особу від матеріалістично орієнтованої людини? Відповідаючи на ці питання, Р. Інглехарт пише: «Відмінність матеріалістичного і постматеріалістичного підходів, що кореняться в різних умовах життя, що змінилися в результаті великомасштабних історичних змін, виступає сьогодні головною віссю поляризації західного суспільства, відображаючи відмінність між двома абсолютно несхожими світоглядами» [32, р. 66].

«Постматеріалісти», як доводить Р. Інглехарт і його колеги, не тільки мають більш високий рівень освіти, але й відрізняються більшою цілеспрямованістю, виявляють більш високу політичну активність, аніж «матеріалісти». Тому їх вплив на процеси, що відбуваються в суспільстві, швидше за все, буде більш значущим, аніж вплив матеріалістів. І ще одне,

дуже важливе з погляду наших дослідницьких завдань, спостереження-висновок Р. Інглехарта. Він вважає, що «від постматеріалістів слід чекати більшої готовності до сприйняття культурних перетворень» [32, р. 101].

Підтвердження цього припущення американського соціолога ми знайшли в ході вивчення динаміки ціннісних орієнтацій сучасного українського студентства, аналізуючи різні типологічні групи, виділені нами за цивілізаційним (соціокультурним) критерієм (традиціоналісти, модерністи і постмодерністи).

Недивлячись на те, що останніми роками патерналістські і навіть антиринкові настрої в молодіжному середовищі стають дещо більш вираженими [39, с. 193-194], порівняльний аналіз ціннісних преференцій молодих українців і представників старших поколінь свідчить про яскраво виражену матеріалістичність останніх і тенденції формування постматеріалістичних ціннісних орієнтацій у молоді [див., напр.: 40, с. 26-27].

Найсерйознішим гальмом розвитку постматеріалістичних (постмодерністських) цінностей у свідомості українців виступає, як вже підкреслювалося, такий економічний чинник, як інфляція, що так часто дестабілізує економіку і фінанси України.

Проте у пострадянських суспільств, як і у будь-якого суспільства, є один дуже важливий засіб розвитку постматеріалізму – це підвищення рівня освіченості населення, у тому числі і перш за все молодого покоління. Важливо, щоб українська держава та наше суспільство скористалось цим каналом актуалізації постматеріалістичних цінностей своїх громадян, опікуючись не тільки кількісними показниками освіченості населення, але й якістю освіти, яку воно отримує.

У цілому приймаючи концепцію Р. Інглехарта, ми спробували дещо уточнити його типологію (диференціацію цінностей на матеріалістичні і постматеріалістичні), наповнивши кожен з виділених ним типів більш конкретним змістом, що буде представлено нижче.

Завершуючи наш короткий аналіз теоретико-методологічних засад соціологічного дослідження ціннісних орієнтацій української студентської молоді, зазначимо, що ціннісний вимір соціуму в цілому, окремої соціальної групи (у нашому випадку студентства) та, головне, особистості відповідає внутрішній логіці сучасного етапу розвитку соціологічної науки, зокрема все більшій артикулірованості гуманістичного напрямку як у світовій, так і у вітчизняній соціології. Плюралізація підходів до вивчення ціннісної динаміки на мікро- та макросоціологічному рівні дозволяє, на нашу думку, більш повно і глибоко представити багатоманітні чинники і механізми цієї динаміки, її спрямованість і результати.

Кризовий соціум (на жаль, ця характеристика повною мірою відноситься і до українського суспільства) робить все більш помітним тісний кореляційний зв'язок між змінами в ціннісних орієнтаціях людей і тими трансформаціями, які відбуваються в онтологічних структурах суспільного життя, зокрема в ідентифікаційних практиках тих чи тих соціальних груп та окремих індивідів.

Динамізм ціннісної свідомості українського студентства початку XXI сторіччя крізь призму його громадянської ідентичності

Виходячи з теоретико-методологічних засад дослідження ціннісної свідомості сучасної особистості, звернемося до даних наших досліджень, здійснених протягом 2000–2009 рр., та проаналізуємо динаміку та плюралізм ціннісних орієнтацій сучасних українських студентів, а також їх взаємозв'язок із громадянською ідентифікацією майбутніх фахівців.

Перш за все підкреслимо, що однією з гіпотез нашого дослідження була гіпотеза про подальший розвиток модернізації та постмодернізації цінностей і ціннісних орієнтацій студентської молоді. Говорячи про «подальший розвиток», ми маємо на увазі зафіксовану нами в середині першого десятиліття 2000-х років (в межах досліджень 2000–2001 та 2005–2007 рр.) тенденцією актуалізації модерністських та постмодерністських ціннісних феноменів студентства. В чому ж проявлялась ця тенденція? Перш

ніж відповісти на це питання, зазначимо, що Р. Інглехарт і багато інших соціологів, порівнюючи традиціоналістські, модерністські й постмодерністські цінності, насамперед підкреслюють розходження в їхньому «ставленні» до соціальної мобільності. Якщо традиціоналістські цінності з їхнім акцентом на традиції, спадковий статус, зобов'язання перед громадою, підкріплені релігійними нормами, «засуджують» соціальні переміщення, то цінності модерну, представляючи нові світовідношення, що базуються на все більш світських соціальних нормах і фокусуються на досягненні (службовому зростанні, професійній і громадській кар'єрі, досягненні матеріального добробуту тощо), індивідуалізмі, інноваціях, провокують людину на соціальну мобільність, роблять її суб'єктом соціоструктурних змін, а, отже до певної міри проблематизують процеси її соціальної ідентифікації.

Зрушення до постмодернізації цінностей, що спостерігаються сьогодні як у глобальній, так і в локальній перспективі, як підкреслювалось вище, символізують, за Р. Інглехартом, перехід від матеріалістичних до постматеріалістичних цінностей – самовираження, самореалізації, якості життя тощо. Останні у сполученні з такою цінністю, як толерантність, терпимість, у тому числі до невизначеності (що, як уявляється, дуже важливо в умовах суспільства ризику), з потребами у спілкуванні, визнанні, в інтелектуальному та естетичному задоволенні, у свободі самовираження, у політичній участі тощо, становлять, на думку Р. Інглехарта, ядро процесу постмодернізації ціннісної свідомості сучасної молоді [див., наприклад: 37, р. 46]. Інтеріоризація цих цінностей і потреб особистістю визначає її більшу готовність до прийняття соціокультурних змін, до відмови від звичних моделей, у тому числі ідентифікаційних, і створення нових і, головне, актуалізує життєву стратегію самореалізації, що, у свою чергу, виступає умовою й одночасно показником формування соціальної суб'єктності сучасної людини. Саме тому, виходячи із соціокультурного критерію типологізації цінностей, як найважливішу цінність, що свідчить про постмодернізацію ціннісної свідомості, ми виділили орієнтацію на

самореалізацію особистості. Досліджуючи цей феномен, ми використали різні методи аналізу емпіричної інформації, зокрема методи інтелектуального аналізу даних¹.

Отже, звернемось до аналізу результатів здійснених нами досліджень та з'ясуємо, чи відбувається подальше поширення модернізаційних та постмодернізаційних тенденцій у розвитку ціннісної свідомості майбутніх фахівців, як позначаються на цьому процесі кризові явища в українській та світовій економіці, чи відбивається це на процесах громадянської ідентифікації студентської молоді. Перш за все проаналізуємо дані щодо динаміки термінальних (за типологією Шелера–Рокича) цінностей українського студентства, апелюючи до матеріалів досліджень 2000–2001 рр., 2005–2007 рр. та 2008–2009 рр. (див. табл. 2.1.1).

Таблиця 2.1.1

Динаміка орієнтацій українських студентів на термінальні цінності
(середні (S), std. відхилення (C) та ранги (R), за даними опитувань 2001, 2006 та 2009 рр.)

Ціннісні орієнтації	2001 N = 1972			2006 N = 3057			2009 N = 3058		
	S	C	R	S	C	R	S	C	R
Цікава, творча робота	3,37	0,683	11	3,28	0,729	11	3,44	0,612	12
Матеріальний добробут	3,54	0,601	6-7	3,51	0,617	6	3,52	0,549	7
Гарні відносини з оточуючими людьми	3,59	0,586	5	3,64	0,570	3	3,60	0,540	3
Користь, принесена суспільству	2,82	0,791	16	3,03	0,3759	15	3,36	0,589	14
Участь у громадському житті, у вирішенні проблем, що стоять перед суспільством	2,37	0,813	18	2,47	0,827	17	2,095	0,767	17
Освіченість, знання	3,48	0,604	8	3,47	0,632	8	3,47	0,542	10
Особистий спокій, відсутність хвилювань, неприємностей	3,16	0,825	13-14	3,27	0,795	12	3,49	0,605	9
Сімейне благополуччя	3,74	0,529	2	3,79	0,469	2	3,80	0,442	2

¹ Під інтелектуальним аналізом даних (ІАД) звичайно розуміють певні механізми аналізу, що перетворюють дані емпіричного соціологічного дослідження у високорівневі інформаційні об'єкти, більш придатні для аналізу, ніж вихідна інформація. Умовно ці методи аналізу можна поділити на дві частини – методи візуалізації даних та моделювання. Одна зі специфічних особливостей ІАД у контексті соціології полягає в тому, що інтелектуальний аналіз даних дозволяє знаходити не лише статистичні закономірності, тобто закономірності «в середньому», але й моделі (закономірності), які описують, пояснюють та прогнозують явища, які зустрічаються досить рідко. Методологію ІАД, яка не залежить від певної предметної області та може застосовуватися до рішення широкого спектру завдань у різноманітних наукових та практичних сферах, дозволили розробити дослідження в галузі штучного інтелекту [див. про ІАД докладніше 41-46].

Здоров'я	3,76	0,512	1	3,82	0,471	1	3,83	0,421	1
Повноцінний відпочинок, цікаві розваги	3,41	0,666	9	3,25	0,722	13	3,38	0,609	13
Високе службове і суспільне становище	3,16	0,784	13-14	3,00	0,823	16	3,25	0,676	16
Література і мистецтво	2,78	0,832	17	2,32	0,879	18	2,70	0,853	18
Екологічна безпека	3,12	0,805	15	3,06	0,840	14	3,29	0,703	15
Взаємопорозуміння з батьками, старшим поколінням	3,34	0,700	12	3,37	0,685	9	3,50	0,605	8
Особиста свобода, незалежність у судженнях і діях	3,62	0,562	4	3,49	0,648	7	3,55	0,552	5-6
Можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів	3,54	0,592	6-7	3,52	0,604	5	3,55	0,540	5-6
Економічна незалежність	3,65	0,565	3	3,55	0,624	4	3,57	0,548	4
Побутовий комфорт	3,40	0,720	10	3,33	0,697	10	3,46	0,575	11

Аналізуючи динаміку орієнтацій українського студентства на термінальні цінності, перш за все звернемо увагу на трійку цінностей-лідерів. Що стосується цінностей, що незмінно, від дослідження до дослідження посідають перше та друге рангові місця (здоров'я та сім'я), то їх напруженість зростає. На наш погляд, у першому випадку це може бути пов'язано, з одного боку, з погіршенням здоров'я сучасної української молоді, про що свідчать як результати соціологічних досліджень, так і офіційна медична статистика, з іншого – з більш глибоким усвідомленням його значущості для успішної життєдіяльності. До речі, останнє припущення знайшло своє підтвердження в ході проведення фокусованих групових інтерв'ю, здійснених нами серед студентів ВНЗ Харкова та Луцька¹.

Підвищення значущості такої цінності, як сім'я, також обумовлюється щонайменше двома причинами. Перша з них – це усвідомлення сучасною людиною, в тому числі молоддю, що сьогодні можна довіряти, а, отже, почувати себе у відносній безпеці тільки серед найближчих тобі людей – членів твоєї родини. Друга причина – це суттєві ускладнення (як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру), що виникають у молоді, яка прагне створити сім'ю. Маються на увазі проблеми пошуку шлюбного

¹ Протягом 2008-2009 рр. було проведено 4 фокусованих групових інтерв'ю з харківськими та волинськими студентами. Їх лейтмотивом була проблема ціннісних зрушень у студентському середовищі.

партнера, з одного боку, матеріальні труднощі, з іншого. Це призводить до того, що сім'я, незважаючи на найвищі оцінки її значущості, все більшою мірою стає, так би мовити, «відстроченою» цінністю. У межах фокусованих групових інтерв'ю, про які йшлося вище, «відстроченість» створення сім'ї знайшла ще декілька пояснень. Серед них прагнення до професійної кар'єри, яке притаманне не тільки і не стільки чоловікам, скільки жінкам (сім'я може стати на заваді у цього прагнення), та бажання *«насолодитися свободою якомога довше»*, на що перш за все вказують молоді чоловіки.

Що стосується економічної незалежності, яка, на наш погляд, презентує постмодерністський ціннісний дискурс і яка, за даними дослідження 2000–2001 рр., посідала третє місце в ієрархії термінальних цінностей українського студентства (див. табл. 2.1.1), то результати досліджень 2005–2007 рр. та 2008–2009 рр. засвідчили певне (правда, досить незначне) зниження її значущості для майбутніх фахівців. Із третього місця економічна незалежність переміщується на четверте (за даними обох досліджень), поступившись такій цінності, як «гарні стосунки з оточуючими людьми» (3 рангове місце: $S = 3,64$ в опитуванні 2006 р. та $S = 3,60$ у 2009 р.).

На наш погляд, більш висока позиція в ієрархії ціннісних орієнтацій наших респондентів такої гуманістичної цінності, як «гарні стосунки з оточуючими людьми», може пояснюватися тим, що студентська молодь відчуває певний дефіцит таких стосунків, що потребує більш детального аналізу, зокрема у контексті проблем формування сприятливого морально-психологічного клімату у вузівському середовищі. Говорячи про це, ми виходимо із матеріалів здійснених нами фокусованих групових інтерв'ю, згідно з якими існують групи студентів, що відчують певний дискомфорт у спілкуванні з викладачами та адміністрацією ВНЗ, а іноді і з товаришами по студентській лаві. Не випадково, як буде показано нижче, сучасні студенти перш за все орієнтуються на таку інструментальну цінність, як «добродота, доброзичливість, готовність допомогти людям» (60 % опитаних, 1 рангове місце в ієрархії інструментальних цінностей (якостей особистості)).

Повертаючись до аналізу значущості для сучасного українського студентства такої цінності, як «економічна незалежність», підкреслимо, що майбутні фахівці цінують її вище, ніж матеріальне благополуччя. Щодо останньої цінності, то деяке підвищення значущості матеріального благополуччя (у порівнянні даних опитувань 2006 р. та 2009 р.) підтверджує висновки Р. Інглехарта про повернення до матеріалістичних цінностей у часи економічної кризи, яка породжує такі негативні наслідки, як інфляція, безробіття тощо. А отже, світова економічна криза, яка не обминула й Україну, спричинила певне посилення «матеріалістичності» ціннісного дискурсу студентства.

А тепер звернемося до пояснень динаміки значущості такої цінності, як особистісна свобода. Найбільш напруженою вона була для студентів початку першого десятиліття XXI сторіччя ($S = 3,62$; 4 рангове місце), найменш – для студентів, яких ми опитували у 2006 році ($S = 3,49$; 7 рангове місце). За даними дослідження, що аналізуються у цій монографії, значущість свободи для майбутніх фахівців знов підвищилась ($S = 3,55$; 5-6 рангове місце). На наш погляд, пояснень такої динаміки може бути декілька. По-перше, як свідчать отримані нами дані (див. табл. 2.1.1), переважна більшість перелічених в інструментарії дослідження цінностей підвищили свою напруженість. Виняток становлять лише такі цінності, як «гарні стосунки з оточуючими людьми» (за даними опитування 2009 р., значущість цієї цінності для студентської молоді дещо знизилась, хоча рангове місце, про що вже йшлося, підвищилось) та «освіченість», напруженість якої практично не змінюється, проте рангове місце, як свідчать матеріали дослідження 2008–2009 рр., з 8 знизилось до 10.

Нашу особливу увагу привернуло підвищення значущості таких цінностей, як «користь, принесена суспільству», «участь у громадському житті» (див. табл. 2.1.1). Як бачимо, підвищилась напруженість не лише «приватних», але й соціальних, зокрема громадянських, цінностей, що, на наш погляд, свідчить про деяке зростання, так би мовити, громадянського забарвлення ціннісної свідомості майбутніх фахівців.

Підвищення напруженості абсолютної більшості перелічених у нашому інструментарії цінностей, якщо виходити із концепції Р. Інглехарта [див., наприклад, 37], може обумовлюватися ціннісною значущістю того, чого не вистачає. Отже, можна припустити, що сучасна студентська молодь відчуває нестачу здоров'я, добрих стосунків з оточуючими людьми, взаємопорозуміння зі старшим поколінням, душевного спокою тощо. У той же час зниження напруженості деяких цінностей може бути пов'язане, з одного боку, з їх зреалізованістю, з іншого – з більшою значущістю для майбутніх фахівців матеріальних цінностей, що, як зазначалось вище, обумовлюється економічною кризою, яку переживає наше суспільство, і знов-таки «вписується» у концептуальні положення Р. Інглехарта.

Проаналізуємо динаміку орієнтації українських студентів на інструментальні цінності (якості особистості) (див. табл. 2.1.2) та самооцінки їхнього розвитку (див. табл. 2.1.3). І в цьому випадку звертає на себе увагу тенденція зниження рівня орієнтацій українського студентства майже на всі перелічені в нашій анкеті інструментальні цінності, в тому числі на таку якість, як «прагнення до самореалізації, особистих досягнень», що також можна пояснити зазначеною вище причиною. В умовах економічної кризи, яка, поряд з іншим, надзвичайно загострила проблему молодіжного безробіття, людина перш за все прагне мати роботу (хай навіть не за фахом), щоб задовольнити свої вітальні потреби. Це призводить до того, що самореалізація для певної частини вихованців вищої школи стає дещо «відстроченою» цінністю.

Винятком із зазначеної вище тенденції є досить суттєве підвищення рівня орієнтації українського студентства на таку якість (інструментальну цінність), як «доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям». На наш погляд, це свідчить про те, що сучасні студенти гостро відчувають нестачу таких якостей у нашому суспільстві в цілому та, можливо, у їхньому найближчому оточенні. У боротьбі за виживання, яку веде більшість населення нашої країни, ці гуманістичні якості особистості не актуалізуються, поступаючись підприємливості, прагматизму, ощадливості.

Щодо самооцінок розвитку інструментальних цінностей, то ми зафіксували тенденцію, протилежну ситуації з орієнтаціями на ці цінності студентів, яких ми опитали у 2006 р. та 2009 р. Порівнюючи ці самооцінки з аналогічними даними, отриманими в 2001 р., ми зафіксували значне зростання всіх із них. Цим, на наш погляд, може пояснюватися зниження рівня орієнтації на інструментальні цінності. Знову ж таки, згідно з гіпотезою Р. Інглехарта про ціннісну значущість того, чого не вистачає, респонденти, опитані протягом останнього дослідження, відчують значно менший дефіцит перелічених в інструментарії якостей а, отже, менше орієнтуються на них.

Таблиця. 2.1.2

Динаміка орієнтацій українських студентів на якості, необхідні сучасній людині (у % до опитаних у 2001, 2006 та 2009 рр. та рангах (R))

Особистісні якості	2001 N = 1972		2006 N = 3057		2009 N = 3058	
	%	R	%	R	%	R
Рішучість, готовність до ризику, підприємливість	79	1	60	2	55	3
Невибагливість, скромність, помірність у потребах	13	23-24	13	22	15	22
Доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям	53	8	49	9	60	1-2
Творчий підхід до справи, здатність впроваджувати щось нестандартне, нове	63	3	53	5	46	9-11
Незалежність самостійність у судженнях і діях, здатність «йти проти течії»	49	11	51	7-8	45	12
Здатність бути лідером, вести за собою інших людей	51	10	45	10	36	15-16
Відповідальність	54	7	58	3	54	4-5
Сумлінність, ретельність, дисциплінованість	44	13-14	32	16	25	14
Чесність, порядність, принциповість	57	6	52	6	53	6
Готовність поступитися своїм добробутом заради громадського обов'язку, суспільних інтересів	8	25-26	6	25	9	25
Життєрадісність, почуття гумору	59	5	51	7-8	49	7
Почуття власної гідності	41	15	37	13-14	36	15-16
Впевненість у собі	64	2	62	1	60	1-2
Освіченість, професіоналізм	61	4	57	4	54	4-5
Висока загальна культура, ерудиція	36	17	24	19	21	19
Непримиренність до недоліків у собі й інших	8	25-26	4	26	4	26
Самодисципліна, самоорганізованість	30	18	31	17	26	17

Працьовитість, уміння напружено працювати	44	13-14	37	13-14	47	8
Терпимість до поглядів і думок інших	25	19	17	21	19	20
Наполегливість у досягненні мети	45	12	43	11	39	13
Уміння доводити до кінця почату справу	39	16	42	12	46	9-11
Ініціативність	22	20-21	22	20	18	21
Критичний склад розуму	13	23-24	11	24	10	24
Прагнення до самореалізації, особистих досягнень	22	20-21	27	18	23	18
Комунікабельність, здатність легко встановлювати контакти з оточенням	52	9	41	13	46	9-11
Прагматизм, ощадливість	20	22	12	23	11	23

Таблиця 2.1.3

Динаміка самооцінок студентами розвитку якостей, необхідних сучасній людині (середні (S), std. відхилення (C) та ранги (R), за даними опитувань 2001, 2006 та 2009 рр.)

Особистісні якості	2001 N = 1972			2006 N = 3057			2009 N = 3058		
	S	C	R	S	C	R	S	C	R
Рішучість, готовність до ризику, підприємливість	2,88	0,722	17-18	3,02	0,752	19	3,24	0,710	17
Невибагливість, скромність, помірність у потребах	2,63	0,818	23-25	2,68	0,864	24	2,92	0,816	24
Доброта, доброзичливість, готовність допомогти людям	3,16	0,638	5-6	3,28	0,669	6-7	3,43	0,579	5
Творчий підхід до справи, здатність впроваджувати щось нестандартне, нове	2,88	0,789	17-18	3,01	0,801	20	3,21	0,725	19
Незалежність самостійність у судженнях і діях, здатність «йти проти течії»	2,87	0,814	19-20	3,25	0,695	9	3,36	0,615	10
Здатність бути лідером, вести за собою інших людей	2,65	0,866	22	2,83	0,892	23	3,11	0,791	22-23
Відповідальність	3,29	0,675	3	3,43	0,668	2	3,47	0,598	3
Сумлінність, ретельність, дисциплінованість	3,16	0,679	5-6	3,13	0,740	13	3,29	0,649	13
Чесність, порядність, принциповість	3,27	0,626	4	3,38	0,656	4	3,44	0,586	4

Готовність поступитися своїм благополуччям заради громадського обов'язку, суспільних інтересів	2,12	0,833	26	2,19	0,861	26	2,63	0,909	26
Життєрадісність, почуття гумору	3,31	0,671	2	3,39	0,681	3	3,48	0,585	2
Почуття власної гідності	3,39	0,620	1	3,50	0,624	1	3,52	0,585	1
Впевненість у собі	3,09	0,719	8-9	3,22	0,707	10-11	3,39	0,643	9
Освіченість, професіоналізм	2,96	0,587	14	3,07	0,658	14	3,25	0,605	16
Висока загальна культура, ерудиція	3,00	0,601	12-13	3,03	0,668	17-18	3,16	0,625	20
Непримиренність до недоліків у собі й інших	2,63	0,825	23-25	2,56	0,883	25	2,76	0,891	25
Самодисципліна, самоорганізованість	2,87	0,735	19-20	3,04	0,772	15-16	3,26	0,653	14-15
Працьовитість, уміння напружено працювати	3,00	0,739	12-13	3,16	0,752	12	3,32	0,636	12
Терпимість до поглядів і думок інших	2,94	0,731	15	3,03	0,745	17-18	3,26	0,652	14-15
Наполегливість у досягненні мети	3,09	0,685	8-9	3,28	0,680	6-7	3,41	0,601	6-7
Уміння доводити до кінця почату справу	3,02	0,703	11	3,22	0,722	10-11	3,33	0,683	11
Ініціативність	2,89	0,714	16	3,04	0,760	15-16	3,22	0,687	18
Критичний склад розуму	2,83	0,797	21	2,93	0,803	22	3,11	0,744	22-23
Прагнення до самореалізації, особистих досягнень	3,08	0,701	10	3,31	0,690	5	3,41	0,621	6-7
Комунікабельність, здатність легко встановлювати контакти з оточуючими	3,14	0,749	7	3,27	0,726	8	3,40	0,660	8
Прагматизм, ощадливість	2,63	0,840	23-25	2,95	0,749	21	3,13	0,691	21

А тепер з'ясуємо, чи є взаємозв'язок між тим чи іншим рівнем громадянської ідентифікації сучасного українського студентства та його орієнтаціями на певні термінальні та інструментальні цінності. Отже, спробуємо відповісти на питання щодо ціннісних засад громадянської ідентифікації майбутніх фахівців.

Перш за все проаналізуємо зв'язок громадянської ідентичності студентів з їх орієнтаціями на термінальні цінності. Як свідчать отримані нами дані, студентам, які повною мірою відчують себе громадянами своєї країни, притаманний більш високий рівень орієнтацій на такі соціальні і гуманістичні цінності, як «гарні стосунки з оточуючими людьми» (більше 65 % респондентів цієї групи вважають такі стосунки надзвичайно цінними для себе; серед тих, хто не відчуває себе громадянином України, такої думки додержується 50 % опитаних, серед тих, хто скоріше не відчуває, – 38 %), «можливість приноси ти користь людям» (відповідно, майже 40 %, 27 % і 22 %), «участь у громадському житті, у вирішенні суспільних проблем» (відповідно, 18 %, 11 % і 7 %), «взаєморозуміння з батьками, старшим поколінням» (відповідно, 57 %, 43 % і 32 %), «цікава, творча робота» (відповідно, 57 %, 51 %, 50 %). Водночас на такі приватні цінності, як «особистісна свобода, незалежність у судженнях та діях», «повноцінний відпочинок, цікаві розваги», «можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів», «побутовий комфорт», більш орієнтовані респонденти, які не відчувають себе громадянами України (відповідно, 64 %, 53 %, 63 %, 59 %).

Те ж саме можна сказати і про такі цінності, як «матеріальне благополуччя» (серед тих, хто не відчуває себе громадянином України, його надзвичайно цінують 66 % опитаних, серед тих, хто в повній мірі відчуває себе громадянином України, – 51 %) та «економічна незалежність» (відповідно, 68 % і 55 %).

На нашу думку, такий стан речей обумовлюється тим, що орієнтації на цінності особистісної свободи, незалежності, в тому числі економічної, самореалізації тощо, які перш за все презентують індивідуалістичну вісь ціннісної свідомості, не можуть тісно корелювати з прагненням індивіду відчувати себе частиною тієї чи іншої «ми-групи». Тобто для тих, хто перелічені вище цінності маніфестує як сенс життя, будь-яка соціальна ідентичність є стримувальним фактором їх реалізації.

Отже, кореляційний аналіз довів дещо більшу значущість термінальних цінностей, які можна віднести до традиціоналістського аксіодискурсу, для тих респондентів, які повною мірою відчують себе громадянами України. Аналогічні результати були отримані нами і при аналізі взаємозв'язку між рівнем громадянської ідентичності та орієнтаціями студентів на інструментальні цінності (якості особистості). А ось кореляційний аналіз між рівнем громадянської ідентичності майбутніх фахівців та їх самооцінками розвитку перелічених у нашому інструментарії якостей (інструментальних цінностей) довів протилежне. Це стало однією з причин нашого звернення до більш поглибленого вивчення ціннісної диференціації сучасного українського студентства, а саме – до кластерного аналізу¹, побудованого на орієнтаціях студентів на термінальні цінності та їх самооцінках розвитку особистісних якостей (інструментальних цінностей).

Це дозволило нам здійснити більш докладний аналіз специфіки ціннісної плюралізації та диференціації сучасного українського студентства, а також взаємозв'язку між ціннісними орієнтаціями та громадянською ідентичністю студентів, зокрема з'ясувати, як широко представлені в ціннісній свідомості студентської молоді традиціоналістські, модерністські та постмодерністські аксіофеномени, як впливають ціннісні преференції майбутніх фахівців на їх громадянську ідентифікацію тощо.

Отже, звернемось до результатів кластерного аналізу. Перш за все зазначимо, що за результатами дослідження 2008–2009 рр. ми одержали 5 кластерів, які диференціюють сучасне українське студентство за ціннісними орієнтаціями.

При цьому групи (кластери), що презентують модерністський ціннісний дискурс, були актуалізовані за віссю «індивідуалізм-колективізм», постмодерністські кластери – за віссю «прагматизм-ідеалізм» (див. рис. 2.1.1).

¹ Різноманітні процедури кластерного аналізу як одного із традиційних методів інтелектуального аналізу даних є методами реалізації емпіричної типологізації (у нашому випадку цінностей студентства), що дозволяють здійснити диференціацію досліджуваної сукупності на окремі групи (кластери). Найважливіше завдання кластерного аналізу – вибір ознак, що класифікують. Визначаючи їх, ми звернулися, як зазначалось, до орієнтацій респондентів на термінальні цінності та до даних про самооцінку студентами рівня розвитку особистісних якостей (інструментальних цінностей) (всього 44 цінності).

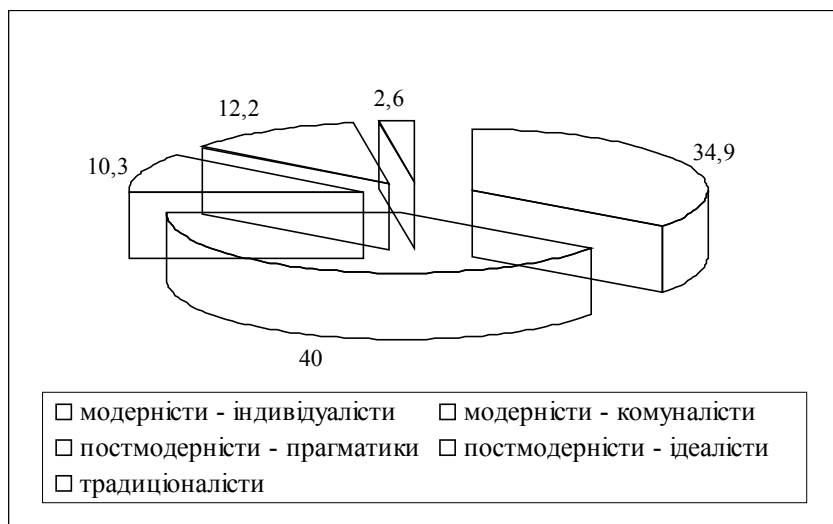

Рисунок 2.1.1. Кількісна характеристика виокремлених кластерів (у %)

До першого кластеру, який на підставі зазначених вище критеріїв одержав назву «модерністи – індивідуалісти», увійшли 34,9 % респондентів. Їм притаманні орієнтації на такі термінальні цінності, як «здоров'я» (S (середнє значення) = 3,78), «сім'я» (S = 3,75), «особистий спокій, відсутність неприємностей» (S = 3,50), «економічна незалежність» (S = 3,50), «матеріальний добробут» (S = 3,49), «гарні стосунки з оточуючими людьми» (S = 3,48), «особиста свобода, незалежність у судженнях та діях» (S = 3,46), «побутовий комфорт» (S = 3,38), «можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів» (S = 3,38). За самооцінками представників цього кластеру, їм перш за все притаманні «почуття власної гідності» (S = 3,36), «відповідальність, почуття обов'язку» (S = 3,32), «життєрадісність» (S = 3,27), «доброзичливість» (S = 3,21), «сумлінність, дисциплінованість» (S = 3,12), «наполегливість» (S = 3,14), «толерантність до поглядів і думок інших людей» (S = 3,09), «працьовитість» (S = 3,07).

Другий кластер був названий нами «модерністи – комуналісти» (40 % респондентів). Для тих, хто до нього увійшов, насамперед характерні орієнтації на «здоров'я» (S = 3,80), «сім'ю» (S = 3,80), «гарні відносини з оточуючими людьми» (S = 3,63), «особисту свободу» (S = 3,55), «порозуміння з батьками, старшим поколінням» (S = 3,53), «самореалізацію»

(S = 3,52), «економічну незалежність» (S = 3,50), «освіченість» (S = 3,48), «цікаву, творчу роботу» (S = 3,48), «матеріальний добробут» (S = 3,46). Щодо інструментальних цінностей представників цього кластера, то найбільш розвинутими (за самооцінками) є такі, як «почуття власної гідності» (S = 3,52), «життєрадісність» (S=3,50), «відповідальність, почуття обов'язку» (S = 3,47), «чесність» (S = 4,31), «товариськість, вміння легко встановлювати контакти з оточуючими» (S = 3,46), «прагнення до самореалізації» (S = 3,43).

Для респондентів, що утворили третій кластер (10,3 %) (ми позначили їх як «постмодерністи – прагматики»), характерні орієнтації на такі термінальні цінності, як «здоров'я» (S = 3,90), «сім'я» (S = 3,87), «економічна незалежність» (S = 3,84), «особиста свобода, незалежність у судженнях та діях» (S = 3,82), «можливість самореалізації» (S = 3,78), «матеріальний добробут» (S = 3,80), «побутовий комфорт» (S = 3,74), «повноцінний відпочинок, цікаві розваги» (S = 3,63). Самооцінки розвитку особистісних якостей (інструментальних цінностей) респондентів третього кластера виявились такими. Найбільш розвинутими у них є такі якості, як «наполегливість» (S = 3,82), «впевненість у собі» (S = 3,80), «прагнення до самореалізації» (S = 3,74), «почуття власної гідності» (S = 3,72), «незалежність, самостійність у судженнях та діях» (S = 3,71), «вміння доводити до кінця розпочату справу» (S = 3,71), «ініціативність» (S = 3,70), «здатність бути лідером» (S = 3,70), «товариськість» (S = 3,67), «готовність до ризику, підприємливість» (S = 3,54), «прагматизм» (S = 3,45).

Четвертий кластер – «постмодерністи-ідеалісти» (12,2 %). Його представники перш за все орієнтуються на такі термінальні цінності, як «здоров'я» (S = 3,88), «сім'я» (S = 3,87), «гарні стосунки з оточуючими людьми» (S = 3,86), «взаємопорозуміння з батьками, старшим поколінням» (S = 3,82), «можливість самореалізації» (S = 3,82), «освіченість, знання» (S = 3,80), «економічна незалежність» (S = 3,80), «побутовий комфорт» (S = 3,79). За самооцінками, представникам цього кластера більш за все притаманні такі якості (інструментальні цінності), як «чесність» (S = 3,84), «наполегливість у досягненні мети» (S = 3,83), «доброзичливість, готовність

допомогти людям» ($S = 3,82$), «почуття власної гідності» ($S = 3,80$), «прагнення до самореалізації» ($S = 3,80$), «впевненість у собі» ($S = 3,80$), «відповідальність, почуття обов'язку» ($S = 3,74$), «ініціативність» ($S = 3,72$), «вміння доводити до кінця почату справу» ($S = 3,70$), «прагматизм» ($S = 3,46$).

Нарешті, п'ятий кластер ми назвали «традиціоналісти» (2,6 %). Респондентам, що належать до цього кластеру, притаманні орієнтації та такі термінальні цінності: «сім'я» ($S = 3,44$), «можливість реалізації своїх здібностей» ($S = 3,42$), «можливість приносити користь людям» ($S = 3,34$), «матеріальний добробут» ($S = 3,33$), «здоров'я» ($S = 3,32$), «цікава, творча робота» ($S = 3,32$), «гарні стосунки з оточуючими людьми» ($S = 3,24$), «особиста свобода, незалежність у судженнях та діях» ($S = 3,22$). За самооцінками, «традиціоналістам» притаманні такі якості, «як життєрадісність» ($S = 3,00$), «доброзичливість, готовність допомагати людям» ($S = 2,91$), «готовність до ризику» ($S = 2,72$), «відповідальність, почуття обов'язку» ($S = 2,63$), «працьовитість» ($S = 2,62$), «чесність» ($S = 2,62$).

Порівнюючи результати кластерного аналізу, здійсненого нами за результатами досліджень 2000–2001, 2005–2007 та 2008–2009 років, ми дійшли таких висновків. Зафіксована нами завдяки дослідженню 2000–2001 рр. тенденція «модернізації» та «постмодернізації» ціннісної свідомості українського студентства у подальшому знайшла специфічний розвиток, про що засвідчили результати дослідження 2005–2007 рр. При цьому перш за все набула актуалізації тенденція «постмодернізації» цінностей майбутніх фахівців. Так, якщо за даними дослідження 2000–2001 рр., сукупна кількість респондентів, що увійшли до двох постмодерністських кластерів, становила 22 %, то через три роки «постмодерністів» було вже 32,2 %. Натомість кількість «модерністів» зменшилась з 56 % до 33,4 % (при цьому модерністських кластерів у масиві даних, отриманих в межах дослідження 2005–2007 рр., було виокремлено три)¹. А ось традиціоналістський дискурс у

¹ Окрім «модерністів-індивідуалістів» та «модерністів-колективістів», було виокремлено також групу «поміrkованих модерністів».

ціннісній свідомості українських студентів, опитаних у ході дослідження 2005–2007 рр., здобув певного поширення. За даними цього дослідження, «традиціоналістів» стало 33,4 % (за результатами дослідження 2000–2001 рр. їх було 22 %). Однією з причин цього було збільшення у вибірці дослідження 2005–2007 рр. кількості респондентів, які до вступу у ВНЗ мешкали у селі або невеличкому селищі, для яких більш характерні традиціоналістські цінності.

Що стосується дослідження, результати якого знаходяться в центрі уваги цієї монографії, то знов (як і за даними дослідження 2000–2001 рр.) модерністський ціннісний дискурс виявився найбільш розповсюдженим серед студентської молоді України. Нагадаємо, що сукупна кількість модерністських кластерів за останнім дослідженням склала 74,9 %. При цьому суттєве збільшення цього дискурсу відбулося як за рахунок «постмодерністів» (їх чисельність зменшилась майже на 10 % у порівнянні з даними дослідження 2005–2007 рр.), так і за рахунок «традиціоналістів», кількість яких зменшилась більш ніж на 30 %.

Чим же можна пояснити таке кардинальне зменшення групи студентів-«традиціоналістів»? Як свідчить соціальна практика та результати соціологічних досліджень, у тому числі тих, що аналізуються в цій монографії, сучасна молодь (і студентство тут не є виключенням) перш за все прагне досягти успіху (в особистому житті, професії, бізнесі тощо), актуалізуючи модерністський ціннісний дискурс (цінності досягнення). Докладно уявлення студентів про життєвий успіх та чинники, що сприяють його досягненню будуть представлені в одному з наступних підрозділів монографії. У цьому контексті лише зазначимо, що аналіз кореляції між такими ознаками, як «прагнення до успіху» та «місце проживання респондентів до вступу до ВНЗ», не зафіксував суттєвих розбіжностей у виявленні цього прагнення колишніми мешканцями села, селищ міського типу, маленьких містечок, великих міст та столиці. Причому вихідці з сільської місцевості, маленьких містечок та селищ міського типу більш активно декларували своє бажання досягти життєвого успіху, ніж

представники інших груп студентів, виокремлених за ознакою «місце проживання до вступу у ВНЗ». Як свідчать українські реалії, незважаючи на брак соціального, культурного та всіх інших, за П. Бурдьє, різновидів капіталу, колишні мешканці сіл та малих міст можуть-таки досягнути успіху (поглянемо хоча б на сучасний політичний Олімп нашої держави, де вихідці зі столиці чи великого міста є, скоріше, винятком).

Повернемось до результатів здійсненого нами кластерного аналізу, зокрема до даних щодо зниження кількості студентів, які належать до постмодерністських кластерів.

Одним із можливих пояснень зменшення «постмодернізму» сучасного українського студентства може бути, на нашу думку, макросоціальна ситуація, зокрема економічна криза, під час якої ми й здійснювали опитування наших респондентів. За Р. Інглехартом, як уже підкреслювалось, економічна криза, інфляція навіть у країнах з високим рівнем розвитку економіки призводять до посилення матеріалістичних цінностей, зменшуючи постматеріалізм та більш широко – постмодернізм населення цих країн.

Щоб більш докладно описати портрет «постмодерністів», «модерністів» та «традиціоналістів» серед сучасного студентства України, звернемось до аналізу об'єктивних та суб'єктивних характеристик виділених нами кластерів, у тому числі до аналізу рівня громадянської ідентичності представників цих кластерів.

Як з'ясувалось, найвищий рівень громадянської ідентичності притаманний представникам четвертого кластеру, тобто «постмодерністам-ідеалістам»: більше 73 % із них повною мірою відчують себе громадянами України. Далі за рівнем вираженості громадянської ідентичності йдуть: «модерністи-комуналісти» (майже 62 % із них повною мірою відчують себе громадянами України), «постмодерністи-прагматики» (відповідним чином відповіли близько 52 % представників цього кластеру), «модерністи-індивідуалісти» (близько 51 %). Найнижчий рівень громадянської ідентичності притаманний кластеру «традиціоналістів»: повною мірою відчують себе громадянами України тільки близько 29 % із них; сукупний

відсоток тих, хто не відчуває та скоріше не відчуває себе громадянином України, в цьому кластері становить 27 % (див. табл. 2.1.4).

Таблиця 2.1.4

Рівень громадянської ідентичності студентів, що належать до різних за ціннісною диференціацією кластерів (у %)

Відчувають себе громадянином України...	Кластери				
	«Модерністи-індивідуалісти»	«Модерністи-комуналісти»	«Постмодерністи-прагматики»	«Постмодерністи-ідеалісти»	«Традиціоналісти»
повною мірою	51	62	52	73	29
скоріше відчувають	32	27	33	17	31
не змогли визначитися з відповіддю	11	7	7	8	13
скоріше не відчувають	3	2	3	1	15
не відчувають	3	2	5	1	12

На перший погляд, останнє дещо суперечить тим даним, які ми отримали завдяки кореляційному аналізу між рівнем громадянської ідентичності сучасного українського студентства та його орієнтаціями на термінальні та інструментальні цінності. Але це лише на перший погляд. Адже, як зазначалось вище, в основу кластерного аналізу були покладені орієнтації наших респондентів на термінальні цінності та їхні самооцінки розвитку особистісних якостей (інструментальних цінностей). Проте традиціоналістські ціннісні орієнтації були притаманні не тільки студентам, що утворили однойменний кластер, але й тим нашим респондентам, які увійшли до інших кластерів. Свої назви ці кластери отримали завдяки тому, що *цінності досягнення* (для представників «модерністських» кластерів) та *цінності самореалізації, якості життя* тощо (для представників

«постмодерністських» кластерів) виявились для них більш значущими, ніж традиціоналістські цінності. Згадаємо, що кореляційний аналіз довів тісний зв'язок між високим рівнем громадянської ідентичності наших респондентів та їх орієнтаціями на традиціоналістські цінності (як термінальні, так і інструментальні). Що ж стосується кореляції між рівнем громадянської ідентичності та самооцінками респондентів своїх особистісних якостей, то, як виявилось, високий рівень громадянської ідентичності перш за все пов'язаний з високим рівнем розвитку інструментальних цінностей, що належать до постмодерністського та модерністського ціннісних дискурсів. Отже, низький рівень громадянської ідентичності представників традиціоналістського кластеру пов'язаний з низьким рівнем розвитку особистісних якостей, які актуалізують традиціоналістські інструментальні цінності.

Таким чином, високий рівень орієнтації студентів-«традиціоналістів» на термінальні та інструментальні традиціоналістські цінності був, так би мовити, «нівельований» низьким рівнем розвитку (за самооцінками) інструментальних цінностей (причому не тільки традиціоналістських, але й модерністських та постмодерністських), що й обумовило низький рівень громадянської ідентичності представників цього кластера.

Описуючи портрети представників виокремлених нами кластерів, ми спробуємо знайти додаткові підтвердження зафіксованих нами кореляцій та ціннісної диференціації сучасного студентства.

Почнемо з аналізу політико-ідеологічних уподобань наших респондентів, оскільки вони, як можна припустити, можуть обумовлювати той чи інший рівень громадянської ідентичності особистості. Здійснений нами аналіз довів, що ця гіпотеза підтверджується лише частково. Так, дефіцит громадянської ідентичності, за нашою гіпотезою, може пояснюватися «лівими» політичними поглядами студентів, а її високий рівень – націоналістичними орієнтаціями респондентів. Проте у випадку з «традиціоналістами», яким притаманний найнижчий рівень громадянської ідентичності, все виявилось із точністю до навпаки (див. табл. 2.1.5).

Політико-ідеологічні уподобання студентів залежно від їхньої кластерної приналежності (у %)

Політико-ідеологічні напрямки	Кластери				
	«Модерністи-індивідуалісти»	«Модерністи-комуналісти»	«Постмодерністи-прагматики»	«Постмодерністи-ідеалісти»	«Традиціоналісти»
Комуністичний	5	4	5	9	2
Соціалістичний	4	6	10	7	6
Соціал-демократичний	14	18	17	19	8
Ліберальний	9	8	11	9	2
Націонал-демократичний	20	23	23	19	16
Екологічний	12	11	7	12	10
Радикально-націоналістичний	1	1	0,5	0,8	4
Християнсько-демократичний	4	6	3,5	3	10
Інший	2	3	2	3,2	4
Не змогли відповісти, тому що не знають, чим вони відрізняються	29	20	21	18	38

Як бачимо, серед «традиціоналістів» найменше тих, хто сповідує «ліві» (комуністичні та соціалістичні) погляди, та більше тих, хто підтримує радикально-націоналістичний напрямок у політиці.

Щодо потенційної протестної активності представників різних кластерів, то, як виявив наш аналіз, більш активними є «постмодерністи-ідеалісти», які зазначили, що «активно протестували б проти дій влади, що викликають обурення, навіть якщо могли б постраждати від цього» (27 %). Щодо «традиціоналістів», то відносна більшість із них (30 %), як і «модерністів-індивідуалістів» (34 %), вважає, що «мітинги, демонстрації, пікети і т. ін. тільки посилюють напруженість у суспільстві та нічого реально

не дають». Отже, в цьому контексті ми зафіксували більш високий рівень активності студентів – «постмодерністів» (див. табл. 2.1.6).

Таблиця 2.1.6

Ставлення студентів до протестних дій залежно від їхньої кластерної приналежності (у %)

Ставлення до протестних дій	Кластери				
	«Модерністи-індивідуалісти»	«Модерністи-комуналісти»	«Постмодерністи-прагматики»	«Постмодерністи-ідеалісти»	«Традиціоналісти»
Активно протестували б проти дій влади, що викликають обурення, навіть якщо могли б постраждати від цього	10	19	17	27	18
Взяли б участь у масових заходах, але тільки в тому випадку, якщо це не мало б негативних наслідків для них особисто	26	28	29	28	26
Активні форми протесту схвалюють, але самі не готові брати в них участь	29	24	22	19	26
Вважають, що мітинги, демонстрації, пікети і т. ін. тільки посилюють напруженість у суспільстві та нічого реально не дають	34	29	32	26	30

Більш низький рівень громадянської ідентичності студентів – «традиціоналістів» тісно пов'язаний із їхніми еміграційними настроями зокрема з їхнім бажанням виїхати за кордон на постійне місце проживання (ПМП) (див. рис. 2.1.2).

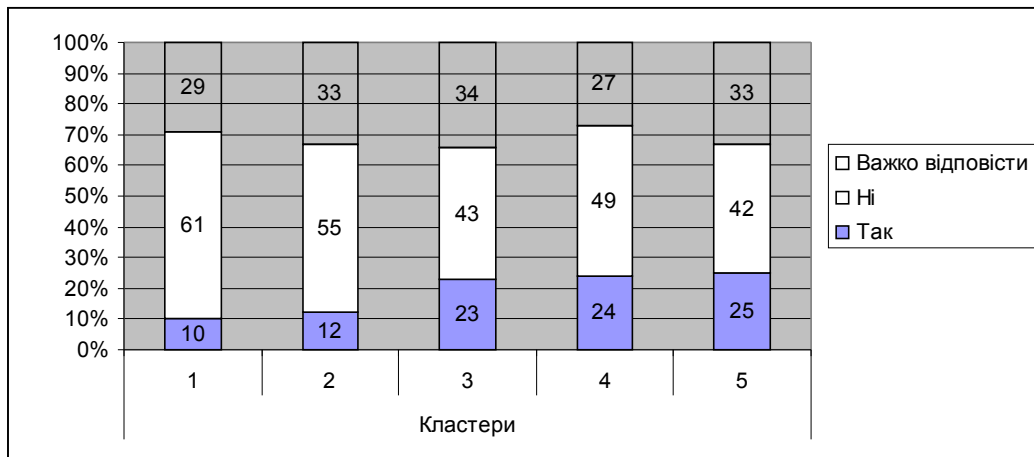

Рисунок 2.1.2. Бажання студентів, що належать до різних кластерів, виїхати за кордон на ПМП (у %)

Як бачимо, кожен четвертий «традиціоналіст» хотів би виїхати на ПМП в іншу країну. При цьому, 35 % тих, хто виявив таке бажання, погодилися б відмовитися від українського громадянства.

Зазначимо, що «традиціоналістам» притаманний дефіцит¹ та невизначеність² не лише громадянської ідентичності, але й усіх інших видів соціальних ідентичностей, до аналізу яких ми звернулись у межах дослідження 2008–2009 років. Так, представником своєї національності «повною мірою» і «скоріше відчувають» себе лише 56 % «традиціоналістів» (по масиву в цілому цей сукупний показник становить 76 %), представником свого регіону – 64 % (по масиву в цілому – 78 %), мешканцем свого рідного міста/села – 62 % (в цілому по масиву – 87 %), європейцем – 33 % (по масиву в цілому – 36 %), громадянином світу – 36 % (по масиву в цілому – 56 %). Отже, можна говорити про неефективність процесу соціальної ідентифікації «традиціоналістів», що може бути детерміновано як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Спробуємо визначити ці чинники.

¹ Про дефіцит ідентичності можна говорити у тому випадку, коли індивід усвідомлено не відносить себе до тієї чи іншої соціальної групи (у методиці нашого дослідження про дефіцит ідентичності свідчили відповіді «не відчуваю» та «скоріше не відчуваю»).

² Ідентифікаційна невизначеність – це неможливість індивіда визначити свою приналежність до певної соціальної групи (у методиці нашого дослідження ідентифікаційна невизначеність визначалась за відповіддю «важко сказати»).

Почнемо з аналізу даних щодо освітніх мотивацій студентів, які належать до різних кластерів (див. табл. 2.1.7).

Таблиця 2.1.7

Мотивація до вступу у ВНЗ
у залежності від кластерної приналежності студентів (у %)

Мотиви отримання вищої освіти	Кластери				
	«Модерністи-індивідуалісти»	«Модерністи-комуналісти»	«Постмодерністи-прагматики»	«Постмодерністи-ідеалісти»	«Традиціоналісти»
Хотіли стати висококваліфікованим спеціалістом в обраній галузі	46	59	52	64	38
Хотіли підвищити свій соціальний статус, мати більш престижну позицію у суспільстві	37	39	43	39	38
Хотіли забезпечити собі стабільний матеріальний статок у майбутньому	51	53	61	49	25
Думали продовжити роки учнівства, безтурботного існування	7	4	7	2	13
Вважали, що диплом про вищу освіту знадобиться у житті	41	34	34	27	30
Сподівалися зустріти майбутнього супутника життя	3	2	3	3	2
На цьому наполягали батьки	11	6	9	5	17
Думали, що вища освіта надасть можливість стати культурною, високоосвіченою людиною	15	15	12	12	9
Вважали, що вища освіта забезпечить цікаве спілкування в теперішньому і майбутньому	24	30	25	28	17
Хотіли успадкувати професію батьків	2	3	3	3	4
Хотіли жити і вчитися у великому місті	7	3	4	5	4
Важко відповісти	2	1	1	2	8
Інше	1	1	1	0	2

Як свідчать представлені вище дані, ієрархія мотивів вступу до ВНЗ представників різних кластерів майже не відрізняється. Натомість «навантаженість» цих мотивів має суттєві відмінності, які стосуються перш за все кластеру «традиціоналістів». Як і у випадку з ціннісними орієнтаціями та самооцінками розвитку особистісних якостей, «традиціоналісти» не виявили високої активності у відповідях на поставлене нами питання, чим підтвердили свою причетність до зазначеного ціннісного дискурсу. Таке ж підтвердження ми отримали щодо кластера «постмодерністів-прагматиків», серед яких більше всього респондентів, які вступили до ВНЗ, щоб забезпечити собі матеріальний статок у майбутньому (61 %); і щодо «модерністів-комуналістів», третина яких прийшла до вищої школи, щоб забезпечити собі цікаве спілкування в теперішньому та майбутньому; і щодо «постмодерністів-ідеалістів», які, вступаючи до ВНЗ, перш за все прагнули стати висококваліфікованими спеціалістами (64 %).

Можна припустити, що така мотивація багато в чому обумовила академічну успішність респондентів, які належать до різних (за ціннісною диференціацією) кластерів (див. табл. 2.1.8).

Таблиця 2.1.8

Академічна успішність студентів залежно від їхньої кластерної приналежності (у %)

Навчаються у ВНЗ...	Кластери				
	«Модерністи-індивідуалісти»	«Модерністи-комуналісти»	«Постмодерністи-прагматики»	«Постмодерністи-ідеалісти»	«Традиціоналісти»
тільки на «відмінно»	9	10	14	14	14
на «відмінно» та «добре»	50	62	56	62	47
в основному на «добре»	28	21	21	19	18

в основному на «добре» та «задовільно»	11	6	6	5	14
в основному на «задовільно»	2	1	3	0	8

Дані таблиці 2.1.8 свідчать про більш високий рівень успішності (за самооцінками респондентів) студентів, які представляють кластери «постмодерністів-ідеалістів» (серед них 76 % навчаються «тільки на відмінно» та «на відмінно і добре»), «модерністів-комуналістів» (72 %, відповідно) та «постмодерністів-прагматиків» (70 %, відповідно). Якщо високий рівень успішності двох перших із зазначених нами кластерів може обумовлюватися, в тому числі, їхньою більш високою оцінкою значущості освіти та освіченості для сучасної людини, то успішність «постмодерністів-прагматиків», у першу чергу, корелює з їхнім прагненням до матеріального статку та підвищення соціального статусу.

Що стосується соціально-професійних планів респондентів, що належать до різних кластерів, то вони свідчать про те, що на інноваційні види діяльності по закінченню ВНЗ більш орієнтовані студенти, що сповідують постмодерністські цінності. Так, на створення власного бізнесу налаштовані 44 % «постмодерністів-ідеалістів» та 43 % «постмодерністів-прагматиків». Серед «модерністів-комуналістів» на такий вид діяльності орієнтовані 28 % респондентів, серед «модерністів-індивідуалістів» – 23 %, нарешті, серед «традиціоналістів» – лише 11 %. Це ж стосується і таких видів діяльності, як адміністративно-управлінська та політична діяльність (див. табл. 2.1.9).

Орієнтації на альтернативні до отриманого фаху види діяльності можна також пояснити прагненням сучасних студентів до мінімізації ризиків працевлаштування, які останнім часом стають все більш актуальними [докладно про це див.: 47].

Таблиця 2.1.9

**Соціально-професійні плани респондентів залежно від їхньої
приналежності до певного кластера (у % до опитаних)**

Види діяльності після закінчення ВНЗ	Кластери
--------------------------------------	----------

	«Модерністи-індивідуалісти»	«Модерністи-комуналісти»	«Постмодерністи-прагматики»	«Постмодерністи-ідеалісти»	«Традиціоналісти»
Викладацька робота у школі, ліцеї тощо	8	7	2	8	4
Викладацька робота у технікумі, коледжі	3	2	1	5	4
Викладацька робота у ВНЗ	7	11	7	11	13
Науково-дослідна робота	6	8	6	12	6
Практична діяльність за фахом (інженер, перекладач, економіст тощо)	31	35	32	34	28
Адміністративно-управлінська діяльність	9	14	20	15	8
Політична, громадська діяльність	4	9	9	15	7
Створення власного бізнесу	23	28	43	44	11
Байдуже, чим займатися, аби платили гроші	7	3	5	2	9
Присвятити себе сім'ї, не працювати	4	3	4	0,8	7
Чітких планів немає	22	13	11	9	21
Інше	1	2	0,5	2	6

Як бачимо, «традиціоналісти» більше (порівняно з представниками інших кластерів) прагнуть не працювати, а присвятити себе сім'ї, що, в тому числі, може бути пояснено значним переважанням у цій групі дівчат. Серед них, як і серед «модерністів-індивідуалістів», багато тих, хто не визначився зі своїми професійними планами (21 % та 22 %, відповідно), що свідчить про актуалізацію ризик-стратегій у плануванні працевлаштування цих полярних (за ціннісним критерієм) груп студентів. Аналогічну тенденцію ми зафіксували, вивчаючи плани представників різних кластерів щодо навчання в аспірантурі (див. табл. 2.1.10).

Таблиця 2.1.10

**Налаштованість студентів різних кластерів
на навчання в аспірантурі (у %)**

Чи збираються вступати до аспірантури	Кластери
---------------------------------------	----------

	«Модерністи-індивідуалісти»	«Модерністи-комуналісти»	«Постмодерністи-прагматики»	«Постмодерністи-ідеалісти»	«Традиціоналісти»
Так	7	12	17	25	9
Скоріше за все, так	14	18	11	21	8
Вагалися з однозначною відповіддю	31	34	27	27	32
Скоріше за все, ні	29	23	23	18	26
Точно ні	19	12	22	9	25

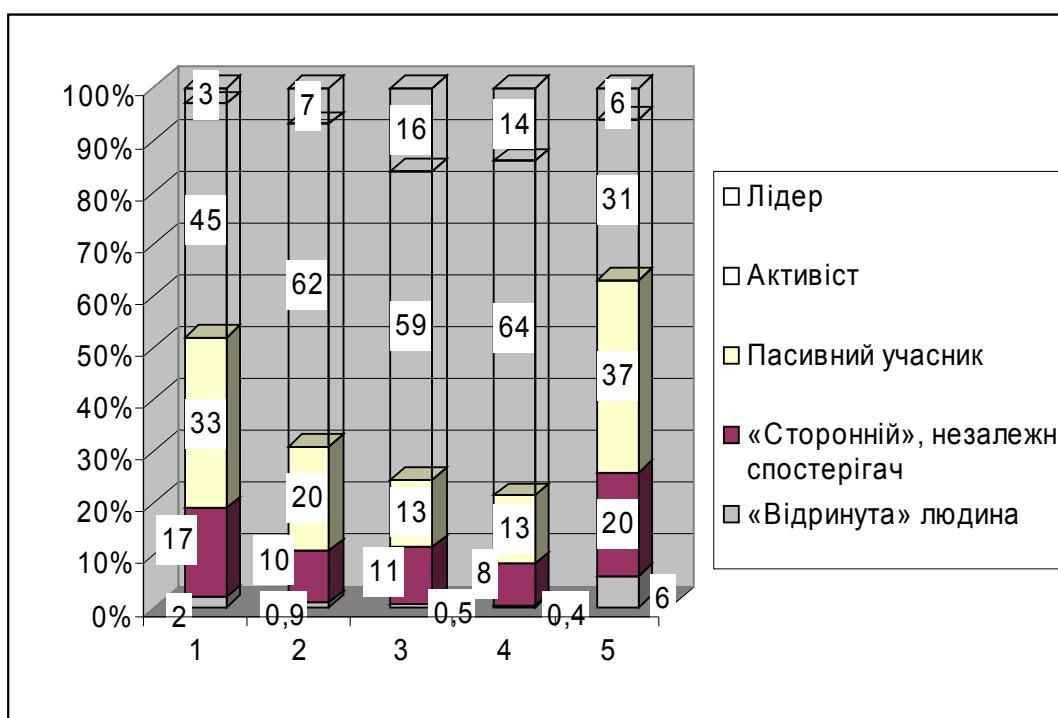
І в цьому випадку саме «традиціоналісти» та «модерністи-індивідуалісти» відрізняються від інших груп студентів. Вони менше налаштовані на продовження навчання в аспірантурі, що для обох кластерів може бути пояснено рівнем академічної успішності їхніх представників (див. таблицю 2.1.8), а для «модерністів-індивідуалістів» ще й більш низькою оцінкою такого чинника життєвого успіху, як «власний інтелект, здібності» (див. таблицю 2.1.11).

Більше всього студентів, які збираються після закінчення ВНЗ вступати до аспірантури, серед «постмодерністів-ідеалістів» (46 %). Отже, можна припустити, що завдяки інноваційним видам діяльності, які мінімізують ризики поствузівського працевлаштування, та навчанню в аспірантурі «постмодерністи» (як «ідеалісти», так і «прагматики») будуть актуалізувати своє прагнення до самореалізації.

Як довело наше дослідження, це прагнення вже сьогодні реалізується зазначеними групами респондентів завдяки їхній участі у житті студентських колективів. Аналізуючи позиціювання у студентській групі представників різних кластерів, ми виявили, що більше всього лідерів та активістів серед «постмодерністів» (особливо серед «постмодерністів-ідеалістів»: 14 % лідерів та 64 % активістів) (див. рис. 2.1.3), в той час, як серед «традиціоналістів» такі позиції займають, відповідно, 6 % та 31 % респондентів. Зазначимо, що саме серед «традиціоналістів» 6 % опитаних позначили свою роль у групі як

«відринута» людина. Цей показник майже у шість разів перевищує кількість «відринутих» у цілому по масиву опитаних. Окрім того, серед «традиціоналістів» більше всього тих, хто позиціонує себе у групі як «сторонній спостерігач» (20 %). Можна припустити, що позиції у студентській групі можуть обумовлювати психологічний дискомфорт представників цього кластера, що, у свою чергу, відбивається на рівні їхньої активності, ідентифікаційних практиках тощо.

Що ж до причин «відринутості» «традиціоналістів», то вони, на нашу думку, криються саме у відмінностях ціннісних орієнтацій студентів цього кластера порівняно з цінностями представників інших груп респондентів.

1 – «модерністи-індивідуалісти»; 2 – «модерністи-комуналісти»;
3 – «постмодерністи-прагматики»; 4 – «постмодерністи-ідеалісти»;
5 – «традиціоналісти».

Рисунок 2.1.3. Роль у групі залежно від ціннісної диференціації студентів (у %)

Певне підтвердження щодо коректності виокремлення зазначених кластерів були отримані нами завдяки аналізу оцінок їхніми представниками тих чи інших чинників життєвого успіху (див. табл. 2.1.11).

Таблиця 2.1.11

Оцінки студентами чинників життєвого успіху залежно від їхньої кластерної приналежності (у %)

Чинники життєвого успіху	Кластери				
	«Модерністи-індивідуалісти»	«Модерністи-комуналісти»	«Постмодерністи-прагматики»	«Постмодерністи-ідеалісти»	«Традиціоналісти»
Впливові друзі, родичі, наявність зв'язків	56	45	52	43	34
Власний інтелект, здібності	55	61	61	69	62
Талан, щасливий випадок	34	29	25	24	26
Професіоналізм, ділові якості	37	46	35	47	43
Вміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети	29	34	38	35	32
Ділова хватка, прагматизм	30	36	46	35	36
Наявність початкового капіталу, власності	30	23	29	20	19
Зовнішність	10	9	9	12	15

Дані, наведені у таблиці 2.1.11, підтверджують прагматизм студентів, які належать до третього кластеру, певний ідеалізм тих, хто увійшов до четвертого кластеру, та традиціоналізм представників п'ятого кластера. У цьому контексті зазначимо, що серед «постмодерністів» (перш за все «прагматиків») більше (порівняно з іншими кластерами) тих, хто вважає, що вміння використовувати будь-які засоби для досягнення поставленої мети є надзвичайно потужним чинником життєвого успіху (див. табл. 2.1.11).

Така думка тісно корелює з моральними преференціями представників постмодерністських кластерів. Так, серед «постмодерністів-прагматиків» значно більше, ніж в інших кластерах, тих, хто у тій чи іншій мірі сповідує такі моральні принципи, як «око за око, зуб за зуб» (72 %), «не обдуриш – не

проживеш» (53 %), «варварство знищується варварством» (47 %), «кожен сам за себе» (47 %), «людина людині – вовк» (31 %) і т. ін. До речі, серед «традиціоналістів» також досить високий відсоток тих, хто поділяє ці принципи (відповідно, 50 %, 36 %, 39 %, 44 %, 28 %). Як бачимо, майже половина «традиціоналістів» (44 %) підтримує твердження «кожен сам за себе», тим самим демонструючи свій ізоляціонізм, який, на нашу думку, спричинений, у тому числі, браком соціального капіталу студентів, які належать до цього кластера. Останній, у свою чергу, може пояснюватися таким об'єктивним чинником, як місце проживання до вступу у ВНЗ (див. табл. 2.1.12).

Таблиця 2.1.12

**Місце проживання респондентів до вступу у ВНЗ залежно від їхньої
кластерної приналежності (у %)**

До вступу у ВНЗ мешкали ...	Кластери				
	«Модерністи-індивідуалісти»	«Модерністи-комуналісти»	«Постмодерністи-прагматики»	«Постмодерністи-ідеалісти»	«Традиціоналісти»
у селі	25	24	12	23	35
у селищі міського типу	10	11	10	13	12
у невеликому місті (до 250 тис.)	30	23	27	24	10
у місті з населенням більше 250 тис.	15	17	20	21	18
в обласному центрі	17	21	24	17	16
у столиці	3	5	7	3	8

Як бачимо, майже половина «традиціоналістів» (47 %) – це вихідці із села (35 %) та селища міського типу (12 %). Серед «постмодерністів-прагматиків» колишніх мешканців тих же типів поселення лише 22 % (12 % – це вихідці із селища міського типу). Водночас серед них більше всього

мешканців обласних центрів та столиці (сукупний показник 31 %, тобто майже кожний третій). При більш-менш рівномірному розподілі «модерністів-комуналістів» за місцем проживання до вступу до ВНЗ студенти, які належать до кластера «модерністів-індивідуалістів», перш за все представляють маленькі міста (до 250 тис. мешканців).

Що стосується регіонального розподілу студентів різних кластерів, то, як свідчить здійснений нами аналіз, переважна більшість «традиціоналістів» мешкає на Сході та у Центрі України, «постмодерністи» (перш за все «прагматики») представляють Схід та Південь України (див. табл. 2.1.13). Серед «модерністів-індивідуалістів» та постмодерністів-комуналістів більше всього вихідців як зі Сходу (34 % та 30 %, відповідно), так і з Заходу (27 % та 29 %, відповідно).

Таблиця 2.1.13

Розподіл кластерів залежно від регіону навчання респондентів (у %)

Регіони навчання	Кластери				
	«Модерністи-індивідуалісти»	«Модерністи-комуналісти»	«Постмодерністи-прагматики»	«Постмодерністи-ідеалісти»	«Традиціоналісти»
Схід	34	30	35	23	42
Центр	20	19	19	21	30
Південь	19	22	31	32	9
Захід	27	29	15	24	19

Продовжуючи аналіз об'єктивних характеристик студентів, які належать до різних кластерів, зазначимо, що серед «традиціоналістів» більше всього тих, чиї батьки мають неповну середню освіту (батько – 8 %, мати – 6 %). Серед «постмодерністів-прагматиків» ці показники, відповідно, є такими: 2 % та 0,5 %.

Серед «традиціоналістів» більше студентів, які належать до найбільш вразливих верств населення: матеріальний стан 4 % із них можна

позначити як «злидні», 21 % – як «бідні». В той же час здійснений нами аналіз довів, що представники «постмодерністських» кластерів (як «постмодерністи-прагматики», так і «постмодерністи-ідеалісти») – це найбільш забезпечені студенти: половина з них належить до високозабезпечених груп населення (див. табл. 2.1.14).

Таблиця 2.1.14

Самооцінки студентів матеріального стану своєї сім'ї залежно від їхньої кластерної приналежності (у %)

Матеріальне становище сім'ї	Кластери				
	«Модерністи-індивідуалісти»	«Модерністи-комуналісти»	«Постмодерністи-прагматики»	«Постмодерністи-ідеалісти»	«Традиціоналісти»
Грошей не вистачає навіть на найнеобхідніші продукти	3	1	1	2	4
Вся зарплата витрачається на продукти і купівлю необхідних недорогих речей	15	16	12	11	21
В основному грошей вистачає, але придбання товарів тривалого користування (телевізор, холодильник і т. д.) викликає певні труднощі	42	36	35	37	36
Живуть у достатку, але придбати деякі дорогі речі (автомобіль, квартиру тощо) не в змозі	37	43	46	42	35
Мають можливість придбати практично все, що бажають	3	4	6	8	4

Активна життєва позиція «постмодерністів-прагматиків» виявляється також у тому, що серед них більше тих, хто постійно або час від часу працює (паралельно із навчанням): відповідно, 12 % та 37 %. Серед «традиціоналістів» підробляють час від часу (44 %) (це найвищий показник серед усіх кластерів), що не дивно, враховуючи їхній матеріальний стан (див. табл. 2.1.15).

Таблиця 2.1.15

Розподіл відповідей студентів різних кластерів на запитання:

«Чи працюєте Ви паралельно із навчанням?» (у %)

Працюють паралельно з навчанням	Кластери				
	«Модерністи-індивідуалісти»	«Модерністи-комуналісти»	«Постмодерністи-прагматики»	«Постмодерністи-ідеалісти»	«Традиціоналісти»
постійно	6	7	12	7	6
час від часу	27	27	37	29	44
не працюють	67	66	51	64	50

Як і за даними наших попередніх досліджень, серед «традиціоналістів» більше всього студентів, які одержують вищу освіту за технічними спеціальностями. Серед них же, як зазначалось вище, більше найбільш необхідних респондентів. Що стосується «постмодерністів», то серед них перш за все майбутні економісти (31 % серед «постмодерністів-прагматиків») та гуманітаріїв (28 % серед «постмодерністів-ідеалістів») (див. табл. 2.1.16).

Таблиця 2.1.16

Профіль навчання респондентів залежно від їхньої кластерної приналежності (у %)

Профіль навчання	Кластери				
	«Модерністи-індивідуалісти»	«Модерністи-комуналісти»	«Постмодерністи-прагматики»	«Постмодерністи-ідеалісти»	«Традиціоналісти»
Технічний	30	27	24	26	45
Природничий	24	25	24	19	17
Економічний	19	22	31	27	11
Гуманітарний	27	26	21	28	27

Отже, кластеризація отриманої нами інформації виявила, що результативність ідентифікаційних практик залежить не стільки від *орієнтації* індивіда на ті чи інші цінності, скільки від *рівня* їхньої *зреалізованості*, втілення у повсякденне життя особистості. А отже, не вербальна поведінка, декларація своїх ціннісних преференцій, а реальні соціальні практики пересічної людини як актуалізація та реалізація цих цінностей можуть забезпечити більш високий рівень її громадянської ідентичності, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню рівня консолідованості нашого суспільства, яке, попри 20-річного незалежного розвитку, все ще не може подолати ті умови, які сприяють політичному, конфесійному та іншим типам протистояння в ньому.

Україна в пошуках ціннісних засад консолідації суспільства

Наукова та соціальна актуальність визначення можливих ціннісних засад інтеграції українського суспільства обумовлена тим, що сучасний етап соціокультурної трансформації в нашій країні, як підкреслювалось вище, характеризується, в тому числі, артикуляцією системи диференціюючих цінностей. Немає сумнівів у тому, що це істотним чином гальмує просування нашого суспільства на шляху демократизації, економічних і політичних реформ. Останнім часом на сторінках журналів і газет, у науковій, у тому числі соціологічній, літературі з'явилося чимало проектів і прожектів щодо того, як консолідувати народ України, що може сприяти цьому процесу, довкола якої ідеї можна об'єднати націю, щоб вирішити завдання створення громадянського суспільства, побудови незалежної правової держави, формування вільної творчої особистості.

У цьому контексті підкреслимо, що, розглядаючи поняття «нація» як громадянсько-політичну, а не етнічну категорію, ми ставимо знак рівності між поняттями «українська нація» і «народ України», одночасно розмежовуючи такі поняття, як «нація» і «національність». У цьому сенсі правомірно говорити про конструювання громадянської нації в Україні. Успіх цього процесу, в тому числі, як уявляється, детермінується наявністю

ідеї, що може об'єднати громадян нашої молодії держави незалежно від їхньої національності. Україна, як і абсолютна більшість сучасних країн, не є мононаціональною державою, тому національна ідея не може і не має бути ідеєю її «титульного» етносу.

Під національною або загальнонаціональною ідеєю ми розуміємо певну об'єднувальну ідею, здатну поза будь-яким політичним або ідеологічним контекстом консолідувати людей і спрямувати їхні дії на реалізацію суспільних, групових і особистих потреб, інтересів, цінностей. Таке розуміння загальнонаціональної ідеї привело нас до висновку про те, що пошуки її підстав можуть і мають бути зосереджені у сфері інтегруючих цінностей і ціннісних орієнтацій, тобто феноменів, що одночасно функціонують як на особистісному рівні, так і на рівні соціальних груп, соціальних інститутів, суспільства в цілому. Таке бачення національної ідеї уявляється правомірним, оскільки цінності – це своєрідний культурний код, що забезпечує процес соціокультурної ідентифікації не лише особистості або соціальної групи, але і нації в цілому, зберігаючи її (нації) унікальність і самобутність.

Аналізуючи в межах наших попередніх досліджень процеси соціокультурної трансформації на всіх названих вище рівнях, ми зафіксували, що ціннісна система суспільства, яка формується сьогодні, кристалізуючи домінуючі в нашому соціумі преференції, містить в собі не лише диференціюючі, але й інтегруючі цінності. Остання обставина дозволяє говорити про можливість діалогу, співпраці, взаємодії між соціальними спільнотами, які суттєво відрізняються за своїми об'єктивними та суб'єктивними характеристиками. І хоча ціннісний підхід у рамках наших досліджень був зреалізований по відношенню до такої соціальної групи, як студентство, отримані нами результати, як уявляється, до певної міри можуть бути екстрапольовані і на суспільство в цілому. Це можливо тому, що об'єктом досліджень, проведених нами, були ціннісні орієнтації студентства як передінтелігенції. Останнє, на наш погляд, особливо важливо у зв'язку з тим, що ці внутрішньоособистісні феномени сучасної студентської молоді

можуть у недалекому майбутньому стати ядром нової ціннісної парадигми українського суспільства. Бо інтелігенція, точніше інтелектуальна еліта, завжди була і, сподіваємося, залишиться одним з головних соціальних суб'єктів, що продукують ціннісні підвалини будь-якої соціокультурної системи.

Як доводять дослідження, здійснені нами протягом 1991–2011 років, зміни в українському суспільстві виявляються, в тому числі, в «розмиванні» колишньої ідеологізованої цілісності ціннісних позицій нашого населення (того, що колись мало назву «морально-політична єдність радянського народу»). Замість цього відбувається становлення ціннісного плюралізму, що є нормою для сучасного, точніше, постсучасного суспільства. Звичайно, плюралізація аксіопозицій може стимулювати диференціюючу роль цінностей у кризовому суспільстві. Деякі дослідники розглядають плюралізацію цінностей як показник розпаду суспільства. Ми не можемо погодитися з цією думкою, оскільки вважаємо, що ціннісний плюралізм відіграє певну конструктивну роль у суспільстві, що трансформується. Адже завдяки плюралізації може виникнути нова інтеграція – полісистемна, більш складна, ніж моносистемна. Це відбувається відповідно до загальноцивілізаційної тенденції, а саме: моносистемна модель соціуму, що детермінується одним визначальним параметром (економікою), поступається місцем полісистемній моделі, яка припускає паритетну дію декількох параметрів [48]. Проте громадянська згода, консолідованість такого суспільства все ж таки можливі за умов певного ціннісного консенсусу, тобто позитивного сприйняття більшістю населення інтегруючих цінностей. При цьому ми згодні з тими дослідниками, які, кажучи про ціннісний консенсус, мають на увазі не беззастережну згоду кожного зі всіма (як у тоталітарному суспільстві), а демократичний процес толерантного ставлення індивідів і соціальних груп до одночасного існування неоднорідних, але в цілому сумісних переконань, що допускає критику будь-яких думок, звільняє від ідеологічних нашарувань, соціально-психологічних стереотипів, націоналістичних та інших забобонів [48].

Звичайно, говорити про усталену традицію толерантного ставлення українських громадян до існуючих у нашому суспільстві альтернативних цінностей ще зарано. Проте певну тенденцію становлення ціннісного консенсусу в українському суспільстві фіксують моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України [див.: 49, 50], регулярні опитування громадської думки, які проводить Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременко (УІСД) спільно з центром «Соціальний моніторинг» [див.: 51, 52, 53] та ін..

Ці і багато інших досліджень, здійснених українськими соціологами впродовж 1990-х – першого десятиріччя 2000-х років, свідчать про те, що найбільш значущими цінностями всіх демографічних груп нашого суспільства, в тому числі молоді, є здоров'я, сім'я, матеріальний статок, гарний стан справ у країні, усталеність її демократичного розвитку. Аналогічні дані отримані нами в ході досліджень, здійснених у цей же період серед студентів ВНЗ України. Наші дослідження, як і дослідження київських колег, фіксують ще одну особливість масової свідомості – його екологізацію. За даними загальнонаціональних моніторингів впродовж 1994–2011 рр. більше 70 % респондентів постійно відзначають дефіцит екологічної безпеки, понад двох третин опитаних називають стан довкілля найгострішою проблемою українського суспільства [див., наприклад, 50].

Отже, названі нами цінності (сім'я, здоров'я, матеріальний достаток, екологічна безпека) лідирують у ціннісній ієрархії всіх вікових груп населення, залишаючи далеко позаду такі цінності, як політика, служіння суспільству і тощо. Це свідчить про те, що домінантою масової ціннісної свідомості стає влаштованість приватного життя, сімейне благополуччя. Поза сумнівом, що досягнення такого добробуту має розглядатися як основне завдання державної соціальної політики, а ідея блага кожного громадянина України може і повинна стати важливою частиною загальнонаціональної ідеї.

До речі, зазначимо, що, за даними тих же моніторингових досліджень, найважливішими чинниками, які зможуть об'єднати людей у нашому суспільстві, є загальні труднощі життя, віра в краще майбутнє, родинні або

дружні стосунки. Як бачимо, що б не відбувалося в нашому суспільстві, об'єднують його завжди одні й ті ж цінності: на них базувалась його історія протягом XX сторіччя, на тих же цінностях вона базується сьогодні – на початку XXI. Проте, звичайно, час не стоїть на місці. Суспільство змінюється, і ми змінюємося разом з ним. На зміну колективістським цінностям приходять цінності приватного життя.

Однак, фіксуючи тенденцію індивідуалізації суспільної свідомості, вітчизняні соціологи, в тому числі фахівці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, тим не менш відзначають прояви її громадянськості, в тому числі в молодіжному середовищі. Так, за даними дослідження, що знаходиться в центрі уваги цієї монографії, своїм українським громадянством пишаються більше 60 % опитаних нами студентів. Близько 78 % вважають Україну своєю Батьківщиною, більше 63 % прагнуть працювати на її благо, 55 % пов'язують своє майбутнє тільки з нашою країною, більше 68 % глибоко поважають державну символіку України, 58 % готові захищати свою Батьківщину в разі загрози її суверенітету та цілісності.

Аналізуючи представлені вище дані, ми дійшли висновку, що для абсолютної більшості наших респондентів громадянська ідентичність є досить значущою цінністю, навіть для тих із них, хто хотів би виїхати з України за кордон (на ПМП, тимчасову роботу, навчання). Як буде показано нижче, еміграційні настрої деякої частини сучасного студентства не є проявом його антипатріотизму, а зумовлені перш за все прагненням до самореалізації у професії, особистому житті тощо. Отже, громадянська, патріотична компонента загальнонаціональної ідеї може знайти підтримку в масовій, зокрема молодіжній, свідомості. Більш того, як свідчать зазначені вище дослідження наших київських колег, серед різних вікових груп ця компонента краще сприймається саме молоддю [52]. З огляду на це, великої значущості набувають завдання чіткого визначення головних пріоритетів державної політики ідентичності, в тому числі спрямованої на формування громадянської ідентичності як важливої цінності моральної свідомості.

Намагаючись сформулювати національну ідею, ті, хто поставив перед собою цю мету, повинні також орієнтуватися на такі пріоритети масової ціннісної свідомості, як загальногуманістичні цінності або, як говорять наші російські колеги, «повсякденний гуманізм», в тому числі на громадянсько-патріотичну складову цього феномену. Дефіцит таких складових морального здоров'я суспільства, як совість, справедливість, чесність, порядність і так далі гостро відчувається сьогодні всіма соціальними групами. У цьому контексті підкреслимо, що, говорячи про ціннісні засади процесу консолідації українського населення, про загальнонаціональну ідею як уособлення його ціннісних преференцій, ми вважаємо, що така ідея не може бути нав'язана народу ані політиками, ані інтелектуалами, ані моральними авторитетами. Ми погоджуємось з думкою видатного діяча російської культури, директора музею образотворчого мистецтва імені О. С. Пушкіна Ірини Олександрівни Антонової, яка в одній з передач російського телебачення наголосила на тому, що національна ідея не може бути запропонована «зверху», не може насаджатися кимось, вона повинна бути всередині кожної людини, кожний повинен сформувати її для себе.

Відносно змісту ідеї, яка зможе консолідувати сучасне українське суспільство, ми хотіли б зробити ще одне уточнення. Сьогодні досить часто цю ідею пов'язують із такою цінністю, як соборність. Ми вважаємо, що це буде правомірним лише у тому випадку, коли під соборністю розумітимуть таке об'єднання людей, яке не супроводжується уніфікацією, а виявляється в культивуванні різноманітності (у тому числі культивуванні традицій різних етносів). Таким чином, ми акцентуємо увагу на інтеграційному потенціалі ціннісного плюралізму, яким би парадоксальним це не видавалося.

Дуже хотілось би сподіватися, що, поклавши в основу загальнонаціональної ідеї перераховані вище цінності, в тому числі цінність громадянської ідентичності, наше суспільство зможе без будь-якої політизації сконсолідуватися, концентруючи свої зусилля на її втіленні в життя. Говорячи про цінність громадянської ідентичності у контексті пошуку Україною загальнонаціональної ідеї, ми не заперечуємо актуальність інших видів

соціальних, зокрема соціально-просторових ідентичностей. Сучасна людина, особливо молода, має бути відкрита світу. Наше дослідження, зокрема дані щодо глобальної ідентичності українського студентства, доводить, що воно є таким.

У цьому контексті варто згадати формулу національної ідеї, свого часу запропоновану відомим російським письменником та державним діячем М. Є. Салтиковим-Щедріним: «Совість. Вітчизна. Людство» [54, с. 313]. Може, і нам взяти її на озброєння у розбудові демократичної держави та громадянського суспільства в Україні?

Література:

1. Голенкова З. Т. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации / З. Т. Голенкова, Е. Д. Игитханян, И. В. Казаринова // Социс. – 1996. – № 8. – С. 12-17.
2. Ядов В. А. Социальные идентификации личности в условиях быстрых социальных перемен / В. А. Ядов // Социальная идентификация личности. – М. – 1994. – Кн. 2. – С. 167-174.
3. Данилова Е. Н. Идентификационные стратегии: российский выбор / Е. Н. Данилова // Социс. – 1995. – № 6. – С. 120-130.
4. Макеев С. А. Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.
5. Омельченко Е. Л. Идентичности и культурные практики российской молодежи на грани XX–XXI веков / Е. Л. Омельченко / Автореферат дис. ... доктора социологических наук. – М. : Институт социологии РАН. – 2005. – 34 с.
6. Аза Л. Національно-просторова ідентифікація громадян України / Л. Аза // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України. – Том 1. – 2011. – С. 94-101.

7. Бевзенко Л. Модернізаційні процеси в Україні – деякі соціологічні констатації / Л. Бевзенко // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України. – Том 1. – 2011. – С. 55-67.
8. Вишняк О. Політична система України в соціологічному вимірі: динаміка членства в політичних партіях та партійної ідентифікації громадян / О. Вишняк // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України. – Том 1. – 2011. – С. 160-178.
9. Матусевич В. Соціальна структура і соціальна самоідентифікація: тенденції змін / В. Матусевич // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України. – Том 1. – 2011. – С. 84-93.
10. Прибиткова І. Зміни в поселенській структурі населення України та тенденції міграції / І. Прибиткова // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України. – Том 1. – 2011. – С. 102-114.
11. Симончук О. Динаміка соціально-класової структури у пострадянській Україні / О. Симончук // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України. – Том 1. – 2011. – С. 68-83.
12. Лапин Н. И. Социальные ценности и реформы в кризисной России / Н. И. Лапин // Социс. – 1993. – № 9. – С. 17-27.
13. Abramson P. R. Value Change in Global Perspective // P. R. Abramson, R. Inglehart – Ann Arbor, 1995.

14. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії / Н Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5-26.
15. Молодь України у дзеркалі соціології / заг. ред. О. Балакіревої і О. Яременко. – К. : УІСД, 2001. – 210 с.
16. Загороднюк Т. Зміни соціально-психологічного стану населення України в ракурсі нормативно-особистісної концепції трансформації суспільства / Т. Загороднюк // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України. – Том 1. – 2011. – С. 245-256.
17. Лавриненко Н. Інститут сім'ї: структура і сімейні цінності / Н. Лавриненко // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України. – Том 1. – 2011. – С. 502-517.
18. Ручка А. Ціннісні пріоритети населення України за умов суспільних трансформацій / А. Ручка // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України. – Том 1. – 2011. – С. 201-215.
19. Шульга Н. А. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине / Н. А. Шульга. – К. : Друкарня Бізнесполіграф, 2011. – 448 с.
20. Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества : деятельностно-структурная концепция / Т. И. Заславская. – 2-е изд., исправленное и дополненное. – М. : Дело, 2003. – 568 с.
21. Epstein S. Economic Development and Social Change in South India / S. Epstein. – Manchester : Manchester University Press. – 1962.
22. Будон Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения / Р. Будон ; [пер. с фр. М. М. Кириченко] ; науч. ред. М. Ф. Черныш. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 284 с.

23. Anderson E. S. Values in Ethics and Economics / E. S. Anderson. – Cambridge, MA : Harvard University Press. – 1993.
24. Лапин Н. И. Динамика ценностей населения реформируемой России / Н. И. Лапин, Л. А. Беляева, А. Г. Здравомыслов, Н. Ф. Наумова. – М., 1996. – 221 с.
25. Лапин Н. И. Модернизация базовых ценностей россиян / Н. И. Лапин // Социс. – 1996. – № 5. – С. 3-23.
26. Kluckhohn C. Value and value-orientation in the theory of action / C. Kluckhohn // Toward a general theory of action. – New York : Harper – 1962.
27. Парсонс Т. Общий обзор / Т. Парсонс // Американская социология. – М. : Прогресс, 1972. – С. 25-36.
28. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; [пер. с англ.]. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.
29. Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В. С. Бакиров. – Х. : Вища школа, 1988. – 152 с.
30. Sheler M. Wesen und Formen der Sympathie / M. Sheler. – Bonn, 1931.
31. Inglehart R. The silent revolution in Europe: intergenerational change in post-industrial societies / R. Inglehart // American Political Science Review. – 1971. – № 65. – P. 991-1017.
32. Inglehart R. Culture Shift in Advanced Industrial Society / R. Inglehart. – Princeton (NY) : Princeton Univ. Press, 1990.
33. Inglehart R. The Silent Revolution : Changing Values and Political Styles. – Princeton, 1990.
34. Inglehart R. Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies / R. Inglehart. – Princeton : Princeton Univ. Press, 1997. – 440 p.
35. Инглехарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглехарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6-32.
36. Inglehart R. The True Clash of Civilization [Text] / R. Inglehart, P. Norris // Foreign Policy. – 2003. – March-April. – P. 67-74.

37. Inglehart R. Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide / R. Inglehart, P. Norris. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 329 p.
38. Инглхарт Р. Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития / Р. Инглхарт, К. Вельцель ; [пер. с англ. М. Коробочкин]. – М. : Новое издательство, 2011. – 464 с.
39. Наумова М. «Матеріалізм» і «постматеріалізм» як типи ціннісних преференцій населення України // Соціокультурні ідентичності та практики / М. Наумова / за ред. А. Ручки. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с.
40. Балакірева О. М. Трансформація ціннісних орієнтацій в українському суспільстві / О. М. Балакірева // Український соціум: соціологічні дослідження та моніторинг соціальної політики. – 2002. – № 1. – С. 21-32.
41. Кислова О. Н. Интеллектуальный анализ данных: возможности и перспективы применения в социологических исследованиях / Кислова Ольга Николаевна// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – С. 237-243.
42. Кислова О. Н. Возможности и перспективы методологии интеллектуального анализа данных в исследовании ценностных ориентаций студенчества / О. Н. Кислова, Л. Г. Сокурская // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства : методологія, теорія, методи». – 2006. – № 723. – С. 257-263.
43. Кислова О. М. Можливості застосування штучних нейронних мереж в аналізі соціологічної інформації / О. М. Кислова, К. Б. Бондаренко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – № 891. – 2010. – С. 78-92.
44. Кислова О. Н. Интеллектуальный анализ данных и компьютерная эпистемология как факторы методологических инноваций в современной

соціології / Кислова Ольга Николаевна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 241-247.

45. Кислова О. Н. Интеллектуальный анализ данных: история становления термина / О. Н. Кислова // Украинский социологический журнал. – 2011. – № 12. – С. 83-94.

46. Кислова О. Н. Основные направления внедрения методов интеллектуального анализа данных в социологические исследования / О. Н. Кислова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2012. – № 993. – С. 68-73.

47. Дейнеко О. О. Соціально-професійні плани сучасного українського студентства в контексті ризик-стратегій: перспективи емпіричної розвідки / О. О. Дейнеко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2012. – № 993. – С. 168-176.

48. Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / за ред. В. М. Ворони і М. О. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2001. – 662 с.

49. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України. – Том 1. – 2011. – 576 с.

50. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2 т. / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України. – Том 2. – 2011. – 480 с.

51. Стан та чинники здоров'я українських підлітків : моногр. / О. М. Балакірева, Т. В. Бондар, О. Р. Артюх та ін. ; наук. ред. О. М. Балакірева. – К. : ЮНІСЕФ, Укр. ін.-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. – К. : К.І.С, 2011. – 172 с.

52. Ціннісні орієнтації сучасної молоді України (за результатами досліджень): Інформаційна брошура. – К.: СПД Соколянський А. Ю., 2011. – 27 с.

53. Європейське опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю та наркотичних речовин (ESPAD) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uisr.org.ua/espada>.

54. М. Е. Салтыков-Щедрин в воспоминаниях современников / Ред. С. Н. Голубова. – М.: Госиздат. – 1957. – 879 с.

2.2. Моральні орієнтації українського студентства в умовах нестабільного суспільства¹

Анастасія Куразаєва, Алла Ніколаєвська

У цьому підрозділі, характеризуючи особливості морального світу студентства, ми спробуємо порівняти дані, отримані колективом кафедри соціології в межах двох досліджень: «Вища освіта як фактор соціоструктурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних трансформацій» та дослідження, результати якого покладені в основу цієї монографії². Звернемо увагу на те, що опитування в межах першого дослідження відбувалося в 2006 році, тобто в умовах відносної стабільності українського соціуму, останнього, результати якого покладені в основу монографії – в умовах глобальної економічної кризи, яка, зрозуміло, позначилася й на нашому суспільстві, викликавши суттєві зміни в багатьох сферах життя. Проте, аналізуючи отриману інформацію, ми не знайшли суттєвих відмінностей в моральних уявленнях і преференціях студентства, які б можна було вважати надійними індикаторами докорінних змін моралі цієї соціальної групи, спровокованих кризовим станом українського суспільства.

Перш ніж звернутися до аналізу моральних орієнтацій студентства, слід означити, на наш погляд, деякі суттєві особливості теоретизування та емпіричних досліджень в царині пострадянської соціології молоді та аналізу моральних феноменів. Так, сучасні публікації з молодіжних питань та, зокрема, ті, що присвячені особливостям духовно-морального світу молоді, характеризуються насамперед особливою увагою до негативних явищ. Серед причин виникнення такої ситуації можна назвати, наприклад, вплив так званого катастрофічного підходу до аналізу соціальних процесів; домінування прагнення до вивчення соціальної патології; таку особливість самої негативної інформації, як її привабливість, здатність «хвилювати уяву» не

¹ Автори висловлюють подяку співробітниці НДІ соціально-гуманітарних досліджень ХНУ імені В. Н. Каразіна О. М. Філатовій за участь у підготовці таблиць з емпіричними даними.

² Характеристики цього дослідження надані у вступі до монографії.

лише пересічних громадян, а й наукового загалу тощо [1, с. 616]. За таких умов проблеми нормальної, «благополучної» молоді часто просто залишалися поза дослідницькою увагою, відносно невеликою є й доля «позитивних» публікацій з молодіжної проблематики, в тому числі щодо особливостей морального світу найбільш освіченої частини молоді – сучасного студентства (до таких публікацій можна, наприклад, віднести [2]).

Моральна проблематика та моральна регуляція поведінки як особистості, так і соціальних груп, практично завжди приваблювала дослідників, хоча в той же час була й залишається достатньо складним об'єктом для аналізу. Ця складність викликана насамперед добре відомим розходженням між моральними нормами та принципами, що засвоєні, й реальною мотивацією вчинків. При цьому для обґрунтування своїх вчинків люди часто обирають не ті моральні цінності чи етичні принципи, котрі знаходяться в їх індивідуальній свідомості на вершині ідеальної ієрархії (так звана позиція «абсолютизму»), а ті, що найбільшою мірою виправдовують досягнення цілей, обумовлених потребами, які домінують на даний момент (позиція «релятивізму»). Виходячи з моральної багатомірності повсякденної свідомості, особистість як суб'єкт моральної дії може приймати рішення і як «абсолютист», і як «релятивіст», що в свою чергу змінює й ступінь обов'язковості її дії, й питому вагу утилітаризму, емоцій, орієнтації на власне сумління, авторитет тощо. Усе це відбивається на моральному обґрунтуванні людиною її вчинків на підтвердження їхньої нормативності. Крім того, обґрунтування норми може змінюватись і залежно від ситуації та об'єкта, до яких вона (норма) застосовується [3, с. 87]. Зрозуміло, що такою ж неоднозначною, непослідовною, нелогічною може здаватися й поведінка, що регулюється цими нормами, що, між тим, не може розглядатися як перешкода на шляху емпіричного дослідження всього різноманіття реальних проявів моральності.

Принципові відмінності щодо детермінації соціальної поведінки існують у стабільному та кризовому (нестабільному) суспільстві. Так, наприклад, на думку Н. В. Паніної, у першому випадку індивідуальна та

групова поведінка регулюється ціннісно-нормативною системою через рольові експектації та шляхом формування свідомості (ціннісних орієнтацій, установок, життєвих цілей тощо), що дозволяє особистості (групі) внутрішньо підготуватися до успішного виконання соціальних ролей. У нестабільному, аномічному суспільстві зі зруйнованою ціннісно-нормативною системою на перший план виходять особливості індивідуальної свідомості. Визначальну роль отримує «афективний, когнітивний та моральний потенціал індивідуальних особливостей свідомості й поведінки людей» [4, с. 19]. Це відбувається тому, що в умовах руйнування звичного механізму адаптації детермінація різних видів і форм соціальної поведінки відбувається не шляхом пристосування до соціальних норм, а на ґрунті індивідуальних ціннісних преференцій та ціннісних орієнтацій, що, у свою чергу, вважає дослідниця, є підґрунтям для кристалізації нової нормативної системи суспільства.

Предметом нашого аналізу було ставлення студентської молоді до низки проявів моральної повсякденності, які ми розмістили в уявному просторі, обмеженому такими поняттями, як «девіація – моральна провина – моральна інновація». До першої групи явищ ми віднесли ті, що традиційно класифікуються як девіація (зловживання спиртними напоями, проституція, вживання наркотиків, крадіжки тощо), до другої – реалії нашої повсякденності, що не підлягають правовій оцінці та відповідному покаранню, а традиційно викликають негативне або просто неоднозначне ставлення громадської думки (розлучення, збереження сім'ї заради дітей, подружні зради, упереджене ставлення до представників окремих соціальних груп тощо). Третя категорія феноменів була представлена в інструментарії дослідження тими проявами повсякденності, які порівняно недавно стали фактами життя пострадянських країн або мали місце й раніше, але не визнавалися як такі, що існують, або «легалізувались» останніми роками, тому не мають однозначної оцінки суспільною думкою в категоріях «норма – відхилення (порушення)». У цьому випадку йшлося, наприклад, про пробні

шлюби, укладання шлюбного контракту, гомосексуалізм та реєстрацію одностатевих шлюбів, сексуальні домагання, сімейне насильство тощо.

Зазначені явища ми також спробували класифікувати за сферами їх прояву, в результаті чого було виділено такі з них:

- сфера сексуальних відносин;
- сімейно-шлюбна сфера;
- «громадянська» сфера;
- сфера міжособистісних відносин;
- власне девіантні прояви поведінки.

Як свідчать дані обох досліджень, принаймні на рівні вербальної поведінки, українські студенти засуджують практично всі явища, які традиційно вважаються девіантними. Так, на думку абсолютної більшості респондентів, не припустимими є вживання наркотиків, крадіжки, самогубство; у той же час слід зазначити, що дещо збільшилась, наприклад, чисельність тих, хто засуджує проституцію (табл. 2.2.1).

Таблиця 2.2.1

Ставлення студентів до деяких девіантних форм поведінки¹

(у % до тих, хто відповів)

	2006			2009		
	Припустимо	У деяких випадках припустимо, в деяких ні	Неприпустимо	Припустимо	У деяких випадках припустимо, в деяких ні	Неприпустимо
Вживання наркотиків	4	5	91	3	4	93
Зловживання спиртними напоями	7	19	74	8	19	73
Крадіжки державного майна	7	14	79	8	14	78
Крадіжки особистого майна	3	3	94	3	5	92
Проституція	13	14	73	9	9	82
Самогубство	6	8	86	3	7	90

¹ Тут і в інших таблицях у стовпчику «припустимо» об'єднані позиції «цілком припустимо» та «скоріше припустимо»; у стовпчику «не припустимо» – позиції «зовсім не припустимо» та «скоріше не припустимо».

Найбільш толерантними студенти були в оцінках деяких явищ, що належать до сфери сексуальних відносин (насамперед, це стосується дошлюбних статевих відносин) та до власне шлюбно-сімейних відносин; цілком припустимим респонденти вважають, наприклад, і укладання шлюбних контрактів. У цілому, як і в опитуванні 2006 року, сукупна картина тих соціальних явищ, право яких на існування в сучасному світі студенти тією чи іншою мірою все-таки визнають, виявилася досить строкатою і представлена феноменами, що належать до різних сфер нашого життя. Однак перелік явищ, з існуванням яких більшість молодих людей «згодна», фактично не змінився. Слід відзначити лише окремі ситуації переоцінки, що відбулася у свідомості студентства за останні три роки: так, менш критичним стало ставлення щодо відмови від участі у виборах; зросла кількість тих, хто засуджує розлучення; менш толерантним є сьогодні ставлення до дошлюбних статевих відносин (табл. 2.2.2). Слід зазначити, що останні є практично єдиним проявом нашої повсякденності, ставлення до якого у молоді практично не залежить, наприклад, від статевої приналежності (хоча в оцінці багатьох інших явищ, представлених в нашій анкеті, юнаки та дівчата часом суттєво розходились). Дошлюбні статеві стосунки є також єдиним феноменом, до якого менш критично ставляться навіть ті молоді люди, які вважають себе віруючими та демонструють воцерковлений¹ спосіб життя.

Таблиця 2.2.2

**Соціальні явища, до існування яких респонденти виявили
найбільшу толерантність (у % до тих, хто відповів)**

	2006		2009
--	------	--	------

¹ Нагадаємо, що власне воцерковленими називають не просто хрещених у Церкві, а тих, хто дотримується певних норм та правил релігійного життя: регулярно ходить до Причастя та відвідує богослужіння, підтримує соціальні стосунки в межах своєї церковної спільноти, обізнаний не лише в обрядових, а й у догматичних аспектах віри (у тому числі завдяки організованій катехізації), інтеріоризував норми православного етикету тощо.

	Припустимо	У деяких випадках ні припустимо, в деяких ні	Неприпустимо		Припустимо	У деяких випадках ні припустимо, в деяких ні	Неприпустимо
1. Дошлюбні статеві стосунки	78	12	10	1. Рівноправність чоловіків і жінок в усіх сферах життя	67	17	16
2. Рівноправність чоловіків і жінок в усіх сферах життя	71	16	13	2. Дошлюбні статеві стосунки	62	20	18
3. Збереження сім'ї заради дітей	46	39	15	3. Збереження сім'ї заради дітей	48	38	14
4. Розлучення	42	39	19	4. Відмова від участі у виборах	39	32	29
5. Укладання шлюбного контракту	37	35	28	5. Розлучення	33	38	29
6. Відмова від участі у виборах	32	30	38	6. Укладання шлюбного контракту	33	33	34

У цілому ж ті життєві ситуації, які небезпідставно можна вважати порушенням моральних та правових норм (наприклад, відмова від новонародженого, сексуальні домагання, торгівля людьми, сімейне насильство тощо), оцінені учасниками обох досліджень як такі, що не мають права на існування в сучасному світі. Слід відзначити, що перелік соціальних явищ, які не сумісні з гармонійним існуванням людини, теж залишився практично без змін: сюди увійшли як деякі традиційні девіантні форми поведінки, так і феномени, що ми віднесли, як згадувалось раніше, до «моральних інновацій» – сексуальні домагання, сімейне насильство тощо (табл. 2.2.3).

Таблиця 2.2.3

Соціальні явища, існування яких респонденти вважають найбільш неприпустимим (у % до тих, хто відповів)

	2006		2009
--	-------------	--	-------------

	Припустимо	ні У деяких випадках припустимо, в деяких	Неприпустимо		Припустимо	ні У деяких випадках припустимо, в деяких	Неприпустимо
1. Вживання наркотиків	4	5	91	1. Самогубство	3	7	90
2. Відмова від новонародженого	3	6	91	2. Крадіжки особистого майна	3	5	92
3. Відмова від турботи про батьків	4	6	90	3. Відмова від новонародженого	3	4	93
4. Крадіжки особистого майна	3	3	94	4. Вживання наркотиків	3	4	93
5. Сексуальні домагання	2	4	94	5. Сексуальні домагання	3	3	94
6. Сімейне насильство	1	2	97	6. Сімейне насильство	2	2	96
7. Торгівля людьми	2	2	96	7. Торгівля людьми	3	3	94

Дещо виразніше певні зміни у ставленні студентської молоді до запропонованих в анкеті соціальних явищ помітні при порівнянні середніх. Зазначені відмінності стосуються в першу чергу тих явищ, які регулюються та оцінюються нормами статевої моралі. Як свідчать дані, наведені в таблиці 2.2.4, досить суттєво змінилися оцінки деяких «моральних інновацій», більш критичним стало ставлення до абортів (їхнє право на існування повністю визнало лише 5 % опитаних), поширення порнографії, дошлюбних статевих стосунків (хоча, як вже зазначалося, в цілому існування останніх у сучасному суспільстві сприймається молодими людьми як своєрідна норма). Зараз важко однозначно вказати причину цих змін, оскільки це питання потребує більш детального аналізу та виходу за межі виключно даних наших опитувань, в інструментарій яких не було закладено додаткових питань.

Таблиця 2.2.4

Ставлення студентської молоді до деяких феноменів сексуального життя

(середні; інтервал від 1 – абсолютно неприпустимо до 5 – цілком припустимо)

	Середні	
	2006	2009
Аборти	2,629	2,016
Гомосексуалізм	2,297	2,112
Дошлюбні статеві стосунки	4,157	3,707
Пробні шлюби	2,469	2,245
Проституція	1,929	1,661
Реєстрація одностатевих шлюбів	2,126	2,046
Поширення порнографії	2,092	1,788
Сексуальні домагання	1,276	1,248

Більш детальний аналіз отриманих даних свідчить про те, що ставлення до згадуваних вище явищ тісно пов'язане з такими характеристиками респондентів, як стать та регіон проживання. Про наявність суттєвих гендерних відмінностей індивідуальної моралі в студентському середовищі як на вербальному, так і на поведінковому рівні свідчать результати й інших наших досліджень [5]. Щодо останніх даних, то виявилось, що оцінки опитаних дівчат і юнаків в цілому (винятком можна вважати лише оцінку такого явища, як пробні шлюби) також мають суттєві розходження. Дівчата менш критично налаштовані по відношенню до деяких «моральних інновацій» (гомосексуалізм, реєстрація одностатевих шлюбів), у той час як хлопці вважають меншим «злом» проституцію та сексуальні домагання (табл. 2.2.5).

Таблиця 2.2.5

Ставлення студентства до деяких феноменів сексуального життя та сімейно-шлюбної сфери (середні; інтервал від 1 – абсолютно неприпустимо до 5 – цілком припустимо) (масив 2009 року)

		За статтю	Регіон
--	--	-----------	--------

	цілому По масиву в	Юнаки	Дівчата	Східний	Південний	Центральний	Західний
Аборти	2,016	2,121	1,962	2,239	2,206	2,001	1,591
Гомосексуалізм	2,112	1,725	2,305	2,246	2,147	2,185	1,859
Дошлюбні статеві стосунки	3,707	3,848	3,639	3,938	3,826	3,676	3,356
Пробні шлюби	2,245	2,222	2,259	2,463	2,369	2,244	1,875
Проституція	1,661	2,131	1,425	1,676	1,730	1,721	1,527
Реєстрація одностатевих шлюбів	2,046	1,759	2,197	2,167	2,107	2,132	1,771
Поширення порнографії	1,788	2,221	1,569	1,809	1,843	1,846	1,663
Сексуальні домагання	1,248	1,477	1,127	1,244	1,239	1,328	1,190

Як свідчать дані, наведені в табл. 2.2.5, досить помітно відрізняються й оцінки тих, хто був опитаний у західному регіоні України. Ми вважаємо, що встановлені відмінності пов'язані насамперед із тим, що в цьому регіоні більш високим залишається рівень залучення студентської молоді до релігійного життя¹. Звертаючись до українських реалій щодо впливу релігії, треба зазначити, що релігійна ситуація в окремих регіонах нашої країни принципово відрізняється. Так, сьогодні, за офіційними даними, найбільш інтенсивно релігійна мережа зростає в західноукраїнських областях, де зосереджено 50 % релігійних громад. Потужна інфраструктура традиційних церков регіону, зафіксованість релігійності у ментальності його населення блокують проникнення в регіон новітніх культів і рухів. Для Західної України Церква залишається невід'ємною складовою способу життя та системи соціальної комунікації, на сході країни ці функції майже втрачено. Регіональні відмінності зафіксовані нами й в оцінках інших соціальних явищ, зокрема тих, що належать до сфери сімейно-шлюбних відносин (табл. 2.2.6) та до «громадянської» сфери (табл. 2.2.7). В останньому випадку звертає увагу, наприклад, більш критична оцінка респондентами, що були опитані на заході України, такого факту, як відмова

¹ Детально ця ситуація висвітлена в підрозділі «Релігійні ідентичності в системі соціальних ідентичностей українського студентства».

від участі у виборах (табл. 2.2.7), що пов'язане, скоріш за все, з більш високим рівнем політичної активності населення цього регіону в цілому.

Таблиця 2.2.6

Ставлення студентів до деяких феноменів сімейно-шлюбної сфери (у %, до тих, хто відповів)
(залежно від регіону України)¹

	2006								2009							
	Припустимо				Не припустимо				Припустимо				Не припустимо			
	Захід	Схід	Центр	Південь	Захід	Схід	Центр	Південь	Захід	Схід	Центр	Південь	Захід	Схід	Центр	Південь
Відмова від новонародженого	2	3	4	1	92	91	90	93	1	2	4	5	96	95	87	92
Відмова від турботи про батьків	5	4	4	3	91	91	88	92	4	4	6	5	91	90	87	89
Збереження сім'ї заради дітей	68	43	48	43	10	15	15	15	53	43	47	50	14	18	17	18
Подружні зради (позашлюбні зв'язки)	11	14	14	13	75	63	65	67	8	10	11	10	81	71	71	73
Розлучення	26	45	39	40	36	18	21	17	25	39	31	34	37	25	29	26
Сімейне насильство	1	1	2	0	98	98	96	100	2	2	2	1	96	97	94	96
Укладення шлюбного контракту	25	38	40	37	39	26	31	25	28	37	35	33	40	32	30	36

¹ У цій таблиці відсутня позиція «В деяких випадках припустимо, в деяких – ні».

Таблиця 2.2.7

Ставлення студентів до деяких феноменів «громадянської» сфери (у % до тих, хто відповів)
(залежно від регіону України)¹

	2006								2009							
	Припустимо				Не припустимо				Припустимо				Не припустимо			
	Захід	Схід	Центр	Південь	Захід	Схід	Центр	Південь	Захід	Схід	Центр	Південь	Захід	Схід	Центр	Південь
Безкоштовний проїзд у транспорті	22	24	26	26	42	45	44	38	15	22	22	21	56	51	48	58
Відмова від участі у виборах	25	34	33	35	49	34	38	40	33	44	42	38	36	24	27	31
Несплата податків	13	11	15	10	57	60	60	57	8	13	12	12	68	60	62	66
Несумлінне ставлення до виконання професійних обов'язків	8	7	7	5	73	75	72	76	7	6	8	10	69	70	68	71
Рівноправ'я чоловіків і жінок в усіх сферах життя	59	62	59	75	17	12	14	13	68	67	68	65	17	16	14	17

¹ У цій таблиці відсутня позиція «В деяких випадках припустимо, в деяких – ні».

Отримані результати, на наш погляд, дають підстави стверджувати, що, незважаючи на кризові явища в багатьох сферах життя нашого суспільства, суттєвих змін у моральних орієнтаціях українського студентства не відбувається. Це обумовлено тим, що мораль, хоча й не може не реагувати на зміни свого зовнішнього середовища (економічний стан суспільства, культурні трансформації тощо), є достатньо інерційною системою, що чинить опір зовнішнім впливам. Результати дослідження свідчать також про зміщення «центру тяжіння» системи моральних орієнтацій українського суспільства в напрямку індивідуально-сімейних цінностей; про меншу заідеологізованість, а тому й більшу толерантність в оцінках. За своїм ставленням до життя сучасне студентство відрізняється від попередніх поколінь, але система уявлень про те, що таке «добре» й що таке «погано», залишається переважно в межах традиційної ціннісно-нормативної системи, оскільки базові уявлення, на наш погляд, суттєво не змінюються. Навіть в умовах системної соціально-економічної кризи традиційні цінності залишаються на провідних позиціях в системі індивідуальної моралі студентської молоді.

Цікаву інформацію щодо змісту й особливостей моралі українського студентства ми також отримали завдяки побудові емпіричної типології їх моральних цінностей. Звернення до цього методу дослідження обумовлено насамперед тією цілком обґрунтованою його популярністю, що пов'язана із розвитком комп'ютерної техніки в соціальних дослідженнях. При використанні сучасних комп'ютерних програм обробки даних є можливість створювати типи соціальних об'єктів, майже не звертаючись до теоретичних міркувань, а спираючись лише на масиви емпіричної інформації. За твердженням В. О. Ядова, емпірична типологізація – прийом аналізу даних, що можна характеризувати як «пошук сталих сполучень властивостей соціальних об'єктів (або явищ), розглянутих відповідно до описових гіпотез у декількох вимірах одночасно» [6, с. 323]. Як відомо, емпірична типологізація здійснюється методом кластеризації емпіричних даних, що характеризують досліджуване явище.

У нашому дослідженні класифікаційні виступали ознаки, що презентують прихильність респондентів до певних моральних принципів міжособистісної взаємодії. Емпіричною закономірністю, пошук якої здійснювався в контексті дослідження моральних орієнтацій сучасного студентства, було віднесення респондента до певного кластеру як сукупності респондентів, що близько розташовані в багатовимірному «моральному просторі»¹. Нами була застосована процедура ієрархічного кластерного аналізу, завдяки якому було отримано п'ять кластерів, які можуть розглядатися як типи моральних цінностей студентства.

Представлені в анкеті моральні принципи соціальної взаємодії, маючи переважно прадавні джерела (прислів'я та приказки, біблійні історії тощо), презентують, на наш погляд, основні сегменти простору соціальної взаємодії в межах сучасного суспільства, а також характеризують ставлення особистості до одвічної проблеми протистояння «матеріального» та «духовного», «вічності» та «повсякденності».

Таблиця 2.2.8

Фінальні кластерні центри

Шкала 7___6___5___4___3___2___1		Кластери				
		1	2	3	4	5
134. Око за око, зуб за зуб	Хто вдарить тебе в праву щоку, оберни до нього й іншу	5,17	4,00	5,00	5,70	4,97
135. Не обдуриш – не проживеш	Краще бути бідняком, ніж жити з гріхом	4,12	2,63	4,38	5,83	4,18
136. Варварство знищується варварством	Любіть ворогів ваших	4,26	2,85	4,16	5,36	3,77
137. Кожен сам за себе	Один за всіх, усі за одного	2,14	1,73	5,15	6,21	5,28
138. Людина людині вовк	Людина людині друг, товариш і брат	2,48	1,86	4,09	5,49	3,14
139. Дурень вважає, що краса світ спасає	Краса врятує світ	3,43	2,61	3,90	5,52	3,02

¹ У нашому випадку йшлося про 12-вимірний простір відповідей на питання про ступінь згоди із 12 відповідними твердженнями, які характеризують моральні орієнтації (міра близькості – евклідова відстань між об'єктами в 12-вимірному ознаковому просторі).

140. При многості мудрості, множитьс'я й клопіт	Краще більше знати, ніж багато мати	3,71	2,70	4,14	5,58	2,84
141. Усі друзі хороші, коли в людини є гроші	Май не 100 рублів, а май 100 друзів	2,33	1,91	3,74	5,57	1,59
142. Багатому й у пеклі рай	Верблюдові легше пройти через голчине вушко, ніж багатому в Боже Царство увійти	3,65	2,61	3,89	5,72	2,45
143. Дурний осудить, розумний розсудить	Не судить, щоб і вас не судили	4,36	1,64	3,76	6,04	1,71
144. Любов і розумників на дурнів обертає	Лише закоханий має право на звання людини	4,68	3,46	4,52	5,84	3,36
145. Честь не до честі, коли їсти нічого	Краще око втратити, ніж добре ім'я	3,90	2,86	3,90	5,97	3,04

Виділені кластери можуть бути розміщені в просторі, що обмежений такими парними факторами як «колективізм – індивідуалізм» та «агресивність – толерантність», у відповідності до яких кластери й отримали свої назви – «войовничі колективісти», «толерантні колективісти», «індиферентні», «войовничі індивідуалісти», «толерантні індивідуалісти» (рис. 2.2.1):

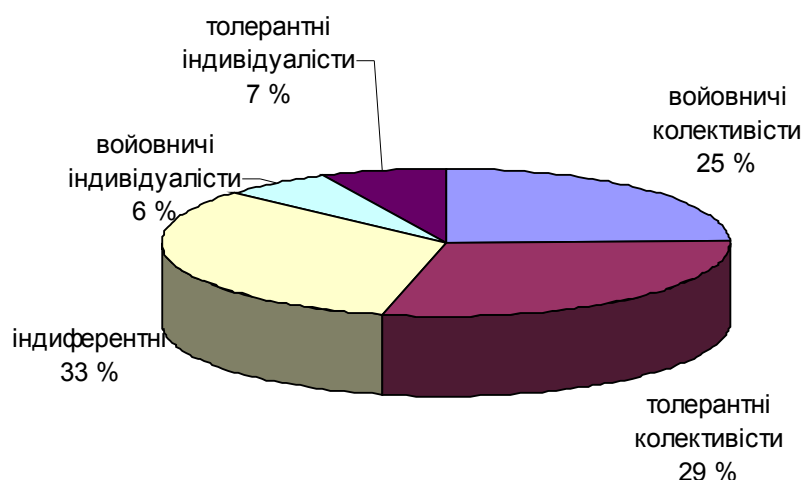

Рис. 2.2.1. Обсяги та назви кластерів, що представляють певні типи моральних цінностей студентства

Перш ніж перейти до аналізу змістовних характеристик представників виділених кластерів, зазначимо, що моральні орієнтації певної соціальної групи можуть помітно відрізнятися від моделей, що представлені у відносно завершених етичних концепціях; у них можуть бути порушені логічні зв'язки, існування яких припускалося на етапі теоретизування, а ключові цінності й принципи можуть змінюватися від ситуації до ситуації. Але система таких орієнтацій існує, а її ідеальний вплив на прийняття рішень може бути відправним пунктом прогнозу про можливу поведінку як великих соціальних груп, так і окремих індивідів. Характеризуючи сучасний стан моралі, деякі дослідники схильні оцінювати його як кризовий. Ідея занепаду моралі пов'язується багатьма з них із процесами індивідуалізації, яка тлумачиться насамперед як зростання автономії особистості, вивільнення індивіда від контролю з боку суспільства, як визнання інтересів окремої людини тощо. При цьому і власне індивідуалізація розглядається, з одного боку, як процес, що призводить до саморозвитку та особистісної автономії, а з іншого – як сила, що формує такі якості особистості, як надмірна схильність до споживацтва, гедонізм та егоїстичність. Вважається також, що індивідуалізм руйнує глибокі, значущі взаємозв'язки, призводить до втрати обов'язків перед суспільством тощо. Відкидаються й універсальні моральні принципи, які є підґрунтям для регуляції індивідуальної поведінки, заперечується як їхній вплив, так і сама можливість існування таких принципів в умовах постмодерного суспільства. Певні ознаки цих процесів ми дійсно зафіксували при аналізі сутнісних рис представників виділених кластерів, але підстав для сприйняття таких тенденцій розвитку сучасної моралі як домінуючих, принаймні, у середовищі студентства, на наш погляд, недостатньо.

Спробуємо охарактеризувати виділені кластери, зокрема за такими ознаками, як ставлення до вказаних принципів міжособистісної взаємодії, життєві цінності, самооцінка особистісних рис. Особливу увагу привертають останні два кластери, обсяг яких порівняно з іншими кластерами значно менший, до цих кластерів входять респонденти, названі нами

«індивідуалістами». Найбільше виділяється 4 кластер – «войовничі індивідуалісти» (6 % від усього масиву), в якому найвищі показники нетерпимості, майже повна відсутність толерантності, про що свідчать найвищі середні значення (у порівнянні з іншими кластерами) за ознаками 134, 136, 138 (табл. 2.2.8).

Найбільш важливими для студентів, що увійшли до згадуваного кластеру, є такі цінності, як здоров'я, матеріальний добробут, побутовий комфорт, сімейне благополуччя та економічна незалежність. Щодо особистісних рис представників цього кластера, то, за самооцінками, серед них найпоширенішими є почуття власної гідності, життєрадісність, незалежність, самостійність у судженнях і діях, прагнення до самореалізації, особистих досягнень та впевненість у собі.

У порівнянні з респондентами, що увійшли до інших кластерів, серед «войовничих індивідуалістів» (4 кластер) більше тих, хто збирається присвятити себе після закінчення ВНЗ створенню власного бізнесу, а також тих, хто припускає можливість займатися будь-чим, аби платили гроші (10 %, а в інших кластерах менше 5 %). Життєвому успіху, на їхню думку, сприяє насамперед наявність зв'язків та вміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети. Також серед носіїв цього типу моральних цінностей найбільший відсоток тих, що визначив свою роль у студентській групі як «відринута людина».

Кластер 5, що отримав назву «толерантні індивідуалісти», як і кластер 4, об'єднує студентів із яскраво вираженою орієнтацією на індивідуалізм. Однак ступінь виразності індивідуалізму є нижчим – 5,28 (у 4 кластері – 6,21). У чому відмінність індивідуалізму, що притаманний представникам 5 і 4 кластерів? Частково відповідь на це питання дає розподіл відповідей щодо ступеню згоди з парою тверджень *«людина людині вовк»* – *«людина людині друг, товариш і брат»*. Так, якщо представники 4 кластера вважають, що *«людина людині вовк»* (середнє значення 5,49), то респонденти з 5 кластера з цим фактично не згодні, хоча й не готові прийняти протилежний принцип – *«людина людині друг, товариш і брат»* (середнє значення за ознакою

138 у п'ятому кластері дорівнює 3,14, що є практично нейтральною позицією). Таким чином, індивідуалізм представників 5 кластера умовно можна назвати толерантним. Серед якостей, що властиві студентам 5 кластера, є почуття власної гідності (як і у представників 4 кластера, у яких воно стоїть на першому місці), але у той же час готовність допомогти оточуючим та порядність теж належать до переліку притаманних їм якостей.

Толерантний індивідуалізм представників 5-го кластеру виявляється й у схильності до деяких інших принципів. Так, наприклад, якщо в 4-му кластері більшість згодна з твердженням *«дурний осудить, розумний розсудить»* (6,04), то в п'ятому – віддають перевагу принципу *«не судіть, щоб і Вас не судили»* (1,71). Якщо серед «войовничих індивідуалістів» більше прихильників принципу *«любов і розумників на дурнів обертає»* (5,84), а в 5-му сприйняття світу здійснюється крізь призму протилежного морального принципу – *«лише закоханий має право на звання людини»* (3,36). Таким чином, представникам п'ятого кластера притаманне латентне прагнення до духовності, відходу від абсолютної детермінації прагматичної матеріальності (хоча вона й суттєво обумовлює їхнє сприйняття світу та ціннісні й моральні орієнтири).

Даючи самооцінку особистісним якостям, представники 5 кластеру насамперед відзначали такі, як чесність, порядність і принциповість, почуття власної гідності, життєрадісність і почуття гумору, доброту, доброзичливість і готовність допомогти людям, відповідальність і почуття обов'язку. Серед цінностей, що уявляються найбільш значущими студентам п'ятого кластера, були відзначені здоров'я, сімейне благополуччя, хороші відносини з людьми, що оточують, можливість розвитку, реалізації своїх здібностей і талантів, матеріальний добробут.

1-й кластер – «войовничі колективісти» відрізняється тим, що увібрав у себе тих студентів, що прагнуть жити за «законами зграї», поділяти весь світ на «своїх» і «чужих». Представники цього кластеру згодні з твердженням, що в нашому світі варто діяти відповідно до принципу *«око за око, зуб за зуб»* (середнє значення 5,17), але при цьому вважають, що відносини між людьми

побудовані на колективістському підґрунті (середнє значення по парі принципів *«кожен сам за себе»* – *«один за всіх, усі за одного»* дорівнює 2,14; а у дихотомії *«усі друзі хороші, коли в людини є гроші»* – *«май не 100 рублів, а май 100 друзів»* – 2,33).

Найбільш значимими цінностями для тих, хто увійшов до цього кластеру, є здоров'я, сімейне благополуччя; хороші відносини з людьми, що оточують; матеріальний добробут; особиста свобода та незалежність у судженнях і діях. Представники першого кластеру вважають, що їм найбільшою мірою притаманні такі якості, як почуття власної гідності, життєрадісність, відповідальність, товариськість та вміння легко встановлювати контакти з оточуючими, чесність. Хоча «войовничі колективісти» планують присвятити себе після закінчення ВНЗ практичній діяльності за фахом, при цьому вчать вони гірше, ніж представники інших кластерів.

2-й кластер – «толерантні колективісти» – суттєво відрізняється від інших кластерів тим, що всі ознаки, які ми можемо вважати такими, що утворюють кластери (сприяють кластеризації), мають в ньому досить низькі значення, що свідчить про дотримання представниками цього кластеру принципів, близьких до моральних принципів християнства. Студентам, що увійшли до цього кластера, властиві, в першу чергу, такі якості, як доброта, чесність, почуття власної гідності, життєрадісність, відповідальність. Оскільки в цьому кластері переважають дівчата (77 %), не випадково, що серед найбільш важливих життєвих цінностей представники цього кластеру називали сімейний добробут, гарні стосунки з оточенням, здоров'я, можливість розвитку та реалізації своїх здібностей і талантів, матеріальний добробут.

Особливе місце в центрі простору, де розташувалися описані кластери, посідає третій кластер, що отримав назву «індиферентні» (об'єм цього кластера дорівнює 33 %). До нього увійшли студенти, для яких в оцінці моральних принципів і цінностей характерні невизначені позиції. Порівнюючи результати наших досліджень, проведених в умовах відносної стабільності українського

суспільства, з нинішнім, слід зазначити відсоткове зростання цієї групи (у 2006 році чисельність цього кластера дорівнювала 20 %), що може свідчити про поширеність такої реакції на аномію, як апатія та депресія. Можна припустити, що саме про цю групу писала у своїх роботах Н. В. Паніна, зазначаючи, що умови тривалої аномії призводять до виникнення ненормативного типу реакції, зокрема до того, що особистість відчуває відчуження від соціальних процесів і знаходиться в стані деморалізованості [4].

«Індиферентні» відрізняються від представників раніше охарактеризованих кластерів тим, що вони певною мірою «дистанціюються» від соціального оточення. Найбільш важливими для студентів, що увійшли до третього кластера, є здоров'я, сімейне благополуччя та матеріальний добробут. Серед представників цього кластера переважають студенти, які наявність впливових родичів та власного інтелекту вважають найбільш значущими чинниками досягнення життєвого успіху. Разом із цим, вони, на відміну від інших кластерів, не відкидають і ролі щасливого випадку й талану.

Аналіз отриманих даних свідчить про те, що кластерна диференціація тісно пов'язана з такими характеристиками респондентів, як ставлення до релігії та регіон проживання. Ці два фактори «працюють» разом, оскільки, як свідчать результати нашого дослідження, регіон проживання значною мірою визначає залученість до релігійного життя. Хоча в усіх кластерах доля віруючих є значною, суттєво більше їх серед «толерантних колективістів» та «толерантних індивідуалістів» (рис. 2.2.2).

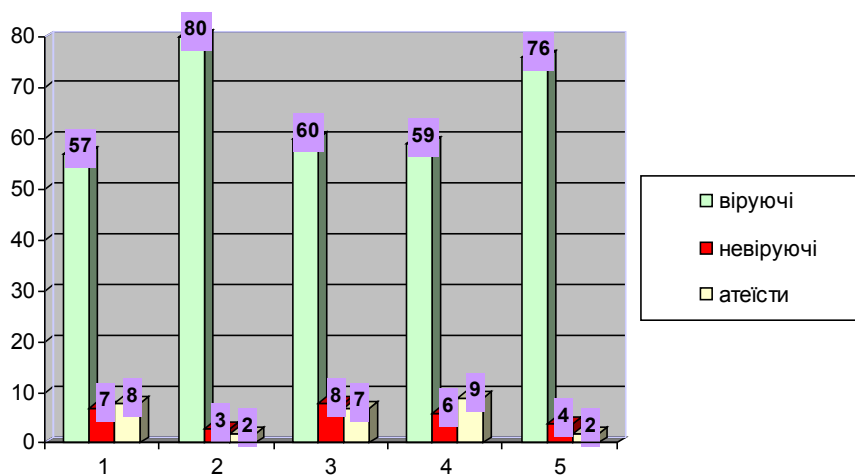

Рис. 2.2.2. Релігійна самоідентичність представників виділених кластерів

У зв'язку з цим, закономірним є те, наприклад, що, даючи характеристику ролі релігії в суспільному житті, представники другого та п'ятого кластерів (особливо «толерантні колективісти») значно вище оцінювали практично всі її соціальні функції (табл. 2.2.9). При цьому слід також зазначити, що більшість представників цих двох кластерів є мешканцями західного регіону України, тоді як на сході переважають «войовничі колективісти», «індиферентні» та, особливо, «войовничі індивідуалісти».

Таблиця 2.2.9

Роль релігії в сучасному суспільстві за оцінками респондентів – представників виділених кластерів
(середні; інтервал від 1 – абсолютно не згоден до 5 – абсолютно згоден)

Релігія в сучасному суспільстві...	«войовничі колективісти»	«толерантні колективісти»	«індиферентні»	«войовничі індивідуалісти»	«толерантні індивідуалісти»
Сприяє налагодженню відносин з іншими людьми	2,985	3,481	3,107	3,311	3,185

Допомагає зрозуміти та відчувати сенс життя	3,144	3,795	3,261	3,347	3,424
Дає відчуття впевненості у майбутньому	2,930	3,561	2,978	3,182	3,195
Дає можливість відчувати приналежність до певної спільноти однодумців	3,085	3,452	3,160	3,236	3,218
Формує більш толерантне ставлення до людей	3,454	3,909	3,451	3,378	3,761
Дає втіху, надію в складних життєвих ситуаціях	3,680	4,143	3,658	3,727	4,041
Є об'єднувальною силою в суспільстві	3,098	3,495	3,102	3,243	3,274
Допомагає поліпшити відносини в сім'ї, з родичами	3,063	3,661	3,077	3,278	3,421
Утримує від поганих вчинків	3,468	3,965	3,501	3,435	3,677
Сприяє особистісному розвитку, залученню до культурних цінностей	3,257	3,769	3,291	3,349	3,450

Щодо зв'язку між моральними позиціями та різними видами соціальної ідентичності студентської молоді, то насамперед слід зазначити, що найвищий ступінь національної, громадянської, регіональної та локальної ідентичностей продемонстрували представники обох «толерантних» кластерів, особливо – «толерантні колективісти» (табл. 2.2.10). Ми вважаємо, що це пов'язано насамперед із більш високим рівнем релігійності тих респондентів, що увійшли до цих кластерів.

Таблиця 2.2.10

Самооцінка окремих видів соціальної ідентичності представниками різних кластерів (середні; інтервал від 1 – не відчуваєте до 5 – відчуваєте повною мірою)

Чи відчуваєте Ви себе...	«войовничі колективісти»	«толерантні колективісти»	«індиферентні»	«войовничі індивідуалісти»	«толерантні індивідуалісти»
Представником своєї національності (етнічної групи)	4,065	4,198	3,931	3,806	4,177
Громадянином України	4,373	4,516	4,186	4,108	4,487
Представником свого регіону (Слобожанщини, Донеччини, Криму, Закарпаття тощо)	4,175	4,277	4,110	4,060	4,295
Мешканцем свого рідного міста, села, селища	4,424	4,581	4,347	4,351	4,515
Радянською людиною	2,032	2,031	2,029	2,381	1,916
Європейцем	3,013	2,987	2,803	2,895	2,880
Громадянином світу	3,650	3,686	3,367	3,321	3,489

Як свідчать отримані дані, «толерантним колективістам» і «толерантним індивідуалістам» притаманний й більш високий ступінь громадянської ідентичності, який знаходить прояв в усвідомленні своєї належності до української держави, її символів, культури тощо. Ці дві групи респондентів у своїй більшості декларували й більш високий рівень емоційно-ціннісної та діяльнісної включеності в життя української держави (табл. 2.2.11)

Таблиця 2.2.11

Прояви громадянської ідентичності у представників різних кластерів
(середні значення; інтервал від 7 – позитивна оцінка до 1 – негативна оцінка)

	«войовничі колективісти»	«толерантні колективісти»	«індиферентні»	«войовничі індивідуалісти»	«толерантні індивідуалісти»
Я пишаюсь тим, що я громадянин України – Мені соромно, що я громадянин України	5,014	5,340	4,590	4,628	5,238
Я сприймаю Україну як свою Батьківщину – Україна для мене – чужа країна	5,744	6,074	5,251	5,201	5,963
Я прагну працювати на благо України – Не вважаю за необхідне щось робити для цієї країни	4,994	5,445	4,617	4,658	5,309
Я пов'язую з Україною свою долю та майбутнє – Мрію будь-що вирватися з цієї країни	4,696	5,104	4,441	4,298	4,969
Я глибоко шаную державні символи України – Символіка України викликає у мене негативні почуття	5,321	5,759	4,917	4,768	5,623
Я готовий захищати Україну у випадку загрози її суверенітету та цілісності – Суверенітет та цілісність України не настільки важливі, щоб я був готовий їх захищати	4,952	5,257	4,440	4,524	5,025

Формулюючи основну гіпотезу дослідження щодо змісту моральних цінностей українського студентства, ми припускали, що у свідомості молоді як однієї з найбільш динамічних і сприйнятливих груп населення будуть

домінувати цінності «постмодерної» моралі. Але типи моральних цінностей, що виділилися в результаті кластерного аналізу, говорять швидше про різноманіття моральних проявів у свідомості студентської молоді, ніж домінування одного типу. Так, можна припустити, що позиції представників кластера № 4 («войовничі індивідуалісти») відображають уявлення про тип індивідуалізму, що перетворює людей на егоїстичних індивідів, які втрачають зобов'язання перед суспільством або заперечують зобов'язання, що їх не влаштовують (іноді його називають «дарвінівським»). Оцінки тих, хто увійшов до кластера «толерантних індивідуалістів», близькі, на наш погляд, до характеристик іншого типу індивідуалізму, який ґрунтується на прагненні до саморозвитку, творчості, на унікальних особистісних проявах та є певною мірою емпіричним підтвердженням ідеї К.-О. Апеля і Ю. Хабермаса про суспільство, що глобалізується, як суспільство постконвенціональної моралі¹. Кластер «толерантних колективістів», суттєво відрізняючись від інших низьким значенням ознак, які сприяли кластеризації, демонструє принципово іншу частину спектра моральних уявлень тієї частини сучасної студентської молоді, яка є носієм цінностей, що значною мірою обумовлюються впливом традиційних для нашої культури течій християнства. Важливою детермінантою моральних та громадянських позицій студентства виявився рівень релігійності та залученості до релігійного життя: та частина опитаних, яка, за самооцінками, ідентифікувала себе як віруючих, демонструвала й більш толерантне ставлення до інших людей, налаштованість на співпрацю з ними, позитивне та шанобливе ставлення до країни, держави, їхніх символів, культури.

У системі моральних цінностей українського студентства, відповідно до отриманих нами результатів, представлені різноманітні типи моральних

¹ Ідеться про спробу цих дослідників перенести логіку морального розвитку особистості, представлену в теорії Л. Кольберга, в концепцію етичного дискурсу суспільства, що глобалізується. Екстраполюючи висновки американського психолога на рівень соціально-культурної історії, зокрема на розвиток моралі в історії людства, вони стверджують, що традиційне суспільство знаходиться на доконвенційному рівні розвитку моралі, суспільство модерну – на конвенційному, а суспільство, що глобалізується, виходить на постконвенційний рівень морального розвитку. К.-О. Апель також висуває припущення щодо відповідності в рамках теорії стадій морального розвитку онтогенетичного та філогенетичного аспектів, оскільки, на його думку, не тільки індивіди підкоряються процесу соціалізації в певних культурних та історичних умовах, а й репродукція культури підкоряється умовам психології розвитку в онтогенезі індивідуальної свідомості [7].

цінностей, які віддзеркалюють особливості як раціональної моралі, характерної для індустріального суспільства, так і постмодерної моралі. Процеси ж індивідуалізації лише частково торкнулися моральної свідомості студентства, оскільки орієнтації на інших людей, урахування їхніх інтересів тощо посідають високе місце в системі цінностей студентської молоді.

Література:

1. Козлов А. А. Молодежь – позитивная сила развития России / А. А. Козлов // Вторые Ковалевские чтения / Материалы научно-практической конференции 16-17 ноября 2007 года; отв. ред. Ю. В. Асочаков. – СПб. : СПбГУ, 2007. – С. 616-620.
2. Лисовский В. Т. «Отцы» и «дети» : за диалог в отношениях / В. Т. Лисовский // Социологические исследования. – 2002. – № 7. – С. 110-114; Семенов В. Е. Ценностные ориентации современной молодежи / В. Е. Семенов // Социологические исследования. – 2007. – № 4. – С. 37-43; Соколов А. В. Интеллектуально-нравственная дифференциация современного студенчества / А. В. Соколов // Социологические исследования. – 2005. – № 9. – С. 91-97; Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу : ценностный дискурс перехода / Сокурская Людмила Георгиевна. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.; Сугакова Л. И. Молодежь и многополярный мир / Л. И. Сугакова // Вторые Ковалевские чтения / Материалы научно-практической конференции 16-17 ноября 2007 года; отв. ред. Ю. В. Асочаков. – СПб. : СПбГУ, 2007. – С. 696-699.
3. Дубов И. Г. Моральная детерминация поведения в обыденном сознании больших групп населения / И. Г. Дубов, А. А. Хвостов // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 87-99.
4. Паніна Н. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5-26.

5. Ніколаєвська А. М. Гендерні особливості індивідуальної моралі / Ніколаєвська Алла Михайлівна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2004. – С. 401-404;
- Ніколаєвська А. М. Студентська молодь України: штрихи до морального портрету // Ніколаєвська Алла Михайлівна / Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2002. – С. 539-542;
- Николаевская А. М. Постсоветское студенчество: реалии моральной повседневности / А. М. Николаевская // Вторые Ковалевские чтения : Материалы научно-практической конференции 16-17 ноября 2007 года; отв. ред. Ю. В. Асочаков. – СПб. : СПбГУ, 2007. – С. 656-659.
6. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности. – М. : Добросвет, Книжный дом «Университет», 1998. – 596 с.
7. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – Издание второе, стереотипное. – СПб. : Наука, 2006. – 379 с.

2.3. Культурні нерівності у відтворенні громадянської ідентичності сучасного студентства

Олександр Голіков

Аналіз проблем конструювання культурного капіталу сучасного українського студентства, його факторної обумовленості та внутрішньої структури (адже саме культурний капітал в атомізованому суспільстві бере участь в конституюванні культурних нерівностей) є актуальним із декількох причин. Однією з них є те, що культурний капітал стає не тільки чинником соціокультурної стратифікації, але й ідентифікаційної диференціації українського студентства. Громадянська ідентичність, ідентичність *gemeinschaft*'ного типу, самою своєю природою (що і було підставою для нашої гіпотези) є гетерогенною відносно культурного капіталу – ресурсу *gesellschaft*'ної природи. Втім, самий культурний капітал, враховуючи багатоманітність його проявів (діяльнісних, повсякденнісних, структурних, габітуалізовано-ціннісних тощо), апелює до занадто різних ідентифікаційних фрагментів¹, і тому його зв'язки з громадянською ідентичністю, швидше за все, будуть ані односпрямованими, ані однозначними. За таких умов можна передбачити, що деякі фрагменти культурного капіталу будуть позитивно корелювати з рівнем громадянської ідентифікованості, а деякі – негативно. Все це примушує соціолога звертатися до раніше рідко досліджуваного аспекту буття громадянської ідентичності – а саме її буття «під тиском» соціокультурних нерівностей та, більше того, наростаючих процесів диференціації у цій площині.

Культурний капітал сучасного українського студентства: проблеми (ре)конструкції

Становлення ринкового, відкритого (в термінології Карла Поппера) не тільки в політичному, але і в політекономічному сенсі суспільства на

¹ Зокрема, неважко в рамках «експерименту подумки» сконструювати капітальну ситуацію, в якій культурний капітал виявиться базованим, наприклад, на знаннях та компетенціях «патріотичного» чи «громадянськи-активного» способу поведінки.

просторі України неодмінно має супроводжуватися формуванням та інституціоналізацією капітальної системи суспільства як основи зазначеної відкритості, гарантії залежності досягнень агента лише від його схем сприйняття, оцінювання та дії (в бурдєвістській інтерпретації). Це формування є складним та багатовимірним процесом.

Так, прибічники інституціонального та неоінституціонального підходів можуть побачити тут стабілізацію нового інституційного ландшафту, за якого провідну роль у системі стратифікації починають відігравати інші, аніж за радянських часів, інституції та втілені в них цінності та норми. Апологети феноменології можуть побачити в цих трансформаціях зрушення в особистісних повсякденностях, причому ці зрушення включають в себе зміну координат активності окремої людини, порушення та поступове відновлення на новому рівні та нових засадах циклу «інтеріоризація – екстеріоризація – інституціоналізація». Теоретики ціннісного підходу інтерпретували б ці зміни як переорієнтації в ціннісних системах людей, які внаслідок соціетальної транзиції перестають діяти певним чином та, сприймаючи і (пере)оцінюючи соціальну ситуацію, (пере)формулюють власні системи діяльності.

Ми ж, спираючись на аналітичну схему, запропоновану П'єром Бурдє (див.: [1]), а також на соціально-філософські побудовання українського соціолога Є. Суїменка (див.: [2]), розглядаємо зазначений процес капіталізації соціального простору як зміну самих властивостей соціального простору, що задаються пануючими в ньому тенденціями.

Культурний капітал, як і всі інші форми капіталу, є історично зумовленим, а отже, історично актуальним. Його детермінованість є подвійною – через культурні конвенції¹ та через визнаність ресурсу як (не)капітального. Так, в радянському суспільстві цей феномен не вивчався не тільки через соціокультурну заборону, втілену в ідеологемах, але й тому, що (як вказує Є. Суїменко) закони існування та розвитку суспільства, з одного боку, і людські взаємодії (сукупна людська

¹ Культурний капітал не в тому сенсі є культурним, що він є детермінованим культурою, адже в такому випадку будь-який капітал є культурним, в тому числі й економічний, але в тому, що асортимент культурних ресурсів детерміновано конкретно соціокультурною та історичною ситуацією.

діяльність) – з іншого, знаходяться в одній зв'язці, за якої «невидимі» сутнісно дані закони або тенденції отримують «видиму» емпіричну даність у вигляді механізмів їх прояву, здійснення. Відповідно, ці механізми проявляються у всіх формах суспільної свідомості, до яких належить і соціологія як соціогуманітарна наука. Саме цим пояснюється актуалізація останніми роками проблематики капіталів.

Іншим виміром зазначеної актуалізації є той факт, що з усього багатства якостей людини «оживають», актуалізуються (а іноді гіперактуалізуються) лише затребувані в цих умовах, тоді як незатребувані «завмирають», перебувають, за К. Марксом, «у стані дрімоти». Стан капіталізму («соціальна дискретність», за Є. Суїменком) передбачає взаємовідокремлений характер життєдіяльності людей, тобто відносини приватної власності, *економічні (товарно-ринкові) способи регулювання* господарчого процесу, *плуралізм суспільних зв'язків, індивідоцентристський стиль життя та поведінки, орієнтацію на речове споживання та фізіологічний комфорт, прагматизм та раціоналізм*, що «включає» такі властивості людини та її статусу, як індивідуальні переваги та егоцентричний прорахунок ситуації. На американському емпіричному прикладі Пітер та Бріджит Бергери пишуть так: «Соціалізація в нашому суспільстві запроваджує все більш сильну потребу в досягненнях. Більшість ігор, в які грають діти, носить змагальний характер... з точки зору стратифікаційної системи цей етос досягнень переводиться в етос мобільності, в амбіційні намагання покращити позицію в стратифікації» [3].

Положення капітального аналізу постійно переінтерпретовуються, ілюстрацією до чого є метафоричні намагання З. Баумана, який пише, що «в своїй «важкій» стадії капітал був прив'язаним до землі, як і робочі, яких він наймав. Зараз капітал подорожує – з багажем, що складається з портфелю, мобільного телефону та портативного комп'ютера» [4]. Навіть враховуючи економічні ремінісценції цієї точки зору, не можна не помітити «персоніфікацію» та локування капіталу в конкретному фрагменті соціального простору, тобто втілення капіталу в його різних формах – а саме в носіях/джерелах/об'єктиваціях соціального (телефон) та культурного капіталу (ноутбук, портфель), які, втім, мають пряме відношення до обсягу, консистенції, наповненості, якості економічного капіталу.

Евристичність метафори «дискретності» можна розкрити і з іншого боку. Саме про цей бік сучасної організації суспільного простору пише класик теорії постіндустріального суспільства Пітер Дракер [5], за яким сьогодні знання – лише та інформація, що має практичну цінність та веде до отримання конкретних результатів, тобто не загальне, а спеціалізоване знання¹. Тому, за Дракером, сучасне суспільство має бути засноване на знаннях, структурованих у спеціалізовані дисципліни, а його членами мають стати люди, що володіють спеціальними знаннями в різних сферах. У сучасних ВНЗ на освічених в традиційному розумінні людей часто можуть дивитися як на «білих ворон», і культурним капіталом є не будь-яке знання, і навіть не будь-яке «елітарне» знання, що здається культуркапітальним апріорі.

Усі ці аспекти мають враховуватися при дослідженні феномену культурного капіталу та, зокрема, його впливу на процеси ототожнення себе громадянами зі своєю країною – (ре)конструювання та (від)творення громадянської ідентичності. (Громадянська) ідентичність постає саме як «анти-дискретність»², певна інтегральність, – і з цієї точки зору (і, як ми побачимо в подальшому, не тільки з неї) вона постає в (пост)сучасному світі як вектор, радикально протиставлений векторові культуркапіталізації. Тут можна висунути гіпотезу, що онтологія громадянської ідентичності³ буде суперечити онтології культурного капіталу. З іншого ж боку, культурний капітал конститутивно, сутнісно базується на знаннях, уявленнях, цінностях, і з цієї точки зору він виявляється однопорядковим феноменом з ідентичністю (принаймні, якщо прийняти її конструктивістську інтерпретацію). Цей другий аспект ілюструється високою роллю знань, уявлень, цінностей в конструюванні національної, громадянської, регіональної ідентичностей⁴.

Саме тут ми виходимо на проблематику ролі освіти, зокрема вищої, в конструюванні як культурного капіталу українських студентів (що, власне, є

¹ Вірогідно, що ця ідея достатньо тісно корелює з ідеєю прагматичності та раціоналістичності дискретного суспільства, що взагалі латентно апелює до тьоннісівської ідеї *Gesellschaft*.

² І недарма ряд дослідників вказують на істотні погрози для громадянськості, суспільств, соціальності як такої з боку ринку, ринкових відносин.

³ На відміну від таких «модних» та «сучасних» конструктів (але ж суто конструктів!) як глобальна чи європейська ідентичність.

⁴ Можна хоча б згадати відоме бісмарківське зауваження, що «франко-пруську війну 1870–1871 років (*іноді згадують конкретну битву при Садовій* – О. Г.) виграв німецький шкільний вчитель».

мертонівською явною функцією інституту освіти), так і структур ідентичності¹. При цьому співвідношення цих процесів є далеко не очевидним, а іноді й контрверсивним, про що ми скажемо нижче.

У сучасній Україні проблематика (ре)конструювання культурного (який іноді інтерпретується в рамках концепту людського капіталу) є однією з найактуальніших. Однак при цьому конкретних завдань в рамках такої цілі, як (пере)(в)становлення культурного капіталу, перед системою освіти (як соціальним простором його конституювання) не ставиться.

Культурний капітал в рамках запропонованої нами методології (див. [6]) ми розглядаємо як сукупність ресурсів у культурній сфері, якими володіє певний агент, причому визнання цих ресурсів як культурного капіталу передбачає їх здатність до (само)відтворення, конвертації та прирощення², мають бути освоєними агентом до такого ступеню, щоб вони могли бути включені з усвідомленої чи неусвідомленої волі агента до процесів обміну, конвертації чи інвестиції. З цієї точки зору виявляється, що інституційним, соціально-структурним та повсякденнісним свідченнями процесуально успішного культурного капіталу буде низка ознак, які ми в подальшому використовуватимемо як індикатори культурного капіталу³.

Однією з цих ознак є академічна успішність, що демонструє, як ми зауважували в наших попередніх дослідженнях [7], ефективність «вписування» агента в ті соціальні структури, що є досяжними для нього «тут і зараз» в умовах академічних, освітніх тощо соціальних сфер. Із нашої точки зору, академічна успішність може бути розглянута не тільки як індикатор наявності в агента певного обсягу культурного капіталу, що дозволяє йому бути визнаним успішним системою освіти (що, власне, і втілюється в оцінках), але і як показник вміння агента «вписатися», а, отже, й

¹ Що є, з нашої точки зору, більш латентною функцією інституту освіти, який, за Т. Парсонсом, є поруч з іншими соціалізаційно орієнтованими інститутами та структурами соціального контролю способом утримання єдності суспільства.

² Тобто принесення агентом прибутку у вигляді або збільшення власного обсягу, або збільшення суміжних ресурсів – соціальних або економічних, які ми теж розглядаємо як форми капіталу.

³ А саме академічна успішність як інституційний індикатор, форма навчання (платна чи безоплатна, державна чи приватна), освіта батьків (хоча ці показники не є однозначними внаслідок проблем із соціоструктурними вимірами надзвичайно динамічного українського суспільства) як соціоструктурний індикатор, а також характеристики культурного споживання (читання, Інтернет тощо) як повсякденнісні індикатори.

інкорпорувати до себе соціальну систему. Цією системою може бути як освітня система (що і виражається в академічній успішності), так і – в подальшому – система ринку праці, система комерційної чи державної установи, в якій агент реалізує отримані ним знання та вміння і, отже, конвертує отриманий ним культурний капітал в інші форми капіталу.

Про те, що показники академічної успішності є більш чи менш сталим явищем, свідчить таблиця 2.3.1, згідно з якою приблизно десята частина українських студентів, за самооцінкою, відносяться до стабільних «відмінників», тоді як всі інші «групи академічної успішності» коливаються. Особливо помітимо статистично значущий приріст за останні роки спостерігається серед тих, хто навчається на «добре» та «відмінно». Взагалі ж ситуація є достатньо стабільною в кількості «відмінників» та тих, хто навчається переважно на «добре». Тобто можна говорити про те, що академічна успішність залежить не стільки від покоління та його академічної «озброєності» знаннями та компетенціями, скільки від самої системи оцінювання, яка, на думку Бурдьє, стратифікує агентів згідно зі своєю іманетною логікою.

Таблиця 2.3.1

Академічна успішність українських студентів різних поколінь (у %)

Навчаються...	«Хвилі» дослідження		
	2001	2006	2009
Тільки на «5»	7	11	10
На «5» та «4»	40	39	57
В основному на «4»	30	25	24
На «4» та «3»	20	20	8
В основному на «3»	3	5	1

Стратегія «вписування в систему» у вигляді набуття «статусу академічної успішності» є достатньо протяжною у часі та впливовою в соціальному просторі. Свідченням цього є, наприклад, високий рівень збігання академічної успішності при переході від школи до ВНЗ: якщо серед вузівських трієчників тих, хто навчався в школі на «відмінно» або на «добре», сумарно менше 40 %, то серед «хорошистів» – вже 97 %, а серед

відмінників – 99 %. Спадковість академічної успішності може мати два можливих пояснення: або мова йде про більш чи менш об’єктивне оцінювання в рамках всієї освітньої системи (якщо оцінювання двох ступенів збігається), або ж про існування «латентного навчального плану»¹, про який, в тому числі, йде мова у П. Бурдьє [8], який пише про неможливість аналізувати культурний капітал поза рамками сприйняття, що нав’язуються нам системою освіти. У другому випадку мова йде про своєрідну «домовленість», конвенційність, неформалізований пакт між всіма елементами системи освіти про скоординоване конструювання культурного капіталу, специфічного та консистентного саме цій системі освіти – як в інституціоналізованому вимірі, так і в діяльнісному або ціннісному вимірах. І тоді ці різні ступені однієї системи апелюють до одних і тих самих структур особистості, до одних і тих же здібностей, габітуалізованих структур, інтерналізованих схем.

Ілюстрацією до описаної вище дихотомії можливих пояснень може стати той факт, що, за нашим дослідженням 2008–2009 років, серед трієчників лише 4 % впевнено чи хоча б проєктивно збираються вступати до аспірантури, серед тих, хто навчається в основному на «добре» – 24 %, серед відмінників – вже 41 %, причому зростання відбувається поступово, без порушень тенденції при переході між «академічними стратами» (див. таблицю 2.3.2).

Таблиця 2.3.2

Плани щодо вступу до аспірантури студентів із різним рівнем академічної успішності (у %)

Навчаються...	Планують вступати до аспірантури				
	Безумовно, ні	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так	Так
Тільки на «5»	11	18	30	21	20
На «5» та «4»	13	24	31	18	14
В основному на «4»	19	26	31	14	10
На «4» та «3»	32	27	25	10	6

¹ Якщо адаптувати цей термін, винайдений спеціалістами з гендерного аналізу, до процесів конструювання культурного капіталу.

В основному на «3»	44	28	23	2	2
По масиву в цілому	16	24	30	17	13

У цьому випадку ми спостерігаємо такий прояв описаної нами вище тенденції спадковості, але на новому рівні. По-перше, тут мова йде не про «трансфер успішності» з середньої школи до вищої, а про обирання подальшої життєвої стратегії¹; по-друге ж, у цьому випадку мова йде не про вже сталі практики, а про наміри, інтенції, плани, тож ми можемо говорити лише про заплановані практики, відмінності між якими в різних «академічно успішних групах» є статистично помітними.

Але такий рівень «спадковості», безумовно, має поставити питання про «початковий імпульс» культуркапіталізації агентів, тобто на якому рівні, в рамках якого інституту та яких практик починається та отримує свій напрямок процес культуркапіталізації. І, принаймні, контурну та можливу для подальшого гіпотезування відповідь на це дає, з нашої точки зору, аналіз залежності академічних практик респондентів від структури та обсягу такого фрагменту особистісної повсякденності, як домашня бібліотека (див. таблицю 2.3.3).

Таблиця 2.3.3

Академічні практики володарів бібліотек різного обсягу (у %)

Академічні практики	Обсяг домашньої бібліотеки				
	Не мають взагалі	До 200 книг	До 500 книг	До 1000 книг	Понад 1000 книг
Бюджет державного ВНЗ	60	61	62	64	66
Контракт державного ВНЗ	35	28	25	22	20
Приватний ВНЗ	5	10	13	13	13
Тільки на «5»	15	17	19	17	26
На «4» і «5»	64	63	63	66	55
В основному на «4»	15	15	15	15	16
На «3» та «4»	6	5	3	2	2
В основному на «3»	0	0	0	0	1
Сума	100	100	100	100	100

Як бачимо, кількість тих, хто навчається на бюджеті, послідовно (хоча і ненабагато) збільшується від категорії до категорії зі збільшенням обсягу

¹ І отже, фактичний вихід поза рутинізовані респондентами практики, якщо враховувати специфіку нашої вибірки: адже студенти, що вже більш як десяток років знаходяться в тому чи іншому сегменті системі освіти, питанням про можливий вступ до аспірантури ставляться перед перспективою виходу поза рамки звичної для них повсякденності.

домашньої бібліотеки. Ця ж тенденція стосується тих, хто навчається у приватному ВНЗ. Протилежну тенденцію демонструють ті, хто навчаються на контрактній формі навчання у державному ВНЗ. Це свідчить, по-перше, про те, що «контрактна форма державного ВНЗ» і досі розглядається респондентами як найменш успішний/прийнятний канал конструювання культурного капіталу (принаймні, від «капітально неуспішних» за критерієм домашньої бібліотеки до «капітально успішних» ми спостерігаємо падіння на 15 %, тобто майже вдвічі), в той час як відсутність бібліотеки з високим рівнем ймовірності означає, окрім всього іншого, і «перекритість» для агента доступів до способів конвертації економічного капіталу в культурний (серед тих, хто не володіє домашньою бібліотекою, лише 5 % навчаються в приватному ВНЗ, в усіх інших категоріях респондентів – від 10 до 13 %); по-друге ж, це свідчить і про пов'язаність конструювання культурного, економічного та соціального капіталів: домашня бібліотека, обрана нами як індикатор культурного капіталу, в тому числі, є індикатором специфічної повсякденнісної ситуації респондента, а саме свідчить про те, що респондент є вихідцем з достатньо заможної родини, що може дозволити собі книги, а також з такої родини, що не тільки за своїм економічним капіталом, але і за обсягом вже наявного культурного капіталу знаходиться на тому рівні, щоб планувати та збагачувати домашню бібліотеку. Цей ансамбль економічного та культурного капіталів проявляється саме в домашній бібліотеці як фрагменті повсякденності наших респондентів.

Домашня бібліотека як фактор конструювання культурного капіталу, з одного боку, є достатньо впливовим та ефективним фактором саме для інституційного та праксеологічного аспектів культурного капіталу, з іншого ж, вона далеко не директивно впливає на ціннісну, мотиваційну, інтенційну структури агента, розглянутого як окремої особистості в її соціально-психологічній складності. Контрверзність та неоднозначність цього впливу ми можемо побачити на прикладі рішення вступати до аспірантури як прояву повсякденнісних практик та життєвих цінностей респондентів. Тут ми спостерігаємо коливання залежно від обсягу домашньої бібліотеки, які навіть

кумулятивно не дуже виразні: від 45 % «негативно налаштованих» та 25 % «позитивно налаштованих» серед тих, хто не має бібліотеки, до 41 % та 35 %, відповідно, серед володарів величезних бібліотек. Причому «сплесків» не спостерігається. У цьому сенсі можна стверджувати, що за сучасних умов домашня бібліотека перестає бути вагомим фактором детермінації орієнтацій особистості в повсякденності та активності в ній (на відміну від *детермінації суспільної оцінки ефективності* цієї активності).

Як ілюстрацію цього наведемо розподіл студентів за соціально-професійними намірами залежно від ключових, з нашої точки зору, культуркапіталізаційних ознак. У випадку з бібліотекою та її обсягом жорсткої або хоча б помітної залежності не прослідковується. Тоді як успішність помітним чином стратифікує плани студентів, наприклад, за ознакою «викладацька робота у ВНЗ», «науково-дослідницька діяльність», «управлінська діяльність». Зворотним чином академічна успішність стратифікує такі вибори респондентів, як «байдуже, чим займатися, аби платили гроші», «хотіли б не працювати, а присвятити себе сім'ї» та «чітких планів немає».

Таблиця 2.3.4

Післядипломні наміри студентів із різним рівнем академічної успішності

(у %; сума за стовпчиками не дорівнює 100 %, оскільки респонденти мали можливість обрати більше, ніж одну альтернативу)

	Навчаються...				
	тільки на «5»	на «4» і «5»	в основному на «4»	на «3» та «4»	в основному на «3»
Викладацька робота в школі, ліцеї тощо	4	7	8	6	5
Викладацька робота в технікумі, коледжі	4	3	2	2	2
Викладацька робота у ВНЗ	20	9	5	3	0
Науково-дослідницька робота	15	7	5	3	5
Практична діяльність за фахом	31	35	28	25	28
Адміністративно-управлінська діяльність	15	14	12	6	5
Політична, громадська діяльність	11	8	7	6	7
Створення власного бізнесу	28	31	31	27	26
Байдуже, чим займатися, аби платили гроші	2	4	5	9	12
Хотіли б не працювати, а присвятити себе сім'ї, вихованню дітей	1	3	4	5	5
Чітких планів немає	12	13	18	28	23

Це дозволяє стверджувати, що оптимальним індикатором культурного капіталу¹ за результатами нашого дослідження може бути академічна успішність. Обсяг домашньої бібліотеки ми будемо використовувати в подальшому лише як допоміжний індикатор.

Розглядаючи культуркапітальні практики як діяльнісну та повсякденну експлікацію культурного капіталу, ми пропонуємо дефінувати *культуркапітальні практики як такі види соціальної активності (реалізації соціальної суб'єктності агента), що призводять до прирощення або переструктурування капітального ансамблю агента, зокрема фрагментів культурного капіталу*. Саме таке визначення культуркапітальних практик в подальшому ми використовуватимемо для аналізу капіталоемності того чи іншого каналу трансляції, трансферу, конвертації та інвестиції культурного капіталу. Під цими каналами ми розуміємо, виходячи з діяльнісно-структурної парадигми інтерпретації соціального простору, конкретні практики агентів.

Сучасний культурний капітал є складно детермінованим, поліфакторним явищем, за структурою та змістом якого можна прослідкувати як об'єктивні умови існування, формування та функціонування габітусу агента (структури його повсякденності, макросоціальні аспекти існування, інституціональний вимір практик агента), так і праксеологічні аспекти його соціального буття, за яким у відповідності до логіки «прагматичного повороту» (див. більш детально [9]) іманентно існують конкретні практики та стратегії, розведення яких за критерієм інтенційності (та декількома іншими, похідними від цього критеріями) дозволило нам виділити культуркапітальні практики та культуркапітальні стратегії (див. з цього приводу детальніше [7]).

Одним з видів з цих практик² є навчальні практики у ВНЗ, що можуть бути диференційованими залежно від різноманітних факторів повсякденності. Одним із цих факторів ми вважаємо рівень матеріальної

¹ Принаймні в тому вигляді, в якому це поняття було сформульоване класиками.

² Саме практик, а не стратегій, що важливо для нас.

забезпеченості родини, тобто втілений у добробуті та економічному достатку економічний капітал родини, що може бути звернений з волі агента на конструювання культурного капіталу. Отримані нами дані доводять, що гіпотеза щодо важливості економічного чинника для культурного капіталу не підтвердилась, і залежності успішності від рівня добробуту не спостерігається. У цьому контексті, безумовно, потрібно враховувати, що мова йде не про об'єктивні показники економічного статку, а про його самооцінку студентами, які, за нашими дослідженнями, через низку причин³ більш оптимістично оцінюють матеріальний стан своєї родини. Але це не могло завадити формуванню хоча б відносних розмежувань у студентському середовищі (на базі повсякденних типізацій, виражених в самооцінках).

Отже, можна говорити про більшу чи меншу гомогенність різних культуркапітальних груп студентства залежно від обсягу економічного капіталу. Це свідчить, по-перше, про відсутність зв'язку між традиційними способами конвертації економічного та культурного капіталу¹, по-друге, про перенесення акценту на інші способи конвертації², по-третє, про дотеперішню неусталеність конвертаційних каналів (принаймні у сфері конвертації економічного капіталу в культурний).

Це знаходиться в логіці процесів, що відбуваються в Україні останніми роками та характеризуються неусталеністю конвенцій, проблематичністю каналів конвертації капіталів, відсутністю стабільної та довготермінової капітальної системи нерівностей, низьким рівнем обміну форм капіталів. Це призводить до ізоляції різних полів капіталів одне від одного, а також орієнтованості значної частини населення України (і, відповідно, їх економічних капіталів) на реалізацію вітальних потреб, що відсуває культуркапітальні практики та стратегії пересічних громадян на другий план їх діяльності.

³ Вік, структура потреб, (не)реалістичність поглядів на життя, опора на батьківську допомогу та ін.

¹ Про які саме й пише західна (європейська та американська) соціологія, що засвідчує відмінності в академічній успішності вихідців з різних соціальних страт.

² Можна висунути гіпотезу, що ними є нетрадиційні засоби освіти, інвестиції економічного капіталу в статусні ВНЗ та статусні дипломи тощо.

Виходячи з цього, ми вимушені в межах нашого подальшого аналізу спиратися як на базовий процес, властивий капітальній системі сучасної України, не на конвертацію, а на (само)прирощення культурного капіталу, завдяки чому культурний капітал цілком або більшою своєю частиною залишається в полі власне культурного капіталу, не прирощується або прирощується незначним чином за рахунок інших форм капіталу, не бере помітної участі в конструюванні ансамблю гетерогенних форм капіталу тощо.

Так, наприклад, очевидним є те, що наша гіпотеза про нетрадиційні, малоінституціоналізовані (та внаслідок цього недостатньо досліджені) форми додаткової освіти в цілому підтверджується на прикладі вивчення іноземної мови та користування Інтернетом.

Зазначимо, що вивчення іноземної мови «як предмету у ВНЗ»¹ є найбільш характерним для агентів з ненасиченою об'єктивованим культурним капіталом повсякденністю (на прикладі розміру домашньої бібліотеки). Характерним є те, що зі зростанням обсягу бібліотеки збільшується кількість студентів, які додатково вивчають іноземну мову: таких студентів лише 9 % серед тих, хто зовсім не має домашньої бібліотеки, тоді як серед тих, що володіє великою бібліотекою (понад 1000 книг), таких 35 %. Причому зростання є поступальним та консистентним відносно обсягу бібліотеки, що зайвий раз демонструє можливості використання обсягу бібліотеки як індикатора об'єктивованого культурного капіталу агента.

Схожу тенденцію ми бачимо у сфері Інтернет-користування. Щоправда, тут тенденція є менш вираженою (користуються Інтернетом 85 % студентів, що не забезпечені домашньою бібліотекою, і 95 % – володарів великих бібліотек), однак вона теж прослідковується: зі зростанням обсягу домашньої бібліотеки у студента² помітно, хоча і не кардинально, зростають шанси бути кваліфікованим Інтернет-користувачем. Це ілюструє тезу про

¹ Стратегія, що є найбільш зручною з точки зору обсягу та якості здобуваного в ній культурного капіталу та яка до того ж не вимагає ані додаткових зусиль самого агента, ані капіталовкладень у культурному, економічному чи соціальному полях.

² Агента, що самою своєю діяльністю та її специфікою покликаний користуватися максимумом джерел інформації, до яких, безумовно, належить Інтернет.

взаємокоординованість фрагментів культурного капіталу, взаємопов'язаність різних елементів культурних ресурсів, що при зростанні допомагають нарощувати ті ресурси, що є їх супутниками¹. Ця ситуація видається дещо парадоксальною, адже виявляється, що респонденти, у яких певний обсяг часу на конструювання культурного капіталу і так вже зайнятий, витрачають ще більше часу на цей же аспект життєдіяльності. Ця проблема вирішується через напрацювання ціннісної теорії, яка інтерпретує діяльність як результат екстеріоризації ціннісних настанов. Інтерпретуючи наші побудовання у цьому ключі, ми можемо розглядати різні фрагменти культурного капіталу або як предиспозицію ціннісних структур², або як реалізацію їх (якщо ми говоримо про діяльнісні маніфестації культурного капіталу). Із цієї точки зору більш зрозумілими стають кумулятивні, накопичувальні ефекти в процесах конструювання культурного капіталу, з одного боку, та вирішується парадокс, сформульований нами вище, – з іншого.

Як підтвердження правильності нашої ідеї екстраполяції експлікацій ціннісної теорії на дослідження культурного капіталу наведемо аналогічні вже описані тенденції (причому як у якісному, так і у кількісному вираженні, тобто як у спрямованості вектору відмінностей у показниках у різних груп, так і в модулях різниць), що ми їх спостерігаємо на прикладі академічної успішності як показника успішності конструювання культурного капіталу агента. Виявляється, що відмінники набагато активніше користуються Інтернетом, аніж, наприклад, трієчники, та набагато (в 6 разів) частіше додатково вивчають іноземну мову. Це ж (хоча і менш яскраво виражено) стосується, наприклад, твердих четвірочників порівняно з трієчниками, а також всіх інших «проміжних» груп за академічною успішністю.

Це демонструє нам, що, хоча академічна успішність і не є жорсткою умовою конструювання культурного капіталу, однак вона достатньо визначеним, послідовним та функціональним чином впливає на його

¹ Які ми концептуалізували як сателітні ресурси.

² Якщо мова йде про інституціоналізовані фрагменти культурного капіталу або про структурні, соціетальні його прояви у повсякденності, на кшталт домашньої бібліотеки.

функціонування, визначаючи принаймні вектор диференціацій, що формуються в просторі культурних розрізень. А праксеологічні аспекти конструювання та функціонування культурного капіталу в сучасному суспільстві є, як мінімум, не менш важливими та вираженими, ніж структурні (втілені в повсякденності агента), що зміщує акцент дослідницької уваги на різноманітні практики сучасних агентів, серед яких далеко не всі є культуркапітальними.

Прояснення такого аспекту діяльнісного виміру культурного капіталу, як перцептивні моменти в конструюванні культурного капіталу¹, є важливим дослідницьким завданням. У перцептивні аспекти входять цілепокладання, унікальні сенси/смисли, закладені агентами в їх діяльність, конкретні вектори діяльності, що змістовно наповнюють формальні види діяльності, виділені нами в попередніх розділах². Цілепокладання, смисли, напрямки діяльності іноді змушують дослідника переглянути оцінки успішності, результативності, ефективності конструювання культурного капіталу тими чи іншими соціальними групами.

Протягом історії вивчення культурного капіталу саме цей вимір – вивчення перцептивних аспектів конструювання культурного капіталу – був своєрідною «візитною карткою» дослідників культурного капіталу. Блискуча та ефектна метафора смаку, запропонована П. Бурдьє для унаочнювання феномену культурного капіталу, зіграла одну з головних ролей у розповсюдженні проблематики культурного капіталу, з одного боку, та у науковій концептуалізації та операціоналізації цього поняття – з іншого.

У зв'язку з цим виникла специфічна ситуація, за якої майже будь-яка концептуалізація культурного капіталу мала би враховувати напрацювання П. Бурдьє та його послідовників чи опонентів³ поза залежністю від соціокультурних особливостей конкретного суспільства. Безумовно, культурний капітал із його описаною вище подвійною залежністю від

¹ Або, в нашому випадку, культурних практик як структурного фрагмента конструювання культурного капіталу.

² Наприклад, вивчення іноземної мови, використання Інтернету, перегляд телепередач як види діяльності (або діяльнісні способи), що впливають на конструювання культурного капіталу агента.

³ Зокрема, Ж.-К. Пассерона, Дж. Патерсона, П. ДіМаджіо та ін.

конкретної культури у Франції мав би включати у свій корпус смаки та культурні переваги, інкорпоровані дітьми родин з різних прошарків. Однак ця ситуація не є однозначною, наприклад, для пострадянського суспільства, зокрема для України.

Так, взявши цілі використання іноземної мови як індикатор насиченості повсякденних практик агента культурним капіталом, ми побачимо цю неоднозначність (див. таблицю 2.3.5).

Таблиця 2.3.5

Цілі використання іноземної мови володарями бібліотек різного обсягу (у %; сума за стовбчиками не дорівнює 100 %, оскільки респонденти мали можливість обрати більше, ніж одну альтернативу)

Цілі використання іноземної мови	Обсяг домашньої бібліотеки				
	Не мають взагалі	До 200 книг	До 500 книг	До 1000 книг	Понад 1000 книг
Для читання літератури за фахом	15	18	19	22	25
Для читання художньої, суспільно-політичної літератури	5	10	15	16	19
Для спілкування з іноземцями	27	36	42	39	54
Для відвідування лекцій іноземних викладачів	11	9	7	7	8
Для стажування в закордонних ВНЗ	12	15	16	17	19
Для користування Інтернет	41	48	56	57	57
Для участі в наукових семінарах, школах, конференціях за кордоном	3	4	5	7	8
Для роботи в іноземних фірмах, тимчасової роботи за кордоном	15	17	26	19	23
Інше	2	2	2	4	3
Практично не використовують	35	24	18	17	12

У використанні іноземної мови¹ не спостерігається жорсткої однонаправленої логіки. Хоча, звісно, зі зростанням обсягу домашньої бібліотеки ми бачимо зростання використання іноземної мови для читання взагалі, для спілкування з іноземцями, для навчання в закордонних університетах, для користування Інтернетом, участі в закордонних конференціях. Зі зменшенням же обсягу домашньої бібліотеки зростають лише два показники: «відвідування лекцій, факультативів іноземних викладачів» та кількість тих, хто «практично не використовує» іноземну

¹ Яка, до речі, не є розповсюдженою стратегією накопичення та «зберігання» культурного капіталу в сучасній Україні, що, на нашу думку, пов'язано з працемісткістю та важкістю реалізації цих культуркапітальних практик.

мову. Потрібно зауважити, що зростання більшості показників між граничними значеннями коливається від 10 до 20 %. І лише «спілкування з іноземцями» зростає на 27 %. Підкреслимо, що однією з найбільш вагомих цілей користування української молоді Інтернетом є також спілкування з друзями та знайомими. Тобто знання іноземної мови дуже часто використовується (в тому числі і висококапіталізованими групами) для немістких¹ практик та стратегій.

Отже, ми бачимо, що зі зростанням обсягу домашньої бібліотеки посилюється діяльнісний аспект конструювання культурного капіталу. Це є одним з напрямків можливого продовження конструювання культурного капіталу, що може бути інтерпретований як відкриття агентом для себе нових полів через отримання компетенції у іноземних мовах як кодах цих полів.

Схожа ситуація спостерігається і у використанні іноземної мови студентами з різною академічною успішністю. Навіть діапазон диференціації є дуже схожим: найбільший приріст демонструє той же варіант відповіді – «для спілкування з іноземцями», тільки ознака «відвідування лекцій, факультативів» цього разу не є однозначно спрямованою. Це свідчить про те, що у сфері культуркапітальних практик та стратегій починає складатися більш чи менш стабільна ситуація з конвенціями навколо подібних практик та стратегій. При цьому іноземна мова (на відміну, наприклад, від таких ознак, як користування Інтернетом чи комп'ютером, диференціація за якими фактично не існує) і досі залишається дефіцитним культурним ресурсом, тому тут залишаються достатньо вираженими аналізовані нами тенденції соціокультурної диференціації (хоча показники для всіх категорій респондентів знаходяться на низькому рівні через вже вказану працемісткість цієї стратегії накопичення культурного капіталу і, як наслідок, недостатню розповсюдженість вказаної стратегії).

Підвидом культуркапітальних практик та стратегій ми вважаємо культурне споживання поза залежністю від його сфери (Інтернет, телебачення, читання). І хоча читання має достатньо довгу традицію

¹ Із точки зору культурного капіталу.

вивчення у радянській соціології¹, найбільш перспективним з точки зору якості потенційного культурного капіталу, на нашу думку, є користування Інтернетом як спосіб культурного споживання.

Таке споживання відрізняється рядом сутнісних властивостей, які змушують дослідника передбачати в майбутньому зміну як векторів, так і наповнення сутності феномену культурного капіталу. Інтернет-споживання відрізняється від будь-якого іншого каналу культурного споживання такими рисами:

1) високим рівнем *гетерогенності* закладених можливостей²;

2) апеляцією *до власної волі* того, хто конструює культурний капітал, до його вільного чи обумовленого суспільством вибору, що ще більше диференціює ансамблі капіталів різних агентів;

3) *недосяжним до цього часу обсягом та інтенсивністю* розподілу культурних ресурсів, що можуть бути трансформовані в культурний капітал;

4) поєднанням *різних технологій сприйняття та репрезентації культурних ресурсів* (у вигляді інформації, знаків, аудіопотоку, книг, новин, блогів та ін.);

5) синтезом *культурного та соціального капіталу*, за якого ці капітали будуть утворювати нероздільну єдність, завдяки якій тільки перебування у конкретних соціальних мережах забезпечуватиме отримання заданого культурного ресурсу та, навпаки, тільки певний культурний ресурс надає можливість перебувати в цих соціальних мережах.

Проте сьогодні всі ці тенденції перебувають тільки у зародку, а Інтернет-споживання, демонструючи їх, поки що є лише сателітом інших видів споживання. У кращому випадку воно агрегується у субститут, який поки що далі паліативу не рухається. У цьому сенсі можна сказати, що агенти сучасного українського суспільства повною мірою не використовують можливості, що їм надаються Інтернетом як каналом трансляції та простором

¹ Майже будь-яке дослідження культури та змісту вільного часу спеціалістів з вищою освітою чи радянських робітників, а також їх професійних та соціальних орієнтацій не обходилося без вивчення цього феномену.

² І, відповідно, високою ентропійністю, невпорядкованістю ресурсів, втілених в Інтернет, що потребує більших зусиль від агента, який використовує цей канал конструювання культурного капіталу.

конструювання культурного капіталу, а перелік цілей користування Інтернету є достатньо бідним (див. табл. 2.3.6).

Таблиця 2.3.6

Цілі використання Інтернету володарями бібліотек різного обсягу
(у %; сума за стовпчиками не дорівнює 100 %, оскільки респонденти мали можливість обрати більше, ніж одну альтернативу)

Цілі використання Інтернету	Обсяг домашньої бібліотеки				
	Не мають взагалі	До 200 книг	До 500 книг	До 1000 книг	Понад 1000 книг
Читання газет, сайтів новин	24	33	37	39	49
Пошук готових рефератів, курсових робіт	68	64	55	52	51
Спілкування з друзями та знайомими	61	70	79	78	71
Пошук інформації з наукових проблем	41	46	51	61	58
Відпочинок, відвідування сайтів розваг	28	30	33	34	35
Пошук інформації про школи, конференції, гранти, можливості навчання за кордоном	4	8	8	12	19
Для заробітку	3	6	7	9	16
Пошук інформації про трудові вакансії	7	11	12	19	16
Інше	2	3	2	3	3

Як виявилось, менш за все українські студенти використовують Інтернет для *пошуку інформації про конференції, школи, гранти, трудові вакансії*, а також для *заробітку*, тобто фактично залишаються незадіяними всі канали, що цілеспрямовано конструюють культурний, соціальний чи економічний капітал агента. Це свідчить про те, що в українських (як, втім, у пострадянських взагалі) соціокультурних умовах відсутньою є «культура конструювання культурного капіталу»¹. На нашу думку, про культуру конструювання культурного капіталу можна говорити в тому випадку, коли людина цілеспрямовано прогнозує, планує та здійснює свою культуркапітальну траєкторію, інтенційно накопичує культурний капітал, конвертує його в різні форми. Зазначимо, що саме за цими ознаками різьчє відрізняються володарі різних бібліотек, причому володарі великих бібліотек демонструють перевагу від 10 до 15 % (в абсолютних показниках), тобто від 2 до 5 разів (у відносних). Це тим більш показово, що серед інших (до речі, дуже ринково затребуваних) видів культурного споживання перепаду у 2 рази досягає тільки один – читання газет та сайтів новин.

¹ Або досвід цілеспрямованого побудування стратегічного арсеналу культурного капіталу.

Усі інші варіанти відповіді також демонструють перевагу висококапіталізованих агентів², окрім варіанту «пошук готових рефератів, курсових тощо». Причому для висококапіталізованих агентів цей варіант є не тільки менш навантаженим, але й менш значущим (з першого місця, наприклад, у «трієчників» він зміщується на третє місце у відмінників), що є позитивним фактом. Негативним є велика кількість студентів, які користуються саме цим «сервісом» Інтернету.

Ідентична ситуація (в тому числі й з ознакою «пошук готових рефератів, курсових робіт») складається, якщо проаналізувати залежність цілей використання Інтернету від академічної успішності респондентів. Відмінники демонструють більш чи менш помітну активність у цілеспрямованому конструюванні власного культурного чи економічного капіталу (шукають інформацію про конференції, школи, гранти 12 % відмінників і 0 % «трієчників», шукають наукову інформацію 60 % відмінників та 32 % трієчників), відмінники більш активно, аніж інші категорії (хоча є певні виключення), цікавляться новинами (36 % відмінників проти 24 % трієчників), і менш активно користуються зазначеним вище негативно маркованим сервісом (49 % відмінників проти 71 % в найнижчих «академічних стратах»).

Таким чином, за рівнем загальної активності та загального розподілу часу користування Інтернетом можна зробити висновок, що Інтернет-споживання через відсутність напрацьованої та усталеної культури користування та споживання ще не стало постійною та важливою культуркапітальною практикою чи стратегією en masse, через що не можна апелювати до цих практик агентів як до культуркапітальних за своїм змістом.

Ще одним важливим виміром культуркапітальних цілей та сенсів агентів є вимір їх телевізійного споживання. Телевізор як транслятор можливих сенсів та змістів культурного капіталу в українському (та, ширше, сучасному) соціокультурному середовищі має ряд обмежень, однак не можна ігнорувати того, що сучасна телевізійна культура гіперактуалізована в її

² Якщо спиратися на обсяг їхньої домашньої бібліотеки як ознаку рівня їх капіталізації.

візуальних та шоу-аспектах. Що ж стосуються її дискурсивних, інформаційних, освітніх потенцій, то вони відійшли на другий план. Саме це не дозволяє наразі говорити про телебачення як канал трансляції об'ємного та якісного культурного капіталу. Однак, з іншого боку, потрібно пам'ятати, що в умовах тотальності телебачення та його модифікацій¹ той чи інший вибір телевізійного споживання є ознакою того самого ціннісного виміру культурного капіталу, про який ми говорили вище. Саме в цьому сенсі, встановлюючи зв'язки між фрагментами культурного капіталу та констатуєчи значимість того чи іншого фрагменту, для нас є важливим дослідження деяких аспектів телевізійного споживання сучасних студентів як виду культурного споживання (див. таблицю 2.3.7).

Таблиця 2.3.7

Телевізійне споживання студентів із різним рівнем академічної успішності (у %; сума за стовбчиками не дорівнює 100 %, оскільки респонденти мали можливість обрати більше, ніж одну альтернативу)

Дивляться по телебаченню...	Навчаються...				
	тільки на «5»	на «4» і «5»	в основному на «4»	на «3» та «4»	в основному на «3»
Теленовини	46	40	35	34	28
Публіцистичні програми, політичні ток-шоу	12	10	8	4	13
Художні фільми	55	56	53	56	47
Телесеріали	27	30	32	31	35
Розважальні програми, ігрові шоу, вікторини	26	25	24	35	38
Музичні передачі, концерти	35	46	43	54	57
Спортивні програми	23	22	25	27	35
Науково-популярні, освітні програми	30	26	21	15	8
Передачі про здоров'я, кулінарію тощо	18	17	13	8	7
Бізнес-інформація, реклама	10	6	5	4	3
Телевізор не дивляться	6	6	7	4	0

Як ми бачимо (враховуючи відомий вже нам «парадокс трієчників»), відмінники є більш активними в споживанні новин, публіцистичних передач, науково-популярних та освітніх програм (і тут ми фіксуємо найбільш яскраве розрізнення між граничними показниками – в 4 рази, або на 22 %), передач про здоров'я, бізнес-інформації. Нарешті, серед академічно успішних

¹ Зокрема в сучасному молодіжному середовищі: інтернет-телебачення, відтворення та «дзеркала» телебачення в Інтернеті та на телефонах тощо.

категорій (і це теж є симптоматичним показником) спостерігається збільшення кількості тих, хто не споживає телевізійну інформацію (хоча цей показник не перевищує в жодній «академічній страті» 7 %). В той же час протилежно спрямованими є такі види телевізійного споживання, як перегляд телесеріалів, розважальних та ігрових програм, музичних та спортивних передач. Ці категорії культурного споживання є такими, що не ведуть до накопичення культурного капіталу: вони відкидаються володарями об'ємного культурного капіталу, а, отже, цілеспрямовано чи нецілеспрямовано сприймаються висококапіталізованими агентами не як культурний капітал, вартий того, щоб його споживати та інкорпорувати, а як його субститут, який займає час, але не веде до ефективного накопичення культурних ресурсів.

Це підтверджується і при аналізі залежності телевізійного споживання від обсягу домашньої бібліотеки. Збігаються як напрямки векторів різних варіантів відповіді (хіба що варто зауважити відсутність однозначно дефінованих векторів для таких ознак, як «розважальні передачі», «музичні передачі», а також протилежну порівняно з попереднім прикладом спрямованість вектору «спортивних програм» при повній аналогічності тенденцій для, наприклад, науково-популярних передач або новин), так і – в деяких випадках – кількісна вираженість цих векторів.

Таким чином, телевізійне споживання як вид культурного споживання є достатньо усталеною практикою, що по-різному сприймається та наповнюється в різних соціальних, успішнісних та культуркапітальних групах українського студентства. У ньому можна виділити ті види, що співнаправлені з вектором культурного капіталу (тобто інтенсивність споживання яких збільшується зі збільшенням потенційного чи інституційно визнаного культурного капіталу), серед яких варто виокремити сателітні ресурси; ті, що протинаправлені (субститутні культурні ресурси), та, нарешті, індиферентні культурні ресурси. Але в цілому телевізійне культурне споживання залишається таким, що не має відношення до магістральних

напрямків конструювання та розвитку культурного капіталу в сучасній Україні.

Магістральним же напрямком конструювання й розвитку культурного капіталу агентів, враховуючи соціокультурну специфіку сучасного українського суспільства та економіку ринку праці, є читання як вид культурного споживання та як спосіб формування своєї компетенції¹.

Читання в дискурсі капітального аналізу є, як підкреслювалось вище, активно досліджуваним видом культурного споживання. Результати його вивчення свідчать про те, що читання найбільшою мірою конструює та структурує культурний капітал, а також маніфестує його шляхом вибору тієї чи іншої категорії книг для читання. Тож у контексті конструювання культурного капіталу читання постає і як спосіб його (ре)конструкції, (від)творення його структури та змісту, і як маніфестація вже наявного культурного капіталу². Тут знов актуалізується така властивість будь-якого капіталу, як самоприродження, накопичувальність, а відтак – кумулятивність культуркапітальних практик і стратегій, реалізація яких призводить до збільшення розриву між гетерогенними (з точки зору обсягу та якості культурного капіталу) групами суспільства.

Саме цей аспект примушує дослідника акцентувати увагу на різних категоріях читання³ як на причині можливого подальшого розшарування суспільства не тільки за професійною чи компетентнісною віссю, але й за віссю культурною, споживацькою, культурно-праксеологічною. При цьому читання різних категорій є по-різному культуркапітально змістовним з, як мінімум, двох причин: 1) різні знання та інформація по-різному потрібні на полях конвертації капіталів (можна порівняти, наприклад, ринкову затребуваність загальної культури та професійних знань); 2) вибори читання як прояви «смаків» є латентними маніфестаціями віднесення себе до тієї чи іншої соціальної групи (в культурному, професійному та інших сенсах); з цієї

¹ Що, власне, є найліквіднішим в економічному сенсі видом культурного капіталу.

² Ті самі «смакові» специфікації діяльності агента, про які писав П. Бурдьє.

³ Під якими тут і надалі ми будемо розуміти вибір респондентами тих чи інших жанрів друкованої продукції взагалі та книг, зокрема.

точки зору ми говоримо про символічно-знакову функцію культурного споживання, що формується в сучасній капітальній системі українського суспільства.

Таблиця 2.3.8

Культурне споживання у сфері читання студентів із різним рівнем академічної успішності (у %)

Навчаються	Категорії читання								
	Періодика			Література зі спеціальності			Науково-популярна література		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Тільки на «5»	7	59	32	7	44	49	23	62	15
На «4» та «5»	8	61	30	10	49	41	31	57	12
В основному на «4»	10	61	29	18	53	29	41	49	10
На «4» та «3»	8	64	28	15	59	26	47	47	5
В основному на «3»	15	59	26	34	55	11	55	42	3

В таблиці закодзовані такі варіанти відповідей: 1 – ніколи; 2 – час від часу; 3 – регулярно

Так, очевидним є те, що читання періодики (див. таблицю 2.3.8), хоч і стратифікує певним чином аудиторію українських студентів, але не є стійким та надійним індикатором конструювання культурного капіталу (а в сучасному світі – і не є стратегією успішного конструювання). Ми бачимо, що володарі інституціоналізованого культурного капіталу (відмінники та близькі до них академічні страти) швидше таким чином маніфестують, реалізують та розвивають свою компетентність, в тому числі й на рівні, наприклад, соціального капіталу.

У той же час читання літератури зі спеціальності, вочевидь, навіть враховуючи специфіку діяльності студентів (ця специфіка «зобов'язує» їх звертатися до літератури зі спеціальності, тому навіть найменш успішні в плані конструювання культурного капіталу групи з помітною активністю (як мінімум, кожен другий час від часу) звертаються до цієї практики), є достатньо вагомим індикатором як орієнтованості на конструювання культурного капіталу (принаймні, навчального та наукового його «фрагментів»), причому перш за все це стосується регулярного споживання літератури зі спеціальності. Що ж до читання науково-популярної літератури, то тут найбільш яскраве розрізнення ми бачимо за показником

«ніколи не читаю»: падіння зі зростанням академічної успішності в 2,5 рази (на 32 %). На нашу думку, це обумовлене тим, що читання науково-популярної літератури в рамках сучасної культури розглядається як опціональне, необов'язкове, особливо порівняно з читанням обов'язкової літератури зі спеціальності, а тому воно більшою мірою залежить від ціннісних структур агента, рівня та якості його культурного капіталу. А в умовах актуальної соціокультурної ситуації, на жаль, читання науково-популярної літератури є набагато менш розповсюдженим явищем, аніж 20–25 років тому, що і обумовило деактуалізацію цієї практики як більш чи менш значущого індикатору культурного капіталу. При цьому, зауважимо, наведені викладки не вирішують проблеми культуркапітальної природи цієї практики. Агенти, які отримали свої знання чи навички з такої літератури, цілком можуть конвертувати їх в інші форми капіталу. Мова йде, швидше, про те, що сучасний ринок праці та соціокультурна ситуація не стимулюють цей вид споживання, не заявляють прямо про його «капітальність», «вигідність», потрібність сучасним агентам.

Ці ж тенденції (для цих же видів культурного споживання) цілком підтверджуються при аналізі культурного споживання володарів домашніх бібліотек різного обсягу. При цьому для читання літератури зі спеціальності диференціація за наявністю і обсягом бібліотеки є менш яскраво вираженою, для читання періодики та науково-популярної літератури – більш яскраво. Таке незбігання сили дії «векторів» культуркапітальних практик потребує подальшого вивчення. Ми ж констатуємо співнаправленість векторів культурного капіталу та цих трьох практик, хоча ці «направленості» і не збігаються повною мірою.

Втім, окрім професійно орієнтованих категорій читання, в ході дослідження були виділені й інші категорії, до яких ми віднесли художню літературу різних жанрів (поезія, пригоди та фантастика, детективи, література «легкого жанру», література «серйозного жанру»), а також пізнавальну літературу з історії та культури своєї країни. Навряд чи потрібно доводити, що всі ці види культурного споживання, якщо інтерпретувати

культурний капітал лінійним чином (як економічно конвертовані знання та вміння), не призводять до конструювання чи збільшення культурного капіталу саме в капітальному сенсі. Однак певний зв'язок між культурним капіталом та цими культурними ресурсами є, і саме ці зв'язки дозволяють категоризувати ці ресурси або як сателітні¹, або як субститутні². Окрім того, можна виділити культурні ресурси, що є індіферентними до структури та обсягу культурного капіталу.

Саме процес «індіферентизації» культурних ресурсів, тобто перетворення їх на ресурси, нейтральні до культурного капіталу, його структури та обсягу, на такі ресурси, що не призводять до підвищення позиції агента в капітальних полях, є, з нашої точки зору, одним з найбільш вірогідних процесів найближчого розвитку капітальної системи пострадянського простору. Це підтверджується як «капітальною нестабільністю» різних категорій читання³, так і відсутністю взагалі будь-якої кореляції з капітальними ознаками.

Так, наприклад, серед виділених нами категорій читання художньої літератури тільки хіба що поезія (а, точніше, її періодичне читання, що зростає зі зростанням академічної успішності від 38 % до 45 %, або регулярне читання, що, відповідно, зростає з 3 до 15 %) може бути тим чи іншим чином індикатором культурного капіталу. Ані читання літератури «легкого жанру», ані читання літератури «серйозного жанру» (хоча для останньої знайдено певну залежність самого факту читання, виносячи за дужки інтенсивність цього читання, від академічної успішності: 58 % трієчників і лише 30 % відмінників взагалі ніколи не читають книг цієї категорії) не можуть бути віднесені до таких індикаторів.

Але це не підтверджується на прикладі наявності та обсягу домашньої бібліотеки. Виявляється, що зі зростанням її обсягу і поезія (зростання

¹ Тобто такі, що супроводжують культурний капітал, позитивно корелюючи з ним, зростаючи з його зростанням і, таким чином, будучи його ознакою, індикатором.

² Тобто такі, що суперечать визнаному в суспільстві культурному капіталу, «підмінюють» його, забираючи на себе час на його конструювання, а через це вони негативно корелюють з ним, зменшуючись з його зростанням.

³ Які виявляються пов'язаними з культурним капіталом за одними ознаками, але не пов'язаними – за іншими.

«регулярного споживання» якої в 4 рази (на 18 %) та падіння «споживання ніколи» (на 24 %) ми окремо констатуємо), і література «серйозного жанру» (тут взагалі диференціація різюча: відповідно, в 5 разів, на 23 %, та майже в три рази (на 38 %)), і навіть література «легкого жанру»¹ дають певне зростання регулярного споживання (щоправда, невелике – на 12 %).

Нарешті, потрібно констатувати, що такі категорії читання, як читання пригод, фантастики, детективів та книг з історії та культури своєї країни, фактично не є способами конструювання культурного капіталу.

Таблиця 2.3.9

Культурне споживання у сфері читання студентів із різною академічною успішністю (у %)

Навчаються...	Категорії читання								
	Книги з історії та культури своєї країни			Пригоди, фантастика			Детективи		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Тільки на «5»	48	40	12	49	38	13	53	37	10
На «4» та «5»	50	41	9	52	34	14	56	34	11
В основному на «4»	50	41	9	55	31	14	58	31	11
На «4» та «3»	54	34	12	52	38	10	55	37	9
В основному на «3»	62	32	6	42	37	21	49	41	10

У таблиці зазначені такі варіанти відповідей: 1 – ніколи; 2 – час від часу; 3 – регулярно

Парадоксальним виглядає той факт, що навіть читання пригод та фантастики перетворилося, за результатами дослідження 2009 року, в субститут інституціоналізованого культурного капіталу². Всі ж інші категорії не виявили конкретної спрямованості, хіба що можна констатувати підвищення цікавості до історії та культури своєї країни з підвищенням академічної успішності респондента. Але обсяг бібліотеки, об'єктивованого культурного капіталу, знову нам дає дещо більш виражені тенденції: так, книги з пригод та фантастики ніколи не читають 63 % тих, у кого немає бібліотеки, та лише 40 % володарів великих бібліотеки (причому зменшення є поступовим та послідовним), а регулярно читають, відповідно, 7 % та 21 %.

¹ У попередніх дослідженнях констатована нами як субститут культурного капіталу, тобто як такий вид споживання, що векторно спрямований в протилежний бік, аніж спрямований інституціоналізований чи об'єктивований культурний капітал.

² Хоча, за результатами дослідження 2005–2007 років, воно було сателітом культурного капіталу.

Для читання детективів ми спостерігаємо аналогічні процеси, тільки менш впорядковані та поступові, для книг з історії та культури своєї країни вони ще менш впорядковані та яскраво виражені.

Таким чином, ми зафіксували, що інституціоналізований та об'єктивований культурний капітал в сучасності стають такими, що іноді не збігаються за своїми векторами (принаймні у сфері культурного споживання). Цей висновок актуалізує більш детальні дослідження цієї сфери з тим, щоб сконструювати індекс культурного капіталу, оскільки жодна з окремих ознак не здатна в атомізованій та «плинній» сучасності репрезентувати культурний капітал в його багатоманітності та множинності маніфестацій.

Громадянська ідентичність та система капітальних нерівностей в сучасній Україні

У нашому дослідженні ми, в тому числі, виходили з гіпотези, що включеність агента в соціальні структури, зокрема неполітичного, несоціетального тощо плану, призводить до зростання відчуття себе громадянином країни. У цьому аспекті ми ідеологічно та парадигмально базувалися на напрацюваннях Р. Патнема, що в монографії «Боулінг наодинці» [10] в 1990-х роках доводив наявність зв'язку між політичною активністю в різних регіонах Італії та диференційованою соціальною та ціннісною укоріненістю їх жителів.

Логічним продовженням цієї думки буде гіпотеза, що (у застосуванні до нашого об'єкту дослідження) студенти, які біографічно та історично більш успішно інкорпоровувалися до соціальних структур, які відчували підтримку своїм думкам, починанням, ідеям, цінностям з боку суспільства, які володіють більшою зацікавленістю у функціонуванні актуального соціального порядку (через більшу укоріненість, володіння більшими ресурсами, через можливість втрати чогось, чим вони вже володіють), можуть відрізнятися більш високим рівнем громадянськості.

Однак у цієї зауваги є зворотній бік. У сучасних умовах підвищення рівня освіти може вести до ціннісних зрушень, що їх Р. Інглехарт позначив як поява «постматеріалістичних» цінностей (див.: [11]). Сутність цих зрушень багато в чому співпадає з процесами, описаними З. Бауманом (див.: [12]). Зокрема з індивідуалізацією суспільної свідомості певне відокремлення себе від суспільства, усвідомлення себе як автономної одиниці, конструювання своєї волі вибору субстанційно та наслідково протирічить іншій функції освіти – включенню агента в громадянство, в системи єдності суспільства: нормативні, ціннісні, праксеологічні (причому не настільки важливою є конкретна їх специфікація, як їх сутність як систем єдності). Ці дві різні функції освіти обумовлені різними ролями інституту освіти в різні епохи – епоху постмодерності, з одного боку, та епоху бауманівського імперативного розуму, з іншого. Ці функції здатні вступити в конфлікт, в якому перша тенденція в силу її укоріненості та приналежності до більш сучасної епохи, її більшої актуальності буде домінувати над другою. Це по-новому ставить питання конструювання ідентичностей під впливом змін обсягу культурного капіталу.

Адже культурні відмінності передбачають як зміну у ціннісній структурі (що ми вже продемонстрували вище), так і зміни практик та зміни пріоритетів¹. Задля перевірки цієї гіпотези ми звернемося до декількох вимірів капітальної позиції агента.

Першим з цих вимірів є *діяльнісний вимір* капітальної позиції агента. Одним з головних можливих (принаймні, можливих в межах кількісного дослідження студентства) індикаторів діяльнісної успішності агента є його академічна успішність – минула чи актуальна. Окрім того, вивчення академічної успішності гетерогенних з точки зору громадянської ідентичності² груп студентів є важливим щодо того, яким може бути склад майбутньої соціальної та громадянської бази українського суспільства, якщо

¹ Зокрема, часто пріоритет «відрізнитися громадянськи» чи «відрізнитися національно», що в умовах України є тісно пов'язаними феноменами, відходить на другий та третій плани під тиском пріоритетів «відрізнитися культурно».

² У подальшому ми будемо називати такі групи різноідентифікованими.

враховувати попередні культуркапітальні траєкторії та досвіди цих агентів. Громадянська ідентичність тут може розглядатися як основа розбудови громадянського суспільства успішними (принаймні на сьогодні) агентами, висококваліфікованими та культурнокапіталізованими з точки зору інституційного визнання.

Результати дослідження виявили, що серед тих, хто в школі навчався на «відмінно», лише 3 % не відчують себе громадянином України (в той час як серед тих, хто навчався на «задовільно», – 23 %). За приблизно рівної кількості тих, хто не зміг визначитись (від 8 % до 11 % в різних категоріях) достатньо яскравим виглядає зростання кумулятивної кількості тих, хто частково чи повністю відчуває себе громадянином України: від 69 % серед трієчників до 83 % серед відмінників.

Можна помітити, що висококапіталізовані агенти дещо більше, ніж низькокапіталізовані, відчують свою «укоріненість» у громадянському просторі України ще в школі¹, що є позитивним сигналом (з точки зору конструювання громадянської ідентичності) для системи середньої освіти. Утім, цей висновок може бути легко екстрапольований на всі академічні страти: адже кумулятивне відчуття себе громадянином України достатньо високе в усіх стратах (див. таблицю 2.3.10).

Таблиця 2.3.10

Зв'язок між академічною успішністю та громадянською ідентичністю українських студентів (у %)

Відчуття себе громадянином України	Шкільна успішність					Успішність у ВНЗ					По-масиву
	3	3 та 4	4	4 та 5	5	3	3 та 4	4	4 та 5	5	
Відчують повною мірою	46	54	53	59	56	64	48	58	58	59	57
Швидше відчують	22	34	29	28	27	17	37	28	28	23	28
Не можуть визначитись	8	8	11	8	11	12	11	8	9	10	9
Швидше не відчують	1	1	4	3	4	2	2	3	3	5	3
Не відчують	23	3	3	2	2	5	2	3	2	3	3

¹ Поза розглядом наразі того, що саме агенти розуміють під цією укоріненістю в громадянськості.

Сума	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
------	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Що ж до академічної успішності у ВНЗ як можливого способу виміру успішності інкорпорування до соціальних структур, то тут ми, аналізуючи як кумулятивні, так і окремі показники, не стикаємося з жодною несподіванкою. Виявляється, що так чи інакше в усіх академічних стратах ідентифікує себе як громадян України приблизно рівна кількість респондентів – від 81 до 86 % з невеличкими відхиленнями.

Отже, можна говорити, що на рівні інституційної визнаності культурного капіталу не прослідковується його прямий чи зворотний вплив на рівень та способи громадянської ідентичності українського студентства. Це має означати, з нашої точки зору, що соціалізаційну (в громадянському сенсі) функцію система освіти виконує більш чи менш рівномірно для всіх груп студентства і, таким чином, відчуття себе як громадянина України не залежить прямо та жорстко від рівня, обсягу та структури культурного капіталу в його інституціоналізованій формі.

Іще одним підвиміром діяльнісного аспекту запропонованого нами способу вивчення позиції агента ми бачимо культурне споживання. Цей вид реалізації суб'єктності агента, що передбачає поповнення/реконструювання культурного капіталу, є також способом його маніфестації, що доводили у своїх публікаціях П. ДіМаджіо, П. Бурдьє та інші.

В українських умовах нестабільності капітальної системи та домінування економічних форм капіталу культурне споживання, з нашої точки зору, є найбільш показовим із латентних індикаторів культурного капіталу. Адже культурне споживання є продуктом збігання одразу декількох факторів: культурного капіталу родини, пануючих та субкультурних смаків, ціннісної структури агента, структурних вимірів його повсякденності та ін. Саме тому дослідницьки важливим є проаналізувати ті способи культурного споживання¹, які використовуються різноідентифікованими групами українського студентства.

¹ І як конструювання культурного капіталу, і як відтворення свого габітусу.

Так, на прикладі телевізійного споживання виявилось, що найбільше освітні та науково-популярні програми споживають саме групи, що слабо ідентифікують¹ або взагалі не ідентифікують себе з українським громадянством (хоча різниця між цими групами респондентів не є принциповою), тоді як у сфері розважальних програм ситуація складається протилежна, як і у сфері новин, музичних програм або телесеріалів (у цьому випадку різниця між групами респондентів є статистично помітною і характеризує не стільки групу неідентифікованих, скільки групу з високим рівнем громадянської ідентичності). У той же час публіцистика, передачі про здоров'я, бізнес-інформація фактично не диференціювали нашу вибірку в залежності від громадянської ідентичності. У зв'язку з цим ми можемо впевнено сказати, що телеспоживання не дає нам однозначних тенденцій та розподілів у сфері громадянської ідентичності. Хоча тривожним знаком є те, що найбільш інтенсивно ідентифіковані в громадянському сенсі групи респондентів демонструють преференції до тих способів культурного споживання, які є каналом трансляції не культурного капіталу, а його субститутів. Це означає, що культурний рівень громадянськи ідентифікованих студентів залишає бажати кращого, особливо порівняно з громадянськи неідентифікованими.

Іншим фрагментом культурного споживання в сучасному світі, як підкреслювалось вище, є читання, яке можна вивчати з точки зору структури читання (що саме читають) та обсягу (інтенсивності) читання (скільки читають ту чи іншу категорію літератури). Читання досі є, безумовно, головним каналом трансляції, (ре)конструкції, прирощення, інвестиції та конвертації культурного капіталу, що спирається на багатосотлітню традицію культурного споживання та на поділ культури на масову та елітарну².

У нашому аналізі ми використали, як вже зазначалось, дев'ять різних категорій читання. Ці категорії з точки зору ринкової конвертованості

¹ Тобто «швидше не відчувають» себе громадянами України.

² Цього немає у випадку з телевізійним споживанням, внаслідок чого останнє не несе такої кількості сконцентрованого культурного капіталу. Тут функціонує логіка розрізнення соціальних груп, запропонована П. Бурдьє, а саме латентні способи проведення меж між стратами та побудування «невидимих» бар'єрів, подолати які тим важче, чим менш вони помітні.

конструйованих культурних ресурсів є, безумовно, різними за обсягом та якістю культурного капіталу, що актуалізує аналіз читацького культурного споживання груп з різним рівнем громадянської ідентичності (див. таблиці 2.3.11 та 2.3.12).

Таблиця 2.3.11

Зв'язок між рівнем громадянської ідентичності та культурним споживанням студентів у сфері читання (у %)

Рівень відчуття себе громадянами України	Категорії читання								
	Періодика			Література зі спеціальності			Науково-популярна література		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Відчувають повною мірою	7	61	32	12	50	38	35	55	10
Швидше відчувають	10	64	26	13	51	36	35	55	10
Не можуть визначитись	12	58	30	14	48	38	31	53	16
Швидше не відчувають	20	58	22	18	51	31	40	46	14
Не відчувають	20	47	33	20	44	36	38	43	19
По масиву в цілому	9	61	30	13	50	37	35	54	11

У таблиці закодовані такі варіанти відповідей: 1 – ніколи; 2 – час від часу; 3 – регулярно

Різниця в читанні періодики, наприклад, знаходиться майже цілком у показниках груп, що «читають час від часу». Регулярно читає від 1/4 до 1/3 всіх респондентів, а зі зростанням відчуття себе громадянином України зростає група студентів, що читає періодику «час від часу» (з 47 % для тих, хто зовсім не відчуває себе громадянином України, до 61 % – для тих, хто відчуває повною мірою). Ця ж тенденція, хоча і менш яскраво виражена, характерна для літератури зі спеціальності та – з певними зауваженнями – для науково-популярної літератури. Але в останньому випадку важливо зауважити, що регулярне читання науково-популярної літератури достатньо відчутно падає зі зростанням «громадянської самосвідомості» респондентів. Цей парадокс (при тому, що ніколи не читають науково-популярну літературу дещо більше представників не ідентифікованих, аніж ідентифікованих груп) вимагає окремих досліджень. Ми ж зауважимо, що, вочевидь, група «неідентифікованих» є достатньо неоднорідною з точки зору обсягу та якості культурного капіталу.

**Культурне споживання у сфері читання студентів із різним рівнем
громадянської ідентичності (у %)**

Рівень відчуття себе громадянином України	Категорії читання								
	Література «легкого жанру»			Література «серйозного жанру»			Книги з історії та культури своєї країни		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Відчувають повною мірою	43	44	13	44	43	13	44	44	12
Швидше відчувають	45	44	11	44	44	12	57	36	7
Не можуть визначитись	46	39	15	39	45	16	54	38	8
Швидше не відчувають	55	32	13	40	38	22	74	21	5
Не відчувають	55	32	13	31	35	34	72	23	5
По масиву в цілому	44	43	13	43	43	14	50	40	10

У таблиці закодовані такі варіанти відповідей: 1 – ніколи; 2 – час від часу; 3 – регулярно

Також не можна знайти ніякої жорсткої тенденції в читанні поезії, тоді як, наприклад, зростання громадянської ідентичності статистично пов'язане зі зростанням читання літератури «легкого жанру» (романів) (зокрема, періодично – на 12 %) та з падінням читання літератури «серйозного жанру» (на 21 %). Із одного боку, це повністю підтверджує наші висновки щодо різнонаправленості в культуркапітальному сенсі цих категорій читання («серйозного» та «легкого» жанрів), що корелює з даними попередніх (2004, 2006 рр.) досліджень. З іншого ж, це підтверджує виділену нами вище (на прикладі телевізійного споживання) тривожну тенденцію, що найбільше себе ідентифікують як громадянин України найменш грамотні, читацькі верстви студентства¹.

Протилежні тенденції ми бачимо у випадку читання книг з історії та культури своєї країни, які зовсім не читає 72–74 % тих, хто не ідентифікує себе як громадянин України, та на 30 % менше тих, хто повною мірою відчуває себе її громадянином. При цьому, наприклад, спостерігається зворотна тенденція щодо такого жанру, як пригоди та фантастика: зі зростанням громадянськості респонденти менше їх читають (не читає цю категорію книг 35 % тих, хто не відчуває себе громадянином України, і 55 %

¹ Що узгоджується з нашими викладками щодо зв'язку громадянської ідентичності з академічною успішністю у вищому навчальному закладі.

тих, хто відчуває). Ця тенденція не підтверджується для детективів, що узгоджується з нашими висновками щодо некапіталізованості цього виду культурного споживання.

Таким чином, у діяльнісному аспекті культурного споживання складається тривожна ситуація, за якої громадянська ідентичність виявляється позитивно скорельованою або з читанням легкої літератури, яка не змушує думати, або з читанням ідеологічно та етнічно маркованої літератури (з історії та культури України) – принаймні, за самовизначенням респондентів, – тоді як всі інші канали трансляції культурного капіталу (у сфері культурного споживання, зокрема) залишаються поза увагою наших «громадянськи свідомих» респондентів.

Ця ситуація вимагає окремої уваги: саме найбільш читацькі верстви студентства залишаються поки що поза дискурсом громадянської ідентичності в Україні, вочевидь, поза реалізацією проектів громадянськості. Це є, з одного боку, достатньо очікуваним продовженням тенденцій індивідуалізації та атомізації суспільства, з іншого ж – небезпечним як з точки зору збереження національно орієнтованої еліти суспільства, так і з точки зору конструювання сукупного культурного капіталу українського суспільства¹.

Логічно та онтологічно пов'язаний з діяльнісним аспектом позиції агента перцептивний аспект², який впливає на подальші дії людини, схиляє її до вибору тієї чи іншої стратегії і, отже, визначає подальшу культуркапіталізаційну траєкторію і, певним чином, позицію. В цьому сенсі можна погодитись з тим, що перцептивні виміри культурного капіталу можуть бути зараховані до власне корпусу культурного капіталу³.

У нашому дослідженні ми, в тому числі, акцентуємо на соціально-професійних очікуваннях та планах студентства як таких, що можуть

¹ Адже найменш ідентифіковані студенти є найменш схильними, наприклад, залишатися в Україні, працювати на майбутнє цього суспільства та ін.

² Або схеми сприйняття та оцінювання, які, за П. Бурдьє, передують схемам дії; Бурдьє аргументував належність цих схем до структури та проявів культурного капіталу.

³ Оскільки, якщо згадати запропоноване нами визначення, вони розташовуються в культурному просторі та володіють здатністю до капітальних процесів.

детермінувати в подальшому соціально-статусну «приналежність» агентів до соціальних спільнот та груп. Ці розподіли дають приблизне уявлення можливого рівня громадянської самоідентифікації різних соціально-професійних груп у майбутньому, а також можливих соціальних розшарувань не тільки з точки зору нерівнісних вимірів, але і з точки зору громадянської ідентичності.

Виявилось, що зі зростанням громадянської ідентичності зростає (нехай і не у всьому консистентно, тобто не завжди логічно) орієнтація на практичну діяльність за фахом та падає – на політичну/громадську діяльність, створення власного бізнесу, на суто економічний прибуток; такими, що не диференціюють, виявились всі інші показники. Тобто громадянська ідентичність в українських соціокультурних умовах не впливає на вибір респондентом індивідуальної чи суспільної діяльності, функціонування в структурах суспільства та держави чи індивідуального бізнесу. Ця дуже неоднозначна ситуація примушує нас констатувати, що громадянська ідентичність виявляється відірваною від реальних планів та конкретної повсякденності агентів в Україні, що зовсім (якщо судити з їх життєвих планів) не скорельовані з їхнім відчуттям себе громадянами України, відповідальними за її майбутнє, її існування та успішне функціонування. Тут ми фактично не зафіксували жодних яскраво виражених тенденцій, що може свідчити про індиферентність громадянськості як феномену до життєвого та професійного самовизначення агента в сучасності. Тривожним видається нам і той факт, що найбільш орієнтованою (причому з помітним «відривом» – 13 % проти середніх 8 % по інших ідентифікаційних групах українського студентства) на політичну та громадську діяльність є група, що зовсім не ідентифікує себе з громадянами України. Або в подальшому ці люди міняють свою ідентичність, або (що більш ймовірно) в українському соціокультурному просторі вже можна говорити про традиційну ситуацію домінування в політичних та суспільних сферах перевертнів, дворушників та носіїв «двомислення». Хоча цей досить

радикальний висновок і потребує подальшого, більш детального дослідження в силу своєї важливості для українського суспільства.

Специфічним видом професійного самовизначення залишається планування вступу до аспірантури, що є, з одного боку, «продовженням студентства», з іншого ж – істотним вираженням орієнтації агента на інтелектуальну, наукову, професійно-культурну діяльність. Громадянська ідентичність залишається важливою ознакою майбутньої (і діючої) інтелектуальної, освітньої, наукової еліти нації, і з цієї точки зору поставлене нами питання зовсім не є умозовим: навпаки, воно є можливістю, зокрема, висвітлити проблему ймовірної інтелектуальної еміграції (яка реалізується, зокрема, у випадках недостатньої громадянської ідентичності науковців) та деякі інші гострі питання.

Очевидним є припущення, що ця орієнтація не може не корелювати (навіть в умовах нестабільності капітальної системи українського суспільства) з обсягом культурного капіталу. Власне, в полі науки (про яке, в тому числі, писав П. Бурдьє) це планування залишається стратегією прирощення культурного капіталу. З цієї точки зору цікавим є відтворення громадянськи (і громадськи теж) орієнтованої інтелігенції на просторах України¹.

Зв'язок орієнтації на інституціональний вступ до груп інтелектуальної праці (на прикладі аспірантури) з громадянською ідентичністю виявляється зовсім не однозначним. З одного боку, найбільше однозначно планують вступати саме ті, хто не відчувають себе громадянами України – 19 % при середньому показнику в інших групах в 11 % (що корелює зі сформульованою нами вище гіпотезою щодо низької культуркапітальної забезпеченості тих, хто себе ідентифікує як громадян України). З іншого ж, найбільша як однозначно «негативна», так і кумулятивно «негативна» визначеність демонструється тією ж таки групою (29 % однозначно не планують, 49 % – кумулятивно, що переважає аналогічні показники інших

¹ Оскільки інтелігенція визначається, в тому числі, як група, що професійно займається інтелектуальною працею та відтворюється через спеціалізовані канали трансляції культурного та соціального капіталу, одним з яких є вступ до аспірантури.

груп на, відповідно, 6–14 % та 5–9 %). Ті, хто ідентифікує себе повною мірою чи частково як громадянин України, демонструють високий рівень невизначеності (31–32 % не можуть визначитись щодо вступу до аспірантури, що на 5–10 % більше за інші групи). Це можна пояснити, з одного боку, саме «культуркапітальним відставанням»¹, з іншого ж – неможливістю побудови більш чи менш конкретних та предметних життєвих планів за умов нестабільної ситуації в сучасному українському суспільстві та недостатності особистісних соціальних та культурних ресурсів.

Тим не менше, ми маємо зазначити, що сьогодні громадянська ідентичність виявляється фактором, що не завжди допомагає² агентів орієнтуватися в соціальному просторі (і це при тому, що ідентичність саме і має допомагати орієнтуватися в ньому, маркуючи «своїх» та «чужих»), а, швидше, є фактором, індіферентним до соціальних розшарувань та розрізень на перцептивному рівні. Цей показник³ є характерним для українського соціокультурного простору, що втратив більшість систем координат, в тому числі й ідентифікаційні. Однак він же є тривожним: виявляється, що одну з головних своїх функцій – орієнтаційну (принаймні, в професійно-орієнтаційному та соціально-стратифікаційному вимірах) – громадянська ідентичність в умовах України не виконує. Реалізацію цієї функції в інших вимірах потрібно досліджувати окремо, однак, з нашої точки зору, вже цей сигнал є показовим.

Третім аспектом капітальної позиції агента ми пропонуємо вважати *культуркапітальний вимір* позиції агента. Тут ми пропонуємо взяти за показники знання та практики у сфері іноземної мови та компетентність у сфері Інтернету⁴. Культуркапітальність цих індикаторів в умовах сучасної України в загальному випадку, суворо кажучи, залишається проблемною, однак у нашому суспільстві знайти неproblemний приклад культуркапітальних індикаторів, як нам здається, не уявляється можливим,

¹ Яке, безумовно, існує, і яке, як ми продемонстрували вище, є достатньо усвідомленим агентами.

² Що не означає «заважає», обмовимось наразі. Просто не допомагає.

³ Навіть на одному з рівнів – у цьому випадку на перцептивному.

⁴ Через те, що ці дві компетенції вимагаються за сучасних умов від спеціалістів більшості профілів, і, отже, на ринку праці можуть бути визнаними як культуркапітальні.

тому ми обрали в якості показників ті з них, що є капітальними⁵ в найбільшій кількості випадків. Такими в нашому інструментарії є знання іноземних мов та володіння технологіями отримання інформації за допомогою комп'ютерів та Інтернету.

На прикладі стратегій вивчення іноземної мови спостерігається лише одна достатньо чітко виражена тенденція, а саме падіння кількості тих, хто додатково займається іноземною мовою (і, таким чином, більш активно поповнює свій культурний капітал у даній сфері), з підвищенням рівня громадянської самоідентифікації. Якщо серед тих, хто абсолютно не відчуває себе громадянином України, додатково займаються іноземними мовами 24 % (а серед «скоріше не ідентифікованих» таких третина), то для тих, хто відчуває повною мірою, цей показник складає лише 16 %.

Це можна інтерпретувати, з одного боку, як прояв патріотизму (що може бути підтверджене, зокрема, і цікавістю «громадянськи свідомих» до літератури з історії та культури своєї країни), що передбачає пріоритетну увагу до власної культури та, безумовно, певний «національний ізоляціонізм», з іншого ж – як недостатній рівень сконструйованого культурного капіталу (як на перцептивному і діяльнісному, так і на власне капітальному рівні), через що недостатній рівень культурного капіталу не дозволяє реалізовувати подальші кумулятивні за своєю природою стратегії (на прикладі додаткового вивчення іноземних мов, оскільки, як відомо, наданих сучасною українською системою освіти можливостей вивчення іноземних мов недостатньо для того, щоб в результаті знати іноземну мову хоча б на задовільному для вільного спілкування рівні). Ми схилиємося скоріше до другої інтерпретації.

Це підтверджується дослідженням цілей використання Інтернету, що лежать між культуркапіталізаційними практиками, з одного боку, та перцептивним аспектом, згаданим вище, демонструють схожі тенденції з

⁵ У сенсі «ринково затребуваними», «такими, які можуть бути конвертованими в економічну, соціальну чи інші форми культурного капіталу».

власне перцептивними вимірами капітальної позиції агента (див. таблицю 2.3.13).

Таблиця 2.3.13

Цілі використання іноземної мови студентами з різним рівнем громадянської ідентичності (у %; сума за стовбчиками не дорівнює 100 %, оскільки респонденти мали можливість обрати більше, ніж одну альтернативу)

Цілі використання іноземної мови	Рівень громадянської ідентичності				
	Відчувають повною мірою	Швидше відчувають	Не можуть визначитись	Швидше не відчувають	Не відчувають
Для читання літератури за фахом	19	16	20	23	22
Для читання художньої, суспільно-політичної літератури	10	10	14	14	18
Для спілкування з іноземцями	37	36	35	37	34
Для відвідування лекцій, факультативів іноземних викладачів	9	9	7	8	9
Для навчання, стажування в закордонних ВНЗ	15	15	15	15	16
Для користування Інтернет	48	49	54	52	62
Для участі в наукових семінарах, школах, конференціях, що проводяться за кордоном	4	4	4	4	5
Для роботи в іноземних фірмах, тимчасової роботи за кордоном	18	20	21	18	20
Інше	2	2	3	4	1
Знання іноземної мови практично не використовують	24	26	16	26	22

Такі цілі, як спілкування з іноземцями, відвідування лекцій, навчання в закордонних ВНЗ, участь в наукових семінарах, робота в іноземних фірмах, а також «невикористання іноземної мови» не розшаровують вибірку. Справа в тому, що всі ці практики використання іноземної мови є або дефіцитарними за визначенням (участь в семінарах, робота в іноземних фірмах, навчання у закордонних ВНЗ), або більш чи менш рівномірно розподіленими в суспільстві, при цьому мало залежними від вільного вибору агента (спілкування з іноземцями, відвідування лекцій). Тоді як падіння активності використання іноземної мови зі зростанням громадянської ідентичності ми спостерігаємо для читання літератури за фахом, читання іншої літератури, користування Інтернетом. Важливо констатувати, що всі ці практики є

результатом вільного вибору респондентів (навіть інституційно детермінована практика читання літератури за фахом, адже її можна читати і рідною мовою). Цим підтверджується передбачена нами менша культурно-споживча активність респондентів, що більше ідентифікують себе як громадянин України, причому ця різниця маніфестує себе знов-таки на рівні вільних виборів та латентних проявів культурного капіталу.

У цьому світлі парадоксальним виглядає ситуація з Інтернет-активністю¹. Виявляється, що, по-перше, найбільш інтернет-активними студентами є ті, хто не можуть визначитись зі своєю громадянською ідентичністю (96 % користуються Інтернетом), а по-друге, найменш Інтернет-активними є саме ті, хто не відчуває себе громадянином України (85 % проти 92 % тих, хто ідентифікує себе як громадянина України). Цей парадокс у поєднанні з більш активним культурним споживанням у сфері читання тих, хто не відчуває себе громадянином України, демонструє нам, наскільки контрверзні, стихійні та – дуже часто – хаотичні процеси відбуваються у сфері соціально-статусної та капітальної ідентичності агентів в Україні, де певні компетенції та практики втрачають свій капітальний статус, а інші – отримують його або (ре)конструюють заново.

Дещо вирішує та висвітлює природу цього парадоксу більш глибоке вивчення цілей використання Інтернету (див. таблицю 2.3.14), більшість з яких представляє собою реалізацію самостійного вибору студентів, детермінованим тільки особистісними цілями, інтересами, перевагами (а, отже, тим культурним капіталом, навіть у латентній формі, що стоїть за всім цим комплексом).

Таблиця 2.3.14

Цілі використання Інтернету студентами з різним рівнем громадянської ідентичності (у %; сума за стовпчиками не дорівнює 100 %, оскільки респонденти мали можливість обрати більше, ніж одну альтернативу)

Цілі використання Інтернету	Рівень громадянської ідентичності				
	Відчувають повною	Швидше відчувають	Не можуть визначитись	Швидше не	Не відчувають

¹ І, взагалі-то, ставить під питання культуркапітальність такої активності.

	мірою	ь		відчувають	
Читання газет, сайтів новин	33	33	38	30	37
Пошук готових рефератів, курсових робіт тощо	63	63	54	59	47
Спілкування з друзями та знайомими	70	72	70	60	67
Пошук інформації з наукових проблем	48	45	51	58	48
Відпочинок, відвідування сайтів розваг	30	30	32	31	44
Пошук інформації про конференції, школи, гранти, можливості навчання за кордоном	7	9	11	7	5
Для заробітку (програмування, пошук необхідної інформації для замовників)	5	8	8	12	15
Пошук інформації про трудові вакансії	9	13	13	13	18
Інше	2	3	4	5	4

Більш «громадянськи ідентифіковані» студенти більш активно використовують Інтернет для пошуку рефератів та курсових, для спілкування зі знайомими та друзями і помітно менше – для заробітку, пошуку інформації про трудові вакансії¹. Тобто ми бачимо достатньо чітку орієнтованість «громадянськи ідентифікованих» респондентів на ті види Інтернет-споживання, які ми вже продіагностували в наших попередніх дослідженнях як культуркапітально безперспективні². Це великою мірою знімає вищезгаданий парадокс: адже виявляється, що в такому випадку Інтернет не є для цих студентів джерелом культурного капіталу або професійно значимих знань, інформації чи можливостей, а ті студенти, що активно ним користуються, зовсім не обов'язково використовують його для конструювання, надбання, конвертації та прирощення свого культурного капіталу.

Нарешті, четвертий вимір культурного капіталу українських студентів ми пропонуємо аскриптивний (або приписаний) вимір соціально-статусної та капітальної позиції агента. Тут найважливішими індикаторами є освіта батьків, матеріальне становище родини, культурний рівень родини

¹ Що може бути охарактеризоване як стратегія прагматична, але навряд чи дуже капіталоемна, адже це вкладення не у свою капітальну структуру, а у свою капітальну траєкторію.

² Із тієї точки зору, що стратегії прирощення культурного капіталу, що реалізуються групами громадянськи ідентифікованих студентів, культуркапітального ефекту з точки зору сучасної капітальної системи не дають і дати не можуть доти, доки сама система не модифікується.

(зафіксований, наприклад, в наявності та обсягу бібліотеки). Всі ці феномени, які П. Бурд'є записав би у власне культурний капітал, ми діагностуємо як предиспозиції цього капіталу, причому такі, що впливають як на самий капітал, так і на навколокапітальні структури (культурне споживання, культурні смаки тощо). Із цієї точки зору, аналіз того, як ці феномени пов'язані з рівнем громадянської ідентичності, є аналізом питання, чи сприяють формуванню громадянської ідентичності ті ж самі фактори, що сприяють формуванню культурного капіталу.

Аналізуючи дані щодо освіти батьків (див. таблицю 2.3.15), ми зафіксували, перш за все, високий рівень високоосвічених батьків та (особливо) таких, що мають вчений ступінь, у студентів, що не відчують себе громадянами України (понад 50 % як для матері, так і для батька), та перевищення у «громадянськи ідентифікованих» студентів відсотку батьків з середньою професійною та (особливо) середньою спеціальною освітою.

Таблиця 2.3.15

Рівень освіти батьків у студентів із різних ідентифікаційних груп
(у %)

Рівень відчуття себе громадянином України	Освіта батька							Освіта матері						
	1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7
Відчують повною мірою	3	8	15	34	5	34	2	2	8	8	36	5	40	1
Швидше відчують	3	6	11	35	5	37	3	2	5	8	35	6	42	2
Не можуть визначитись	5	6	15	27	8	38	1	3	8	10	28	10	40	1
Швидше не відчують	0	9	13	25	13	39	1	3	8	10	29	4	46	1
Не відчують	4	8	11	23	1	45	8	7	5	7	19	8	47	7

У таблиці закодовані наступні варіанти відповідей: 1. Неповна середня (8 класів); 2. Загальна середня (10–11 класів); 3. Середня професійна освіта (ПТУ); 4. Середня спеціальна (технікум, училище); 5. Незакінчена вища (не менше 3-х курсів); 6. Вища освіта; 7. Є вчений ступінь (кандидат, доктор наук).

Таким чином, як в діяльнісному своєму вигляді, так і в інкорпорованому в батьках, культурний капітал в умовах України не є співспрямованим за своїм вектором із громадянською ідентичністю сучасного студентства. Батьки, що володіють вищою освітою чи вченим ступенем, вочевидь, помітним чином впливають на виховання власних дітей

в такому руслі, що не у всьому узгоджується з вектором громадянської ідентичності (як мінімум, в сучасному її баченні на українському соціокультурному та політичному просторі).

Як зазначалось вище, в об'єктивованому вигляді культурний капітал найчастіше концептуалізують за допомогою обсягу та наявності домашньої бібліотеки. Тут ми бачимо дещо контroversивну ситуацію. Спостерігається певне поступове зростання кількості володарів великих (понад 1000 книг) бібліотек зі зростанням рівня громадянської ідентичності (від 15 % володарів великих бібліотек серед тих, хто не відчуває себе громадянином України, до 23 % – тих, хто відчуває повною мірою). Парадокс, що виникає при врахуванні попередніх викладок, вирішується достатньо простим чином: по-перше, також наявне зростання кількості тих, у кого взагалі немає домашньої бібліотеки, зі зростанням рівня громадянськості (від 43 % серед тих, хто не відчуває, до 50 % – серед тих, хто відчуває повною мірою); по-друге, бібліотеками понад 500 книг володіють кумулятивно 30 % абсолютно «неідентифікованих» респондентів, 24 % – «швидше неідентифікованих», 29 % – індіферентних, 26 % – «швидше ідентифікованих», 27 % – повністю «ідентифікованих»; по-третє, не можна не помітити, що модальні значення для повністю ідентифікованих (як і наближеної до них категорії респондентів) лежать по «краях» нашого розподілу – або в дуже маленьких, або в дуже великих бібліотеках (середні значення сумарно набрали 10 %), тоді як для «повністю не ідентифікованих» такого модального значення немає (а середні значення набрали сумарно майже втричі більше – 28 %).

Тобто домашня бібліотека як фактор повсякденності у випадку з громадянською ідентичністю «працює» не як фрагмент культурного капіталу (об'єктивований, в цьому випадку), а як інший артефакт – чи то як атрибут родини, що може цікавитись питаннями культури, чи то як атрибут високостатусної та економічно забезпеченої родини. Це питання потребує подальших досліджень.

Одним з можливих напрямків цих досліджень може бути культурне споживання в читанні та його детермінованість об'єктивними факторами, наприклад, не тільки місткістю, але й власне змістом, якісним наповненням бібліотеки (приклад такого розподілу наведений в таблиці 2.3.16).

Таблиця 2.3.16

Категорії книг, що наявні у домашніх бібліотеках студентів з різним рівнем громадянської ідентичності (у % до тих, хто відповів)

Рівень відчуття себе громадянином України	Категорії книг					
	1	2	3	4	5	6
Відчувають повною мірою	66	59	17	50	37	19
Швидше відчувають	65	63	20	56	38	22
Не можуть визначитись	72	58	28	58	44	28
Швидше не відчувають	75	47	19	53	33	27
Не відчувають	90	58	30	67	45	31

У таблиці закодовані такі варіанти відповідей: 1. Художня література так званого «серйозного жанру»; 2. Романи, повісті «легкого жанру»; 3. Книги, альбоми з мистецтва; 4. Енциклопедії, довідники; 5. Спеціальна література з окремих галузей науки; 6. Література іноземною мовою.

Так, ми бачимо достатньо чітко та однозначно спрямовані тенденції у випадках із художньою літературою «серйозного жанру» та літературою іноземною мовою: зі зростанням громадянської ідентичності відбувається падіння кількості респондентів, у яких вони наявні в бібліотеці, в 1,5 рази в модальних проявах (від 90 % до 66 % – у випадку з літературою «серйозного жанру» та від 31 % до 19 % – з іншомовною літературою).

Зворотних тенденцій ми не зафіксували, хіба що потрібно зазначити, що тільки за однією категорією книг «громадянськи ідентифіковані» переважають своїх «опонентів» – за літературою «легкого жанру». За всіма іншими помітно поступаються, тільки не всюди можна говорити про яскраво визначені та односпрямовані тенденції.

Тобто для конструювання громадянської ідентичності куди важливішим чинником виявляється не наявність бібліотеки чи її обсяг, а якісний зміст, наявність тих чи інших категорій книг у бібліотеці. Ця ж тенденція проявляється, як вже зауважувалось вище, й у випадку з Інтернетом: важливим є не стільки факт наявності можливості культурного

споживання, скільки змістове наповнення цього факту. Отже, та частина культурного капіталу, що впливає на процеси конструювання громадянської ідентичності, розташовується в ще більш глибоких прошарках корпусу культурного капіталу, є ще більш латентною, аніж ми передбачали.

Нарешті, ще одним виміром можливої повсякденнісної об'єктивної детермінації громадянської ідентичності може бути матеріальне становище родини. У цій сфері спостерігається достатньо стабільний рівень «найбільш забезпечених» поза залежністю від ідентичності (на рівні 1/20 всіх респондентів, 4–5 %). Основні «перетікання» відбуваються між умовними другим, третім та четвертим рівнем добробуту, запропонованих в нашій анкеті. Ми бачимо, що умовний «третій», середній рівень добробуту коливається біля 40 % (мінімум – 37 %, максимум – 45 %, але чотири з п'яти показників – між 37 та 39 %), і, отже, головні розрізнення формуються між групами «скоріше бідних» та «скоріше багатих». І якщо серед «громадянськи не ідентифікованих» ці показники майже рівні (+4 % для «скоріше багатих»), то потім розрив поступово зростає (7 % для «громадянськи слабо ідентифікованих», 12 % – для «тих, хто не визначився», 21 % – для «громадянськи помітно ідентифікованих», 32 % – для «громадянськи повністю ідентифікованих»). Це підтверджує нашу гіпотезу щодо більшої громадянської вкоріненості більш економічно успішних страт, з одного боку, та щодо специфічного, близького до маргінального, статусу тих, хто не ідентифікує себе повністю чи частково як громадянина України – з іншого. Тут ми бачимо, що в Україні культурний та економічний капітали, м'яко кажучи, не повністю збігаються в своїх векторних напрямках.

Таким чином, культурні, соціальні та економічні розрізнення накладають свої відбитки на рівень громадянської ідентифікації наших респондентів. Як ми проаналізували вище, ці розрізнення створюють різноманітні варіації конструювання громадянської ідентичності, і, отже, деякі з впливів (наприклад, вплив культурного капіталу) не збігаються і з вектором громадянської ідентичності. Особливої актуальності ця ситуація набуває у зв'язку з тим, що більшість цих впливів відбувається з боку

латентних фрагментів культурного капіталу¹ і, отже, їхнє дослідження є ускладненим. Це, безумовно, є проблемою, що потребує свого вивчення та вирішення в майбутньому як в теоретико-методологічному, так і в проблемно-онтологічному планах.

Література:

1. Бурдьє П. Формы капитала / П. Бурдьє // Западная экономическая социология : Хрестоматия современной классики / сост. и науч. ред. В. В. Радаев ; пер. М. С. Добряковой и др. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 519-536.
2. Суименко Е. И. Капитализм в нашем доме. Взгляд сквозь призму теории и социальной эмпирии : Монография / Е. И. Суименко. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2007. – 512 с.
3. Бергер П. Личностно-ориентированная социология / Питер Бергер, Бриджит Бергер, Рэндалл Коллинз. – М. : Академический Проект, 2004. – 608 с.
4. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман ; [пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова]. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
5. Drucker Peter F. Post-Capitalist Society / Peter F. Drucker. – Harper Paperbacks, 1983. – 240 p.
6. Голиков О. С. Капітали, ресурси, доступи, можливості: констелятивний дизайн соціокультурних нерівностей / Голиков Олександр Сергійович // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2009. – № 844. – 288 с. – С. 69-72; Голиков А. С. Концептуализация культурного капитала в современной социологии / Голиков Александр Сергеевич // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – 579 с. – С. 51-58; Голиков А. С. Функционирование культурного капитала в условиях

¹ Таких, як змістовні аспекти культурного споживання в Інтернеті, змістовий склад домашньої бібліотеки тощо.

современного украинского общества: концепции и реалии / Голиков Александр Сергеевич // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2006. – № 752. – 180 с. – С. 44-52.

7. Голиков О. С. Культурне споживання в процесах культуркапіталізації сучасного українського студентства: практики vs стратегії / Голиков Олександр Сергійович // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Випуск 15. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – 670 с. – С. 610-615.

8. Бурдьє П. Университетская докса и творчество: против схоластических делений / П. Бурдьє // Socio-Logos'96. Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. – М. : Socio-Logos, 1996. – С. 8-31.

9. Волков В. В. Теория практик / В. В. Волков, О. В. Хархордин. – СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 298 с.

10. Putnam Robert D. Bowling Alone : The Collapse and Revival of American Community New York : Simon & Schuster, 2000.

11. Инглехарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглехарт // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6-32.

12. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Батман ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Логос, 2002. – 390 с.

2.4. Студентські уявлення щодо відчуття ворожості в сучасній Україні

Юлія Сорока

Ворожість є одним із можливих проявів стосунків між людьми та групами, які розрізняють одне одного в соціокультурному просторі та інтерпретують як небезпечно чужих. Повсякденна мова визначає ворога як того, хто приносить неприємності, шкоду, зло, та пов'язує його із значеннями війни, протистояння, відкритого конфлікту тощо. У теоретичному дискурсі відчуття ворожості тематично пов'язується із нетолерантною поведінкою та ксенофобією, хоча ці явища не є тотожними. Формування громадянської ідентичності передбачає осмислення своєї приналежності до спільноти співгромадян, яка є внутрішньо неоднорідною за національними (етнічними), расовими, культурними, мовними та іншими ознаками. Відчуття відчуження чи ворожості до представників інших груп може, таким чином, перешкоджати процесам громадянської ідентифікації.

Відчуття ворожості, активізація образу ворога є одним із проявів процесів Іншування, тобто визначення себе за допомогою розрізнення та відсторонення, дистанціювання із Іншими, несхожими, нетотожними (індивідами, спільнотами, групами тощо). Порівняння та фіксація нетотожності є необхідним початковим процесом пізнання соціокультурного світу речей, об'єктів, людей, спільнот, їх різноманітних якостей тощо. Але у стосунках між різними групами суспільства знайдені розрізнення можуть проектуватися в площини соціальної норми, розумової адекватності, правової відповідальності. Визначення Інших як несхожих, незрозумілих та небезпечних стає підґрунтям явищ відчуження та дискримінації певних меншин, які спостерігаються в будь-якому суспільстві. Різниця полягає лише в актуальному наборі критеріїв дискримінації: класова приналежність, раса, гендер, вік, сексуальна орієнтація, етнічна приналежність, релігія тощо.

Актуалізація проблематики Іншування в сучасному українському суспільстві пов'язана із широким колом різнорідних процесів, в тому числі із пострадянськими трансформаціями та поглибленням процесів легітимізації

України як незалежної держави у свідомості самого українського населення, мешканців країн-сусідів, світового співтовариства. Ці процеси позначилися у змінах культурно-символічного простору суспільства, змінах назв спільнот, країн, а також у необхідності перевизначення ідентичностей та кордонів «свій-чужий». Важливим чинником Іншування є політизація існуючих соціокультурних, соціальних, регіональних, економічних, історичних та інших розрізень в українському суспільстві. Феномени Іншування спроможні також актуалізувати процеси самопізнання та самоусвідомлення українським суспільством себе в існуючих державних кордонах, культурних особливостях та розрізненнях, політико-економічних властивостях та проблемах, багатобарвній етнічній структурі.

Як соціокультурна категорія сприйняття «ворог» є одним із найдавніших архаїчних засобів позначення кордонів між «своїми» й «чужими» та механізмів консолідації «ми-групи». Відчуття ворожості між окремими групами неоднорідного за етнічними, расовими, мовними та іншими ознаками суспільства (а саме таким є сучасна Україна) може перешкоджати формуванню громадянської ідентичності, тобто осмисленню своєї приналежності до спільноти співгромадян. Саме тому у дослідженні громадянської ідентифікації українського студентства була розглянута проблема відчуття ворожості.

Доволі часто відчуття ворожості пов'язують із людською агресивністю, що має інстинктивну природу, успадковану людиною від тварини [1]. Але пояснення біологічного походження ворожості, а також ряд психологічних пояснень, що тяжіють до біологізаторства, надаючи суттєвої ваги природним, тваринним рисам поведінки людини, на нашу думку, є неприйнятними у контексті соціологічного аналізу ворожості. Вони не тільки недооцінюють соціокультурний характер поведінки людини, але й ненаочно ведуть до виправдання насильства. Ці пояснення не враховують той факт, що, як пише К. Леві-Стросс, «як тільки людина оволоділа мовою..., вона сама визначила особливості своєї біологічної еволюції, причому сама вона не повинна була обов'язково це усвідомлювати» (цитуються за [2, с. 11]). Маються на увазі

соціокультурні за своєю природою правила, за допомогою яких будь-яке людське суспільство змінює умови свого фізичного існування та обмежує поведінку своїх членів: від заборони інцесту до сучасних моральних, економічних чи естетичних норм.

Г. Зіммель, якому належить найвідоміша в класиці соціології праця про ворога [3, с. 500-508], звертає увагу на три моменти, важливі для аналізу відчуття ворожості в соціокультурній перспективі. Він визнає ворожість як одвічну людську потребу, «автохтонну потребу» душі боротися та ненавидіти, «формальний потяг ворожості як парна протилежність потребі у симпатії» [3, с. 503]. Історичні спостереження та інтуїція уважного члена суспільства дозволяють Г. Зіммелю дійти висновку, що причини конфліктів частіше неадекватні реакції учасників, дрібні в порівнянні із серйозністю протистояння. Сила протистояння ворогу «вимірює» собою визнані спільнотою цінності; вона демонструє, репрезентує силу віри. Ворожість, таким чином, має символічну функцію, вона значуща в символічному вимірі ситуації, важлива не щодо протилежної сторони, а стосовно цінностей та переконань спільноти.

Г. Зіммель доходить парадоксальних висновків: ворожість, антагонізм породжується близькістю, тотожністю партнерів (наприклад, рідних братів, культурно близьких маленьких держав, церков тощо). Єдність та рівність стають основою виникнення війни, коли наочними опиняються будь-які відхилення від визначаючого ідентичності «догмату». На тлі очікування тотожності, схожості, однаковості розрізнення сприймаються, як аномалії. Ворожість виникає внаслідок факту розрізнення, незважаючи на розмір чи масштаб різниці. Таким чином, споконвічний потяг до ворожості актуалізується для спільноти, яка створює чи оновлює, зміцнює свої кордони (активізує процеси ідентифікації); цей потяг стає тим сильніше, чим ближчими до певної спільноти у минулому були її теперішні «опоненти».

Ці узагальнення є актуальними для аналізу процесів ідентифікації у пострадянських суспільствах. Аналізуючи їх саме в аспекті ідеологем ворога та динаміки відчуття ворожості, Л. Гудков [4, с. 7-79] акцентує їх як

специфічний механізм інтеграції суспільства. Ворог характеризується двома важливими рисами: він несе смертельну загрозу, що відрізняє його від маргінала, стороннього чи чужого, і ця загроза стосується групи в цілому, а не окремих її членів. Група відповідає підозрою та пильністю, які виступають принципами соціальної організації, та, що важливіше, можливістю визначення «своїх», «неворогів», тобто групи без будь-яких посилянь на якості, які слугують основою та репрезентантом спільних для групи рис [4, с. 16].

В умовах розпаду традиційних структур примусу ворог стає засобом консолідації та управління масою. Виникаючи внаслідок формування структур масового суспільства, бюрократизації сфер життєдіяльності, зростання значення таких інститутів, як армія на основі загального військового обов'язку, системи масових політичних партій, національної масової школи, засобів масової комунікації, промислового виробництва та транспортної інфраструктури, риторика ворога розквітає в неохоплених бюрократичною раціоналізацією соціальних середовищах – серед тих і для тих індивідів та організацій, які не мали шансів реалізувати свої програмні цілі за допомогою легальних інституцій. В умовах наздоганяючої модернізації «ворог» задає єдність негативної ідентичності та стає основним механізмом інтеграції [4, с. 21]. За цих умов символічна роль інститутів армії та поліції зростає: вони стають зразком для інших соціальних інститутів, які запозичують тут структуру особистості, зразки мобільності, ієрархії, престижу. Натомість безпосередні функції армії та поліції поступаються функціям контролю, нагляду, профілактики [4, с. 22].

Ці теоретичні узагальнення дозволили Л. Гудкову інтерпретувати актуалізацію риторики ворога, яка посилилася у другій половині 1990-их рр. в Росії, та зафіксоване дослідженнями Центром Ю. Левади зростання ворожих настроїв (щодо чеченців, НАТО, ісламських фундаменталістів, демократів, Китаю тощо) не як результат нав'язаної пропаганди чи ідеологічного маніпулювання, а як актуалізацію архаїчних соціокультурних механізмів соціальної інтеграції та легітимації соціальної системи.

Постає питання: наскільки визначені в Росії процеси поширені у пострадянських суспільствах, зокрема в Україні? Як можливі передумови такого поширення можна вважати радянське минуле, традиціоналізуючу модернізацію та пов'язану із нею мілітаризацію суспільства, тоталітарні техніки репресивної мобілізації та контролю свідомості, які є спільним досвідом країн, які входили до складу СРСР. Важливим є також домінування російських та російськомовних продуктів в інформаційному просторі пострадянських країн. Крім того, можливим фактором актуалізації відчуття ворожості може бути триваючий процес легітимації уявлень про Україну як незалежну державу, цілісну й самодостатню країну у свідомості самого українського суспільства, населення країн-сусідів, світового співтовариства, бо ідентифікаційні процеси в цих «нових» умовах, у тому числі, як зазначено вище, пов'язані із перевизначенням кордонів «ми» – «вони». Штурмувати ці кордони час від часу намагаються ініціатори політизації існуючих в українському суспільстві мовних, регіональних, історичних, економічних, конфесійних та інших розрізень. Сюди ж можна віднести й триваючі процеси самопізнання та самоусвідомлення українським суспільством себе в існуючих державних кордонах, культурних особливостях та розрізненнях, політико-економічних властивостях та проблемах, багатобарвній етнічній структурі [6].

У межах нашого дослідження ми намагалися з'ясувати ступінь поширення семантики ворога та її конкретні риси в уявленнях студентів. Тобто ми вивчали уявлення студентів про різні аспекти відчуттів ворожості в українському суспільстві. Такий вибір дослідницького ракурсу (що позначилося, перш за все, на способі операціоналізації досліджуваного явища) обумовлений намаганням не нав'язувати респондентам уявлення щодо наявності ворожих настроїв у суспільстві. В свою чергу, акцентуючи увагу на уявленнях щодо досліджуваного явища, категоріях та символах, за допомогою яких ці уявлення існують та усвідомлюються, ми підкреслюємо їх значущість стосовно поширення та поглиблення цих явищ у суспільстві.

Відчуття ворожості в уявленнях студентів досліджувалося наступним чином. Респондентам пропонувалося питання про наявність у них відчуття ворожості до людей інших національностей, а також відчуття до себе ворожості збоку представників інших національностей. Таке формулювання питання пов'язане із двома групами значень, важливих у контексті нашого дослідження. По-перше, слово «національність» використовується у значенні елемента етнонаціональної структури суспільства, тобто як узагальнення щодо різних етнонаціональних груп (наприклад, вірменів, євреїв, угорців, поляків тощо). З огляду на те, що українське суспільство є етнічно неоднорідним, відчуття ворожості щодо людей інших національностей (тобто національностей, відмінних від національності респондента) може ставати на заваді формуванню в суспільстві ідентичності громадян України, тобто української ідентичності за принципом громадянства. Оцінити ступінь поширеності та інтенсивності думки щодо таких відчуттів у суспільстві й мало на меті це питання. По-друге, слово «національність» несе в собі певні конотації (додаткові смисли) «радянськості», тобто вказує на зв'язок із радянським контекстом визначення й іменування етнонаціональної структури суспільства. Тому зміст питання також стосується етнонаціональних груп саме пострадянського простору (наприклад, українців, росіян, білорусів, молдован, грузинів тощо).

Окрім того, ми пропонували респондентам оцінити наявність відчуття ворожості між окремими групами українського суспільства, серед них згадувалися:

- люди інших національностей і рас. Ворожість між цими групами чи щодо них може бути пов'язаною із протиріччями громадянської та етнокультурної ідентифікації;
- мігранти. Ворожість до них може бути спричинена накладанням на попередньо згадані фактори економічних обставин чи бути нав'язаною, привнесеною, наприклад, із соціальної ситуації сусідніх країн;
- люди різних регіонів України. Відчуття відчуження чи ворожості між ними може бути наслідком політизації внутрішніх соціально-економічних та

соціокультурних різниць, що відбувалася останніми роками, а з іншого боку – протиріччями самопізнання українського суспільства в нових державних кордонах, особливо – усвідомлення внутрішньої неоднорідності;

– українці та мешканці сусідніх країн. Відчуження між ними може бути пов'язане із протиріччями процесів зовнішньої легітимації української незалежності та реакцією на необхідність переосмислення успадкованих уявлень щодо спільного та відмінного між сусідніми державами;

– багаті та бідні, тобто умовні категорії, що виникають внаслідок реальних економічних чи уявних розшарувань суспільства (див. таб. 2.4.1).

Ще одне питання стосувалося того, чи має Україна ворогів та хто вони.

Слід підкреслити: зафіксовані відповіді студентів на зазначені питання ми розглядаємо як колективні уявлення, поширені в цьому середовищі, що володіють у ньому певною значущістю та силою впливати на мотивацію. Готовність дати відповідь на питання та впевненість у ньому розглядаються як показники цієї значущості та сили.

Більше половини опитаних студентів (58 %) практично ніколи не відчують **ворожості стосовно себе з боку людей інших національностей**. 31 % різною мірою (з них 24 % – рідко) відчують таку ворожість. Не визначилися з відповіддю 12 % опитаних.

Практично не відчують ворожості щодо себе з боку людей інших національностей 49 % чоловіків та 62 % жінок-респондентів, рідко відчують ворожість – 29 % та 21 %, відповідно. Тобто чоловіча аудиторія виявляється більш чутливою до тематики ворожості, ніж жіноча, бо ця тематика більшою мірою пов'язана із культурною компетентністю чоловіка в традиційному розумінні статевого розподілу соціальних ролей та відповідальності.

Серед українців за національністю ворожість до себе відчують рідко 23 % та практично ніколи 58 % респондентів, що майже дорівнює показникам по масиву в цілому. Це пояснюється тим, що українці є титульною нацією, і цей статус своїм символічним змістом «адсорбує» певні негативні прояви у стосунках. Рівень відчуття ворожості до себе серед

респондентів-росіян за національністю практично не відрізняється від визначеного для українців (23 % та 59 %, відповідно). Це є непрямою характеристикою близькості умов проживання на території України людей цих двох національностей. Тим більше, що серед представників інших національностей таку ворожість відчують трохи частіше – 38 % та 48 % опитаних. Натомість респонденти, що відзначили свою належність до двох чи більше національностей, відчують її рідше, ніж у цілому по масиву – 24 % та 57 %, відповідно. Тобто усвідомлення неоднорідності власної національної належності компенсує негативні прояви міжетнічних стосунків, одним із яких є відчуття ворожості.

Аналізуючи відповіді на питання щодо місця проживання респондентів до вступу у ВНЗ, ми помітили, що більше відчують ворожість до себе студенти із сіл (22 % – рідко, 55 % – практично ніколи), що пов'язане із дефіцитом досвіду міжнаціонального спілкування в переважно етнічнооднорідному соціокультурному просторі села. Серед жителів великих міст та обласних центрів трохи більше тих, хто практично ніколи не відчуває ворожості до себе – 60 %, але й тих, хто рідко відчуває таку ворожість – 24 %. Тобто ситуація у великих містах більш складна та контраверсійна: в порівнянні із іншими соціокультурними середовищами велике місто задає значно більш високу «планку» етнонаціональної неоднорідності, однак ступінь адаптованості жителів українських великих міст до дійсної етнонаціональної неоднорідності є низьким. Останнє пов'язане також із тим, що дискурс неоднорідності (національної, етнічної, культурної тощо) значно менш поширений та сильний, ніж дискурс монокультурної орієнтації.

Наявність у себе відчуття ворожості стосовно людей інших національностей визнали 13 % опитаних, решта (87 %) відповіла на питання негативно. Як бачимо, в українських студентів чутливість щодо неприязного ставлення до себе набагато вища, ніж оцінка власної ворожості до інших. Ці дані дозволяють також припустити низьку інтенсивність у суспільстві дискурсів, що підтримують культивування в собі відчуттів ворожості як таких.

Частка опитаних, які відчують ворожість до людей іншої національності, *вища*, ніж в цілому по масиву, серед таких категорій респондентів¹:

- тих, хто планує поїхати за кордон на ПМП (18 %);
- атеїстів (22 %);
- тих, хто відчуває себе представниками своєї національності повною мірою (16 %);
- тих, хто повною мірою *не* відчуває себе громадянином України (22 %);
- тих, яким дуже важливо відчувати свою приналежність до людей своєї національності (19 %);
- абсолютно не згодних із тим, що «„українець” – це громадянин будь якої національності» (26 %);
- серед чоловіків (19 %).

Таким чином, констатуємо доволі низький рівень студентських уявлень щодо відчуття ворожості щодо людей інших національностей, маємо визнати, що вони поєднуються із підвищеним значенням етнічного чи етнонаціонального, відсутністю громадянської ідентифікації та запереченням «українськості» за критерієм громадянства. Підвищений рівень відчуття ворожості у зв'язку із практиками міжнаціонального характеру (наприклад, планами виїхати на ПМП, які мали б сприяти поширенню знань про інші національності та формуванню комунікативних настанов) можна, на наш погляд, пояснити низьким рівнем визнання відмінностей між людьми.

Від самооцінки студентами відчуття ворожості перейдімо до уявлень щодо наявності таких відчуттів між різними соціальними категоріями в українському суспільстві.

Таблиця 2.4.1

Уявлення студентів щодо відчуття ворожості між різними соціальними категоріями в українському суспільстві (у % до респондентів, що відповіли на питання)

¹ Нижче наведені дані з підтвердженою статистичною значущістю різниць процентів у порівнянні із масивом у цілому.

Зараз в Україні існує відчуття ворожості...	Згоден	Важко сказати однозначно	Не згоден	%	N
Щодо людей інших національностей та рас	41	40	19	100	2926
Стосовне мігрантів	30	45	25*	100	2977
До жителів сусідніх країн	32	38	30*	100	3001
Між жителями різних регіонів	38	35	27*	100	2997
У бідних щодо багатих	73	22	5	100	3012

* Різниця статистично значуща на рівні 1%

Як бачимо з таблиці, серед студентів більше тих, хто має сумніви чи не погоджується з тим, що ворожість в українському суспільстві існує. Частка відповідей «важко сказати однозначно», тобто доля тих, хто не визначився між підтвердженням чи запереченням пропонованого твердження, дорівнює чи перевищує інші варіанти. Ці дані прямо вказують на те, що символи ворожості не є сильними та поширеними в уявленнях українського студентства. Єдиним виключенням є уявлення щодо ворожості між бідними та багатими, яку готові підтвердити більше ніж дві третини респондентів. Натомість, різниця у матеріальному становищі сім'ї респондентів не дає суттєвих зміщень у відповідях щодо відчуття ворожості до себе. Слід припустити, таким чином, що, говорячи про «багатих та бідних», респонденти не мають на увазі самих себе. Але це також свідчить, що дискурс антагонізму на ґрунті матеріального становища продовжує бути інтенсивним та поширеним, а разом із ним і дискурс ідеалу рівності. Значення останнього полягає не стільки у супроводі чи відображенні процесів економічного розшарування, скільки у його існуванні як символічного тла духовних та когнітивних процесів освоєння реальності, що змінюється. Як уже відзначалося, саме ідеал рівності, тобто готовність сприймати індивідів, групи, спільноти як рівних (однакових, тотожних), є небезпечним щодо усвідомлення їх нерівності, нетотожності, відмінності, бо в цих умовах провокує відчуття ворожості.

Іншим можливим джерелом ворожості всередині суспільства є стосунки між жителями різних регіонів. Це лише частково пов'язано із усвідомленням відмінностей рівня життя людей (наприклад, у Житомирі та

Луганську). Більшою мірою таке відчуження є результатом політизації (особливо передвиборчої) наявної культурно-історичної неоднорідності. Така ж політизація стає можливою із провокуванням певного модусу сприйняття регіональних відмінностей, а саме – сприйняття відмінностей на тлі ідеалу рівності.

Ворожість щодо людей інших національностей та рас майже на 10 % вище, ніж до жителів сусідніх країн. Причому ці уявлення не підкріплені для 48 % респондентів особистим досвідом. Вони не тільки не знайомі особисто із представниками інших рас, але й не зустрічають їх у своєму місті (39 %).

На питання, *чи є в Україні вороги*, негативно відповіли більше половини – 57 % респондентів. А саме: 17 % респондентів не погодилися визнавати Україну об'єктом ворожого ставлення; 40 % відмовилися від застосування образу ворога щодо країни й обрали альтернативу «Не треба шукати ворогів, бо це хибний шлях». Тому відповідь на питання, хто ж саме є ворогами України, ми отримали тільки від частки респондентів, яка коливається близько 40 % від опитаних (див. табл. 2.4.2).

Таблиця 2.4.2

Уявлення студентів щодо ворогів України
(у % до респондентів, що відповіли на питання)

Чи є в Україні вороги та хто вони?	Згоден	Важко сказати однозначно	Не згоден	Загалом	
				%	N
Практично всі сусідні країни	11	28	61	100	1933
Росія	36	22	42	100	1778
Країни Заходу	19	35	46	100	1778
Люди інших національностей	12	29	59	100	1760
Люди інших рас	11	26	63	100	1763
Ті, хто не визнає Україну як незалежну державу	53	21	26	100	1780

Як бачимо, студенти не схильні трактувати ворогів України у геополітичному сенсі: 61 % опитаних відмовилися визнати ворогами сусідні країни, 46 % – країни Заходу. Більше третини опитаних готові вважати ворогом Росію, що маємо розглядати в контексті агресивної інформаційної політики цієї країни стосовно України, стратегії драматизації економічних та політичних стосунків між країнами (як, наприклад, газова війна 2009 року та

ін.). Українські студенти також не згодні приписувати ворожість до України людям інших національностей чи інших рас.

Єдиним критерієм, за яким більше половини респондентів згодні визначати ворогів України, є невизнання української незалежності. Таким чином, в уявленнях студентів ворожість до України є не атрибутивною характеристикою будь-якої категорії людей, а реакцією на можливі прояви неповаги до української державності. Іншими словами, образ ворога України не актуалізований у категоріях національності, раси, геополітичних категоріях. Вище ми зазначали, що ворог як соціокультурна категорія та уявна група визначається відносно певного суспільства в цілому; він виражає загрозу для суспільства, а тому актуалізація в масовій свідомості образу ворога та відчуттів ворожості стає механізмом консолідації суспільства. Наведені дані демонструють, що в українському суспільстві (на прикладі студентської аудиторії) ці явища не є домінуючими чи масовими, тобто механізм консолідації за допомогою спільного ворога не є актуальним. Інакше кажучи, в уявленнях студентства Україна не є країною етнічних українців, «білої раси» чи землею між Польщею та Росією, хоча ці та подібні сентенції час від часу потрапляють до публічного простору з метою загострення певних розрізень. Найсильнішим символом загальноукраїнської цілісності є проголошення незалежності, і це свідчить не тільки про брак соціокультурного досвіду існування в кордонах незалежної України (який мав би позначитися на наборі актуальних символів цілісності). Це означає, що незалежність знаходиться в центрі уваги відповідних дискурсів масового поширення, залишається предметом згадування та обговорення, тобто легітимації.

Література:

1. Козырев Г. И. «Враг» и «образ врага» в общественных и политических отношениях: [Електронний ресурс] / Г. И. Козырев // Социс. – 2008. – № 1.. – Режим доступу : <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2008-01/kozyrev.pdf>

2. Соціальна антропологія : Хрестоматія / составители : В. Г. Городяненко, С. В. Легеза ; под ред. проф. В. Г. Городяненко. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетровского университета, 2004. – С. 4-26.
3. Зиммель Г. Избранное. Том 1. Философия культуры / Г. Зиммель – М. : Юрист. – 1996. – 671 с.
4. Гудков Л. Образ врага / сост. Л. Гудков ; ред. Н. Конрадова. – М. : ОГИ, 2005. – 335 с.
5. Сорока Ю. Г. Актуалізація проблематики Іншого в сучасному українському суспільстві / Юлія Георгіївна Сорока // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. – Випуск 16. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 429-432.

2.5. Міжетнічні стосунки в студентському середовищі як чинник формування сприйняття «Іншого»

Дмитро Заєць

У контексті глобалізаційних процесів сучасності у соціально-гуманітарних науках помітно зростає інтерес до етнонаціональної проблематики загалом та міжетнічних стосунків зокрема. Виникнення глобальних економічних корпорацій, розвиток інформаційних технологій, інтенсифікація міграційних процесів та розвиток міждержавного ринку праці парадоксальним чином призвели до активізації етнічної самосвідомості, зміцнення національних держав [7]. Пильна увага до цих тенденцій вилилась в актуалізацію «етнічного фактору у світовій політиці» [13]. «На сьогодні етнічна самосвідомість займає одне з центральних місць, а союзи, антагонізми та державна політика складається з урахуванням культурної близькості та культурних відмінностей», – зазначає С. Хантінгтон [7, с. 142-143].

Етнічна самосвідомість – це відносно стійка система свідомих уявлень та оцінок реально існуючих компонентів життя етносу, що етнодиференціюють та етноінтегрують його [6, с. 515]. Значущість компонентів культури завжди співвідносна, проте неодмінною умовою існування етносу залишається, безумовно, етноінтеграційна функція культури. Щоправда, абсолютизувати інтегративні компоненти не доцільно з огляду на можливість самоізоляції. Як відомо, добровільна самоізоляція культури етносу позбавляє її самопізнання, що конструюється лише шляхом контакту і порівняння з іншою культурою [1].

Активізація міжетнічних стосунків стає характерною ознакою сучасності, що призвело, власна річ, до активізації інтересу соціологів. Проблематиці міжетнічних стосунків присвятили багато своїх праць як українські (В. Арбеніна [2, 3], Л. Аза [1], Н. Победа, В. Хмелько, Н. Черних), так і закордонні (Е. Хобсбаум [11], А. Саїд [13], К. Вердері [14], Н. Глейзер [9], М. Макдональд [12]) вчені. Дослідження вказаних авторів відрізняються

теоретичними підходами, пізнавальними схемами, але в унісон вони відзначають важливу роль наявності та структури контактів з представниками інших етносів. Ці контакти необхідні для ефективної інтеріоризації та екстеріоризації культури етносів. Ось що з цього приводу пише Лариса Аза: «...знання та вміння орієнтуватися в знакових системах нового соціокультурного середовища, а також у невербальних способах комунікації, що необхідні в інструментальній поведінці повсякденного життя, є найвиразнішою характеристикою комунікативної компетентності як суттєвої ознаки актуального існування культури» [1, с. 212].

Сучасний стан українського суспільства у царині культури та освіти відзначається розширенням спектру міжетнічної взаємодії як на національно-культурному рівні, так і на індивідуальному. Це в свою чергу впливає на формування сприйняття «Іншого» українською молоддю як найбільш мобільної частини суспільства. Разом із цим особливої значущості приймає проблема формування сприйняття «Іншого» на рівні громадянської ідентичності, адаптації до нових культурних реалій.

Таким чином, наше дослідження звертає увагу на проблематику активізації міжетнічних відносин у студентському середовищі України та має на меті визначення ролі цих відносин у процесі формування сприйняття фігури «Іншого». Актуальність цього дослідження обґрунтована тим, що характерною ознакою сучасного українського освітнього простору є посилення феномену полікультурності і, як наслідок, активізація міжетнічних стосунків у студентському середовищі. Завдання нашого дослідження в такому разі постають у вигляді наступних питань. Чи мають українські студенти налагоджені міжетнічні контакти? Як їх наявність або відсутність впливає на сприйняття «Іншого»? Якими соціально-демографічними, економічними та культурними показниками обумовлена наявність або відсутність міжетнічних контактів? Адже ці контакти служать соціальними магістралями «смыслотворення» ідентичності, яку ми, звісно, не в змозі досягнути цілком. Так само, як і фігуру «Іншого», бо завжди існує його неосяжний бік.

«Аппрезентація» (uppresentation), за термінологією Е. Гуссерля, є процесом домислення фігури «Іншого», який неможливий без досвіду комунікації чи взаємодії [4]. Саме цей досвід підказує шлях до цілісного сприйняття «Іншого» та, безумовно, власної ідентичності. Тому одним із завдань нашого дослідження було визначення наявності та характеру міжетнічних стосунків студентської молоді у приватній та громадській сферах.

У дослідженні студентам пропонувалось відзначити наявність стосунків з такою фігурою «Іншого», яка окреслюється етнонаціональними та расовими відмінностями, зокрема з людьми іншої національності, іншої раси, мігрантами та іноземцями. У доповненні до цього за потрібне було вказати сферу цих стосунків, а саме: родина, коло друзів, знайомих, сусіди, навчальний чи трудовий колектив, громадські місця тощо.

Отримані нами дані представлені у таблиці 2.5.1

Таблиця 2.5.1

Наявність у студентської молоді стосунків з людьми інших національностей, рас, мігрантами та іноземцями (% тих, хто відповів)

Мають стосунки з...	Як з членами родини	Як з друзями, знайомими	Мають таких сусідів	Мають таких колег по навчанню, роботі	Як з мешканцями свого міста	Не мають стосунків з такими людьми	Разом
1. Людьми іншої національності	16	39	7	8	7	21	100
2. Людьми іншої раси	2	20	7	8	13	46	100
3. Мігрантами	3	15	7	5	15	53	100
4. Іноземцями	6	25	5	8	14	38	100

Результати нашого дослідження дозволяють виділити дві групи: по-перше, тих, хто має друзів, знайомих, тобто тих, хто контактує з людьми іншої національності, раси, мігрантами та іноземцями не у зв'язку з родинним чи професійним обов'язком або фактом спільного навчання,

проживання, а за власним бажанням. По-друге, тих, хто не має стосунків в жодній із зазначених сфер.

Прогнозованим виглядає розподіл відповідей щодо наявності стосунків з людьми іншої раси, мігрантами та іноземцями: таких, що підтримують ці контакти, порівняно менша кількість. При цьому стосунки з зазначеними категоріями людей частіше мають опосередкований, анонімний характер, тобто вони для респондентів частіше є просто мешканцями міста, на противагу від стосунків з людьми іншої національності. Натомість, міжнаціональні стосунки, особливо між друзями та знайомими (39 %), перевищують стосунки, наприклад, з іноземцями (25 %). Ця різниця може бути обумовлена суто об'єктивними причинами, а саме їх (людей іншої раси, мігрантів, іноземців) невеликою чисельністю, автономним, ізольованим або транзитним «режимом існування». З іншого боку, більш численні міжнаціональні стосунки, можливо, є результатом радянської політики етнічної асиміляції, дифузного розселення, рівнем міжетнічних шлюбів, про що зокрема свідчить відсоток членів родини іншої національності (16 % проти 2 % іншої раси).

Таким чином, у поле зацікавленості дослідження в ролі об'єкту потрапили дві групи респондентів: ті, хто підтримують міжособові стосунки з друзями, знайомими – представниками інших національностей, тобто *респонденти, які мають поліетнічні стосунки* (39 %, N = 1187), та ті, хто не має налагоджених комунікаційних каналів з людьми інших національностей, тому характер їх відносин етнічно гомогенний, іншими словами, це ті респонденти, які *мають моноетнічні стосунки* (їх 21 %, N = 628). Далі для більш ергономічного подання інформації в таблицях ці групи будуть позначені як: «поліетнічні стосунки» та «моноетнічні стосунки».

На нашу думку, міжетнічна комунікація, тим більше на рівні «первинної групи» (Ч. Кулі), слугує інтегруючим чинником у житті поліетнічного суспільства, що сприяє порозумінню, зниженню відчуття ворожості та ефекту «гетоїзації» етнічних груп. У свою чергу брак комунікації діє у зворотному напрямку. Виходячи з цього, висуваємо

наступні припущення: ті, хто не має стосунків із людьми інших національностей, більшою мірою відчують ворожість до цих людей та ворожість з їх боку до себе. Отримані нами дані частково підтвердили цю гіпотезу (див. табл. 2.5.2).

Таблиця 2.5.2

Чи відчують ворожість до себе з боку людей інших національностей і як часто студенти з полі- та моноетнічними стосунками (%)

Відчують ворожість...	<i>Поліетнічні</i> стосунки	<i>Моноетнічні</i> стосунки
1. Постійно	1	1
2. Доволі часто	4	6
3. Рідко	25	23
4. Практично ніколи	61	52*
5. Важко сказати	9	17*
Разом	100	100

* Тут і далі за текстом статистична значущість різниці процентів на рівні 1 %.

Отже, як свідчать дані таблиці 2.5.2, «практично ніколи» не відчують ворожості з боку людей інших національностей 61 % респондентів, які мають поліетнічні стосунки, проти 52 % тих, які мають моноетнічні стосунки; не визначились із цим питанням 17 % та 9 %, відповідно. Слід зазначити, що такі відповіді щодо відчуття ворожості можуть означати їх латентний стан.

Таблиця 2.5.3

Чи відчують ворожість до людей інших національностей студенти з полі- та моноетнічними стосунками (у % до чисельності груп)

Відчуваю ворожість...	<i>Поліетнічні</i> стосунки (N = 1175)	<i>Моноетнічні</i> стосунки (N = 622)
1. Так	12	14
2. Ні	88	86**
Разом	100	100

** Тут і далі за текстом, статистична значущість різниці процентів на рівні 5 %.

Очікуваним виявився розподіл стосовно відчуття ворожості до людей інших національностей. Ті студенти, які мають друзів, знайомих інших національностей, й ті, які взагалі не мають стосунків з людьми інших національностей, майже однаково декламують відсутність ворожості до

таких людей. Очікуваним, оскільки маловірогідним є те, що пересічна людина відверто вкаже на присутність відчуття ворожості взагалі до будь-кого. Ворожість, тим більше агресія є певною мірою соціально репресованими елементами публічної культури. У наших публічних заявах та дискусіях ми, як правило, намагаємося не відхилятися від «норми» поведінки та спілкування, тобто очікуваного «коректного» ставлення.

Натомість, красномовним виглядає розподіл відповідей студентів щодо наявності в Україні ворогів у залежності від полі- чи моноетнічного характеру їх стосунків (див. табл. 2.5.4). Наша країна має ворогів, на думку 53 % тих, для кого властиві моноетнічні стосунки, проти 42 % опитаних, які мають поліетнічні стосунки. При цьому називають ворогами України людей інших національностей 10 % із тих, хто не має з ними стосунків, проти 6 % тих, хто такі стосунки має (див. табл. 2.5.5).

Таблиця 2.5.4

Уявлення студентів щодо наявності у Україні ворогів у залежності від полі- чи моноетнічного характеру їх спілкування

(у % до чисельності груп)

Україна має ворогів...	<i>Поліетнічні</i> стосунки (N = 1169)	<i>Моноетнічні</i> стосунки (N = 615)
1. Так	42	53*
2. Ні	18	14**
3. Не треба шукати ворогів, бо це є хибний шлях	40	33
Разом	100	100

Таблиця 2.5.5

Міра сприйняття людей інших національностей та рас як ворогів

України студентами з полі- та моноетнічними стосунками (у % до чисельності груп)

	<i>Поліетнічні</i> стосунки (N = 647)	<i>Моноетнічні</i> стосунки (N = 424)
1. Абсолютно згоден	2,8	4,2
2. Згоден	6,3	9,9*
3. Важко сказати	28,3	30,9

однозначно		
4. Не згоден	28,0	25,5
5. Абсолютно не згоден	34,5	29,5*
Разом	100	100

Отже, серед студентів, які підтримують стосунки з людьми інших національностей, менш поширене відчуття ворожості до них та відчуття ворожості з їх боку до себе. Частина студентів, що здебільшого не мають міжнаціональних зв'язків, відчувають загрозу для себе та України з боку людей інших національностей. Це обумовлює пошук можливих причин ворожості. Отримані нами дані свідчать, що ворожість є наслідком комунікаційної ізольованості, але залишається питання відносно сутності чинників, які перешкоджають або навіть унеможливають міжнаціональні стосунки. Припустімо, що на це впливає етнічне походженням респондентів. Менше стосунків підтримують представники етно-національних меншин, які в повсякденному житті (з друзями, в громадських місцях) спілкуються національною мовою. Чинники походження та мови можуть зіграти роль комунікаційного бар'єру.

Таблиця 2.5.6

Етнічна самоідентифікація студентів з полі- та моноетнічними стосунками (у % до чисельності груп)

Віднесли себе:	<i>Поліетнічні</i> стосунки	<i>Моноетнічні</i> стосунки
1. До українців	83	93*
2. До росіян	10	4
3. До іншої національності	3	1
4. Одночасно до двох чи більше національностей	4	2
Разом	100	100

Дані, наведені в таблиці демонструють, що «національне питання» приймає «українського забарвлення». Справа навіть не в тому, що українців серед підгрупи «моноетнічні стосунки» виявилось більше за всіх (93 % опитаних на противагу, наприклад, 4 % респондентів, які зарахували себе до росіян). Це ми можемо пояснити об'єктивними соціально-демографічними показниками. Українців, дійсно, більше серед опитаної нами студентської

молоді. Важливо інше, а саме той факт, що моноетнічні стосунки відносно більшою мірою підтримують респонденти, які мають українське етнічне походження: 93 % на противагу 83 % українців, які підтримують поліетнічні стосунки (див. табл. 2.5.7). Тож за етнічною складовою підгрупа студентів з поліетнічними відносинами виявилась відносно більш гетерогенною, в цій групі відносно більше респондентів, які зарахували себе до росіян (10 %, проти 4 % у групі моноетнічні стосунки), до іншої національності (3 % проти 1 %) та одночасно до двох чи більше національностей (4 % проти 2 %).

Таблиця 2.5.7

Мова родинного спілкування студентів з полі- та моноетнічними стосунками (у % до чисельності груп)

Мова спілкування у родині	<i>Поліетнічні</i> стосунки	<i>Моноетнічні</i> стосунки
1. Українська	32	56
2. Російська	50	27
3. Російська та українська	17	14
4. Національна мова	1	2
Разом	100	100

З наведених у таблиці даних стає зрозумілим, що ті, хто підтримує моноетнічні стосунки спілкується переважно українською мовою. Так, ці студенти частіше спілкуються українською мовою в родинному колі (56 % проти 32 % тих, хто має поліетнічні стосунки). З друзями, сусідами, в навчальних закладах та громадських місцях тенденція домінування україномовних серед групи «моноетнічні стосунки» певною мірою зберігається. В той же час доля російськомовних у підгрупі «поліетнічні стосунки» превалює у відсотковому відношенні у всіх наведених сферах: в родині (50 %), з друзями, сусідами (55 %), в навчальних закладах (41 %) та в громадських місцях (59 %).

Припускаємо, що для респондентів відчуття мовної меншості може слугувати підставою для уникнення поліетнічних контактів. Україномовні студенти у східному та південному регіонах так само, як російськомовні у

західному та центральному можуть відчувати себе чужими, а оточуючих сприймати ворожо.

Здійснений нами аналіз цього питання по чотирьох регіонах країни показав, що припущення стосовно взаємозв'язку між мовою спілкування респондента, регіоном його проживання та наявністю стосунків з людьми іншої національності підтвердилось. В умовах порівняно меншої кількісної ваги україномовних по регіонах (із перевагою лише на заході країни) помітна тенденція домінування серед групи «моноетнічні стосунки» респондентів, які спілкуються саме українською мовою у приватній сфері. І тільки для заходу України є характерним одномірний розподіл україномовних у обох аналізованих нами групах. Студенти, які мають стосунки з представниками інших національностей, так само, як і студенти, які не мають таких стосунків, спілкуються переважно українською мовою в родині (див. табл. 2.5.8). Таким чином, мовний фактор для західного регіону, а саме українська як мова спілкування, не корелює із наявністю стосунків з іншими національностями, що пояснюється загальною ситуацією у цьому регіоні, де українською спілкується практично все населення. Натомість в інших регіонах, де україномовні є у відносній меншості, ознака мови виступає в якості фактору наявності або відсутності у студентів стосунків з людьми інших національностей.

Таблиця 2.5.8

Мова родинного спілкування студентів з полі- та моноетнічними стосунками ВНЗ різних регіонів України у % до чисельності груп)

Мова спілкування у родині	Центр		Захід		Південь		Схід	
	Поліетнічні стосунки	Моноетнічні стосунки	Поліетнічні стосунки	Моноетнічні стосунки	Поліетнічні стосунки	Моноетнічні стосунки	Поліетнічні стосунки	Моноетнічні стосунки
1. Українська	33	93	93	17	31	31	9	14
2. Російська	38	2	2	60	51	51	75	62

3. Російська та українська	26	4	4	21	16	16	15	21
4. Національна мова	3	0	0	3	3	3	1	1
Разом	100	100	100	100	100	100	100	100

Наступна ознака, яка, на нашу думку, може в певній мірі детермінувати наявність у студентів стосунків з людьми інших національностей, – це місце їх проживання до вступу у ВНЗ.

Дані, презентовані в таблиці, щодо типу населеного пункту, в якому мешкав респондент до вступу у ВНЗ, демонструють, що респонденти, які мають моноетнічні стосунки, є перш за все вихідцями із села (таких виявилось 36 %) та невеликих міст до 250 тис. населення (таких 24 %, N=621). І тільки 9 % опитаних, які мають моноетнічні стосунки, до вступу у ВНЗ мешкали в обласному центрі (на противагу 22 % респондентів, які мають поліетнічні стосунки і також є вихідцями з обласного центру, N=1161). Міста завжди пропонують більше шансів для ситуацій «зустрічей незнайомців» (В. Вайт), а радянське минуле створило певний досвід як штучної, так і природної трудової міграції, що здійснювалась саме у напрямку міст. Різноманітність етносів розквітало на можливостях, які пропонувало радянське індустріальне місто.

Таблиця 2.5.9

Місце проживання студентів з полі- та моноетнічними стосунками до вступу у ВНЗ (у % до чисельності груп)

Місце проживання	<i>Поліетнічні</i> стосунки	<i>Моноетнічні</i> стосунки
1. У селі	19	36*
2. У селищі міського типу	11	13
3. У невеликому місті (до 250 тисяч)	24	24
4. У місті з населенням більше 250 тисяч	20	14
5. В обласному центрі	22	9*
6. У столиці	4	4
Разом	100	100

Отже, респонденти, які мають поліетнічні стосунки, є радше мешканцями великих міст (з населенням більше 250 тис.), а серед студентів,

які не підтримують міжнаціональних стосунків, більше жителів містечок (до 250 тис.), селищ міського типу та сіл.

Наступною гіпотезою нашого дослідження було припущення про те, що наявність і характер комунікації з представниками інших національностей пов'язані з рівнем знань та об'ємом інформації, якими оперує студентська молодь у повсякденному житті. Нас цікавить питання відносно характеру й джерела позаакадемічного наповнення культурного капіталу та одного з його індикаторів – академічної успішності (докладніше про культурний капітал у попередньому розділі).

За результатами аналізу суттєвої різниці між наявністю чи відсутністю комунікації з людьми інших національностей та рівнем академічної успішності цих груп молоді помічено не було, до речі, як і з рівнем їх матеріального становища. Проте дані, демонстровані в таблиці 2.5.10, свідчать про наявність різниці в пріоритетах читання «час від часу» науково-популярної та художньої літератури так званого серйозного жанру у двох групах студентів. «Серйозна» література за середньою регулярністю читання («час від часу») є більш пріоритетною для респондентів, які мають поліетнічні стосунки (у випадку науково-популярної – 56 % проти 49 % та художньої літератури – 46 % проти 37 %).

Таблиця 2.5.10

Читацькі уподобання та регулярність читання студентів з полі- та моноетнічними стосунками (у % до чисельності груп)

Читають...	Науково-популярну літературу		Художню літературу так званого «серйозного жанру»		Книжки з історії та культури України	
	Поліетнічні стосунки	Моноетнічні стосунки	Поліетнічні стосунки	Моноетнічні стосунки	Поліетнічні стосунки	Моноетнічні стосунки
1. Регулярно	11	7	14	10	5	5
2. Час від часу	56	49	46	37	40	38
3. Ніколи	33	44	40	53	51	52
Разом	100	100	100	100	100	100

Суттєвої різниці в уподобаннях телевізійного продукту у студентів із полярним ступенем комунікації з людьми інших національностей не було

зафіксовано, окрім позиції «телевізор не дивлюсь». Виявилось, що не дивляться його 7 % студентів, які мають поліетнічні стосунки, проти 4 % тих, хто їх не має.

Наступна проаналізована ознака – це характер соціальної комунікації, який відіграє суттєву роль у налагодженні стосунків вони не можливі поза нею та її соціалізаційного впливу. Не є виключенням й міжетнічні стосунки. Їх наявність та характер багато в чому пов'язані з певними соціокультурними практиками проведення вільного часу, їх інтенсивністю.

Таблиця презентує розподіл відповідей стосовно практик дозволя студентської молоді. Ми поділили їх за рівнем «інформативного навантаження», тобто за рівнем знань та вмінь, необхідних для їх здійснення. Так, серед студентів, які володіють достатніми можливостями для відвідування та спілкування в Інтернеті, 45 % контактуючих з людьми інших національностей роблять це щоденно (проти 29 % тих, хто з ними не спілкується). Серед тих, хто майже ніколи не брав участі у художній самодіяльності, на 6 % більше респондентів з моноетнічними стосунками (51 % проти 46 % відповідно). Такий самий брак соціальної комунікації для цієї групи відзначився й щодо участі у молодіжних групах, об'єднаннях: різниця сягає 8 % на противагу респондентам, які мають поліетнічні стосунки (75 % проти 67 % відповідно). Проте напрочуд рівномірний розподіл демонструє діяльність, що не передбачає спеціальних знань та навичок. Уподобання у відвідуванні нічних клубів, спортивних заходів, кафе та барів майже не корелює із наявністю чи відсутністю стосунків з людьми інших національностей.

Таблиця 2.5.11

**Характер та регулярність соціальної комунікації студентів з полі-
та моноетнічними стосунками (у % до чисельності груп)**

Регулярність практикування	Відвідування Internet-сайтів, спілкування в Internet	Участь у художній самодіяльності	Участь у молодіжних групах, об'єднаннях (толкієністів, байкерів тощо)
----------------------------	--	----------------------------------	---

	<i>Поліетнічні</i> стосунки	<i>Моноетнічні</i> стосунки	<i>Поліетнічні</i> стосунки	<i>Моноетнічні</i> стосунки	<i>Поліетнічні</i> стосунки	<i>Моноетнічні</i> стосунки
1. Щоденно	45,2	29,1	3,5	3,6	3,6	2,6
2. Майже ніколи	6,6	14,3	45,4	51,1	66,9	75,3
	Відвідування нічних клубів, дискотек		Відвідування спортивних видовищ		Відвідування кафе, барів	
1. Кілька разів на тиждень	17,5	16,0	31,1	32,9	9,5	14,0
2. Майже ніколи	14,0	18,7	9,0	12,5	24,5	19,6

У контексті нашого дослідження особлива увага була приділена взаємозв'язку між соціальними ідентичностями студентської молоді та наявністю у неї міжетнічних стосунків. Отримані дані показали, що лише громадянська ідентичність корелює із наявністю у студентів міжетнічних стосунків. Повною мірою відчують себе громадянами України 66 % тих, хто має моноетнічні стосунки, на противагу від 55 % від опитаної підгрупи, яка має поліетнічні стосунки. Відчуття себе представником своєї національності (етнічної групи) майже однакове для обох досліджуваних підгруп. Стосовно інших соціальних ідентичностей, а саме ідентифікації себе з представником свого регіону, свого рідного міста, відчуттям себе радянською людиною, європейцем або людиною світу помітної різниці у розподілі за двома групами також не зафіксовано.

Таблиця 2.5.12

Соціальні ідентичності та міра ідентифікації студентів з полі- та моноетнічними стосунками (у % до чисельності груп)

Відчують себе...		Відчують повною мірою	Скоріше відчують	Важко відповісти однозначно	Скоріше не відчують	Не відчують	Разом
1. Представником своєї національності (етнічної групи)	<i>Поліетнічні</i> стосунки	36	40	17	3	4	100
	<i>Моноетнічні</i> стосунки	40	36	18	3	3	100
2. Громадянином України	<i>Поліетнічні</i> стосунки	55	30	9	3	3	100
	<i>Моноетнічні</i> стосунки	66*	23	7	2	3	100
3. Представником свого регіону	<i>Поліетнічні</i> стосунки	51	28	15	3	3	100

	<i>Моноетнічні стосунки</i>	48*	27	17	4	4	100
--	---------------------------------	-----	----	----	---	---	-----

Інший ракурс на предмет вивчення нашого дослідження розкривають дані, наведені в таблиці, які характеризують респондентів двох груп за їх визначенням кола людей, у межах якого вони почувають себе «своїми». Студентам було запропоновано відзначити групи, які входять до цього кола.

Таблиця 2.5.13

**Визначення групи «своїх» студентів з полі- та моноетнічними
стосунками (у % до чисельності груп)**

Вважають «своїми»...	<i>Поліетнічні стосунки</i>	<i>Моноетнічні стосунки</i>
1. Прихильників певних політичних поглядів	5	4
2. Людей своєї національності (етнічної групи)	14	17**
3. Людей, які спілкуються своєю мовою	30	34**
4. Людей своєї віри	7	9
5. Людей свого покоління	56	61
6. Людей з такою ж освітою, що й респондент	10	11
7. Людей такого ж матеріального стану, що й у респондента	15	16
8. Людей своєї майбутньої професії	10	11
9. Людей, які поділяють життєві цінності респондента	79	72*

Як бачимо, суттєве значення для обох досліджуваних груп має така запропонована характеристика «своїх», як спільні життєві цінності. Особливо для студентів, які мають поліетнічні стосунки. Визначення як «своїх» для студентів, які не мають контактів з людьми інших національностей, більшою мірою пов'язане з питаннями етнічної приналежності та мови, тому ці позиції потенційно можуть відіграти роль чинника комунікаційного «цензу» у стосунках з людьми інших національностей.

Таким чином, ми можемо констатувати, що менш активне соціальне життя, менша інформованість, менший доступ до засобів комунікації та проживання у невеликих містах у певній мірі обмежують число можливих контактів з людьми інших національностей. До цього, як показують результати нашого дослідження, можна додати фактор національності і мови

спілкування: самоідентифікація себе як українця та вживання української як мови спілкування живить відчуття студентами ворожості до себе з боку людей інших національностей та зворотне відчуття ворожості до них, які потенційно можуть визвати та каналізувати негативні процеси і явища, створити перепони на шляху демократизації, спричинити «викривлення» громадянської культури, тобто, за Г. Алмондом, та С. Вербою, комплексу норм, цінностей та уявлень, що організують усвідомлення громадянином суспільних задач та його практичну активність у справі їх втілення [8].

Література:

1. Аза Л. Етносоціологія : сучасний контекст / Л. Аза // Соціологічна теорія : традиції та сучасність : Навчальний посібник / за ред. А. Ручки. – 2007. – С. 203-228.
2. Арбеніна В. Л. Соціальний статус етнічних груп та його вимір / В. Л. Арбеніна // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна, 2008. – Вип. 2. – С. 149-161.
3. Арбенина В. Л. Этничность как предмет социологического анализа : [Електронний ресурс] / Арбенина Вера Леонидовна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2001. – Режим доступу : www.sociology.kharkov.ua/.../arbenina.doc
4. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Эдмунд Гуссерль ; пер. с нем. Д. В. Складнева. – СПб. : Наука : Ювента, 1998. – 315 с., (Слово о сущем).
5. Резнік О. Етнічна структура українського суспільства / О. Резнік // Структурні виміри сучасного суспільства : Навчальний посібник / за ред. С. Макеєва. – К., 2006. – С. 74-100.
6. Трацевская О. Игра в русьнационализм – национализм или интернационализм? / О. Трацевская // Сборник научных трудов международной конференции «Европа-2010 : глобальное и локальное». – Вильнюс : ЕГУ, 2011. – С. 510-518.

7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и изменение мирового порядка / Самюэль Хантингтон. – М. : Pro et Contra, 1997. – 250 с.
8. Almond Gabriel A. The Intellectual History of the Civic Culture Concept / Gabriel A. Almond // The Civic Culture Revisited, 1989. – Newbury Park : Sage. – P. 1-36.
9. Glazer N. Ethnic Dilemmas 1964–1982 / Nelson Glazer, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1984. – 450 p.
10. Habermas J. Structural Transformation of the Public Sphere : An Inquiry into a Category of Bourgeois Society / Jurhen Habermas, MIT Press, Canbridge, Massachusetts. – 1988. – 480 p.
11. Hobsbawm E. J. Ethnicity and Nationalism in Europe Today / E. J. Hobsbawm // Anthropology Today. – Vol. 8. № 1. – 1992. – p. 34-57.
12. McDonald M. We are not French! / M. McDonald // Language, Culture and Identity in Brittany. – London and New York : Routledge. – 1989. – P. 45-87.
13. Said A & Simmons L. The Ethnic Factor in World Politics / A. Said, L. Simmons // Ethnicity in an International Context, New Jersey. – 1976. – P. 223-245.
14. Vardery K. Ethnic Relations / K. Vardery // Economy of Shortage and the Transition in the Eastern Europe, Jonh Hopkins University, Baltimore. – 1999. – P. 160-188.

2.6. Соціальні технології формування толерантності студентської молоді в сучасному університеті

Олександр Хижняк

Необхідність дослідження толерантності в різних сферах суспільного життя гостро постає в сучасному українському суспільстві, орієнтиром розвитку якого стає відкритість, демократизація, повага до прав і свобод людини. Глобалізація змушує рухатися світ у напрямку пошуків найбільш прийнятних для сучасної цивілізації толерантних практик, соціологічне вивчення яких дозволить оптимізувати соціальні взаємодії в напрямку їх гуманізації. Історичне зростання людської комунікації має своїм підґрунтям толерантність, а сама толерантність стає реальністю завдяки встановленню усталених, безперешкодних та різноспрямованих комунікацій, метою яких є поширення порозуміння між людьми і визнання за ними певних прав.

Толерантність стає новою сутністю соціальних відносин, вона свідомо конструюється для того, щоб в умовах поглиблення соціальних нерівностей, нестабільності й невизначеності не лише вижити певній особистості, групі, спільноті, а й набути морального та легітимного права, не втрачаючи самобутності, вибудовувати нові стосунки з іншими, відмінними культурними світами. При цьому толерантність як право бути іншим не лише усвідомлюється, формується, але й реалізується у процесі комунікативно-діалогових взаємодій. Толерантність стає необхідною компетентністю сучасної особистості, набуття якої в першу чергу можливе через освіту. Саме інститут освіти посідає значне місце у формуванні толерантного соціального простору, оскільки формує переконання і знання стосовно ролі толерантності в суспільному житті. Сьогодні толерантність як цінність, норма та принцип діяльності стає необхідним елементом громадянської ідентичності, що визначає моделі міжособистісних та міжгрупових взаємодій у полікультурному світі, який глобалізується.

Роль університетської освіти у конструюванні толерантного соціального простору

Затвердженню толерантності в сучасному суспільстві як цінності, культурної норми і принципу діяльності, що актуалізує індивідуальний і соціальний розвиток в умовах соціальної диференціації, невизначеності і ризиків, сприяє формування толерантного соціального простору, у т. ч. через університетську освіту, яка є одним із інститутів, що транслують толерантне бачення світу, формують толерантну компетентність завдяки певним комунікативним механізмам.

Ми визначаємо толерантність як систему соціальних взаємодій, які базуються на розумінні та визнанні численних форм самовираження особистості (групи), а також підтримуються і відтворюються відповідними технологіями зовнішнього упорядкування і самоорганізації. Наявність, з одного боку, соціальної реальності, в якій толерантність присутня в якості цінності, культурної норми, принципу діяльності, а з іншого – фрагментарність проявів толерантності, її існування у безлічі видів, наштовхує на визнання того, що феномен толерантності – явище колективної дії і колективної свідомості, яке здатне захоплювати певний соціальний простір, а саме *толерантний соціальний простір*. Поняття «толерантний соціальний простір» ми визначаємо як систему соціальних взаємодій, що базується на таких технологіях зовнішнього упорядкування і самоорганізації, які сприяють порозумінню і співпраці в умовах соціальної нерівності між індивідами і групами. Толерантний соціальний простір є динамічним, рухливим і таким, що піддається конструюванню. Лінії розмежування між індивідами і групами у толерантному соціальному просторі здатні задавати відмінності у толерантності, а сама толерантність може вимірюватися дистанцією між окремими індивідами і групами.

Толерантний соціальний простір підтримує соціальна комунікація, без якої він втрачає можливість відтворення. Останнім часом науковцями визнається неможливість повного раціонального обґрунтування толерантності як комунікативної дії, яку визначають: 1) суспільні норми

(моральні, ідеологічні, релігійні тощо); 2) громадська думка; 3) специфіка місця і часу, в яких розгортається толерантна поведінка; 4) вільний вибір суб'єктів комунікації. У той же час толерантність через набуття макро- і мікросоціумом завдяки засобам соціальної комунікації здатності до цивілізованого існування сприяє усталеному суспільному розвитку. Однак це не заперечує того, що мотивація толерантності (зацікавленість у ній) може бути як внутрішньою, так і зовнішньою (кон'юнктурною) [1, с. 390–392]. Виникає питання: які комунікації сприяють толерантності за умов сучасності, коли «соціокультурний розвиток характеризується правовою невизначеністю, відсутністю відповідних систем культурного маркування стратифікованих соціальних груп, перехідним характером пануючого типу соціальної ідентичності» [2, с. 514]. Правова і моральна легітимація толерантності без залучення комунікативного механізму навряд чи взагалі можлива на практиці. Адже на всіх етапах життєвого циклу саме через комунікацію людина отримує можливість відчувати толерантне ставлення до себе і толерантно поводитися з тими, чиї ідеологічні, інтелектуальні, естетичні тощо погляди вона не поділяє, але допускає їх існування, коли це відповідає базовим цінностям і нормам конкретного соціуму. Толерантність припускає існування відмінності, певної межі між «ми» та «інші» (хоча ця межа не є визначеною раз і назавжди, вона рухлива). У той же час толерантність органічно входить до ціннісно-нормативної системи суспільства, коли її супроводжує соціальна комунікація, яка, на наш погляд, по-перше, підтримує плюралістичний баланс у суспільстві і створює умови для формування толерантної суспільної атмосфери, свободи думок і оцінок, які необхідні для формування рефлексивної толерантності та перетворення «іншого» у повноправного і рівноправного суб'єкта; по-друге, відтворює демократичні основи, без яких стає неможливим або утруднюється діалог між «ми» й «іншими», а також усвідомлення, формування та реалізація прав людини і групи; по-третє, образ «іншого» подає під кутом зору «відмінного», але не «ворога»; сама культура у такій комунікації сприймається не як єдність у багатоманітності, а як різноманітність єдностей, коли у індивіда і групи

з'являється право бути іншими і це право тією чи іншою мірою захищене; по-четверте, пропагує діалог між різними культурними та іншими групами, а також навчає компромісу заради соціальної злагоди.

Щоб бути толерантною, людина мусить себе самообмежувати, тобто поступатися своїм індивідуальним егоїзмом у тій мірі, в якій він може зашкодити реалізації рівних прав і можливостей інших членів конкретного соціуму. Тобто толерантність має межі, які збігаються з межами свободи за умови наявності об'єктивних підстав для реалізації свободи і суб'єктивної готовності до неї індивідів.

Еволюцію теоретичних підходів до аналізу толерантності характеризує перехід від її сприйняття як нейтральної терпимості стосовно представників інших суспільств, культур, релігійних та етнічних спільнот до акцентування активної, зацікавленої толерантності, яка починає базуватися на рефлексивному ставленні до власної позиції, конструктивній комунікативній взаємодії з представниками інших соціокультурних груп.

Узагальнюючи напрацювання психологів та соціологів, які вивчали прояви толерантності на індивідуальному рівні, до характеристик толерантної особистості можна зарахувати передусім такі:

- готовність до сприйняття інших поглядів;
- здатність іти на цивілізований компроміс;
- готовність допускати наявність різних думок;
- намагання індивіда узгоджувати свою позицію з тією чи іншою проблемою на основі справедливості, закону і прав людини на свій розсуд;
- ненав'язування єдиних стандартів;
- навички вирішувати протиріччя відкрито, конструктивно і позитивно;
- зберігання почуття міри; врівноваженість;
- перебування у стані конкуренції не позбавляє уявлення про обмеження етичного характеру;
- здійснення вчинків за позитивним сценарієм;
- некультивування образу ворога;
- протистояння будь-яким проявам ксенофобії;

– відсутність поділу суспільство на переможців і переможених та ін.

На формування саме таких характеристик майбутніх фахівців і повинна спрямовуватись діяльність вітчизняної вищої школи. Існують різні спроби здійснити типологію особистості за рівнем толерантності. Наприклад, у складі особистісної толерантності пропонується виділяти: 1) *толерантність типу «А», тобто природну толерантність*, яку характеризують відкритість, довірливість, допитливість, що притаманні малій дитині і не асоціюються з якостями її «Я»; така толерантність є природним і беззаперечним прийняттям інших людей; 2) *толерантність типу «Б», тобто штучну толерантність*, яку характеризують терпіння, терпимість, що асоціюються із «зовнішнім Я» людини. «Толерантна особистість» у цьому випадку намагається стримувати агресію, використовуючи механізми психологічного захисту, проекції, раціоналізації тощо. Але при цьому зберігається власна нетерпимість, не виказана незгода. Це умовна, часткова толерантність; 3) *толерантність типу «В», тобто моральну толерантність*, що виражається в прийнятті «іншого», довірі, асоціюється із «внутрішнім Я» людини, передбачає взаємодію з «іншими» на основі діалогу [3]. Фактично така типологія толерантності відображає етапи становлення соціальної толерантності у поєднанні етапів життєвого циклу особистості і впливу соціального оточення на розвиток її компетентностей, включаючи толерантність. Проте, на наш погляд, непереконливою є теза про природний потяг індивіда до толерантності. Скоріше, мова може йти про біологічні механізми, на підґрунті яких виховується толерантна особистість.

Толерантність за сучасних умов повинна не лише усвідомлюватися, формуватися, але і реалізовуватися в процесі комунікативно-діалогових взаємодій, у тому числі в умовах сучасного університету. Соціальний діалог у різноманітних його видах і формах є активною дією, а демонстрація толерантності у ході його реалізації може характеризувати таку толерантність, як активну. Активний контекст толерантності підкреслюється багатьма дослідниками. Так, наприклад, автори монографії «Ксенофобія в сучасному суспільстві» (2008) трактують поняття «суспільна толерантність»,

як «...двоєдиний процес: коли особистість культивує у собі настанову на злагоду та співробітництво і коли суспільство всіляко заохочує цю настанову, особливо через освіту та засоби масової інформації» [4, с. 9]. Варто звернути увагу на тезу стосовно того, що толерантність відрізняється від терпимості саме наявністю активного компоненту. «Поняття толерантності хоча й ототожнюється більшістю джерел з поняттям терпимість, має більш яскраву активну спрямованість. Толерантність – не пасивне, неприродне підкорення думці, поглядам і діям інших; не покірне терпіння, а активна моральна позиція і психологічна готовність до терпіння в ім'я взаємопорозуміння між етносами, соціальними групами, в ім'я позитивної взаємодії з людьми іншого культурного, національного, релігійного або соціального середовища» [5]. На наш погляд, активна толерантність – це не просто відсутність ворожості, агресії, а й зацікавлене ставлення до людей іншої національності, схвалення самого факту їх існування, прагнення їх зрозуміти та знайти спільну мову. Можливості реалізації толерантності в сучасному університеті залежать від соціальних, культурних та правових традицій, рівня загальної культури людей, від вираженої освітньої політики на всіх рівнях.

Вивчення ресурсу толерантності, у тому числі комунікативного, у педагогічній практиці показало значні можливості середньої освіти у формуванні толерантності [6]. Щодо університетської освіти, то її можливості в цьому напрямку поки що недостатньо вивчені. Між тим саме в умовах глобальних трансформацій університетська освіта в Україні потребує змін, які обумовлюються, по-перше, недостатністю впливу сучасного університету на процес формування толерантної особистості; по-друге, невизначеністю стратегічної лінії університету в подоланні негативних наслідків соціальної диференціації, яка провокує інтолерантність; по-третє, недостатньою інформованістю громадськості про місію, задачі, напрямки діяльності університету в плані підвищення толерантності в суспільстві; по-четверте, нерозвиненістю соціального діалогу, покликаною зменшити напруженість у стосунках між університетом і ключовими гравцями у соціально-економічному і політичному житті суспільства.

Толерантність значною мірою визначається налаштованістю молоді на сталі толерантні суспільні відносини, тому не випадково толерантність стає способом світосприйняття молодого покоління [7]. Ускладнює формування толерантності в молодіжному середовищі специфіка молоді як соціальної групи, а саме: статусна невизначеність і пошук соціальних ролей, а також проблеми їх засвоєння; вікові соціально-психологічні характеристики, які сприяють поширенню серед молоді радикальних ідей і схильності до їх реалізації через екстремістські дії. Однак соціальні технології формування толерантності, у тому числі інститутом освіти, все ще не розроблені, як і відповідні функції сучасної університетської освіти. В роботі «Індивідуалізоване суспільство» (2001) «підготовка до життя» визначається З. Бауманом в якості одвічного і незмінного завдання будь-якої освіти. Однією із найважливіших складових такої підготовки є формування толерантності як соціальної якості особистості. За З. Бауманом, «підготовка до життя» включає: «розвиток здібності співіснувати в сучасному світі з невизначеністю і двозначністю, з розмаїттям точок зору і відсутністю нездатних помилятися і гідних довіри авторитетів; прищеплення терпимості до відмінностей і готовності поважати право бути відмінними; укріплення критичних і самокритичних здібностей і мужності, необхідних для прийняття відповідальності за свій вибір і його наслідки; удосконалення здатності „змінювати межі” і давати опір спокусі втечі від свободи з причини тієї болісної невизначеності, яку вона приносить разом з новими і невідомими радощами» [8, с. 174].

Формування толерантності у молоді є важливим завданням її соціалізації, у т. ч. в умовах вищої школи. Які ж університетські практики можуть сприяти розвитку толерантності майбутніх фахівців? Це питання потребує соціологічного вивчення, як і питання щодо того, які ресурси має у своєму розпорядженні сучасний університет для формування толерантного середовища, яка ефективність використання цих ресурсів за умов визнання ключової ролі людського капіталу у розвитку сучасного суспільства.

Види діяльності, які нарощують людський капітал, концентруються переважно в освітньо-наукових комплексах, якими є сучасні університети. У пострадянських країнах на межі ХХ–ХХІ ст. «розвиток демократичних інститутів, затвердження плюралізму в духовній сфері сприяли деідеологізації системи освіти на всіх її рівнях» [9, с. 233]. Водночас дослідники почали фіксувати зміни у студентському середовищі: наразі «студентство являє собою глибоко диференційовану масу (за соціальним походженням, матеріальним положенням, за типами ВНЗ і т. і.). Воно ніби «розколоте» на окремі групи, між якими часто немає взаєморозуміння. Те, що хвилює одних, видається байдужим для інших» [9, с. 227]. За цих умов виникли різні субкультури, які виробляють свої норми, цінності, зразки поведінки і навіть провокують прояви інтолерантності у студентському середовищі (наприклад, демонстративне споживання серед студентської молоді; конфлікти на політичному, міжнаціональному і расовому підґрунті).

Дослідники називають зміни, які відбулися у вищій освіті європейських країн у другій половині ХХ століття, «ще однією «університетською революцією». Сутність цієї революції полягає в тому, що вища освіта набула масового характеру, а «традиційні цілі – проведення наукових досліджень і навчання – були доповнені третьою – налагодження зв'язків і взаємодії із зовнішнім світом» [10, с. 176]. О. Козлова слушно вказує на специфічну соціальну роль університету: «Світ університету традиційно скріплює соціальний світ, захищає його від розпаду. Відтворюючи культуру і культурних, він оберігає цим від ентропії всі сторони життя суспільства ... Однак для реалізації цієї функції захисту університету необхідна автономність. Тому він незмінно прагне до самостійності, незалежності не тільки від грошей, але й від політичної влади. У цьому й полягає основна політика університету – політика відокремлювання для кращого служіння» [11, с. 205]. За цих умов сучасна університетська освіта може сприяти формуванню особливого толерантного соціального простору, який створює умови для соціального миру і процвітання особистості, груп у глобальному світі.

Комунікативною технологією розвитку толерантності в сучасному університеті можна вважати соціальний діалог між учасниками університетського життя. Соціальний діалог – це, як правило, проблемно орієнтоване спілкування, тому студенти мають бути обізнані як про університетські проблеми, так і про проблеми у суспільстві в цілому та його окремих сферах, а також у пріоритетах освітньої політики, яку проводить влада у напрямку розвитку толерантності. У той же час роль діалогових взаємодій у формуванні толерантності до кінця не визначена: одні вчені визнають діалог як основу толерантності і розробляють навіть відповідні тренінги, що сприяють навчанню діалогу [12], інші розглядають толерантність у якості основи культури соціального діалогу, здатного привести до компромісу як взаємоприйняттого рішення в інтересах особистості, соціальної групи, соціуму [13, с. 43-46; 14, р. 53-56]. Мова йде, передусім, про те, що за певних умов, при дотриманні принципів толерантності соціальний діалог стає найбільш результативним, дієвим.

Оскільки толерантність відображають лише ті форми самовираження і способи прояву індивідуальності, які реалізуються за наявності свободи вибору, університетська освіта у своєму русі до толерантності опановує нові принципи взаємодії у системі відносин «викладач-студент», коли студентам надається право брати участь у вирішенні тих питань університетського життя, які торкаються їхніх прав та обов'язків. Важко переоцінити роль у цьому відношенні студентського самоврядування. Хоча університетська освіта вважається важливим елементом і ресурсом інформаційного суспільства, завдяки якій формується особистість майбутнього фахівця і лояльного до державних інститутів, толерантного громадянина, довгий час студентське самоврядування не розглядалося як соціальна технологія, покликана сформувати саме таку толерантну особистість.

Толерантний соціальний простір засобами університетської освіти, на наш погляд, може формуватися в таких визначених нами напрямках:

1. *Навчально-виховна робота серед студентської молоді*

Сучасний університет через навчально-виховну діяльність не тільки

підвищує рівень освіченості суспільства, але й поширює певні ціннісні настанови, зміст яких визначає характер соціальних відносин, міру їх толерантності. Університетська освіта покликана формувати студента як особистість, фахівця і громадянина у всіх цих іпостасях. Для сталого розвитку суспільства потрібна готовність студента до життя в толерантному соціальному просторі, а також до підтримки і відтворення цього середовища. Передусім важливо сприяти розвитку у студентів толерантності як ключової життєвої компетентності. О. Грива показала, що толерантність є одним із чинників, який пронизує собою ключові компетентності особистості [15]. У соціальній компетентності як комплексному явищі відображається здатність особистості до самореалізації у різних сферах соціальної життєдіяльності. Толерантність як характеристика особистості свідчить, на нашу думку, про засвоєння нею певної культури толерантності, тобто такого способу взаємодії з іншими, відмінними світами, який є цивілізованим, мирним, відбувається на основі діалогових взаємодій і партнерства.

Під час навчання в університеті студенти отримують уявлення про такі основні форми прояву соціальної толерантності, як особистісна, суспільна (відображається в моралі, звичаях, суспільній психології), державна (відображається в законодавстві, політичній практиці), а також про видове розмаїття толерантності (національну, міжконфесійну, гендерну, етнічну, субкультурну, вікову, професійну, політичну толерантність тощо). Університетське життя дає студентам можливість визначитися щодо різних видів толерантності. Як елемент соціальної компетентності толерантність може, на наш погляд, реалізовуватися за тими ж напрямками, що і компетентнісний підхід в цілому: 1) функціональний напрям – актуалізація усіх елементів професійної компетентності; 2) особистісний напрям – гуманітарна підготовка; 3) комплексний напрям – формування цілісної соціальної компетентності [16, с. 190].

2. Наукова і просвітницька діяльність університету в напрямку формування толерантного суспільства

У цьому контексті ключове значення має пошук відповідей на такі питання:

- чим визначається толерантність та інтолерантність у соціальних відносинах;
- які форми і види толерантності домінують у сучасному світі;
- які існують характеристики толерантних та інтолерантних практик і які можливості їх регулювання у напрямку підвищення рівня толерантності;
- ступінь розвитку толерантності в університетському середовищі, мотивація до толерантної соціальної поведінки учасників університетської освіти; перешкоди на цьому шляху;
- потреби університету в навчальних програмах, позанавчальних акціях, які сприяють підвищенню толерантності в суспільстві;
- чинники, які негативно впливають на толерантність у суспільстві, розробка технологій з нейтралізації їхньої дії.

3. Реклама, пропаганда і PR толерантних практик університетського співтовариства

Принципи толерантних стосунків зафіксовані і реалізуються через моральне і правове регулювання соціальної поведінки. У той же час зразки толерантної поведінки налаштовують індивідів на відповідні вчинки, які сприяють соціальному миру, злагоді, порозумінню через соціальний діалог. Університет є тим осередком, який узагальнює і передає з минулого в сьогодення і в майбутнє зразки толерантних практик, а також виробляє такі зразки у своїй повсякденній діяльності (залучення студентів до волонтерства, диспути, співпраця із засобами масової комунікації з поширення інформації про толерантні вчинки в минулому і сьогоденні та ін.).

Таким чином, варто розрізняти два аспекти ролі університету в напрямку підвищення толерантності: один пов'язаний із толерантними практиками в самому університетському середовищі, другий – у суспільстві в цілому. Тобто можна говорити про буття студентів у межах університету крізь призму співвідношення «толерантність/інтолерантність», а також про

можливості реального впливу інституту університетської освіти на стан толерантних стосунків за межами університету як установи через наукову, просвітницьку, рекламну і PR-діяльність.

Зазначений вище перелік засобів формування університетською освітою толерантного соціального середовища, звісно, не є вичерпним, особливо зважаючи на зміни, які відбуваються в сучасній освітній інфраструктурі. Це пов'язано з появою поряд із класичними університетами, які зазвичай базуються на традиціях і конструктивному консерватизмі, так званих мегауніверситетів, діяльність яких екстериторіальна, а основною цільовою групою студентів є люди, які вже мають певний досвід роботи і навчаються без відриву від виробництва (цьому передусім сприяють інформаційно-комунікаційні технології і дистанційні форми навчання).

Стандартизація, уніфікація, масовість і одночасно індивідуалізація університетської освіти, існування мегауніверситетів на перетині різних культур – все це виводить на новий рівень тему ролі університету в поширенні толерантності. Наразі «стратегії всіх мегауніверситетів орієнтовані на спільну ціль – збільшення кількості студентів і засвоєння найбільш ефективних, з точки зору географічного охоплення і сприйняття студентами, технологій навчання» [17, с. 85]. Поки що важко сказати, які засоби формування толерантності, що знаходяться в розпорядженні мегауніверситетів, виявляться найбільш ефективними.

Запровадження в освітній процес технологій Інтернету вже зараз ставить питання про те, як впливає на толерантність у молодіжному середовищі поява нових спільнот-користувачів Інтернет. Наприклад, гігантський віртуальний університет, побудований на сучасних інформаційно-комунікаційних технологіях і віртуальних практиках, звичайно, буде мати інші ресурси і практики формування толерантності. Питання полягає в тому, які соціальні технології сприятимуть поширенню толерантних відносин. Адже толерантність є дієюю тоді, коли вона пронизує усі сфери і види діяльності студентів. Центральне завдання наразі – сформувати у студентської молоді ставлення до толерантності як до цінності.

Це завдання виявляється досить складним, зважаючи на висновок, який роблять дослідники молоді. Важко не погодитися з думкою про те, що «сучасна молодь України поставлена в експериментальні умови: переверот у соціально-економічному устрої супроводжується кризою цінностей, яка суттєво впливає на формування структури свідомості. На відміну від старшого покоління сьогоднішній молоді нічого втрачати, але й отримувати реальну підтримку теж не доводиться, адже старше покоління не жило в суспільстві з ринковою економікою, швидкими непередбачуваними змінами і високим темпом життя. Сьогодні молодому поколінню доводиться самому вирішувати, що в нинішніх умовах є цінним» [18, с. 85].

Чинники інтолерантної поведінки в оцінках українського студентства

Вважається, що методологічні основи вивчення толерантності на особистісному рівні заклав Гордон У. Олпорт. Особлива заслуга вченого полягає у виділенні основних рис, притаманних толерантній особистості. За цими рисами можна діагностувати як толерантну, так і інтолерантну людину: знання самого себе; почуття захищеності; відповідальність; визнання світу багатовимірним, багатокольоровим; прихильність до свободи і демократичного устрою суспільства; здатність до емпатії, тобто до соціальної чутливості; орієнтація на себе, а не приналежність до суспільних інститутів; прихильність до порядку в цілях, думках, цінностях [19]. У подальшому дослідження (насамперед психологів) зафіксували у двох типів особистостей – толерантної та інтолерантної – значні відмінності в ідентифікаційних процесах, у їх конкретних виборах і діях. Ідентифікація толерантної особистості визнається як більш індивідуалізована [20]. Такий теоретичний висновок, на наш погляд, неминуче впливає на обґрунтування гнучких, індивідуалізованих систем виховання і навчання та перетворень у системі освіти, зокрема університетської.

Університетський соціокультурний простір дає студентам можливість сформувати толерантне ставлення до носіїв різних соціальних відмінностей,

а саме: вікових, професійних, міжособистісних, расових, етнічних, соціально-групових, конфесійних тощо. Як підкреслювалося вище, формування толерантності в молодіжному середовищі ускладнює специфіка молоді як соціальної групи, її соціально-психологічні характеристики.

Ми поділяємо погляди тих учених, які вказують на існування строкатої картини світу внаслідок того, що «глобальні цінності і норми сьогодні можуть співіснувати паралельно з традиційними і укоріненими цінностями і нормами» [21, с. 152]. Толерантність у цьому ряді можна зарахувати до глобальних цінностей і норм. Конструювання у вищих навчальних закладах толерантного соціального простору передбачає діагностику соціальних нерівностей, того, що роз'єднує сучасних студентів, створює перешкоди в процесі їх ідентифікації, ставить бар'єри на шляху відкритих комунікацій і толерантних соціальних взаємодій. Саме на цих питаннях ми зосередили свою увагу в межах дослідження, результати якого знаходяться в центрі уваги цієї монографії. Здійснений нами аналіз засвідчив, що в цілому українське студентство налаштовано досить толерантно: 73 % опитаних вважають, що сучасній людині вкрай необхідна така якість, як толерантність до поглядів і думок інших. Матеріали нашого дослідження довели, що студентів українських вищих навчальних закладів більшою мірою роз'єднують фактори, які відображають специфіку молодіжної субкультури, а саме: ідеологічні переконання, культурні уподобання (вільний час та ін.), життєві цінності. Менш значущими у сприйнятті соціальних нерівностей виявилися форма навчання (бюджет чи контракт), місце проживання до вступу у ВНЗ, участь у студентському самоврядуванні, участь у громадських організаціях, академічна успішність, сімейний стан, тобто низка об'єктивних чинників (див. табл. 2.6.1).

За значенням розрахованого нами Індексу роз'єднання, чинники, що ведуть до розвитку інтолерантності в студентському середовищі, можна об'єднати в три групи: від 1 до 2 – чинники з високим рівнем роз'єднання, 3 – чинники середнього рівня роз'єднання, 4–5 – чинники з низьким рівнем

роз'єднання. За результатами нашого дослідження, чинники роз'єднання мають середній рівень прояву (див. табл. 2.6.1).

Таблиця 2.6.1

Розподіл відповідей респондентів на питання: «На Ваш погляд, якою мірою перераховане нижче роз'єднує студентів?» (у % до тих, хто відповів; індекс роз'єднання*)

	Абсолютно не роз'єднує	Скоріше не роз'єднує	ні в чомусь роз'єднує, в чомусь ні	Скоріше роз'єднує	Роз'єднує у повній мірі	Важко сказати	Індекс роз'єднання
1. Місце проживання до вступу у вищий навчальний заклад	31	25	30	6	3	5	3,64
2. Соціальне становище батьків	25	30	26	10	5	4	3,49
3. Матеріальне та фінансове становище сім'ї	22	28	30	11	5	4	3,40
4. Ідеологічні переконання	13	27	33	15	6	6	3,11
5. Культурні уподобання (вільний час та ін.)	17	25	30	17	8	3	3,15
6. Релігійні погляди	29	26	23	9	5	8	3,42
7. Академічна успішність	26	31	27	9	4	3	3,54
8. Участь у громадських організаціях	29	32	23	7	4	5	3,60
9. Участь у студентському самоврядуванні	31	31	20	8	4	6	3,62
10. Сімейний стан	31	26	22	12	5	4	3,52
11. Форма навчання (бюджет чи контракт)	50	21	14	6	4	5	3,92
12. Життєві цінності	17	24	31	14	10	4	3,15
13. Мова спілкування	32	26	22	11	5	4	3,56

* Індекс роз'єднання коливається від 1 до 5, де «1» – чинники, що роз'єднують у повній мірі, «3» – в чомусь роз'єднують, в чомусь ні, «5» – абсолютно не роз'єднують.

Оскільки лінія розмежування проходить переважно через ціннісні характеристики студентів, проаналізуємо це більш докладно. Проведене

дослідження показало: життєві цінності як фактор, що роз'єднує студентів, сприймають переважно ті респонденти, які ідентифікують себе як представників інших національностей, порівняно з тими, хто ідентифікує себе в якості українців (див. табл. 2.6.2). На наш погляд, це певною мірою обумовлюється міжкультурними відмінностями між студентами-представниками різних етносів. Більш відчутним ціннісне роз'єднання є також для жінок у порівнянні з чоловіками (відповідно, 57 % і 50 % відповідей) (див. табл. 2.6.3). З нашої точки зору, гендерні відмінності в оцінках такого чинника інтолерантності, як життєві цінності, можуть бути пов'язані, по-перше, з більш високим рівнем емоційності ціннісної свідомості жінок; по-друге, із заснованим саме на цій емоційності рівнем конфліктності представниць жіночої статі.

Таблиця 2.6.2

Розподіл відповідей респондентів на питання: «На Ваш погляд, в якій мірі життєві цінності роз'єднують студентів?» в залежності від національності студентів (у % до тих, хто відповів)*

Варіанти відповідей	Ідентифікували себе як ...			
	українці	росіяни	як українці і росіяни одночасно	як представники інших національностей
Роз'єднують	15	21	22	21
В чомусь роз'єднують, в чомусь ні	21	24	25	30
Не роз'єднують	60	49	46	47
Важко сказати	4	6	7	2

* Альтернативи «скоріше роз'єднують» та «роз'єднують в повній мірі» об'єднані в альтернативу «роз'єднують».

Альтернативи «скоріше не роз'єднують» та «абсолютно не роз'єднують» об'єднані в альтернативу «не роз'єднують».

Таблиця 2.6.3

Розподіл відповідей респондентів на питання: «На Ваш погляд, у якій мірі життєві цінності роз'єднують студентів?», в залежності від статі студентів (в % до тих, хто відповів)*

Варіанти відповідей	Чоловіки	Жінки
Роз'єднують	22	24
В чомусь роз'єднують, в чомусь ні	28	33
Не роз'єднують	45	40
Важко сказати	5	3

* Альтернативи «*скоріше роз'єднують*» та «*роз'єднують в повній мірі*» об'єднані в альтернативу «*роз'єднують*».

Альтернативи «*скоріше не роз'єднують*» та «*абсолютно не роз'єднують*» об'єднані в альтернативу «*не роз'єднують*».

І все ж таки, як свідчить наше дослідження, студентська молодь України попри існуючі відмінності всередині цієї групи виглядає як соціальна спільнота, члени якої ідентифікують себе переважно за культурними ознаками і при цьому не відчують розломів, які б унеможливлювали консолідацію і усвідомлення спільних потреб та інтересів, зокрема того, що толерантність стає необхідною умовою існування в сучасному світі з його полікультурністю і плюралізмом думок і дій.

На наш погляд, толерантній налаштованості студентської молоді сприяє відкритість вищих навчальних закладів для комунікацій, концентрація зусиль на духовній складовій освіти і виховання студентів, пропаганда піднесеності думок, бажань, благородної мотивації вчинків. Включення індивіда до толерантної соціальної мережі (в тому числі в контексті отримання ним вищої освіти) стає ключовим у формуванні його толерантної соціальної поведінки. Толерантна особистість є цінністю для будь-якого суспільства, хоча культивування такої особистості потребує часу, певних зусиль і волі.

Соціальна толерантність як чинник консолідації суспільства

Соціальна толерантність нами розглядається як характеристика соціальної взаємодії, яка проявляється у здатності встановлювати і зберігати

мирними способами спільність між суб'єктами за наявності соціальних нерівностей, що її порушують. Соціальна толерантність обумовлена соціальним і соціокультурним контекстами того середовища, в якому вона сприйнята, формується і розвивається як цінність, культурна норма і принцип діяльності [22, с. 45].

Соціальна значущість толерантності проявляється через її функції, реалізація яких свідчить не тільки про рівень толерантності у конкретному соціумі, але й про його консолідованість. Функції толерантності обумовлені соціально-історичними умовами, специфікою функціонування як суспільства в цілому, так і конкретного соціального інституту (у т. ч. інституту вищої освіти) чи конкретної соціальної групи. Найбільш системно функції толерантності описані М. Мацковським, який виділив їх у залежності від суб'єкта толерантності. Виходячи з того, що навіть у своїх крайніх проявах інтолерантність виконує певні функції для забезпечення функціонування суспільства, групи та особистості, функціональне призначення інтолерантності вчений вбачає у формуванні образу ворога, згуртованості групи на основі протиставлення чужим, простоті й чіткості групової та особистісної ідентифікації, побудові ієрархічних стосунків в групі. На інституційному рівні М. Мацковський розрізняє такі функції толерантності: стабільність суспільства і профілактика соціальних конфліктів; можливість включення до системи сучасних гуманістичних цінностей і подолання суперечностей між міжнародними документами, які регулюють толерантні стосунки, і реальною діяльністю в політичній, ідеологічній та культурній сферах; створення ціннісно-нормативної бази для виховної роботи, формування позитивних ідеалів. На груповому рівні, за М. Мацковським, основними функціями толерантності є: запобігання конфліктів, формування й підтримка стабільності групи; створення іміджу групи; формування основи для залучення до неї нових членів. На особистісному рівні функції толерантності пов'язані з «різкою зміною числа, обсягу та характеру конфліктних ситуацій у різних сферах життя, формуванням позитивного ставлення до життя; із впливом толерантних настанов на зовнішні форми

поведінки, які здатні запобігати агресивним формам взаємодій, у тому числі протиправного характеру» [23].

Поділяючи тезу про те, що функції толерантності/інтолерантності обумовлені соціально-історичними умовами і специфікою функціонування конкретного соціуму, конкретного соціального інституту та конкретної соціальної групи, ми виокремлюємо такі функції соціальної толерантності:

1. *Соціально-інтеграційна функція.* Відомо, що «соціальна інтеграція – найбільш висвітлюваний процес у соціології, який пов'язаний зі станом нерівності у суспільстві, характером його соціальної структури і стратифікації. Нерівності викликають зростання претензій, що обумовлюють конфлікти. Якщо останні не пом'якшуються розвитком виробництва і удосконаленням системи розподілу, в суспільстві зростають процеси дезінтеграції. Існує зв'язок між видами інтеграції, який є дуже різнобарвним» [24, с. 36]. Будь-яка взаємодія має передбачати захист прав людини як особистості і мирні способи вирішення суперечностей. Толерантність може стати передумовою, чинником і засобом соціального життя через свій інтеграційний потенціал. Як цінність певного суспільства толерантність є запорукою та цементуючою основою його консолідації. З огляду на нагальну потребу консолідації українського суспільства, становлення та поширення принципів толерантної взаємодії на особистісному, груповому та соцієтальному рівнях є головною умовою соціальної інтеграції. У цьому контексті підкреслимо, що сьогодні формування толерантності як культурної норми, цінності і принципу соціальних взаємодій розгортається в умовах, коли культура виступає способом соціальної диференціації, коли, за словами С. Ільїнської, відбувається «культуролізація соціальних проблем у процесі конкуренції за ресурси», а «групи, що формуються навколо знаків культурної ідентичності, вимагають від держави і її органів правового визнання і надання їм ресурсів для збереження і захисту своїх культурних особливостей» [25, с. 161–162].

2. *Ідентифікаційна функція.* Вивчення соціальної толерантності так чи інакше має враховувати, на наш погляд, специфіку ідентифікаційних практик

та життєвих стратегій в конкретному соціумі. Толерантність пов'язана з ідентичністю і процесом ідентифікації, хоча цей аспект тільки починає досліджуватися науковцями. Як підкреслювалося в попередніх розділах цієї монографії, трактування ідентифікації різноманітні, її розглядають: а) як «спосіб прийняття соціальних ролей при входженні в групу (З. Фрейд, Л. Бандура, Т. Парсонс); б) як засіб інтерналізації об'єктивної реальності (П. Бергер, Т. Лукман); в) як механізм злиття «Я-концепції» з соціальним оточенням, що проявляється в усвідомленні групової приналежності, формуванні соціальних установок (Ч. Кулі, Дж. Мід)» [26, с. 199]. Відомо, що Ф. Тьонніс протиставляв поняття общинних відносин і зв'язків, з одного боку, і суспільних – з іншого. Відносини першого роду ґрунтуються на емоціях, традиціях тощо. Вони, власне, і спонукають до групоутворення через групову самоідентифікацію. Вчений зазначав: «... Об'єднання розуміються чи то як реальне й органічне життя – це є сутністю спільноти (Gemeinschaft), – чи то як ідеальне і механічне утворення – це є поняттям суспільства (Gesellschaft)» [27, с. 17]. Коли в процесі ідентифікації формуються толерантні установки, це стає запорукою толерантної соціальної поведінки особистості (групи).

3. *Гуманітарна функція.* Дану функцію виділяє О. Касьянова, яка доводить її необхідність у процесі професійного виховання особистості. Ми поділяємо думку російської дослідниці з приводу того, що без орієнтації на гуманітарну функцію толерантності важко говорити «... про появу в професійній сфері діяльності інтелігентного фахівця, який уміє сприймати багатовимірність і багатополюсність розвитку цивілізації, зважено ставитися до альтернативності вибору, його багатоваріантності в процесі розвитку локальних і глобальних ситуацій» [28, с. 38]. Ця функція толерантності реалізується переважно через інститути сім'ї, освіти, засобів масової комунікації та ін.

4. *Функція групоутворення.* Роль толерантності у групоутворенні досліджена поки що недостатньо. Навіть критерії визначення груп «ми» і «вони» до цього часу дискутуються [29]. Втім, поширенню толерантності

сприяє поява толерантних «ін-груп», тобто груп, до яких індивід відчуває свою приналежність. Невипадково К. Левін слідом за Гордоном У. Олпортом зазначає: «Людина приймає нову систему переконань і цінностей внаслідок прийняття належності до групи» [30, с. 194]. Якщо ця група пропагує толерантність, індивід теж тією чи іншою мірою стає налаштованим на толерантну соціальну поведінку, стає учасником формування толерантної соціальної мережі, яка підтримує і здатна відтворювати існуючу ієрархію (структуру). Індикаторами для визначення місця, що займає група (спільнота, прошарок) у сучасній соціальній структурі, О. Шкаратан називає такі: «влада – можливість розпоряджатися всіма видами ресурсів і благ, у тому числі і владою над людьми (адміністративний капітал); власність – обсяг і характер власності; так званий економічний ресурс (фізичний або економічний капітал); престиж – моральна винагорода, вплив, духовна влада, тобто можливість розпоряджатися символічним капіталом; людський ресурс – мотивація, знання, навички, компетенції тощо (людський капітал); культурний ресурс – певний спосіб життя, характер проведення дозвілля, особлива структура споживчих переваг тощо (культурний капітал); соціальний ресурс – особлива система соціальних зв'язків, міра охоплення соціальних мереж (соціальний капітал) [31, с. 158–159]. Спеціальні дослідження довели, що «рівень накопичення соціального капіталу корелює з рівнем довіри у суспільстві» [32, с. 172]. Інтолерантність може виступати і причиною, і наслідком соціальної недовіри у залежності від конкретного контексту.

Загрозу для диспозицій груп (спільнот) створює культура індивідуалізму, поширена у сучасному суспільстві. Варто погодитися з думкою В. Г. Федотової, що *«з культурою» необмеженого індивідуалізму, в якій ломка правил стає єдиним правилом, пов'язані серйозні проблеми: розпад спільних цінностей являє собою втрату соціального капіталу – основи консолідації суспільства, без якої воно не може існувати* [33, с. 23]. Толерантність є цінністю, яка здатна консолідувати групу і розширити її кордони без втрати відчуття своєї відмінності від інших груп.

Виконуючи функцію групоутворення, толерантність разом із тим починає відігравати значну роль у системі забезпечення прав індивідів і груп.

5. Регулятивна функція. Толерантність може виступати в якості регулятивного принципу міжособистісних, міждержавних, міжконфесійних відносин. Реалізація цієї функції наразі має обмеження. Науковці визнають, що, по-перше, сприйняття «своїх» і «чужих» не може бути нав'язане зверху; по-друге, сучасне суспільство все ще не має дієвих засобів і механізмів недопущення негативного впливу на суспільні взаємодії проявів ксенофобії та інших форм інтолерантності; по-третє, для становлення толерантного середовища необхідні суспільні зусилля і владні дії, спрямовані на забезпечення суспільної злагоди. Виняткова роль при цьому належить державі, оскільки «держава володіє всіма засобами забезпеченні злагоди у всіх сферах життєдіяльності, і тільки вона має право застосовувати для протидії поширення нетерпимості і проявів насилля» [4, с. 105].

6. Функція легітимації відповідних дій або акцій держави. Дану функцію можна розкрити, посилаючись на думку П. Гречка: «... Толерантність, як і інтолерантність держави, перевіряється (підтверджується, схвалюється) толерантністю її громадян. Інакше кажучи, демократична держава не може діяти ані толерантно, ані інтолерантно, якщо на це немає згоди народу, якщо громадяни не толерантні відносно толерантності або інтолерантності самої держави. Толерантно ставитися до толерантності (держави) – це одночасно і добра воля, і прискіплива оцінка громадянина демократичної держави» [1, с. 396].

Можна припустити, що в процесі реалізації соціальної толерантності можливий конфлікт її функцій. Так, ідентифікаційна функція може вступати у суперечність з гуманітарною функцією, провокуючи конфліктність як на міжособистісному, груповому, так і на інституційному рівнях. Цю конфліктність покликана знімати (зменшувати) регулятивна функція соціальної толерантності.

Як підкреслювалось вище, ми розглядаємо толерантність як особливий тип соціальної взаємодії, яку створюють, підтримують і відтворюють різні

типи взаємодій (емоційні, мовно-комунікаційні, діяльнісні, правові), але провідною є діяльнісна взаємодія. Саме остання створює (віртуально і реально) толерантний соціальний простір (див. табл. 2.6.4).

Таблиця 2.6.4

Ознаки нетерпимості в соціальному житті суспільства *

	Характеристика проявів нетерпимості (інтолерантності)
Мова	Використання образливої, пихатої або зневажливої лексики, яка принижує людей, що належать до іншої культури, раси, нації, статі, релігії, людей з фізичними вадами.
Стереотипи	Характеристика всіх представників тієї чи іншої групи як такої, що має однакові властивості, як правило, негативні. Покладання вини за нещастя, що трапилося, або наявність соціальних проблем на ту чи іншу групу.
Глузування	Звернення уваги на характерні форми поведінки, риси і особливості людей для того, щоб осміяти їх або образити.
Дискримінація	Позбавлення соціальних благ, відторгнення від життя суспільства головним чином у силу упередженості.
Остракізм	Поведінка, за якої існування інших умисно ігнорується. Відмова вести з ними бесіду, визнавати їх самих або їхню культуру.
Репресії	Насильницьке позбавлення можливості реалізації прав людини.
Залякування	Використання фізичної або чисельної переваги з метою знищення або позбавлення власності чи положення.
Знищення	Утримання під арештом або у тюрмі, фізична розправа, виселення з району мешкання, збройні напади і вбивства (включаючи геноцид).

* Узагальнено автором на основі матеріалів, які представлені у [34]

Як свідчать наші безпосередні спостереження студентського середовища, ознаки нетерпимості в ньому проявляються (хоча й незначно) перш за все у мові та стереотипних оцінках представників тих чи інших груп. У Рекомендаціях із боротьби з дискримінацією у сфері освіти (ООН, 14 грудня 1960 р.) зазначено: «Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості і на більшу повагу прав людини та основних свобод; вона має сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами і всіма расовими або релігійними групами» [35, с. 112]. Важко переоцінити роль ВНЗ у подоланні ознак нетерпимості в соціальному житті суспільства, що можна розглядати як внесок вищої освіти в становлення толерантного соціального простору. В умовах підвищення ролі мас-медіа в

житті індивідів і груп, суспільства в цілому ВНЗ покликаний долати мовні форми інтолерантності (так звану «мову ворожості»), дискурс ненависті (агресивність, ірраціональність, маніпулятивність). Правозахисними організаціями проводиться аналіз проявів «мови ворожнечі» і даються рекомендації з їх попередження [36, с. 56-62, 105-108]. Серед інституцій, які здатні стати на заваді поширенню «мови ворожнечі», значну роль відіграють сучасні ВНЗ.

У структурі толерантності особистості (групи) зазвичай виділяють чотири компоненти: когнітивний, емоційно-оціночний, аксіологічний та діяльнісний. Проте основним вважається діяльнісний компонент [28]. Саме останній дає підстави аналізувати реальні толерантні практики студентської молоді, однією з яких можна вважати волонтерську діяльність.

Волонтерська діяльність студентів як шлях до активної толерантності

Серед позанавчальних акцій, які сприяють підвищенню толерантності студентської молоді, слід назвати волонтерську діяльність. Міжнародне дослідження «Толерантність у волонтерській (або добровільній) соціальній роботі» (2006), здійснене російськими соціологами, виявило соціокультурні відмінності у ставленні до волонтерства як толерантної соціальної практики (зокрема російських і німецьких студентів) і засвідчило, що «принципи і мотиви волонтерства ... сприяють формуванню у молодій людини не тільки навичок, необхідних для професійного зростання, але й таких важливих якостей, як працелюбність, милосердя, доброзичливість, гуманне, толерантне ставлення до людей [37, с. 58].

Зазначимо, що волонтерство – це добровільна, благодійна, неприбуткова вмотивована діяльність, що має суспільно корисний характер. Наразі залишаються відкритими питання стосовно того, які ресурси має у своєму розпорядженні волонтерство як форма студентського самоврядування для формування толерантного середовища, як ці ресурси використовуються і яка ефективність їхнього використання. В Україні волонтерство як соціальний рух отримало визнання на законодавчому рівні, а також стало

об'єктом уваги науковців і практиків, які перш за все зосередили увагу на технологічних аспектах волонтерської роботи. Однак роль волонтерської діяльності у формуванні толерантності в студентському середовищі вивчена, на наш погляд, недостатньо.

Волонтерська діяльність за визначенням є самодіяльністю, яка передбачає ціннісне підґрунтя у вигляді налаштованості на толерантне ставлення особистості до навколишнього мінливого, непередбачуваного світу. Поширення у студентському середовищі волонтерської діяльності має певне раціональне обґрунтування, а саме: ця діяльність відіграє суттєву роль у процесі формування професійної компетентності майбутнього фахівця. Відомо, що професійна компетентність має численні підструктури, найголовніші серед яких такі: спеціальна (професійно-предметна) компетентність; соціально-психологічна компетентність; методична компетентність; комунікативна компетентність; часова компетентність як складова комунікативної компетентності [38, с. 252]. Ці підструктури через студентське волонтерство набувають реального втілення лише за умови, що самі волонтери є толерантно налаштованими. Особливо це стосується компетентності у спілкуванні, під якою розуміється «компетентність у міжособистісному сприйнятті, міжособистісній комунікації і міжособистісній взаємодії» [38, с. 254]. Толерантне ставлення до тих, хто отримує волонтерську допомогу, піднімає волонтерську діяльність до рівня загальнолюдської соціальної цінності і норми поведінки.

Волонтерська робота здатна формувати у індивіда гуманне, толерантне ставлення до людей. Разом із тим, як свідчать матеріали соціологічного дослідження «Становище студентської молоді України»¹, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень (УІСД) імені Олександра Яременка (анкетне опитування проводилося у лютому-грудні 2008 року в усіх областях України, АР Крим та місті Київ, всього опитано 5103 респонденти 2-го, 3-го, 4-го, 5-го, 6-го курсів ВНЗ III–IV рівнів акредитації),

¹ В основу інструментарію цього дослідження була покладена анкета студента, за якою було здійснено опитування в межах реалізації проекту, результати якого аналізуються у цій монографії.

волонтерська робота все ще не є поширеним явищем у студентському середовищі: лише кожний сьомий опитаний студент зазначив, що він є волонтером.

Студентська молодь поки що становить невелику частку соціальної бази волонтерського руху, проте ця частка має перспективи для збільшення. Так, в Україні фіксується становлення окремих референтних груп студентів, для яких волонтерська робота починає відігравати певну роль як елемент зв'язку з соціумом через самодіяльність і самоврядування. Наразі можна стверджувати, що будь-яка освітня послуга, яка надається студенту, і залучення студента до соціально значущої діяльності стають інтелектуальним капіталом майбутнього фахівця, якщо це відповідає його цінностям, культурним уподобанням і контролюється самими студентами, що можливо лише за умови розвитку студентського самоврядування.

На наш погляд, толерантність як культурна цінність і норма поведінки відтворюється, як підкреслювалося вище, в самодіяльності студентів перш за все через розвиток студентського самоврядування. Довгий час студентське самоврядування не розглядалося як соціальна технологія, покликана сформувати таку особистість, яка відповідає викликам постіндустріального суспільства. Сьогодні студентське самоврядування стає своєрідною візитною карткою вищого навчального закладу, сприяючи демократизації і гуманізації вищої освіти, перетворенню студентства в суб'єкта не тільки вузівського навчально-виховного процесу, а й державної освітньої політики. Наразі вимоги до моделі фахівця змінюються, актуалізується набуття особистістю таких якостей, як толерантність, новаторство, самостійність, відповідальність, здатність до саморозвитку та ін. Саме ці якості, на нашу думку, виробляє, підтримує і розвиває у студентів участь у студентському самоврядуванні через таку його форму, як волонтерська діяльність.

Розширенню кола тих, хто своєю толерантністю підтверджує реальними вчинками, спрямованими на допомогу людям, можуть сприяти:

- подолання негативного ставлення суспільства до проблем соціально вразливих верств населення, адже волонтерська діяльність

розгортається наразі на фоні недостатньо позитивно налаштованої громадської думки щодо необхідності забезпечення підтримки цієї категорії населення шляхом надання їм соціальних послуг;

- підвищення поінформованості волонтерів про потреби потенційних клієнтів;
- популяризація волонтерських заходів серед студентства і пересічних громадян; підвищення престижності волонтерської роботи;
- обмін досвідом волонтерської роботи на конференціях, семінарах; організація стажування в провідних соціальних службах, центрах;
- навчання волонтерів, підвищення їх обізнаності з питань соціальної роботи з окремими категоріями громадян;
- збільшення фінансування соціальних проєктів, до реалізації яких залучається студентська молодь;
- посилення координації діяльності волонтерських студентських організацій і державних та недержавних інституцій (зокрема завдяки створенню регіональних інформаційно-аналітичних центрів студентського волонтерського руху);
- розширення мережі студентських соціальних служб, центрів, які займаються наданням соціальних послуг;
- розширення референтного кола тих, хто займається волонтерською діяльністю і пропагує її серед своїх друзів, знайомих, через активізацію діяльності студентських соціальних служб.

Повернімося до матеріалів згаданого вище соціологічного дослідження, здійсненого УІСД імені Олександра Яременка. Розподіл відповідей респондентів на запитання «Чи є у Вашому навчальному закладі студентські соціальні служби?» свідчить, що обізнаність респондентів про такі служби досить низька: половина опитаних взагалі не володіють інформацією стосовно наявності студентських соціальних служб у навчальних закладах, де вони отримують вищу освіту. Кожний десятий студент впевнено заявив, що в його університеті (інституті) студентських соціальних служб немає. Тобто

питома вага тих, хто зазначив, що у навчальному закладі «немає» або «не знає про існування» студентських соціальних служб, досягає 61 %. Близько 40 % респондентів тією чи іншою мірою обізнані із діяльністю соціальних служб у їхніх навчальних закладах. Кількість тих, хто відзначив позицію «цілком позитивно» і «скоріше позитивно», оцінюючи діяльність таких служб, дорівнює 73 % і є свідченням того, що українське студентство в цілому толерантно налаштоване до проведення соціальних заходів із підтримки тих, хто потребує допомоги.

Нагальним в українських вищих навчальних закладах, на наш погляд, є розгортання виховних програм, спрямованих на те, щоб студенти відчували внутрішню потребу робити добро, були альтруїстично налаштованими і толерантними, на чому наголошує у своєму дослідженні Г. Бардієр [39].

Доцільно також створення постійного моніторингу досвіду функціонування та форм діяльності органів студентського самоуправління університетів тих країн, які включилися до Болонського процесу і прагнуть створити єдиний європейський простір вищої освіти.

У такому моніторингу стан волонтерської роботи міг би стати важливим індикатором студентського самоврядування. Дані моніторингу могли би слугувати інформаційною базою для прийняття управлінських рішень щодо наближення освітніх практик європейських країн у сфері студентського самоврядування, в т. ч. волонтерської діяльності. Наразі студентське самоврядування (і волонтерство як його складник) може розглядатися як перспективна практика конструювання толерантних стосунків у студентському середовищі як на національному, так і європейському рівні [40].

Волонтерська діяльність як форма студентського самоврядування є дієвим механізмом соціалізації студентів, в ході якої вони отримують навички доброчинності, соціальної відповідальності, а також оволодівають культурою толерантності. Однак серед основних трендів появи і розвитку студентських організацій волонтерство часто просто ігноруються [41, с. 261-267]. Проте його значущість як для вищого навчального закладу, так і для

самих студентів важко переоцінити. Волонтерська діяльність є проявом соціальної відповідальності особистості, простором її самореалізації. Формування толерантності у студентському середовищі може відбуватися через розвиток волонтерської діяльності у тому разі, коли, з одного боку, студенти достатньо вмотивовані на участь у волонтерській роботі, а з іншого – коли у вищих навчальних закладах така діяльність стимулюється і має організаційне забезпечення у вигляді студентських соціальних служб, які підтримуються студентським самоврядуванням.

Підіб'ємо підсумки. Сучасна українська студентська молодь успішно проходить адаптацію до суспільних структур і цілком розділяє толерантність як базову цінність, яка сприяє встановленню соціального миру і злагоди.

Наразі підвищується роль університетської освіти у розбудові толерантного суспільства. Формування толерантного соціального простору засобами університетської освіти може відбуватися за такими технологіями:

- по-перше, через навчально-виховну роботу (розвиток у студентів толерантності як ключової життєвої компетентності, готовності їх до життя в полікультурному соціальному середовищі, до підтримки і відтворення цього середовища як толерантного соціального простору);

- по-друге, через наукову і просвітницьку діяльність університету, в тому числі поза його межами;

- по-третє, через рекламу і PR-діяльність толерантних практик університетського співтовариства.

Очевидною стає необхідність формування толерантності як обов'язкового компоненту соціальної компетентності майбутніх фахівців, тобто толерантності можна навчати цілеспрямовано, в тому числі в сучасних університетах, які мають великі можливості створення толерантних соціальних мереж.

Література:

1. Гречко П. К. Различия : от терпимости к культуре толерантности / П. К. Гречко. – М. : РУДН, 2006. – 415 с.

2. Шипилов А. В. «Свои», «чужие» и другие / А. В. Шипилов. – М. : Прогресс-Традиция, 2008. – 568 с.
3. Орлов А. Б. Толерантность [Электронный ресурс] / А. Б. Орлов, А. З. Шапиро. – Режим доступа : <http://www.krugosvet.ru/articles/10/1001072/1001072a1.htm>
4. Ксенофобия в современном мире / [Ачкасов В. А., Ачкасова В. А., Ланців С. А. и др.] ; отв. ред. В. А. Ачкасов и Д. З. Мутагиров. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2008. – 354 с.
5. Погодина А. А. Толерантность : термин, позиция, смысл, программа [Электронный ресурс] / А. А. Погодина. – Режим доступа : <http://his.1september.ru/2002/11/2.htm>
6. Толерантность и образование : современные проблемы формирования толерантного сознания [Текст] : коллективная моногр. / отв. ред. А. В. Перцев ; Межрегиональные исследования в общественных науках (Программа), Уральский Межрегиональный институт общественных наук. – Екатеринбург : [б. и.], 2006. – 190 с.
7. Саралиева З. Х. Молодежь XXI века : толерантность как способ мировосприятия / З. Х. Саралиева. – Нижний Новгород : Изд-во НИСОЦ, 2001. – 309 с.
8. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2002. – 390 с.
9. Драгилева Н. В. К вопросу о социальной дифференциации в сфере высшего образования / Н. В. Драгилева // Образование и наука в процессе реформ. Социологический анализ / ред.-сост. Д. Л. Константиновский, Л. П. Веревкин. – М. : ЦСП, 2003. – С. 219-234.
10. Павловський К. Трансформації вищої освіти в ХХІ столітті : польський погляд / К. Павловський. – К. : Навчально-методичний центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. – 230 с.
11. Козлова О. Н. Университет в открытом мире «процветания» и «выживания» / О. Н. Козлова // Социально-гуманитарные знания. – М., 2006. – № 1. – С. 204-222.

12. Адамьянц Т. З. Диалог как основа толерантности : Учебная программа и методическое обеспечение / Т. З. Адамьянц. – М. : ИС РАН, 2005. – 80 с.
13. Выгорбина А. Е. Культура политического диалога и сотрудничества (социально-этический аспект) / А. Е. Выгорбина. – М. : Вузовская книга, 1998. – 68 с.
14. Korzewski M. O tolerancji w społeczeństwie i prawie holenderskim / Marcin Korzewski. – Krakow : Zakład Wydawniczy «NOMOS», 2005. – 248 p.
15. Грива О. А. Толерантність молоді у полікультурному середовищі : монографія / О. А. Грива. – К. : Вид-во Національного пед. університету імені М. П. Драгоманова, 2007. – 275 с.
16. Мосина Н. В. Подходы к формированию компетентности будущего специалиста / Н. В. Мосина // Социально-гуманитарные знания. – 2007. – № 1. – С. 188-190.
17. Зуева Д. С. Специфика мегауниверситетов как современной образовательной инфраструктуры / Д. С. Зуева, О. М. Карпенко, И. А. Крутий // Социс. – 2007. – № 10. – С. 80-85.
18. Молодь на порозі самостійного життя / [Д. А. Дмитрук (кер. авт. кол.), О. О. Яременко, О. М. Балакірева та ін.] – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 166 с.
19. Оллпорт Г. У. Природа предубеждения [Электронный ресурс] / Г. У. Оллпорт // Век толерантности. – Вып. 5. – Режим доступа : <http://www.tolerance.ru/vek-tol/5-0.html/>
20. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
21. Грехнев В. С. Информационное общество и образование / В. С. Грехнев // Вестник Моск. ун-та. Сер. Философия. – 2006. – № 6. – С. 88-106.
22. Хижняк О. В. Соціальне призначення толерантності / О. В. Хижняк // Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія,

педагогіка, менеджмент : зб. наукових праць. Вип. 3. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 41-55.

23. Мацковский М. Толерантность как объект социологического исследования [Электронный ресурс] / М. Мацковский // Век толерантности : научно-публицистический вестник. – № 3–4. – М. : МГУ, 2001. – С. 40-52. – Режим доступа к журн. : <http://www.tolerance.ru/vek-tol/3-0.html>.

24. Фетисов В. Я. Социальная жизнь как предмет исследования социологии / В. Я. Фетисов // Социс. – 2007. – № 6. – С. 28-38.

25. Ильинская С. Г. Толерантность как принцип политического действия : история, теория, практика / С. Г. Ильинская. – М. : Праксис, 2007. – 288 с.

26. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації : навч. посібник / Н. В. Коваліско. – Львів : Вид-во «Магнолія 2006», 2007. – 328 с.

27. Тьонніс Ф. Спільнота та суспільство : основні поняття чистої соціології / Ф. Тьонніс. – К. : Дух і Літера, 2005. – 262 с.

28. Касьянова Е. И. Социально-философские основания толерантности : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Е. И. Касьянова. – Улан-Удэ, 2009. – 48 с.

29. Климова С. Г. Критерии определения групп «Мы» и «Они» / С. Г. Климова // Социс. – 2002. – № 6. – С. 83-96.

30. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / К. Левин ; пер. с англ. – СПб. : Речь, 2000. – 408 с.

31. Шкаратан О. И. Социально-экономическое неравенство и его воспроизводство в современной России / О. И. Шкаратан. – М. : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2009. – 560 с.

32. Семененко И. С. Социальное неравенство в зеркале публичной политики / И. С. Семененко // Полис. – 2007. – № 5. – С. 173-186.

33. Федотова В. Г. Хорошее общество / В. Г. Федотова. – М. : Прогресс–Традиция, 2005. – 544 с.

34. Толерантность [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.orgm.org.ua/tolerance.html>
35. Протидія дискримінації і расизму : міжнародні угоди / Харківська правозахисна група. – Х. : Права людини, 2009. – 356 с.
36. Расизм і ксенофобія в Україні : реальність та вигадки / Харківська правозахисна група ; Оформлювач Б. Є. Захаров. – Х. : Права людини, 2009. – 192 с.
37. Сикорская Л. Е. Толерантность в представлениях молодых российских и немецких волонтеров социальной работы / Л. Е. Сикорская // Социс. – 2007. – № 9. – С. 52-58.
38. Болотова А. К. Человек и время в познании, деятельности, общении / А. К. Болотова. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 283 с.
39. Бардиер Г. Л. Толерантность как социальное представление и этическая норма / Г. Л. Бардиер // Вестник С.-Петербургского ун-та. Сер. 6. Философия, политология, социология, психология, право, международные отношения. – 2005. – Вып. 4. – С. 109-118.
40. Хижняк О. В. Волонтерська діяльність як толерантна соціальна практика / О. В. Хижняк // Социальные технологии : актуальные вопросы теории и практики : международный межвузовский сборник научных работ. Вип. 42. – Запорожье : Изд-во Классического частного университета, 2009. – С. 218–224.
41. Эрнандес К. К. Студенческие организации и для школы, и для жизни / К. Эрнандес // Университетские инновации : опыт Высшей школы экономики / под ред. Я. И. Кузьмина. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – С. 259-268.

2.7. Еміграційні настрої студентства України: вектори, мотиви, зв'язок з ідентичністю

Олександра Дейнеко, Олександр Голіков

Міграційні процеси на українському просторі: теоретичні моделі вивчення та контексти соціальної реальності

Міграційні процеси є об'єктивованим проявом основних проблем сучасного суспільства, тому ця проблематика органічно та цілком логічно вписується в мейнстрім сучасних соціологічних досліджень. Адже глобалізаційні процеси, наслідки економічної кризи, процеси соціокультурної трансформації українського суспільства, зокрема трансформація інститутів сім'ї, освіти, виховання, а також зміни цінностей, зразків поведінки і моделей ідентифікацій, порушення жорстких структур соціальності (зі становленням «мінливої сучасності», за З. Бауманом), актуалізація туристичних практик призводять до змін властивостей просторів – як фізичного, так і соціального. При цьому міграційні процеси є як продуктом цих змін, так і їхнім продуцентом. Адже зміна властивостей фізичного простору, як було продемонстровано П. Бурдьє в його дослідженнях, тим чи іншим чином обумовлює зміни властивостей соціального простору, хоча прямо вони не є взаємозалежними. В цьому світлі дослідження міграційних настанов українського студентства крізь призму їхніх ідентифікаційних моделей є дослідженням майбутнього соціального і фізичного простору України, з одного боку, та дослідженням можливих механізмів впливу на моделі ідентифікації українського студентства – з іншого.

Російська дослідниця Т. Юдіна [23, 24], розробляючи концептуальні засади соціології міграції, виділяє у сучасному науковому дискурсі ряд міграційних теорій і наукових підходів:

- неокласичні макро- і мікрорівнева теорії [27, 29],
- теорії «нової економічної міграції» [29],

– теорії «сукупної причинної обумовленості» [30] та ін.

У соціологічному вимірі можна додати до цього переліку ще й концепцію соціальної мобільності П. Сорокіна [21], що базується на дослідженні феномену географічної мобільності (тобто власне переміщення у фізичному просторі). Цей вид мобільності передбачає не зміну соціального статусу індивіда чи групи, а переміщення з одного місця в інше при збереженні попереднього статусу. Якщо ж до зміни місця додається зміна соціального статусу, то, згідно з гіпотезами деяких російських соціологів, «... географічна мобільність перетворюється на **міграцію**» [6, с. 452]. З цією гіпотезою ми можемо погодитись тільки частково: адже далеко не будь-яка комбінація географічної та соціальної мобільності є міграцією, з іншого ж боку, не будь-яка міграція супроводжується фундаментальною зміною соціального статусу (або його аспектів). Але зв'язок між феноменами міграції, з одного боку, та цих двох видів мобільності – з іншого, є очевидним. Ми пропонуємо інтерпретувати соціальну та географічну мобільність як сутнісні прояви міграції (тобто як такі, без яких міграція не має своєї діяльній та фізичній сутності), але не як критерії, яких достатньо для визначення сутності та специфіки міграційних процесів в цілому та для випадку українського студентства зокрема.

В контексті комплексного дослідження міграційних процесів російський дослідник Л. Рибаківський [16, 17] зазначає, що специфіка міграційного процесу полягає і в тому, що він складається з трьох фаз: 1) формування факторів мобільності; 2) процес переміщення мігрантів; 3) їхня адаптація на новому місці проживання.

В моделі міграційного процесу російського дослідника фактично відсутня не лише міграційна поведінка (як окремий аспект), яку слід враховувати під час дослідження міграційних процесів, але й суб'єктивний вимір міграційних процесів як такий. Безумовно, міграційні установки та настрої можна віднести до першої фази міграційного процесу як можливий індикатор вивчення факторів міграції та прогнозування її масштабів, а власне міграційну поведінку – до процесу переміщення, але це не виключає

фактичної латентності суб'єктивного виміру міграційних процесів у запропонованій вище схемі. Тому ми вважаємо, що зазначена класифікація фаз міграційних процесів може бути використана тільки з цими уточненнями.

Послугуючись макросоціогічним підходом (зокрема, напрацюваннями структурного функціоналізму, орієнтованого на рефлексію стабільної соціальної системи), можна розглядати міграцію як один із індикаторів благополуччя суспільства, цілісності та рівноваги соціальної системи. Зокрема, вивчаючи наявність у всіх громадян умов для самореалізації у трудовій сфері (тобто фактично чіткість та функціональність роботи інституціональної сфери суспільства), можна висувати гіпотезу, що чим більше суспільство забезпечує реалізацію запитів своїх членів, чим більшою мірою останні задоволені своїм життям, тим меншою є ймовірність формування у них еміграційних настроїв. Але ця модель, актуальна для стабільних суспільств модерної епохи, дуже проблемно може бути застосована до нестабільних суспільств постмодерної культурної ситуації. Безумовно, вітальна або реалізаційна моделі міграції зберігаються, але з'являються та все більше поширюються інші моделі, що базуються на постматеріалістичних (за Р. Інглехартом) цінностях, на самоактуалізації, на цінності пізнання, на інших способах та образах життя (зокрема, подорожі та туризм, у тому числі туризм освітній, стають важливим елементом ціннісної системи всього суспільства). Тому напрацювання структурного функціоналізму, дійсно, дуже важливі, можуть бути використаними тільки для конкретної категорії феноменів сучасного суспільства – еkleктичного, мозаїчного, в якому поєдналися і домодерні, і модерні, і постмодерні культурні елементи, внаслідок чого в мережі суспільних інтеракцій постійно, повсякденно комбінуються та вступають у взаємодію різноманітні за своєю природою цінності.

З огляду на це, з нашої точки зору, евристичною є конвергенція вищезазначених положень із положеннями конфліктної парадигми, в межах якої міграція розглядається як індикатор конфлікту інституціональних структур.

Мікрорівень дослідження міграції фокусується на вивченні міграційних настроїв, настанов, мотивів і чинників, проблем інтеграції та адаптації мігрантів тощо. Різноманітність та різноспрямованість цих процесів, гетерогенність їхньої природи примушують нас звертатися як до напрацювань більш структурно орієнтованих парадигм (на кшталт символічного інтеракціонізму, який є, з нашої точки зору, ефективним, зокрема при дослідженні процесів адаптації), так і до більш агентно налаштованих теорій (особливо феноменології з її універсальним поняттям повсякденності, що, як нам здається, допомагає не тільки описати ті чинники міграції, з якими безпосередньо взаємодіє агент, але й концептуалізувати ті конфліктні взаємодії, про які ми говорили вище).

XX століття цілком правомірно дефінують «ерою міграції» [26]. На сучасному етапі світового розвитку все більше поширюються процеси обміну людським капіталом на глобальному рівні, більше того, свобода капіталу та свобода переміщень людей проголошена як фундаментальна цінність сучасного світу. Серед основних компонентів даного процесу «обміну» (хоча цей обмін настільки однонаправлений, що слід швидше говорити про «витікання», «відтік» людського капіталу, за аналогією з brain drain'ом) можна виділити трудову міграцію, виїзд за кордон на навчання, стажування тощо. Відповідно, в цих рамках міграція, її причини та основні фактори є об'єктивно обумовленими [5], хоча і тут є дискусійним питання ціннісної детермінації вибору саме такого розвитку своєї життєвої та кар'єрної траєкторій, що, власне, і дозволяє розглядати цю проблему у світлі ідентифікаційних практик українських студентів. Адже у зв'язку з можливим виїздом за кордон у подібних цілях країна ризикує втратити свої ресурси назавжди, особливо коли мова йде про молодих кваліфікованих фахівців.

Проблема збереження і збільшення інтелектуального потенціалу України не може не викликати серйозного занепокоєння [11]. Еміграція наукової, гуманітарної та інженерно-технічної інтелігенції, досягнувши на певному етапі критичної маси, може створити серйозні перешкоди для економічного, соціального, культурного, політичного відродження країни.

Україна як велика європейська держава має потребу в зміцненні своєї інтелектуальної еліти: без цього неможливий розвиток ані національної культури, ані нарощування науково-промислового потенціалу. Особливе занепокоєння викликає еміграція молоді, зокрема студентства, яке є головним джерелом інтелектуального розвитку України. Це примушує нас з іншого боку поглянути на міграційні настрої української студентської молоді, їхню роль у структурі особистості та зв'язок із громадянською ідентичністю як ототожненням себе з Україною не тільки за паспортом, але й з її майбутнім.

Аналіз еміграційних настроїв сучасного студентства в інтелектуально-гносеологічному сенсі знаходиться у фарватері дослідження процесів інтелектуальної міграції. Еміграційні настрої студентської молоді можуть стати онтологічною та хронологічною передумовою подальшої інтелектуальної міграції спеціалістів. З огляду на це, в рамках конструювання концептуального апарату нашого дослідження еміграційних настроїв української студентської молоді ми вважали за необхідне сформулювати визначення такого поняття, як «інтелектуальна міграція». Відповідний цьому поняттю феномен, враховуючи специфіку змісту та образу життя студентства, посідає важливе місце в структурі міграційних процесів у студентському середовищі. Трактуювання цього поняття, з нашої точки зору, можна розділити на три основні групи.

До першої групи можна віднести визначення, які по суті комбінують різні рухи населення, зокрема, міграційний та соціальний, тобто відбувається ототожнення різних явищ, причому різнорівневих: з одного боку – територіальне переміщення людей, а з іншого – переміщення людей по професійним, освітнім групам, галузям і секторам економіки тощо, які мають різний характер і результат. Ці визначення, цілком логічно акцентуючи на найістотнішому прояві інтелектуальної міграції (а саме на переміщенні), тим не менше, недостатньо чітко виділяють її специфічну складову, що дозволяє виділити інтелектуальну міграцію в окремий вид.

В. Ніколаєвський та В. Омельченко до другої групи відносять визначення, в яких ототожнюється міграція та готовність до міграції [10]. Ці визначення є цінними саме агентним акцентом, однак через надмірну суб'єктивність розгляду соціального процесу міграції, що являє собою синтез фізико-географічних, соціальних та суб'єктних процесів, такі дефініції не дозволяють повністю охопити комплексність міграції.

Найбільш поширеними є визначення міграції, що відносяться до третьої групи. Ці визначення враховують тільки просторові (територіальні) переміщення населення. У широкому сенсі це поняття означає всі переміщення у просторі: залежно від періодичності й тривалості (епізодичні, маятникові, сезонні, безповоротні); залежно від спрямованості (внутрішні та зовнішні); залежно від ставлення суб'єкта міграції до зміни території проживання (добровільні чи примусові) тощо.

У вузькому значенні (в рамках визначень третьої групи) міграція найчастіше розуміється як сукупність переселень, пов'язаних з зміною місця проживання на постійний або відносно довгий термін (що дозволяє відокремити міграцію від туристичних практик, ділових поїздок тощо). Це визначення, з нашої точки зору, недостатньо соціологічне перш за все тому, що спирається не на соціальні властивості цього феномену, а на хронологічні.

Інтелектуальна міграція може бути поділена на внутрішню та зовнішню. Ця класифікація дозволяє оцінити реальні масштаби «відтоку мізків», з одного боку, та зорієнтувати в складних міграційних процесах дослідників – з іншого.

Внутрішня інтелектуальна міграція – це переміщення наукових кадрів із галузі «наука та наукове обслуговування» в інші сектори економіки (сфери суспільного життя)¹ – бізнес, політику, сферу обслуговування тощо [10]. У зв'язку з цим, інтелектуальну міграцію ми відділяємо від інтелектуальної мобільності, і в подальшому не будь-який «відтік мізків» з наукової сфери, а

¹ Як приклад потенційної (чи перспективної) внутрішньої інтелектуальної міграції можна навести соціально-професійні плани студентів.

тільки такий, що пов'язаний зі зміною географічних координат, може бути розглянутий як інтелектуальна міграція.

Зовнішня (тобто міжнародна) інтелектуальна міграція – це переміщення людей з високим рівнем освіти та кваліфікації в міжнародних масштабах. Таке переміщення може відбуватися як за моделлю тимчасового перебування поза межами батьківщини, так і за моделлю зміни постійного місця проживання. Саме цей вид міграції (а його моделі є взаємопов'язаними, і дуже часто перший, більш «безпечний», призводить до другого, більш «небезпечного» для держави, її майбутнього) є найчастіше безповоротною втратою людського капіталу для країни, драматичним за своїми розмірами саме для пострадянських країн.

У нашій роботі ми будемо розглядати еміграційні настрої студентства як передумову та важливу складову саме *зовнішньої* інтелектуальної міграції, а також виходити в основному з широкого розуміння поняття «інтелектуальна міграція» (що включає всі переміщення у просторі: залежно від періодичності й тривалості, спрямованості, ставлення суб'єкта міграції до зміни території проживання тощо).

Важливим аспектом дослідження міграційних процесів є аналіз тих особливостей соціальної реальності, які ці процеси провокують. Згідно з думкою багатьох дослідників, особливості української соціальної реальності слід досліджувати крізь призму перманентного стану трансформаційних процесів: структурних змін (С. Макеев), політичної трансформації (Є. Головаха), змін схем сприйняття (Ю. Сорока), соціокультурної трансформації (Л. Сокурянська). Ця змінність, нестабільність структур (на що вказують всі ці дослідники поза залежністю від їхніх теоретико-методологічних позицій) є концептуальною домінантою соціологічних досліджень на теренах України останніх десятиліть [9]. Для міграційної проблематики ці процеси мають особливе значення, оскільки саме вони

«вивільнили» маси людей від соціетального тиску та актуалізували реальну і потенційну¹ міграцію, в тому числі інтелектуальну.

З точки зору соціокультурного підходу, Україна переживає сьогодні соціокультурну трансформацію, яку ми, погоджуючись із думкою Л. Сокурянської, в широкому сенсі розуміємо як «процес кардинальних змін у змісті взаємодій різних соціальних суб'єктів, у тому числі міжособистісної взаємодії (тобто процес ціннісної, власне культурної трансформації), що з неминучістю визначає в результаті настільки ж кардинальні зміни в різноманітних формах цієї взаємодії (тобто власне соціальну трансформацію)» [19, с. 55]. Трансформація означає, що ці процеси відрізняються від звичайної соціальної динаміки, по-перше, *глибиною* і, по-друге, *системністю*: вони змінюють не фрагментарні, а найбільш загальні, найголовніші характеристики, що визначають природу суспільств (цит. за: [19, с. 55]).

На наш погляд, міграційні процеси виступають як індикатор трансформаційних процесів, а еміграційні настрої – джерелом трансформаційної активності, що (за Т. Заславською) є «сукупністю таких соціально-інноваційних дій, які, виступаючи відносно раціональною відповіддю акторів на викликану реформами зміну умов їхньої життєдіяльності, змінюють базові соціальні практики» (цит. за: [19, с. 47]). Російська дослідниця найважливішою детермінантою такої активності називає соціокультурні характеристики агентів (структуру цінностей, потреб, інтересів і мотивацій). Серед суб'єктів трансформаційної активності Л. Сокурянська називає студентів. Їхнє прагнення до самореалізації є, на думку української дослідниці, одним із найважливіших показників соціокультурної трансформації на особистісному рівні. Саме студенти – це агенти (ре)конструювання майбутнього соціокультурного потенціалу держави, адже соціокультурний потенціал «визначається станом науки,

¹ Говорячи про потенційну еміграцію, ми маємо на увазі наявність бажання виїзду за кордон сучасного українського студентства.

вищої освіти і культури, а також особливостями національного менталітету, що впливають на розвиток суспільства...» [19, с. 48].

Таким чином, розглядаючи еміграційні настрої як джерела інтелектуальної міграції, що спостерігається на пострадянському просторі (зокрема, в Україні), крізь оптику соціокультурного підходу, ми можемо віднести ці настрої до феноменів, породжених процесами соціокультурної трансформації як тотальної, глибинної зміни в таких соціальних інститутах, як освіта і наука (оскільки наш інтерес спрямований на дослідження інтелектуальної міграції). При цьому вона є практикою реалізації соціокультурно зумовленої трансформаційної активності, що впливає на соціокультурний потенціал країни. Тобто являючи собою вираження суб'єкності соціальних груп (у нашому випадку студентства), вона помітно впливає на (від)творення всієї трансформаційної соціокультурної реальності на пострадянському просторі на її соціетальному рівні.

«Еміграційні настрої» як науковий концепт та соціальний феномен

Вивчення феномену міграції в сучасному соціальному контексті, незважаючи на його актуальність, часто має лейтмотивом лише інструментальні дослідницькі завдання, що призводить до спорадичного та несистематичного характеру наукового пошуку, безумовно, цікавого та іноді евристичного, але не такого, що може призвести до конструювання універсальної схеми дослідження міграції. У цьому сенсі О. Ровенчак (див.: [14, 15]), розглядаючи міжнародну міграцію крізь призму її причин та наслідків, відзначає, що у науковій літературі міжнародна міграція здебільшого розглядається або як причина, або як наслідок певних змін у соціальній, культурній чи особистісній площині, проте її причини та наслідки зазвичай не класифікуються за критеріями цих площин. У зв'язку з цим цікавою видається думка Т. Юдіної, яка відзначає, що у сучасному дискурсі недостатньо враховується роль міграції як потужного чинника соціальної динаміки сучасного суспільства, розвитку економічних, політичних, соціокультурних процесів [23].

Тобто системна інкорпорованість міграції як сучасного елементу відтворення все більш відкритих соціальних систем, як все більш диференційованого (в логіці Н. Лумана) феномену, що вже сформував цілий спектр явищ сфери міграцій (еміграційних настроїв, зокрема), ставить перед соціологією виклик єдності та уніфікованості досліджень багатоманітних міграційних процесів.

Виступаючи, з нашої точки зору, ключовим елементом системи міграційних процесів та входячи до структури міграційної поведінки, тобто суб'єктивного виміру міграції, еміграційні настрої донині не привернули значної уваги сучасних дослідників. Частково цей феномен присутній у несистемних та ескізних розвідках з міграційної тематики (зокрема, в роботах Т. Юдіної, Ю. Платонова, Є. Красинця), а також у роботах Г. Остроухової та Р. Шейко, присвячених, зокрема, еміграційним настроям пострадянського студентства. Проте говорити про глибоку операційну концептуалізацію поняття «еміграційні настрої» у сучасному соціологічному дискурсі поки що зарано.

В межах цієї роботи під **еміграційними настроями** ми будемо мати на увазі *сукупність орієнтацій та мотивів агента, що пов'язані з його бажанням виїзду за кордон з різною метою*. Це визначення, з нашої точки зору, достатньо конкретно вказує саме на предмет дослідження, а також чітко зазначає сферу фокусу дослідження в ланцюгу «бажання – установка – дія». У соціологічній перспективі слід також розглядати **еміграційні установки**, що поєднують бажання до виїзду зі ступенем готовності його реалізації, тобто як останній крок до еміграції. В межах нашого дослідження ми вивчаємо саме еміграційні настрої сучасного студентства в контексті передумов потенційної (можливої) еміграції. При цьому зазначимо, що останні далеко не завжди призводять до виїзду з країни.

Спираючись на досвід концептуалізації міграційних процесів таких науковців, як О. Ровенчак, Т. Юдіна, Л. Рибаківський, ми можемо схарактеризувати дослідницьке поле еміграційних настроїв у структурному

сенсі таким чином (якщо підходити до еміграційних настроїв як до системного, комплексного явища):

1. **Багаторівневий аналіз ситуацій/контекстів**, в яких відбувається формування еміграційних настроїв. Це означає, що на метарівні цими контекстами є процеси глобалізації, світова економічна криза, актуалізація туристичних практик, інформатизація та інтернетизація соціального простору; на макро- та мезорівнях – процеси соціокультурної трансформації українського суспільства, зміни інститутів влади, темпів економічного зростання, інституційні зміни та структурні зрушення в соціально-груповій та професійній системі нашого суспільства; на мікрорівні – зміна системи цінностей, зразків поведінки, моделей ідентифікації акторів, емоційний та інтелектуальний фон (характерний будь-якому агентові як особистості) формування еміграційних настроїв, а також структура та специфіка повсякденності.

2. **Дослідження специфіки суб'єктів¹ еміграційних настроїв**. Тут центром нашої уваги має стати сучасне українське студентство як соціокультурна спільнота, резерв інтелектуальної еліти суспільства, інтелігенції. Суб'єкт-орієнтоване дослідження передбачає також і врахування стилів життя, ансамблей капіталів, повсякденних практик, специфіки економічного та соціального статусу студентства. Тобто в загальному вигляді (безвідносно до нашого дослідження) суб'єктна орієнтованість дослідження еміграційних настроїв означає розкриття та пояснення процесів формування та існування еміграційної суб'єктності як феномену, її детермінантів, проявів та наслідків. Це передбачає, в тому числі, і **аналіз структури внутрішніх детермінант діяльності суб'єктів еміграційних настроїв** (вивчення цінностей, моральних позицій, зразків поведінки, моделей ідентифікації, мотивів).

3. **Дослідження мотивів еміграційних настроїв**. Слідом за Л. Рибаківським (див.: [16]), ми пропонуємо, як вже зазначалось вище,

¹ У цьому контексті наполягаємо на доцільності використання саме поняття «суб'єкт», під яким, слідом за Л. Сокурянською, ми маємо на увазі «не просто активно діючого індивіда (групу), а такого, діяльності якого обов'язково властиве самостійне, самодіяльне джерело» [18, с. 37], тобто, швидше, акцентуємо не на унікальності суб'єкта, а на суб'єктності як важливій характеристиці для формування еміграційних настроїв.

диференціювати фактори на *об'єктивні* (приміром, рівень життя, матеріальне становище студента та його сім'ї, фах навчання і т. д.) і *суб'єктивні* – елементи внутрішнього світу суб'єкта, які актуалізують у його свідомості потребу та бажання до еміграції (наприклад, моральні позиції студентів, ціннісні орієнтації, професійні плани). Використання інших критеріїв (класифікація факторів на макро- та мікрорівневі, як це запропонував, наприклад, Ю. Платонов) чи розробка нових моделей класифікації є, звісно, цікавою теоретичною розвідкою, однак вони не були метою нашого дослідження. До того ж запропонована нами модель повністю та логічно може бути інкорпорованою до синтетичних побудов сучасної соціології (зокрема, вже згадуваних схем П. Бурдьє та Н. Лумана), що володіють (особливо у сфері дослідження такого складного феномену, як міграція) високим потенціалом виходу на емпіричний рівень дослідження, з одного боку, та створення системної, єдиної, послідовної моделі соціальності на теоретичному рівні – з іншого.

4. *Дослідження (хроно)логічного зв'язку «еміграційні настрої – установки – дії» (реальний виїзд за кордон)*, тобто трансформації когнітивно-емоційного феномену у феномен соціальний, екстерналізований, об'єктивований. Як відзначає Ю. Платонов, важливе значення для вивчення закономірностей формування еміграційної поведінки має з'ясування особливостей прийняття рішення про виїзд за кордон. Спираючись на результати всеросійського дослідження, автор відзначає, що часовий лаг між прийняттям рішення про еміграцію і виїздом у основної маси емігрантів (2/3 від загальної кількості) становить від 1 до 3 років. У приблизно 15 % опитаних цей період охоплює від 3 до 5 років [13]. У цьому контексті нагальним є аналіз зв'язку між обсягом та «безперервним стажем» еміграційної готовності, обсягом та «стажем» еміграційних орієнтацій та їхньою реалізацією в еміграційній поведінці. Цей аналіз дозволить дослідити генезу і розвиток еміграційних настроїв та еміграційної поведінки як взаємопов'язаних, закономірних, контекстуально зумовлених феноменів,

залежних як від об'єктивних (зовнішніх), так і суб'єктивних (внутрішніх) детермінантів.

Мабуть, банальною буде констатація необхідності комплексного застосування всіх чотирьох представлених аспектів аналізу. Як було зазначено раніше [5], концептуальним аспектом дослідження еміграційних настроїв є презентація їх як своєрідного «барометра», шкала якого вимірює об'єктивну ступінь ризику еміграції. У цьому сенсі актуальним з прикладної точки зору є прогнозування ризиків еміграційних процесів (на основі дослідження еміграційних настроїв), діагностування еміграційної ситуації та розробка пропозицій щодо мінімізації ступеня інтелектуальної еміграції. Теоретично актуальною є розробка єдиного теоретико-методологічного та операційного інструментарію дослідження міграційних процесів, інтелектуальної еміграції як їхньої складової та еміграційних настроїв як їхнього важливого фактору.

Вектори та мотиви еміграційних настроїв сучасного українського студентства в контексті його громадянської ідентичності

Зазначені нами фактори мега- та макрорівня, а саме глобальна економічна криза (що особливо гостро відчувається в українських умовах), посилена особливостями політичної нестабільності в нашій державі та зниженням рівня життя, – ось мінімальний перелік факторів «ризиків» еміграції і своєрідної «перевірки на міцність» патріотичних (громадянських) почуттів сучасного українського студентства. Приймаючи рішення про еміграцію, як зазначає О. Ровенчак, людина керується бажанням змінити умови життя або ж саме життя на краще [15]. Звісно, ця модель є сильно спрощеною, однак вірною, хоча не тільки це бажання є фактором еміграції.

За О. Ахієзером, людина знаходиться у пошуку «повноти буття», у пошуку того, чого їй не вистачає на даний момент, аби задовільнити свої потреби та бажання (особисті, культурні, соціально-економічні) [1]. Студентство, орієнтоване на виїзд за кордон, ми відносимо до потенційних мігрантів, однак ще раз підкреслимо, що не завжди бажання емігрувати

трансформується в міграційну поведінку. Пошук «повноти буття», пошук того, чого немає «тут і зараз», часто знаходить свою реалізацію і на теренах українського суспільства. Інша справа, що серед українців, які не знайшли цієї «повноти буття» в умовах рідної країни та емігрували, було чимало найактивніших, найбільш компетентних, досвідчених, кваліфікованих, про що свідчать результати численних досліджень. Саме у світлі потреби профілактики повторення ситуації 1990-х років¹ важливим є аналіз еміграційних настроїв українського студентства, в середовищі якого виростають майбутні висококваліфіковані спеціалісти та, на жаль, майбутні емігранти.

З огляду на це, ми звертаємося до результатів емпіричних розвідок, здійснених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2008–2009 рр. Зазначимо, що динаміка еміграційних настроїв українського студентства (див. таблицю 2.7.1), розглянута під кутом трьох основних цілей виїзду за кордон (на навчання, на тимчасову роботу, на постійне місце проживання, що, з нашої точки зору, складає достатньо повну класифікацію емігрантських намірів студентства), свідчить, що сучасні студенти більшою мірою орієнтовані на виїзд за кордон для заробітку, на що вказали близько третини опитаних (див. табл. 2.7.1). Порівняльний аналіз даних досліджень 2005–2007 та 2008–2009 рр. свідчить про зростання цього показника наприкінці 2000-х років, що, на наш погляд, обумовлено погіршенням економічної ситуації в Україні, яка спонукає студентство до пошуків заробітків на стороні.

Підставою для більш оптимістичних прогнозів щодо майбутнього нашої країни є те, що найменш привабливою для студентства є можливість виїзду за кордон на постійне місце проживання (ПМП) (на наш погляд, саме ця мета *безпосередньо* передусь реальним процесам інтелектуальної міграції, хоча, безумовно, й реалізація інших цілей може привести до остаточної, безповоротної міграції за кордон). Таку мету відзначили 14,7 % опитаних

¹ Див. монографію М. Шульги, в якій описані тенденції інтелектуальної еміграції висококваліфікованих кадрів 1990-х років [25].

при тому, що вчитися за кордоном висловили бажання 17,6 % респондентів. Порівняльний аналіз результатів опитувань 2006 і 2009 років засвідчив, що за три роки група тих, хто бажає виїхати на ПМП, зросла менше ніж на 1 %, а група тих, хто бажав би виїхати на навчання, зросла в 1,5 рази (докладно проблеми академічної (е)міграції проаналізовані у підрозділі 2.8) (див. табл. 2.7.1).

Таблиця 2.7.1

Динаміка намірів українського студентства щодо виїзду за кордон
(у % до тих, хто відповів)

Чи хотіли б Ви виїхати за кордон?	2006 р.	2009 р.
на навчання	11,9	17,6** ¹
на тимчасову роботу	27,1	33,1*
на ПМП	13,8	14,7**

Порівняння результатів досліджень 2000–2001 рр. та 2005–2007 рр. засвідчило, що кількість студентів, які бажали виїхати на ПМП на початку 2000 рр., скоротилась приблизно у 2,5 рази у середині 2000 рр. З нашої точки зору, ця тенденція була обумовлена одночасно декількома факторами: по-перше, **загальним тлом підвищення рівня соціального оптимізму населення України**² [3, 4]; по-друге, **високим рівнем оптимізму студентства**, обумовленим одночасно достатньо високим рівнем освіти (на зв'язок між освітою та оптимізмом постійно вказують соціологи) та молодим віком, апріорі оптимістичним; по-третє, **молодіжним максималізмом, що ледве не останнім полишив поле «постреволюційної ейфорії»**. Низький показник бажання емігрувати на ПМП на момент опитування 2006 року, на наш погляд, маркував, постреволюційні очікування молоді.

Таким чином, більш низькі (порівняно з даними дослідження 2000–2001 рр.) показники еміграційних настроїв у 2006 році (поза залежністю від цілей) вписуються в контекст соціального оптимізму студентства, своєрідного зростання патріотичних почуттів, бажання брати участь у

¹ Значущість розбіжностей відсотків на рівні 1 % ми позначаємо «*», на рівні 5 % – «**».

² На думку С. Головахи, в цій сфері спостерігається парадоксальна ситуація: на тлі підвищення соціального оптимізму спостерігається зниження показника інтегрального індексу соціального самопочуття. Аналіз структури соціальних благ, недостатність яких відчувають громадяни України, свідчить, що для більшості населення частіше за все не вистає стабільності в суспільстві й соціальних гарантій, що забезпечують відчуття впевненості в «завтрашньому дні» [3].

процесах державотворення, заданих подіями «помаранчевої революції» (і тут ми не ставимо питання про об'єктивну обумовленість цих почуттів та бажань, про їхню реальну базу, про їхню реалістичність тощо, а тільки, виходячи з теореми Томаса, акцентуємо увагу на важливості самих цих феноменів).

Студентська орієнтованість на виїзд за кордон з метою отримання тимчасової роботи і на постійне місце проживання є тривожним знаком, адже, якщо орієнтація на можливість підробітку за кордоном свідчить про бажання студентства поліпшити своє матеріальне становище, що детерміновано переважно економічними мотивами, то орієнтація майбутніх фахівців на виїзд з метою постійного проживання (що є куди більшою загрозою для майбутнього країни) обумовлена зневірою у можливості реалізувати себе в Україні, бажанням пошуку нових форм і типів соціальної ідентифікації за кордоном, пошуком «своїх» серед «чужих» тощо. Втім, це ж певною мірою стосується і бажання студентства виїзду на заробіток: це є показником «відринутості» студентства економічною системою України, їхнього бажання пошуку нових форм і типів економічної діяльності, розчарування в можливостях та шансах, наданих їм батьківщиною, і, відповідно, показником готовності пошуку студентством екзистенційних (у контексті «пошуку повноти буття»), економічних, соціальних, культурних альтернатив.

Виявлена (в межах дослідження 2008–2009 рр.) тенденція певного (хоча й незначного) зростання орієнтованості сучасного студентства на еміграцію дає підстави для дещо песимістичних прогнозів щодо стабільності еміграційних процесів у недалекому майбутньому, а також ймовірності актуалізації процесу «відтоку мізків», загострення якого припадає на періоди системної (економічної, політичної, культурної) кризи в державі. Оптимізму додає тільки той факт, що «емігрантські групи» студентства, виокремлені за метою можливого виїзду за кордон, дещо тотожні за складом: з тих, хто хотів би поїхати за кордон на навчання, бажали б поїхати і на роботу 58 % (згідно з даними 2009 року); для тих, хто не хотів би вчитися за кордоном, цей же

показник складає лише 23 %; на ПМП – 45 % (відповідно, для тих, хто не хотів би поїхати на навчання, цей показник складає лише 7 %). Тобто можна з упевненістю стверджувати, що «емігрантські групи» насправді являють собою одну, більш чи менш гомогенну групу з більш чи менш єдиними, уніфікованими установками на виїзд поза залежністю від цілей виїзду.

З наведених цілей виїзду за кордон найбільшу небезпеку інтелектуальної еміграції, безперечно, має виїзд на постійне місце проживання, що виступає не лише актом зміни місця проживання, а глибинним процесом змін стилю життя й повсякденних практик та, що особливо важливо, є знаком готовності українських студентів «віддати» свою ідентичність, замінивши її іншою ідентичністю, тобто ознакою незначущості для них українського образу життя, українських цінностей, соціальних зв'язків тощо.

У рамках pull-push теорії [31] причини еміграції номінують «підштовхуючими», а причини імміграції – «приваблюючими» факторами одного й того ж явища – просторового переміщення населення. І хоча ця класифікація нам здається дещо номінальною (адже один і той же фактор навіть у рамках одного і того ж процесу еміграції або імміграції може бути і підштовхуючим, і приваблюючим, а самий процес може бути обумовлений як першим класом факторів, так і другим, поза залежністю від того, є це еміграцією чи імміграцією), механічною (оскільки часто важко виявити, чи є, наприклад, високий рівень життя приваблюючим, а низький рівень життя відштовхуючим), однак з метою термінологічної зручності ми можемо використовувати ці терміни. В рамках нашого дослідження, виходячи з дефініції еміграційних настроїв, звернімо увагу на мотиви, що «підштовхують» сучасне студентство до бажання змінити ПМП (див. таблицю 2.7.2).

Саме тут ми знаходимо своєрідну ілюстрацію ахієзерівським ідеям пошуків «повноти буття» студентством. Безумовно, найбільш значущим мотивом виїзду за кордон на ПМП студенти продовжують вважати той факт, що *«за кордоном вище матеріальний рівень життя»* (отже, й вище його

якість). Ці настрої студентства вписуються в результати досліджень сучасних соціологів (зокрема, О. Піскуна, І. Прибиткової, В. Воловича), згідно з якими економічні мотиви виїзду за кордон є найголовнішими, а розрив у рівнях соціального благополуччя та у рівнях доходів країн є детермінантою бажання покращити своє матеріальне становище [11, 12]. Інші мотиви виїзду розглядаються цими дослідниками в якості супровідних приводів еміграції. Таким чином, згадувана «повнота буття» міститься перш за все у фінансовому аспекті, з чим категорично не погоджується, приміром, О. Ровенчак [14].

Таблиця 2.7.2

Мотиви можливого виїзду студентства за кордон на постійне місце проживання (у % до тих, хто відповів)

	Можливі мотиви виїзду	2001 р.		2006 р.		2009 р.	
		%	Рангове місце	%	Рангове місце	%	Рангове місце
1.	За кордоном вище матеріальний рівень життя	67*	1	43	1	41*	1
2.	За кордоном – дійсно демократичне суспільство	22*	4	7	5–7	7*	7–8
3.	Бажання подивитися світ	34	3	27	2–3	35	2
4.	Бажання виїхати з цієї країни	14	6	12	4	12	4
5.	Там живуть близькі родичі	6	7	7	5–7	7	7–8
6.	Там більше можливостей для самореалізації	50*	2	27	2–3	31*	3
7.	Подобається зміна місць	15	5	7	5–7	8**	5–6
8.	Інше	2	8	4	8	8	5–6

Зазначимо, що і в нашому випадку ця гіпотеза не є повністю справедливою: динаміка показників свідчить про те, що значущість даної альтернативи знижується: у 2001 році на цей мотив вказали 67 % опитаних, у 2006 – 43 %, у 2009 – 41 %. Основне зниження значущості цієї альтернативи

відбулося в період 2001–2006, на який припав і період швидкого економічного зростання 2003–2004 років, і постреволюційна ейфорія 2005–2006 років. Втім, стабілізація показника економічної детермінації у подальші три роки демонструє, що це зниження не було ситуативним, і Україна дійсно досить активно входить у постмодерні культурні системи. Так, студентство (як найбільш «постмодернізована» соціально-демографічна група населення) більше не повертається до безумовного домінування економічного обґрунтування своєї еміграції.

На сьогодні ж результати досліджень дають нам підстави для позиціонування економічних мотивів виїзду як значущих, але не таких, що однозначно детермінують еміграційні настрої студентства в цілому.

Аналіз еміграційних настроїв українських студентів свідчить про актуалізацію ідей Р. Інглехарта на теренах України [7]. Нагадаємо, що Інглехарт на основі довгострокових масштабних досліджень дійшов висновку щодо глобальної тенденції трансформації цінностей від матеріалістичних до постматеріалістичних. Останні виявляються у значущості таких цінностей, як економічна самостійність, освіченість, самореалізація і т. д. (з чим погоджуються такі дослідники та багато в чому послідовники Р. Інглехарта, як А. Андреєнкова та Л. Сокурянська). З іншого боку, зменшення значущості матеріального мотиву може свідчити про більш реалістичне сприйняття життя за кордоном, в особливості умов життя емігрантів; про усвідомлення того, що глобальна економічна криза торкнулася і зарубіжних країн, знизивши якість життя їхнього населення. Також можна висунути достатньо вірогідну гіпотезу, що рівень життя в Україні принаймні стабілізувався і в дечому піднявся настільки, що визнавати свою економічну детермінованість багато кому вже не хочеться, оскільки «соромно» визнавати меркантильність бажання виїхати за кордон навіть перед собою. Як би там не було, але з тотального домінування (у 2001 році дві третини респондентів вказали на цей мотив бажання емігрувати) матеріальний чинник став лише «одним із» (найближчим за показником мотив «відстає» тільки на 6 %). Цим мотивом є *«бажання подивитися світ»*, динаміка якого менш показова: вона не

зафіксувала статистично значущих розбіжностей даних різних років, коливаючись у восьмивідсотковому інтервалі протягом усіх періодів спостереження, що свідчить про усталеність даного мотиву еміграційних настроїв сучасного студентства. Безумовно, навіть у кризовому контексті для студентів значущим залишається задоволення пізнавальних потреб (з точки зору а) інтелектуальної орієнтованості їхньої навчальної та майбутньої професійної діяльності; б) статусу студентства як кадрового резерву інтелігенції та інтелектуальної еліти) та реалізація постматеріалістичних цінностей (перш за все в силу віку). Отже, ми фіксуємо цікаву тенденцію: на фоні загострення макроекономічної й системної кризи в Україні все більшу значущість для сучасного студентства набувають постматеріалістичні мотиви виїзду за кордон (це стосується і бажання самореалізації – наступного за значущістю мотиву виїзду).

Дефіцит «повноти буття» на батьківщині сучасне студентство, як ми вже зауважили, вбачає в тому числі у недостатній наявності можливостей для самореалізації в Україні. Під можливостями для самореалізації респонденти можуть мати на увазі величезний спектр умов різного характеру: економічного, політичного, соціального, культурного і т. д. (з'ясування цього не настільки важливо дослідницьки, як сам факт орієнтації студентства на самореалізацію). Але перш за все, як ми небезпідставно вважаємо, студенти під цими можливостями вбачають ті шанси, що відкриються у них за кордоном у працевлаштуванні, оплаті праці, кар'єрному зростанні тощо.

Так, якщо у 2001 році практично половина бажаючих виїхати за кордон на ПМП зазначила альтернативу *«там більше можливостей для самореалізації»*, то у 2006 році кількість цієї групи студентів зменшилася вдвічі, у 2009 році зросла, але незначним чином. Оптимізм студентів 2006 року можна пояснити, звернувшись до ідей Є. Головахи, відносно стабілізацією економічної ситуації, сподіваннями на позитивні зрушення після «помаранчевої революції» тощо. Незначне збільшення кількості студентів, що обрали альтернативу *«там більше можливостей для самореалізації»* у 2009 році, незважаючи на свою статистичну незначущість,

може бути проінтерпретоване як результат макроекономічної кризи, яка викликала підвищення рівня безробіття, скорочення робочих місць тощо. Окрім того, характерним є те, що протягом періоду спостереження *«бажання самореалізації»* поступилося своїм другим місцем *«бажанню подивитися світ»*. Хоча з одного показника робити глибокі висновки є достатньо небезпечним, все ж ми візьмемо на себе сміливість припустити, що перед нами – один із показників відходу у минуле *«трудоцентрованої»* радянської цивілізації з її етосом працьовитості та самореалізації у професійній діяльності та одночасного становлення *«цивілізації дозвілля»*, про яку багато пишуть у західній соціології. Це підтверджується, нехай і непрямо, ще й тим, що дійсно прагматичні, цілераціональні цілі виїзду за кордон поступово відходять на другий план, відсуваючись на нижні позиції рейтингу. Як би там не було, така макрозміна в мотивах українського студентства виїзду за кордон є вкрай важливим та багатозначущим феноменом.

Характерними є метаморфози такого мотиву виїзду за кордон, як впевненість в існуванні на Заході дійсно демократичного суспільства. Нами зафіксовано зниження значущості цього мотиву: якщо в 2001 році його обрали 22,4 % респондентів, то в 2006 та у 2009 роках – лише близько 7 % опитаних (розбіжність значуща на рівні 1 %) (див. табл. 2.7.2).

Безумовно, ця динаміка може свідчити про якісні зміни в політичній сфері нашого суспільства за останні шість років. Але нам здається більш прийнятним пояснення цього розчарування у так званій *«демократії по-українськи»* (що, зокрема, підкреслюють Є. Головаха та В. Пухляк [2]). У зв'язку з цим відбувається деактуалізація альтернативи *«за кордоном – дійсно демократичне суспільство»* як мотиву у прийнятті рішення про еміграцію серед більшості студентів, орієнтованих на виїзд за кордон. Жоден інший мотив виїзду за кордон не демонстрував такої односпрямованої динаміки зменшення рангових позицій у загальному переліку мотивів потенційної еміграції.

Динаміка зменшення значущості *«бажання виїхати з цієї країни»* як мотиву можливої еміграції не є статистично значущою (хоча перехід цього

мотиву на більш високе рангове місце, на наш погляд, є симптоматичним та вкрай тривожним фактом), як і динаміка альтернативи «*бажання до зміни місць*». Ці тенденції, а також усталеність показників мотиву «*там живуть близькі родичі*» можуть свідчити про домінування прагматичних установок студентства щодо еміграції, важливість дозвіллевих, туристичних, постматеріалістичних мотивів. У цьому сенсі слід зазначити, що сама практика еміграції виступає активним ціннісним контекстом, який з точки зору еміграційних мотивів може бути представлений як термінальна чи інструментальна цінність (за М. Шелером та М. Рокічем).

Найбільш значущими мотивами залишитися в Україні для більшості студентів є те, що «*тут знаходиться їхня сім'я і друзі*» (див. таблицю 2.7.3). Тенденція зростання значущості цієї альтернативи в період з 2006 по 2009 рр. (розбіжності статистично значущі) свідчить про те, що в умовах кризових процесів, що супроводжуються «кризовим станом» свідомості людей, зростає значущість традиційних та універсальних цінностей (життя, здоров'я, сім'ї, друзів і т. д.), джерелом підтримки виступає саме сім'я, найближче оточення (згадаємо, що серед термінальних цінностей значущість родини для українських студентів є надзвичайно високою).

У трійку «(anti)-pull» мотивів еміграції студентства входить патріотичне твердження «*тут моя батьківщина*», причому, починаючи з середини першого десятиліття 2000-х років (тобто з моменту приходу до системи вищої освіти тих поколінь, що народилися та соціалізувалися вже за часів незалежної України), цей патріотичний мотив займає другу позицію в ієрархії мотивів невиїзду, впевнено випереджаючи і дружні зв'язки, і прагматичне розуміння того, що за кордоном не так все просто. На перший погляд, одержані результати можуть свідчити про достатньо високий рівень громадянської самоідентифікації українського студентства, про існування у свідомості молоді такого феномену, як патріотизм. Проте ми зафіксували одночасне зменшення бажання молоді «*брати участь у розбудові власної держави*» (зокрема, має місце статистично значущий спад показників з 18 % у

2006-му по 12 % у 2009-му) як значущого мотиву для того, щоб залишитися в Україні.

Таблиця 2.7.3

**Мотиви, що обумовлюють бажання українського студентства
залишитися в Україні (у % до тих, хто відповів)**

	Мотиви відмови від виїзду з батьківщини	2001 р.		2006 р.		2009 р.	
		%	Ранг	%	Ранг	%	Ранг
1.	Тут моя сім'я	46* *	1	40*	1	53* *	1
2.	Тут мої друзі	31*	3	22*	3–4	31	3
3.	Тут моя Батьківщина	30	4	31	2	34	2
4.	Мені і тут добре	13	6	18	5–6	16	5
5.	Хочу брати участь у розбудові держави	16	5	18**	5–6	12	6
6.	Не подобається зміна місць	4	7	4	7–8	4	7–8
7.	Не хочу, щоб мене вважали дезертиром	2	8–9	1	9	1	9
8.	Там також не просто	43*	2	22	3–4	22*	4
9.	Інше	2	8–9	4	7–8	4	7–8

Цікавим є той факт, що зіставлення динаміки показників «*бажання брати участь у розбудові держави*» і «*тут моя батьківщина*» може свідчити про розрив у свідомості молоді ланцюга *цінність – практика, орієнтація – дія* (декларована сталість патріотичних почуттів на фоні низьких показників бажання брати участь у розбудові країни). Це свідчить про студентську зацікавленість у розбудові власної держави, але часткову неготовність до певних дій для її реалізації чи можливу необізнаність з приводу шляхів її досягнення. Незважаючи на розрив між бажаннями та діями з приводу реалізації громадянських цінностей сучасної студентської молоді, мотив «*тут моя батьківщина*» зберігає пріоритетну сходинку у рейтингу чинників залишитися в Україні.

Як свідчать дані таблиці 2.7.3, можна знайти привід й для песимістичних прогнозів: зменшення показників індикатору «*за кордоном також не просто*» (від 43 % у 2001-му році до 22 % у 2006-му та 2009-му

роках), а також їхнє «падіння» з другої на четверту позицію в ієрархії причин відмови від еміграції можуть свідчити про менш реалістичне сприйняття сучасними студентами життя за кордоном.

Не викликає сумнівів наявність тісного зв'язку між сферою ідентичностей та еміграційними настроями сучасної молоді. Наприклад, одним із мотивів бажання виїзду за кордон з метою постійного місця проживання є відчуття себе чужим і знедоленим в рідній державі, слабка включеність у соціальні зв'язки і відносини, що, власне, і є повсякденнісною експлікацією ідентичності, ідентичності соціальної, громадянської.

Ідентичність відіграє важливу роль у формуванні еміграційних настроїв молоді, адже саме усвідомлення власної ідентичності, як відзначає О. Стегній, гарантує певне розміщення індивіда у просторі соціальних відносин [22, с. 128] і, отже, прийняття рішення, закріплюється в даному просторі чи переміститися в інший. З цією думкою погоджується і Н. Іванова, за якою «ідентичність може виступати фактором зміцнення соціальних зв'язків і регулювання поведінки індивіда і прийнятих ним соціальних норм» [8]. Проте слід конкретизувати, про які саме моделі ідентичності йде мова. Як свідчать результати наших досліджень, сучасне українське студентство тією чи іншою мірою одночасно співвідносить себе з широким ансамблем ідентичностей (від локальної до глобальної). Співіснування цих моделей можливе тому, що вони існують та закріплюються за рахунок різних феноменів – групи (що характерно для регіональної ідентичності), цінності, символу, ідеї (що характерно, наприклад, для європейської ідентичності), історичної пам'яті (вірогідно, що це характерно для радянської моделі ідентичності) тощо.

Для дослідження особливостей ідентифікаційних моделей студентів залежно від орієнтації виїзду на ПМП (див. таблицю 2.7.4) для компаративного аналізу ми аналітично виділили:

1) підгрупу «потенційних емігрантів» (сюди зарахували студентів, що бажають виїхати за кордон на постійне місце проживання);

2) підгрупу «патріотів» (студентів, які не мають бажання емігрувати з України на ПМП);

3) підгрупу «тих, що не визначились» (студентів, які обрали альтернативу «важко відповісти» на питання щодо бажання емігрувати на ПМП).

Розглянемо соціокультурний портрет кожної з виокремлених нами груп, послуговуючись результатами дослідження 2008–2009 рр. «Потенційні емігранти» (порівняно з даними по масиву в цілому) частіше додатково вивчають іноземну мову (30 % проти 18 %), відчують себе «сторонніми» у студентській групі (19 % проти 11 %), серед них одночасно дещо більше лідерів (11 % проти 7 %). Кожен другий «потенційний емігрант» вже має досвід відвідування закордонних країн (показник по масиву – 37 %) й у 72 % випадків декларує згоду на відмову від українського громадянства (показник по масиву – 38 %). Як бачимо, наявність досвіду відвідування закордонних країн, почуття себе «відчуженим» у студентському середовищі (й слабка залученість у соціальні зв'язки), а також наявність бажання змінити громадянство засвідчують «мотиваційний фон» формування еміграційних настроїв цієї групи студентів. Порівняно з даними масиву значущих розбіжностей за курсом навчання та спеціальністю не зафіксовано, що свідчить про доволі рівномірну «розлитість» групи «потенційних емігрантів» серед сучасних студентів (тим не менше, тих, хто бажає виїхати за кордон на ПМП, серед студентів технічного й економічного профілю навчання дещо більше). Матеріальне становище родини «потенційних емігрантів» найчастіше можна оцінити як середнє чи дещо вище середнього. Найбільше серед них тих, хто навчається на «добре» й «відмінно» (57 %) та на «добре» (23 %), що притищує тривогу з приводу актуалізації «відтоку мізків» у майбутньому. Здебільшого це студенти бюджетної форми навчання, вихідці з невеликих міст, батьки яких мають вищу чи середню освіту.

Студенти, що потрапили до групи «патріотів», вивчають іноземну мову додатково у 13 % випадків, відчують себе «сторонніми» у студентській групі лише в 11 % випадків, серед них найбільше «активістів» –

55 %. 33 % «патріотів» відвідували закордонні держави й лише 23 % представників цієї групи не проти змінити громадянство. Серед «патріотів» така ж, як і серед потенційних емігрантів, кількість «відмінників» (11 %) і тих, хто навчається на «добре» й «відмінно» (55 %). За всіма іншими ознаками (рівнем матеріального становища, формою навчання, курсом і спеціальністю, освітою батьків та місцем проживання до вступу у ВНЗ) «патріоти» демонструють тотожні з «емігрантами» показники. Як бачимо, за переважною більшістю об'єктивних характеристик ці групи є доволі гомогенними.

Особливий інтерес для аналізу являє собою група тих студентів, які обрали альтернативу «важко відповісти» з приводу бажання виїхати за кордон на ПМП. Наявність певних сумнівів щодо конкретної відповіді на поставлене питання може свідчити про поміркований підхід, розважливість у судженнях цієї студентської групи. Так, 18 % цієї групи вивчає іноземну мову додатково, 58 % займають роль «активіста» у студентському середовищі. 38 % опитаних вже мають досвід перебування за кордоном, приблизно стільки ж (39 %) згодні змінити громадянство. Цікавим є той факт, що цю групу складають переважно студенти технічного профілю навчання (32 %), чиї батьки найчастіше мають вищу освіту, що дозволяє зробити висновок щодо більш високого рівня їхнього культурного капіталу порівняно з «потенційними емігрантами» й «патріотами». Студенти цієї групи переважно навчаються на «5» та «4» (59 %). Як і представники перших двох груп, вони здебільшого є вихідцями з невеликих міст, мають середній рівень матеріального статку, навчаються на бюджетній основі.

Індикатором, що найбільшою мірою диференціює студентів у зв'язку з еміграційними настроями, є бажання зміни громадянства. По-перше, він є маркером громадянської ідентичності на формально-номінальному рівні, по-друге, як ми зазначали вище, може свідчити про еміграційні установки, що передують дії. До тотожних висновків ми дійшли, використавши *метод*

*дерева класифікації*¹, який допоміг більш докладно проаналізувати групу «потенційних емігрантів» (див. рис. 2.7.1). Цей експлораторний метод дозволив виокремити з усього масиву даних ті змінні, які найбільше пов'язані з прийняттям рішення про виїзд за кордон з метою ПМП. Як змінну, що групує, ми обрали питання анкети *«Чи бажаєте Ви виїхати за кордон до однієї з країн далекого зарубіжжя з метою ПМП?»*, а як незалежні змінні – усі інші питання анкети, зокрема 332 ознаки. Найбільш інформативними для прогнозування відбору потенційних емігрантів виявилися: один із індикаторів громадянської ідентичності (ступінь згоди з твердженням *«Я пов'язую свою долю та майбутнє з Україною»*), питання щодо зміни громадянства й згода з тим, що ворогами України є країни Заходу. На підставі аналізу побудованого дерева ми отримали певні правила класифікації, які дають можливість зробити наступні прогностичні висновки:

- якщо респондент декларує згоду на зміну українського громадянства та не пов'язує свою долю і майбутнє з Україною (або не відповів на це питання), а також планує виїхати за кордон з метою тимчасового заробітку, то з імовірністю 0,73 цей респондент є «потенційним емігрантом» (тобто він артикулює бажання щодо виїзду за кордон з метою ПМП);
- якщо респондент частково чи абсолютно згоден з тим, що ворогами України є країни Заходу (чи абсолютно з цим не згоден), не пов'язує свою долю й майбутнє з Україною й при цьому планує виїхати за кордон з метою тимчасового заробітку, то з ймовірністю 0,57 цей респондент прагне виїхати за кордон на ПМП;
- якщо респондент не бажає отримати громадянство іншої країни й не прагне виїхати за кордон ані на навчання, ані з метою тимчасового заробітку, то з імовірністю 0,96 він не має наміру залишити батьківщину назавжди.

¹ Терміном «дерева класифікації» позначають набір алгоритмів побудови ієрархічної структури, що класифікує всі спостереження (анкети респондентів) за заздалегідь обраною цільовою змінною (у нашому дослідженні – це бажання виїхати за кордон з метою ПМП). В якості алгоритму класифікації був використаний метод CHAID (Chi-square Automatic Interaction Detection) для виявлення сукупності ознак, що потенційно є чинниками, які зумовлюють прояв бажання покинути рідну країну з метою ПМП.

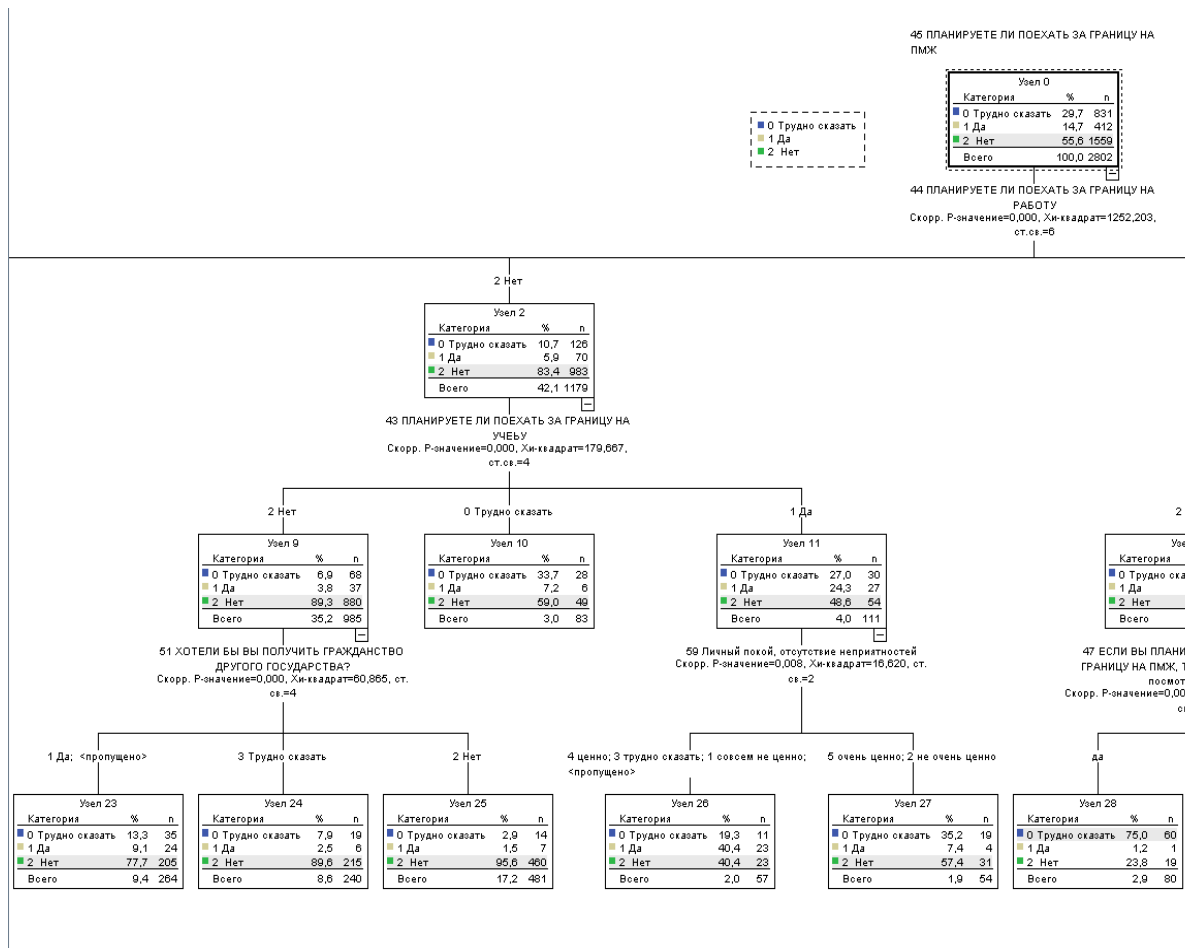

Рис. 2.7.1. Результати процедури дерев рішень ознаки бажання виїхати за кордон на ПМП

Зазначимо, що перший дослідницький висновок є доволі очікуваним (згода на зміну громадянства й відсутність бажання пов'язати своє майбутнє з країною як підстава для виїзду на ПМП), адже відображує зв'язок між індикаторами громадянської ідентичності й еміграційними настроями, що має прояв як на легітимному рівні (відмова від громадянства), так і на особистісному (відсторонення від майбутнього країни). По-перше, це актуалізує наше звернення до аналізу громадянської ідентичності у зв'язку з еміграційними настроями студентства, по-друге, свідчить про не випадковий характер цього зв'язку.

Слід зазначити, що другий дослідницький висновок є доволі неочікуваним, оскільки поєднує у собі протилежні альтернативи: якщо респондент не згоден з тим, що ворогами України є країни Заходу, не пов'язує свою долю й майбутнє з Україною, тоді бажання виїзду за кордон (скоріше за все, саме у країни Заходу) з метою ПМП є доволі логічним.

Цікавим є той факт, що як предиктор виїзду за кордон на ПМП виступає й згода з тим, що ворогами України є країни Заходу. Цей випадок, на наш погляд, добре ілюструє саме напрямок можливої еміграції студентства, *оскільки далеко не завжди мова йде про виїзд до країн західної цивілізації*. У цьому контексті постає питання, яким чином наші респонденти зрозуміли виїзд до країн далекого зарубіжжя. З іншого боку, слід з'ясувати, яким чином респонденти розуміють саме поняття «ворог» (чи як конкурента, суперника, критика тощо). У цьому сенсі рішення виїхати до «ворожих» країн є своєрідним вибором найменшого «зла», адже ця група респондентів не пов'язує свою долю та майбуття з Україною (тобто декларує певне відчуження, відсторонення у ланцюзі «я-країна»).

Цікавим є той факт, що в обох дослідницьких висновках фігурує бажання виїхати за кордон з метою тимчасового заробітку у зв'язку із наміром виїзду на ПМП. По-перше, це підкреслює актуальність використання поняття «еміграційні настрої» (а не «міграційні настрої», зокрема), адже намір виїхати за кордон на тимчасову роботу далеко не завжди свідчить про бажання повернутися на батьківщину. По-друге, це свідчить про гомогенність складу групи «потенційних емігрантів». По-третє, цікаво й те, що у цій групі практично не фігурують так звані «академічні емігранти» (які бажають навчатися за кордоном). Це дає підстави для фіксації наявності дещо іншого (відмінного від «потенційних емігрантів») ціннісно-нормативного портрету останніх. Це також може свідчити, що «академічні емігранти» налаштовані менш радикально у бажанні зміни громадянства й відсутності наміру пов'язати свою долю та майбутнє з Україною.

Найточніший прогноз (з найвищим ступенем ймовірності) можемо зробити для групи «патріотів», головними особливостями зарахування до якої є відсутність бажання виїзду за кордон поза залежністю від мети візиту й відмова від зміни громадянства.

Звернімося до більш докладного аналізу моделей ідентифікації виокремлених студентських груп за ознакою «бажання виїхати за кордон з метою ПМП». Як свідчать дані таблиці 2.7.4, найбільш актуальною

ідентичністю для 63 % студентів «потенційних емігрантів» є локальна; за нею – ідентифікація себе як представника регіону (48 % опитаних) і, як не дивно, як громадянина України (47 %). По-перше, ми не маємо підстав говорити про актуальність феномену «дефіциту»¹ громадянської ідентичності цієї студентської групи, по-друге – мусимо зазначити одночасну актуальність для «потенційних емігрантів» відразу багатьох моделей ідентичності.

Найменш близькими для студентів, які мають бажання виїхати за кордон з метою ПМП, є радянська та європейська моделі ідентичності. Низький показник відчуття себе радянською людиною можна пояснити тим, що сучасні студенти були народжені вже за часів незалежної України, а про всі прояви «радянськості» чули від батьків чи завдяки продуктам культури радянського часу (зокрема, літературі і кіно). Показник відчуття себе європейцями займає передостанній щабель у загальному рейтингу, проте він є найвищим порівняно з іншими студентськими групами («патріотами» й «тими, хто не визначились»).

Таблиця 2.7.4

Моделі ідентифікації «потенційних емігрантів» (n = 421, %)

Чи відчують себе...	Відчують повною мірою	Скоріше відчують	Важко відповісти	Скоріше не відчують	Не відчують
Представником своєї національності	36	36	18	5	5
Громадянином України	47	29	13	4	7
Представником свого регіону	48	28	16	3	5
Мешканцем рідного міста, села	63	25	7	3	3
Радянською людиною	12	11	16	14	48
Європейцем	17	24	23	13	23
Людиною світу	35	23	19	8	15

У нашому дослідженні ми трактуємо європейську ідентичність перш за все як продукт високої оцінки європейських цінностей та бажання

¹ Більш докладна емпірична операціоналізація «дефіциту» громадянської ідентичності представлена у роботі [20].

приналежності до них, до європейського способу життя тощо (докладніше див. розділ 1.7, присвячений вивченню європейської ідентичності). У цьому світлі «європейське» постає як сучасне, модне, забезпечене, що обумовлює специфіку соціальних груп, які прагнуть себе ідентифікувати з європейською моделлю. Ці групи є, з одного боку, «випереджаючими» в культурному споживанні, в т. ч. інформаційному, але, з іншого боку, найменш поєднаними з традиціями. Тобто ця група може бути охарактеризована як чи не найбільш постмодерністська. Як вже було зазначено у монографії, має місце радше номінальний характер європейської ідентичності, адже у територіальному сенсі Україна завжди вважалась європейською країною. Так і отримані нами дані свідчать, що навіть для студентів, які бажають виїхати за кордон на ПМП (у тому числі й здебільшого у країни Європи), європейська модель ідентичності ще не є близькою чи зрозумілою, радше мова йде про номінальне розуміння європейськості.

Для студентської групи, яка була віднесена нами до «патріотів», найбільш близькими ідентифікаційними моделями є локальна (66 % опитаних), громадянська (60 %) й регіональна (51 %) (див. таблицю 2.7.5). Слід зазначити наявність статистично значущих розбіжностей показників відчуття себе громадянином України між потенційними «емігрантами» й «патріотами», хоча, як бачимо, актуальні ідентичності цих студентських груп майже співпадають. Зазначимо, що й про відчайдушний патріотизм другої групи молоді казати не слід, оскільки актуальність громадянської ідентичності для студентів цієї групи є лише «однією з». Одночасно студенти-«патріоти» дещо меншою мірою (порівняно з «емігрантами») тяжіють до глобальної, європейської чи радянської моделей ідентичності, тобто вони орієнтовані на більш конкретні (локальні й національні) моделі. В цілому ідентифікаційний портрет студентів-«патріотів» є характерним у множинності ідентичностей різних рівнів й ідентитетів.

Таблиця 2.7.5

Моделі ідентифікації студентів-«патріотів» (n = 1559, %)

Відчувають себе...	Відчувають	Скоріше	Важко	Скоріше	Не
--------------------	------------	---------	-------	---------	----

	повною мірою	відчують	відповісти	не відчують	відчують
Представником своєї національності	39	39	16	4	2
Громадянином України	60	28	7	2	2
Представником свого регіону	51	29	13	3	2
Мешканцем рідного міста, села	66	23	8	3	1
Радянською людиною	5	9	18	18	50
Європейцем	11	21	28	17	22
Людиною світу	30	25	20	9	16

Найбільш близькі ідентифікаційні моделі студентів, які не змогли відповісти на питання щодо бажання виїхати за кордон на ПМП, групі «патріотів»: локальна (60 %), громадянська (57 %), регіональна (49 %). Слід зазначити актуальність відразу багатьох моделей ідентифікації студентів цієї групи, що наближає їх не лише до характеристик студентів-«патріотів», але й свідчить про гомогенність ідентифікаційних моделей українського студентства поза залежності від бажання залишити країну (див. таблицю 2.7.6).

Як вже зазначалось, про сформовану громадянську ідентичність можна говорити у тому разі, коли особистість не тільки усвідомлює свою приналежність до держави, громадянином якої вона є за своїм статусом, та приналежність до спільноти співгромадян, пов'язаних між собою перш за все економічними та політичними зв'язками (у цьому разі, мабуть, правомірно говорити про «ідентичність підданства»), але й набувають ціннісної значущості всі атрибути державності, її символіка (Конституція, прапор, гімн, визначні історичні дати, видатні особи, що шануються як «національні герої» тощо), а спільна з іншими співгромадянами «територія життя» сприймається як Батьківщина. Саме тому ми вважаємо необхідним зупинитися на аналізі емоційно-ціннісного сприйняття статусу громадянина України залежно від артикулювання студентами еміграційних настроїв.

Таблиця 2.7.6

**Моделі ідентифікації студентів, які не визначились із відповіддю
на питання щодо бажання виїхати за кордон на ПМП (n = 831, %)**

Відчувають себе...	Відчувають повною мірою	Скоріше відчувають	Важко відповісти	Скоріше не відчувають	Не відчувають
Представником своєї національності	38	37	18	3	3
Громадянином України	57	28	9	3	2
Представником свого регіону	49	27	18	3	3
Мешканцем рідного міста, села	60	24	11	2	2
Радянською людиною	5	9	19	18	49
Європейцем	15	21	32	16	16
Людиною світу	36	22	24	8	11

Як свідчать дані таблиці 2.7.7, виокремлені групи студентів демонструють дещо різні позиції сприйняття й ставлення до батьківщини, проте ці позиції не є категоричними чи протилежними (середнє значення коливається у межах 3,5–5,8). Дійсно, найбільш відсторонено почувають себе «потенційні емігранти», адже за усіма ознаками саме ця студентська група демонструє найменші середні значення ознак. Дещо менш відчужено налаштована група тих, хто не зміг відповісти на питання про бажання виїзду за кордон з метою ПМП (див. табл. 2.7.7). Найвищі показники середніх значень зафіксовані у представників групи «патріоти». Студенти усіх виокремлених груп найбільше згодні з твердженнями *«Я сприймаю Україну як свою Батьківщину»* та *«Я глибоко шаную державні символи»*, що свідчить про сприйняття країни перш за все як політико-правового утворення. Середнє значення (4,98) альтернативи *«Я сприймаю Україну як свою Батьківщину»* не дає нам підстави говорити про «дефіцит» громадянської ідентичності «потенційних емігрантів». Цей показник маркує не лише лояльне ставлення студентів до рідної країни, а й їх тяжіння до альтернативи «патріотична налаштованість» на шкалі *«дистанціювання–лояльність–патріотична налаштованість»*, що була описана у першому розділі монографії при аналізі рівня громадянської ідентичності студентської молоді.

Сприйняття статусу громадянина України «потенційними емігрантами», «патріотами» та «тими, хто не визначився» (середнє¹)

	«Потенційні емігранти»	«Патріоти»	«Ті, хто не визначився»
Я пишаюсь тим, що я громадянин України	4,44	5,12	4,89
Я сприймаю Україну як свою Батьківщину	4,98	5,83	5,64
Я прагну працювати на благо України	4,31	5,22	4,93
Я пов'язую з Україною свою долю та майбутнє	3,47	5,17	4,52
Я глибоко шаную державні символи України	4,78	5,44	5,28
Я готовий захищати Україну у випадку загрози її суверенітету	4,44	4,96	4,81

Схожа тенденція була зафіксована шляхом аналізу уявлень студентів про образ України. Ці уявлення можуть мати різні основи, різні ідентифікати, різні засади для ототожнення себе з Україною. В найзагальнішому вигляді при програмуванні дослідження основною була гіпотеза про те, що Україна може сприйматися як територія проживання, як локус людей (зв'язків і біографії) та держави (символів та історії). Як ми вже зазначали вище, ідентичності, побудовані на різних засадах, мають різну життєздатність, по-різному відтворюються агентами, тому дослідження основ ідентичності (тобто того, на що ідентичності спираються) є важливим для відтворення повної та вичерпної картини.

За всіма способами ідентифікації три групи студентів перш за все представляють Україну крізь призму індивідуалізованого сприйняття та аскриптивних характеристик: як свою батьківщину (*«місце, де я народився»*; *«місце, де я виріс»*; *«місце, де я живу»*). Наступними йдуть способи сприйняття країни крізь сімейне та близьке оточення (*«земля, де живе моя сім'я»*; *«земля моїх предків»*), тобто через біологічну, фізіологічну, історико-біографічну укоріненість у країні. В поєднанні з найбільш актуальними способами сприйняття України ми маємо вкрай примордіальне уявлення про

¹ Емоційно-ціннісне ставлення вимірювалось за шкалою, де позначка «7» – найбільше значення, що відображує патріотичні настрої студентства по відношенню до батьківщини (вони наведені нами у рядках таблиці), а «1» – найменше значення, що тяжіє до протилежних оцінок студентства сприйняття статусу громадянина України.

батьківщину, про свою країну і, відповідно, про «своїх», причому це властиве всім категоріям студентів поза залежністю від їхнього бажання виїхати з країни (і, отже, познайомитися з іншими культурами, виявитись у ситуації «іншого»).

Уявлення про Україну у зв'язку з колективно-національним ідентитетом (щоправда, теж більше актуалізовані «патріотами») займають третє місце для всіх категорій респондентів (*«земля, де живуть люди моєї національності»*), а держава як суспільна інституція (*«держава, яка висуває до мене певні вимоги, перед якою я маю певні зобов'язання»*) є найменш актуалізованою у свідомості респондентів, вочевидь, як така, що є для них чимось відчуженим, віддаленим, не «своїм», неактуальним в їхньому повсякденному житті.

Доволі цікавим є той факт, що ієрархія значущості критеріїв, за якими формуються уявлення студентів про батьківщину, є однаковою для усіх порівнюваних груп. Це може свідчити про те, що образ держави, сконструйований здебільшого в процесі соціалізації, є сталим та уніфікованим в уяві студентства. В контексті еміграційних настроїв це можна проінтерпретувати лише як індикатор (не)глибинного ступеня готовності до еміграції (і через тяжіння до найближчого оточення, зокрема), тобто як ступінь емоційної готовності, що не передбачає глибинного когнітивного опрацювання, обміркування, виваження такого кроку. Це дещо віддаляє дану категорію респондентів від реальної еміграційної поведінки і демонструє, що далеко не всі, хто говорить/заявляє про бажання виїхати, насправді готові до цього кроку.

Таким чином, ми можемо констатувати, що у свідомості сучасного студентства (незалежно від наявності чи відсутності бажання емігрувати) наявна своєрідна «множинність» ідентифікаційних моделей. Вона представлена співіснуванням у свідомості суб'єктів одночасно багатьох моделей ідентифікацій різних рівнів. Це співіснування може бути пояснене різномірністю ідентифікатів (на яке ми вказали вище) чи різнорівневістю тих

феноменів, що зумовлюють ту чи іншу ідентичність (символів, ідей, образів, ідентифікатів тощо).

Цікавим також є той факт, що портрет ідентифікацій «потенційних емігрантів» і «патріотів» містить високі показники усіх запропонованих моделей ідентифікації. В межах теоретичного дискурсу це дає змогу говорити не про портрет ідентичності «емігранта», а про портрет його ідентичностей, сукупність елементів (моделей) якого не редукується до єдиної моделі, проявляючи емерджентні властивості, особливості яких є евристичним джерелом подальшого наукового пошуку. А це, у свою чергу, на парадигмальному рівні узгоджується з моделлю «модульної» чи «гардеробної» ідентичності, яку можна в певній ситуації використати, звернувшись до неї, а в іншій ситуації – «зняти», з моделями «пливких» ідентичностей, про які писали З. Бауман та М. Вев'єрка. Але найбільш вдало описує зафіксовані тенденції у сфері процесів ідентифікації студентства **«матрьошечна» модель** ідентичності, яка підкреслює органічне співіснування одразу декількох актуальних моделей ідентифікації різного рівня ідентитетів (зокрема, локальної, регіональної, громадянської, європейської та глобальної).

Доволі логічним є пояснення відсутності кореляції ступеня відчуття громадянської ідентичності й наявності бажання виїхати за кордон з метою ПМП, що ми не зафіксували за допомогою методу дерев класифікації: «потенційним емігрантам» не притаманний «дефіцит» громадянської ідентичності, а «патріотам» – її «профіцит». Громадянська ідентичність органічно «розлита» в ідентифікаційному ансамблі української студентської молоді поза залежністю від її еміграційних настроїв.

Слід зазначити, що дослідження еміграційних настроїв сучасного студентства сприяє діагностуванню та прогнозуванню еміграційних процесів, зокрема інтелектуальної еміграції. Виступаючи індикатором «трансформаційної активності», еміграційні настрої суттєво впливають на процеси державотворення, презентуючи рівень громадянської ідентифікації української молоді.

Серед головних песимістичних тенденцій, зафіксованих у процесі аналізу отриманої нами емпіричної інформації, треба назвати певний кількісний приріст показників еміграційних настроїв сучасного студентства; збільшення кількості бажаючих емігрувати поза залежністю від цілей за останні роки. Проте є підстави й для оптимістичних прогнозів щодо скорочення темпів подальшої інтелектуальної еміграції, адже економічні мотиви виїзду є значущими, хоча й не детермінують еміграцію в цілому.

Література:

1. Ахиезер А. Территориальная миграция – реализация потребности в полноте Батия / А. Ахиезер // Общественные науки и современность. – 2007. – № 3. – С. 141-149.
2. Головаха Е. Политическая социализация в посткоммунистической Украине / Е. Головаха, В. Пухляк // Политическая мысль. – 2002. – № 2. – С. 29-32.
3. Головаха Е. Интегральный индекс социального самочувствия населения Украины до и после «оранжевой революции» / Е. Головаха, Н. Панина // Вестник общественного мнения. – 2005. – № 6(80). – С. 11-16.
4. Головаха Е. Революция ожиданий в украинском обществе: опыт применения методики «Индекса социальных ожиданий» до и после президентских выборов 2004 г. / Е. Головаха // Вестник общественного мнения. – 2005. – №6(80). – С. 39-44.
5. Дейнеко А. Эмиграционные настроения студенчества Украины: векторы желаемой самореализации / Дейнеко Олександра // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – С. 548-555.
6. Добренев В. И. Социология : учебник для высших учебных заведений / В. И. Добренев, А. И. Кравченко. – М. : Инфра-М, 2001. – С. 450-510.

7. Инглехарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглехарт // Политические исследования. – 1997. – № 4. – С. 12-24.
8. Красинец Е. С. Международная миграция населения в России в условиях перехода к рынку / Е. С. Красинец ; Ин-т соц.-экон. проблем народонаселения. – М. : Наука, 1997. – 191 с.
9. Мусиездов А. А. Трансформация : к вопросу о концептуализации постсоветских социальных изменений / Мусиездов Алексей Александрович // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2002. – С. 275-308.
10. Ніколаєвський В. М. Інтелектуальна міграція : причини, наслідки, виклики / Ніколаєвський Валерій Миколайович, Омельченко Вікторія Вікторівна // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного українського суспільства: методологія, теорія, методи». – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2005. – № 723. – С. 140-148.
11. Піскун О. Міграційна ситуація в Україні / О. Піскун, І. Прибиткова, В. Волович // Політична думка. – 1996. – № 3-4. – С. 45-72.
12. Пилипенко В. Є. Проблеми вітчизняної науки, або чому Україна не має Нобелівського лауреата / Пилипенко Валерій Євгенович // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2003. – С. 359-363.
13. Платонов Ю. Народы мира в зеркале геополитики [Електронний ресурс] / Ю. Платонов. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Plat/19.php.
14. Ровенчак О. А. Визначення та класифікація міграцій: наближення до операційних понять / О. А. Ровенчак // Політичний менеджмент. – № 2(17). – 2006. – С. 127-139.

15. Ровенчак О. А. Міжнародна міграція крізь призму її причин та наслідків / О. А. Ровенчак // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2009. – Вип. 3. – С. 125-143.
16. Рыбаковский Л. Л. Миграционный потенциал русского населения в странах нового зарубежья / Л. Л. Рыбаковский // Социологические исследования. – 1996. – № 11. – С. 31-42.
17. Рыбаковский Л. Л. Миграция населения (очерки теории и методов исследования) / Л. Л. Рыбаковский. – М. : ТЕИС, 2003. – 629 с.
18. Сокурянская Л. Г. Социальная субъектность как социологическое понятие и социальный феномен / Сокурянская Людмила Георгиевна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2001. – С. 36-41.
19. Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурянская. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.
20. Сокурянська Л. Г. Дефіцит громадянської ідентичності молоді як соціокультурний феномен: чинники актуалізації / Сокурянська Людмила Георгіївна, Остроухова Ганна Сергіївна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – С. 520-525.
21. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов] ; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
22. Стегний А. Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине / А. Стегний // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации. – К. : Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. – С. 128-143.

23. Юдина Т. Н. О социологическом анализе миграционных процессов / Т. Н. Юдина // Социологические исследования. – 2002. – № 10. – С. 102-109.
24. Юдина Т. Н. Социология миграции : учебное пособие для вузов / Т. Н. Юдина. – М. : Академический Проект, 2006. – 272 с.
25. Шульга Н. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. Шульга. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2002. – 700 с.
26. Castles S. The Age of Migration : International Population Movements in the Modern World / S. Castles, M. J. Miller. – London, Macmillan, 1996.
27. Harris J. R. Migration, unemployment, and development : A two – sector analysis / J. R. Harris, Michael P. Todaro // American Economic Review. – 1970. – № 60. – P. 126-142.
28. Todaro Michael P. Illegal Migration and US immigration reform : A conceptual framework / Michael P. Todaro, Lydia Maruszko // Population and Development Review. – 1987. – № 13. – P. 101-114.
29. Stark O. Migration decision making : A review article / O. Stark // Journal of Development Economics. – 1984. – № 14. – P. 251-259.
30. Morawska E. The sociology and historiography of immigration / E. Morawska / Virginia Yans-McLaughlin. Immigration Reconsidered : History, Sociology and Politics. – New York University Press, 1990. – P. 187-240.
31. Lee E. S. A Theory of Migration / E. S. Lee // Demography. – 1996. – Vd. 3. – P. 47-57.

2.8. Академічна мобільність сучасного українського студентства: чинники та ризики актуалізації феномену

Олександра Дейнеко, Людмила Сокурянська

Академічна мобільність як соціологічна категорія та соціальний феномен: особливості українського варіанту реалізації

У сучасному соціологічному дискурсі практично відсутні категорії, що представлені єдиною і загальноприйнятою у соціологічному товаристві дефініцією. Такі наслідки мультипарадигмальності поширюються і на поняття «академічна мобільність». Додаткові методологічні ускладнення створює факт запозичення даного концепту із західних соціологічних студій у зв'язку з недавньою історією появи відповідного йому феномену на пострадянському просторі, в тому числі в Україні. Тим не менш, академічна мобільність сьогодні все частіше привертає увагу вітчизняних дослідників, що обумовлено безліччю факторів, але перш за все тими ризиками для нашого суспільства, які може спричинити академічна мобільність, зокрема академічна еміграція студентської молоді.

Ще двадцять років тому поняття «академічна мобільність», «мобільний студент» і т. ін. не були широко представлені у вітчизняному соціологічному дискурсі, що пояснюється практичною відсутністю феноменів, які могли б бути позначені цими поняттями. Розпад Радянського Союзу спричинив падіння «залізної завіси», і, як наслідок цього, відкрилися можливості для поїздок за кордон, зокрема на навчання. Істотно змінило ситуацію й залучення України до Болонського процесу. Сьогодні феномен академічної мобільності студентів дедалі більше поширюється в нашій країні. Його прояви ми спостерігаємо не тільки завдяки навчанню в Україні іноземної молоді (академічна імміграція), але й все більшому поширенню практики навчання (стажування) наших студентів у зарубіжних ВНЗ (академічна еміграція) (див. про це більш докладно [1]).

Магістральною у дискурсі досліджуваної нами проблеми виступає категорія «мобільність», що є вертикальним чи горизонтальним видом

соціального переміщення (в нашому кейсі вона є горизонтальною, тобто не передбачає зміни статусу агента). У даному дослідженні ми виходимо із сформульованого нами визначення академічної мобільності, під якою маємо на увазі різновид соціального переміщення, яке не супроводжується зміною соціального статусу (горизонтальна мобільність), реалізується з метою продовження освіти як у межах країни, міста, ВНЗ (академічна міграція), так і за кордоном (академічна еміграція) [1]. Дещо інше змістове наповнення понять «горизонтальна» і «вертикальна академічна мобільність» дає Е. Довгаль, розуміючи під першою навчання студента в зарубіжному ВНЗ протягом обмеженого терміну (семестру, року), а під останньою – повну підготовку студента для отримання певного ступеню (бакалавра, магістра) [2]. На наш погляд, дослідник скоріше зазначає короткостроковість і довгостроковість академічної еміграції, однак говорити про зміну соціального статусу, яка, на думку автора, відбувається у другому випадку і не відбувається у першому, на наш погляд, не правомірно. Підкреслимо, що про «академічність» міграції можна говорити, коли мова йде про агентів структури вищої освіти (насамперед про студентів та професорсько-викладацький склад).

Слід зазначити, що багато колег-соціологів додають до визначення академічної мобільності такі значущі характеристики, як необхідність повернення на батьківщину (якщо мова йде про академічну еміграцію у нашому розумінні) [3]. У даному випадку академічна мобільність фактично ототожнюється з академічною еміграцією. Н. Белова вказує на різні цілі академічної мобільності, до переліку яких входять проведення досліджень, ознайомлення із зарубіжною культурою, набуття досвіду навчання в іншій освітній ситуації та ін. [4]. У більшості проаналізованих нами визначень дослідники дефінують академічну мобільність у вузькому сенсі, ототожнюючи її з академічною еміграцією, що свідчить про «дослідницький перекося» у вивченні феномену академічної мобільності, а також актуалізує уточнення змісту даного поняття.

На наш погляд, у дослідженні цієї проблеми слід враховувати наявність цілого комплексу передумов активізації феномену. *З макросоціологічної точки зору*, варто згадати про економічну глобалізацію, практики обміну людським капіталом, про актуалізацію туризму в сучасному світі (академічна мобільність може розглядатися як одним із видів останнього). Слід згадати також про «епідемію» номадичності, яку описав З. Бауман, звертаючись до прикладів «мобілізації» і «номадизації» капіталу, який раніше був прив'язаний до землі, а зараз подорожує з портфелем, мобільним телефоном і портативним комп'ютером [5]. *З мікросоціологічної точки зору*, поширенню академічної еміграції сприяє дедалі інтенсивніша індивідуалізація ціннісного поля сучасного українського студентства, актуалізація постмодерністських цінностей, що створює сприятливий ціннісно-нормативний контекст для реалізації модної, інноваційної практики академічної мобільності в студентському середовищі.

Із точки зору трансформації системи вищої освіти, феномен академічної мобільності можна розглядати як індикатор «інтернаціоналізації освіти» – процесу впровадження міжнародної складової у дослідницьку, освітню та адміністративну функції вищої освіти (за Дж. Найтом) [6]. У рамках концепції холістичної освіти, зокрема соціально-культурної школи освіти Ф. Гюлена, що визнає значущість універсальної освіти, академічна мобільність відповідає таким ідейним положенням цього напрямку, як «освіта заради миру», «освіта як засіб саморозвитку, самовиховання і самовдосконалення особистості» та ін. [7].

Як зазначалось вище, феномен академічної еміграції стає все більш актуальним для студентського середовища (як ми зазначали у попередньому розділі). Зростання кількості бажаючих виїхати для навчання ми пов'язуємо з упровадженням, розвитком та узвичаєнням на території України Болонського процесу, основні засади якого регламентують програми студентського обміну, практик навчання за кордоном тощо [8]. Українське студентство, отримавши номінальне право на академічну мобільність, безумовно, може переорієнтуватися на реалізацію цього права (саме цим ми можемо пояснити

найбільше відносно зростання показнику виїзду на навчання порівняно з іншими цілями виїзду). До того ж, як свідчать дослідження Н. Данько, міжнародна студентська мобільність у світі за останні тридцять років набирає значних обертів: з 0,6 мільйонів людей у 1975 році до 2,7 мільйонів у 2005. До 2025 року, за прогнозами експертів, реальний показник студентської академічної мобільності становитиме більше 7 мільйонів [6].

У наших попередніх дослідженнях феномену академічної еміграції українського студентства [1, 9] зазначалось, що світова тенденція актуалізації навчання за кордоном є лише частково адаптованою до українського контексту: серед сучасного українського студентства ця практика (в якості індикатора якої ми розглядали виїзд студентів за кордон з метою отримання освіти) не є ані масовою, ані актуальною. За результатами дослідження 2008–2009 рр., лише 1,2 % українських студентів уже мають досвід короткострокового закордонного навчання, ще 0,7 % – довгострокового (у той же час, 19 % опитаних виїжджали за кордон з туристичною метою, 22 % – навідували друзів). Справа в тому, що практика здобуття освіти за кордоном, яку декларує Болонський процес, має радше номінальний характер. Причини цього – бюрократичні перепони, висока вартість навчання за кордоном, обов’язковість бездоганного знання іноземної мови, недоліки системи інформування про освітні програми тощо.

Тим не менш, як зазначають вітчизняні дослідники, серед яких і ректори провідних харківських ВНЗ (зокрема, В. Астахова [10] та В. Бакіров [11]), академічна еміграція в найближчому майбутньому стане актуальною і популярною практикою для академічно успішної і талановитої частини українського студентства (нагадаємо, що тотожні прогнози зафіксовані і в межах нашої розвідки). Болонський процес на території України, таким чином, набуває того забарвлення, про яке провідні інтелектуали попереджали Європу, – стирання «академічного патріотизму», створення умов «стягування» найкращих студентів у вузьку групу ВНЗ, космополітизація та «розгромадження» студентів. Саме така політика у сфері освіти та науки щонайменше створює підстави для загрози інтелектуальної еміграції у

подальшому, адже еміграція з навчальною метою може перетворитися на бажання постійного проживання за кордоном. Додатковим ризиком є потенційний виїзд саме академічно успішної та культуркапіталізованої молоді, адже саме за допомогою такого соціокультурного портрета можна описати потенційних академічних емігрантів [9].

Соціокультурний портрет потенційного «академічного емігранта»

Як індикатор потенційної академічної еміграції у межах нашого дослідження ми розглядали орієнтацію студентів на отримання освіти за кордоном. Як підкреслювалось у попередньому розділі цієї монографії, 18 % студентів, опитаних нами у межах дослідження 2008–2009 рр., планують у найближчій перспективі продовжити свою освіту за кордоном. При цьому найчастіше це бажання вони пояснюють прагненням познайомитися з іншими країнами, їх культурою (цю альтернативу відзначили 38 % опитаних) і отримати досвід навчання в закордонних університетах (38 %). Менш актуальним для респондентів є такий мотив, як бажання одержати диплом одного із зарубіжних університетів (32 %). Отримати інформацію про можливе працевлаштування за кордоном хотіли б 22 % опитаних. Таким чином, мотивація навчання за кордоном обумовлена не тільки прагматичними цілями, але й загальнопізнавальними, реалізація яких сприятиме накопиченню культурного капіталу особистості, найважливішою складовою якого є освітній капітал.

Проаналізуємо деякі об'єктивні та суб'єктивні характеристики студентів, які бажають продовжити свою освіту за кордоном. Почнемо з того, що серед цієї студентської групи (назвемо її «потенційні академічні емігранти») найбільше тих, що цілком природно, хто навчається на «добре» і «відмінно» (60 %) та відмінників (14 %) (для порівняння: в цілому по масиву ці показники становлять, відповідно, 55 % та 9 % (розбіжності статистично значущі)). Близько 37 % студентів цієї групи, готуючись до навчання за кордоном, вивчають іноземну мову понад програми вишу (на курсах, з репетитором і т. д.). Ці показники статистично значущо відрізняються від

даних по всьому масиву, що вказує на подальшу актуалізацію ризиків «інтелектуальної еміграції» для нашої країни.

Матеріальне становище потенційних «академічних емігрантів» (за їх самооцінками) дещо вище, ніж у тих, хто не збирається вчитися за кордоном. Так, при рівній кількості «бідних» (тих, хто відзначив варіант відповіді «грошей не вистачає навіть на найнеобхідніші продукти», в обох групах їх близько 2 %) серед «академічних емігрантів» дещо більше «забезпечених» («живемо у достатку, але придбати деякі дорогі речі (автомобіль, квартиру і т. д.) не в змозі») (42 % проти 38 %) і в два рази більше «багатих» («маємо можливість придбати практично все, що хочемо») (8 % проти 4 %). Більша матеріальна забезпеченість досліджуваної нами групи цілком логічно пояснює потенційну можливість реалізації академічної еміграції, адже, як ми зазначали раніше (див.: [1]), більшість студентів їде навчатися за кордон за власні кошти.

Підкреслимо, що серед потенційних «академічних емігрантів» більшою мірою представлені вихідці з невеликих міст із чисельністю населення до 250 тис. (23 %) і сіл (22 %); з міст, населення яких перевищує 250 тис., та обласних центрів – 21 % і 20 % відповідно. Серед усього масиву вихідцями з «невеликих міст» є лише 11 % опитаних (розбіжності між показниками по групі і по масиву статистично значущі). Це, на наш погляд, свідчить про тенденцію до прагнення менш «капіталізованих» студентів (що мають в силу об'єктивних причин менший обсяг соціального, культурного та економічного капіталу) використовувати будь-які варіанти для ліквідації дефіцитів усіх видів капіталу. Не випадково 40 % «академічних емігрантів», визначаючи чинники життєвого успіху, називають такий, як *«ділова хватка, прагматизм»*, більше 35 % – *«уміння використовувати будь-які засоби для досягнення поставленої мети»*. Зауважимо, що обидва чинники значно нижче оцінюються студентами, які не планують навчатися за кордоном: у порівнянні з першою групою, вони вище оцінюють такі фактори успіху, як *«везіння»*, *«наявність початкового капіталу»*, *«впливові друзі, наявність потрібних зв'язків»*. У свою чергу, для потенційних «академічних

емігрантів» більш значущим є такий фактор успіху, як «*власний інтелект, здібності*» (понад 65 % проти 57 %, розбіжності статистично значущі).

Що стосується такої характеристики, як стать, то дослідження засвідчило, що потенційних «академічних емігрантів» серед юнаків та дівчат практично рівна кількість. При цьому дівчата значно частіше мотивують своє бажання продовжити освіту за кордоном прагненням познайомитися з іншими країнами, їх культурою (43 % проти 36 %). У свою чергу, юнаки частіше називають такі цілі, як досвід навчання у закордонних університетах і прагнення отримати інформацію про можливості працевлаштування за кордоном.

Порівняльний аналіз потенційної академічної мобільності студентів, що навчаються на бюджетній і платній основі (за контрактом у державних, а також у приватних ВНЗ), засвідчив, що кожен п'ятий студент приватного ВНЗ, який опинився у вибірці нашого дослідження, хотів би навчатися за кордоном. Таке бажання висловили практично стільки ж студентів-бюджетників (близько 19 %) і лише 13 % тих, хто навчається на контрактній основі в державних ВНЗ. При цьому для обох груп студентів державних навчальних закладів (і бюджетників, і контрактників) більш значущим (порівняно зі студентами приватних ВНЗ) виявився мотив, пов'язаний з бажанням познайомитися з іншою країною, її культурою. А для тих, хто навчається у приватних ВНЗ, – прагнення з'ясувати можливості працевлаштування за кордоном.

Аналізуючи ціннісний дискурс потенційних «академічних емігрантів», ми виявили, що вони частіше, ніж ті, хто не збирається вчитися за кордоном, артикують модерністські (цінності досягнення) і постмодерністські (самореалізація, якість життя і т. д.) цінності. Що стосується моральних позицій, то «академічні емігранти» все ж дещо частіше апелюють до догматів Старого завіту. Згідно з самооцінками притаманних їм якостей (інструментальних цінностей), для «академічних емігрантів» більш характерні такі якості, як цілеспрямованість, наполегливість, ініціативність, вміння доводити справу до кінця, працьовитість, прагматизм.

Щоб з'ясувати особливості ціннісного портрету потенційних академічних емігрантів, ми звернулись до результатів кластерного аналізу¹, що диференціює студентство за ціннісними орієнтаціями. Як з'ясувалося, найбільша кількість українських студентів, що бажають здобути освіту за кордоном, належать до кластеру «постмодерністів-ідеалістів» (див. рис. 2.8.1).

Це свідчить про те, що еміграційно активне студентство може бути схарактеризоване як найбільш постмодерністська група, для якої особливу значущість мають такі цінності, як можливість самореалізації, освіченість, знання, економічна незалежність, побутовий комфорт. Реалізувати ці цінності, на думку представників цієї групи, можливо у тому числі завдяки навчанню за кордоном. У цьому контексті зазначимо, що програми студентських обмінів фактично є практикою збагачення культурного й соціального капіталу майбутніх фахівців, тому цілком очікуваною є висока значущість цінностей освіченості й знання (на ціннісному рівні) й високий рівень культуркапіталізації, зокрема відмінне навчання, вивчення іноземних мов (на практичному рівні) у «постмодерністів-ідеалістів».

З точки зору аксіологічного підходу, практику здобуття освіти за кордоном можна розглядати як органічний, консистентний прояв/реалізацію ціннісного потенціалу «постмодерністів-ідеалістів», коли особливу значущість має й ціннісно-нормативний контекст соціокультурного середовища, до якого студент виїздить на навчання (зокрема, мова йде про країни далекого зарубіжжя, яким більшою мірою притаманні саме постмодерністські аксіофеномени). Зважаючи на актуальність ціннісної амбівалентності сучасної молоді, яку фіксують провідні зарубіжні й вітчизняні дослідники, ми підкреслимо, що сьогодні особистість все більше тяжіє до пошуку й набуття гармонії між індивідуальними й соціальними цінностями, їхньої органічності й консистентності. Саме цей дослідницький висновок яскраво ілюструють представлені вище емпіричні розвідки.

¹ Більш докладно результати кластерного аналізу ціннісної диференціації українського студентства представлені у розділі 2.1 цієї монографії.

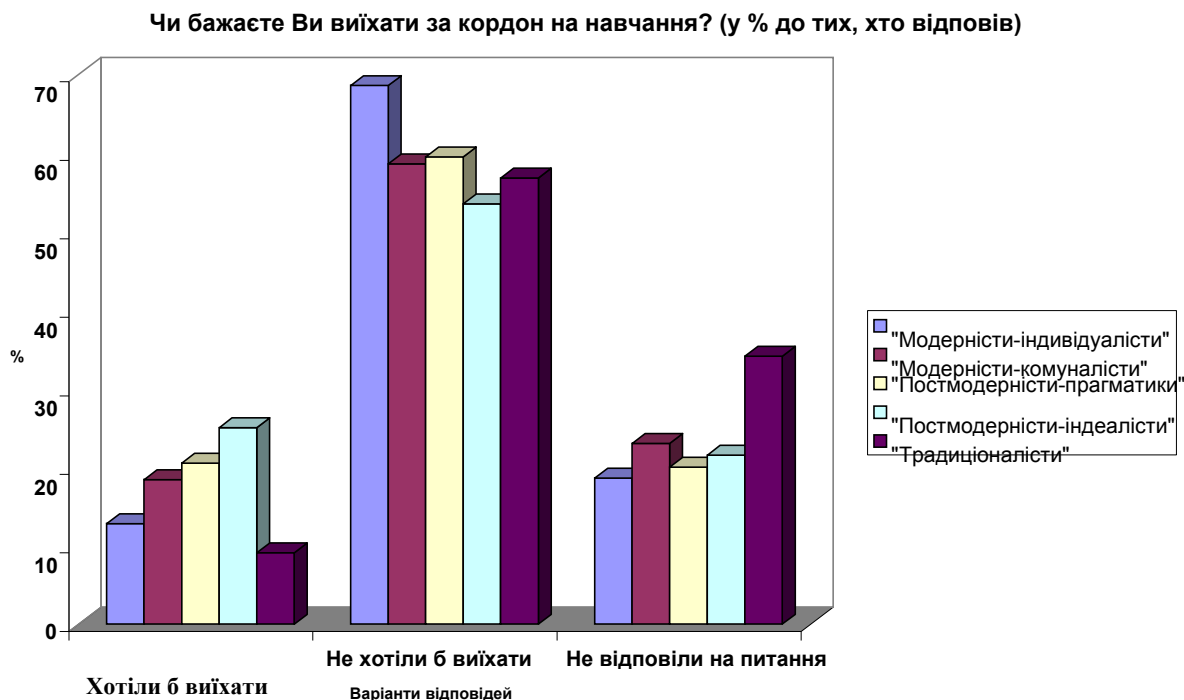

Рис 2.8.1. Орієнтації на виїзд за кордон на навчання серед українського студентства залежно від його ціннісної диференціації (у % до тих, хто відповів, 2009 р.)

Серед студентів, які належать до кластеру «постмодерністів-прагматиків», потенційних «академічних емігрантів» 20,5 %. Високу «насиченість» потенційними «академічними емігрантами» серед представників цього кластеру ми пов'язуємо саме з феноменом розвинутих прагматичних настроїв цієї групи студентства, в контексті яких практику навчання за кордоном актуально розглядати як інструментальну цінність, тобто цінність-засіб. Зважаючи на той факт, що для «постмодерністів-прагматиків» особливу значущість набуває економічна незалежність, особиста свобода, повноцінний відпочинок та цікаві розваги, на наш погляд, слушною є дослідницька гіпотеза щодо низького ступеня актуальності для цієї групи потенційних «академічних емігрантів» власне навчальних мотивів здобуття освіти за кордоном (зокрема, здобуття досвіду навчання у закордонному ВНЗ, прослуховування навчальних курсів тощо).

Емпірично ця гіпотеза частково підтвердилася: дійсно, для представників кластеру «постмодерністів-прагматиків», які бажають навчатися за кордоном, найбільш актуальним мотивом здобуття освіти на

Заході є бажання подивитися світ, що не є власне навчальною метою (цю альтернативу зазначив кожен третій український студент, який належить до зазначеного кластеру і є потенційним «академічним емігрантом»). На цей мотив вказали й 40 % представників «постмодерністів-ідеалістів», які бажають навчатися за кордоном. Це, по-перше, зайвий раз підкреслює постмодерністські ціннісні настрої представників обох кластерів, а по-друге, свідчить про інструментальність їх прагнення до здобуття освіти в західних ВНЗ. Серед найбільш привабливих власне навчальних мотивів для «постмодерністів-прагматиків» є бажання отримати закордонний диплом, що знов-таки вказує на їх прагматичне сприйняття практики навчання за кордоном (показник цієї альтернативи є найбільшим порівняно з іншими кластерами). Таким чином, здобуття закордонної освіти для «постмодерністів-прагматиків» є, скоріше за все, інструментальною цінністю та своєрідним пошуком «повноти буття» (за О. Ахієзером [12]), оскільки постмодерністсько-прагматичний ціннісний контекст є найбільш характерним для західного аксіодискурсу.

Значно меншою мірою орієнтовані на виїзд за кордон з метою навчання студенти «модерністських» кластерів – «модерністи-комуналісти» й «модерністи-індивідуалісти». Цікавим є той факт, що відсоток «академічних емігрантів» у кластері «модерністів-комуналістів» (18 %) є вищим за тотожний показник кластеру «модерністів-індивідуалістів» (13 %). З одного боку, «модерністи-комуналісти», зважаючи на високу значущість для них цінностей *родини, гарних відносин з оточуючими людьми, порозуміння з батьками, старшим поколінням*, цілком логічно мали б меншою мірою бути орієнтованими на виїзд за кордон на навчання, що обумовлено високою значущістю для останніх своєрідних «обручів» суспільної єдності, в якості яких і виступають близькі, родинні або дружні зв'язки. Саме ці чинники, напевно, є прив'язками до локусу, виступають втіленням «(anti)pull» чинників академічної еміграції студентської молоді. Проте це дослідницьке пояснення втрачає свою актуальність. Звернімо увагу на те, що найбільш значущими цінностями представників цього кластеру є, якщо можна так

сказати, «людиноцентовані» цінності (соціального оточення, дружніх зв'язків), пов'язані з проявами людяності, що одночасно виступають міцним підґрунтям для нарощування соціального капіталу їхніх володарів. У цьому контексті академічна еміграція для «модерністів-комуналістів» може бути своєрідним пошуком нового соціального оточення, «своїх» серед «чужих», реалізацією прагнення до розширення комунікативних практик тощо.

Низький відсоток потенційних «академічних емігрантів» серед представників кластеру «модерністи-індивідуалісти» (13 %) обумовлений, на наш погляд, по-перше, високою значущістю *цінностей сім'ї, особистого спокою й відсутності неприємностей* для цієї групи студентів (у даному контексті практика навчання за кордоном є своєрідним «розривом» повсякденності, за Л. Іоніним, що супроводжується порушенням особистого спокою, зокрема); по-друге, постмодерністським характером самої практики здобуття навчання за кордоном (як аспекту самореалізації особистості). Таким чином, практика навчання за кордоном, на наш погляд, є дещо «відчуженою», «іншою» для аксіоконтексту «модерністів-індивідуалістів».

Досліджуючи актуальні моделі ідентифікації потенційних «академічних емігрантів», ми дійшли висновків, які є частково тотожними результатам аналізу ідентифікаційного портрету «потенційних емігрантів». Зокрема, для виокремленої нами студентської групи ступінь відчуття себе громадянином України є такою ж, як і серед масиву в цілому (відчувають себе повною мірою громадянами України і серед потенційних «академічних емігрантів», і по масиву в цілому по 57 % респондентів). Отже, прагнення молоді отримати освіту за кордоном не можна пояснити феноменом дефіциту громадянської ідентичності. Цікавим, але цілком логічним є той факт, що для групи потенційних «академічних емігрантів» більш актуалізованою виступає європейська ідентичність («повною мірою» її відчувають 20 % проти 13 % по масиву в цілому, розбіжності статистично значущі на рівні 1 %) й відчуття себе людиною світу («повною мірою» – 40 % проти 32 % по масиву, розбіжності статистично значущі на рівні 1 %). Це тяжіння до «європейськості» може бути пов'язане як з особливостями ціннісного

портрету досліджуваної групи студентів (про що ми вже говорили вище), так і з особливостями життєвих стилів цієї групи. З іншого боку, високий рівень відчуття себе європейцями може бути пов'язаним «болонізацією» системи вищої освіти України.

Особливості академічної еміграції студентства пострадянських мегаполісів: досвід Харкова та Єкатеринбурга

На наш погляд, дослідження академічної мобільності є особливо актуальним у середовищі студентства сучасних мегаполісів, оскільки, згідно з думкою багатьох учених, сучасне місто є унікальним локусом структурних та соціокультурних змін. Місто (мегаполіс, зокрема) з особливостями його адміністративного, економічного, освітнього статусів формує специфічний ціннісно-нормативний контекст, що інкорпорується і транслюється його мешканцями [13, 14]. Акумуляуючи передовий технологічний потенціал, мегаполіс значною мірою впливає на соціально-професійні орієнтації студентства (у тому числі на бажання здобуття освіти за кордоном), створюючи особливе соціокультурне середовище, інфраструктуру статусно-рольових ансамблів.

Акцентуючи на просторовому аналізі феномену потенційної «академічної еміграції», ми, окрім даних, отриманих у ВНЗ України, звернулися до результатів дослідження, проведеного у 2010 році за нашою програмою та інструментарієм у ВНЗ Росії, де було опитано 665¹ студентів російських ВНЗ (вибірка нерепрезентативна). У даному розділі для ілюстрації мотивів академічної еміграції сучасного студентства пострадянських мегаполісів ми використали дві підвибірки: 328 студентів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (ХНУ) та 320 студентів Уральського федерального університету імені першого Президента Росії Б. М. Єльцина (УрФУ). Вибір таких мегаполісів, як Харків і Єкатеринбург, був не випадковим, оскільки їх, окрім усього іншого,

¹ Серед них: 320 студентів Уральського федерального університету імені першого Президента Росії Б. Єльцина та 345 студентів Ставропольського державного педагогічного університету.

дефінують студентськими містами (наприклад, у Харкові – «студентській столиці України» – навчається близько 300 тис. студентів, до того ж за кількістю студентів на 10 тис. населення Харків посідає перше місце в Україні; згідно з даними офіційного порталу Єкатеринбурга¹, за кількістю державних ВНЗ і чисельністю студентів столиця Уралу посідає перше місце серед найбільших російських міст, без урахування Москви і Санкт-Петербурга).

Отже, як зазначалось вище, у центрі нашої уваги був аналіз мотиваційного аспекту орієнтації на здобуття освіти за кордоном студентів пострадянських мегаполісів. Наявність цього бажання ми розглядаємо як індикатор *потенційної* «академічної еміграції» студентів, адже декларована орієнтація може й не мати реального прояву у відповідних практиках. Тим не менше, ми маємо підстави говорити саме про *потенційну* «академічну еміграцію».

Що стосується реальної академічної еміграції, то результати нашого дослідження фіксують її достатньо низький рівень як серед уральських, так і серед харківських студентів: 7 % перших і 2 % других були за кордоном на короткостроковому навчанні (до 6 місяців), а довгострокове навчання (до 2-х років) виявилось доступним лише для 2 % уральських і 1 % харківських студентів. Дещо більший досвід академічної еміграції російських студентів ми пов'язуємо передусім із профілем УрФУ як провідного технічного ВНЗ регіону (кількість зарубіжних грантів з технічних спеціальностей значною мірою перевищує аналогічний показник у соціогуманітарних спеціальностях, які широко представлені в Харківському університеті), а також, цілком можливо, з більш інтенсивними темпами впровадження положень Болонської декларації у Російській Федерації.

Досить високий відсоток студентів, що бажають виїхати за кордон для навчання (21 % уральських і 22 % харківських студентів), що ми розглядаємо як основний індикатор *потенційної* академічної еміграції студентів, частково обумовлений приєднанням України та Російської Федерації до Болонського

¹ Дані сайту <http://2gis.prokopievsk.ru/ekaterinburg/profile/1267165676948754>.

процесу, основні принципи якого також регламентують і програми студентського обміну, практики навчання за кордоном тощо. У даному контексті цікавим є той факт, що студенти, які пройшли навчання за кордоном, підкреслюють, що ця освітня практика не дає очікуваного «карколомного» ефекту [15, 16]. Однак, як відзначають ці ж студенти, диплом будь-якого закордонного ВНЗ справляє дивовижне враження на українських (чи російських) роботодавців, істотно підвищуючи шанси працевлаштування. Ця теза емпірично «розвінчує» міф про високу якість закордонної освіти, а також свідчить про відсутність власне термінальної цінності її здобуття студентами.

Звернімося до аналізу мотивів, що спонукають студентів мегаполісів виїжджати для навчання за кордон (див. рис 2.8.2). Так, для харківських студентів найбільш значущим є бажання познайомитися з іншими країнами, їх культурою, що, власне, не «вписується» у суто навчальні цілі. Декларуючи метою еміграції здобуття освіти, студентство мегаполісів фактично не орієнтоване на її реалізацію на практиці. Популярність цієї альтернативи і серед уральського студентства свідчить, на наш погляд, про значущість постматеріалістичних цінностей для студентів пострадянських мегаполісів.

Цей факт, по-перше, актуалізує концепцію Р. Інглехарта щодо глобального ціннісного зсуву до постматеріалістичних цінностей, а також обумовлений більш високим рівнем матеріального забезпечення студентів великих міст, на відміну від провінційного студентства. По-друге, мова йде про широкий простір очікувань і домагань студентів мегаполісів, пов'язаних з можливостями навчання за кордоном (а разом із тим – про інструментальний характер практики здобуття освіти за кордоном). Високий показник мотиву виїзду з приводу з'ясування можливості майбутнього працевлаштування серед студентів УрФУ (43 % опитаних) свідчить про зацікавленість останніх у тому, щоб залишитися за кордоном, отже, зростає ризик інтелектуальної еміграції студентів російських мегаполісів.

Рис. 2.8.2. Мотиви потенційної академічної еміграції харківського та уральського студентства (у % до тих, хто відповів)

Аналізуючи мотиви потенційної академічної еміграції, ми дійшли висновку, що уральські студенти розглядають навчання за кордоном, швидше, як перший крок конструювання стратегії життя поза батьківщиною, а не з метою збагачення культурного капіталу, який міг би знадобитися їм у рідній країні. Підстав для оптимістичних прогнозів з приводу (не)актуальності процесів інтелектуальної еміграції серед українського студентства також замало. Зокрема, цікаву тенденцію фіксують показники бажання студентів пострадянських мегаполісів отримати громадянство іншої держави (див. рис. 2.8.3). Досить високий показник цієї альтернативи серед студентів УрФУ (44 % опитаних) пояснюється, на наш погляд, конституційним правом росіян мати два громадянства одночасно.

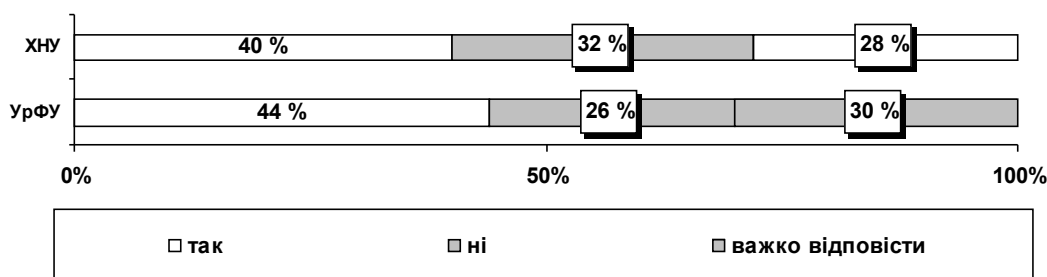

Рис. 2.8.3. Бажання отримання громадянства іншої держави (у % до тих, хто відповів)

Цікавим є той факт, що для уральських студентів такі «(anti)pull» чинники (у контексті «pull-push» theory), як «тут моя сім'я», «тут мої друзі» і «тут моя Батьківщина», є значно більш актуальними, ніж для харківських студентів. Тому, не дивлячись на деклароване бажання з'ясувати можливості майбутнього працевлаштування, для уральських студентів, зважаючи на більш високий рівень їхньої громадянської ідентичності і відчутну усталеність соціальних зв'язків, можливість залишитися за кордоном назавжди видається менш привабливою. А той факт, що 40 % харківських студентів бажають отримати громадянство іншої країни, свідчить про їхню фактичну готовність відмовитися від громадянства рідної країни. Таким чином, громадянство у свідомості українських студентів має більш формальний, номінальний характер, виступає одним із ризиків актуалізації «brain drain».

Слід звернути увагу на те, що практики, пов'язані з власне навчальними завданнями (зокрема, здобуття закордонного диплому, прослуховування лекцій відомих учених і придбання досвіду навчання в закордонному ВНЗ), не є актуальними мотивами виїзду для обох груп студентів. Ця ситуація має безліч векторів інтерпретації. По-перше, вона фіксує низьку термінальну цінність практики навчання за кордоном, що підтверджують й інші розвідки [15, 16]. У контексті настроїв уральських студентів це свідчить про наявність більш чіткої структури їх професійних орієнтацій і життєвих планів (зокрема, це підтверджує більш кристалізована, чітко окреслена структура мотивів виїзду за кордон на навчання). У кейсі українських студентів ця ситуація є свідченням невизначеності, мінливості, різноманіття не лише їхніх подальших життєвих планів, але й наявності цих характеристик у структурі сприйняття, мислення і поведінки цієї групи респондентів.

Проте відзначимо, що кумулятивний показник «навчальних завдань» академічної еміграції в оцінках уральських студентів значно перевищує аналогічний показник харківських студентів (60 % і 37 % відповідно). І хоча ми не робимо з цього висновок про виключно термінальну цінність здобуття

закордонної освіти уральськими студентами, все ж треба відзначити їхню більш чітку орієнтованість на дану практику, що в цілому свідчить про більш високий потенціал їхньої цілеспрямованості.

Підставою для актуалізації ризику «інтелектуальної еміграції» є той факт, що бажання емігрувати не вичерпується однією певною метою виїзду (на навчання, тимчасову роботу, ПМП). Так, серед уральських «академічних емігрантів» 82 % опитаних орієнтовані в тому числі на виїзд за кордон з метою тимчасового працевлаштування і 26 % – на ПМП. Серед харківських студентів, які бажають продовжити освіту за кордоном, аналогічні настрої висловили 60 % і 34 % опитаних відповідно. Більш високий показник бажання залишитися на ПМП серед харківського студентства «компенсується» наявністю більш стійких орієнтацій на тимчасовий підріток уральського студентства. В цілому ми прогнозуємо схожі ризики інтелектуальної еміграції у порівнюваних (пост)радянських мегаполісах, студентство яких можна віднести до еміграційно активних агентів.

Перспективи академічної еміграції в Україні: аналіз переваг та ризиків

Безумовно, поширення академічної мобільності (зокрема, академічної еміграції) у середовищі сучасного українського студентства відкриває нові перспективи для розбудови українського суспільства у майбутньому. Зокрема, до таких перспектив слід віднести підвищення конкурентоспроможності українських ВНЗ та їхніх випускників на світовій арені, успішність модернізації системи вищої освіти, удосконалення нової освітньої парадигми, збагачення життєвих шансів академічних емігрантів на батьківщині, забезпечення їхнього успішного кар'єрного росту. Проте такий варіант може набути чинності лише за умови повернення та працевлаштування студентів на батьківщині. Але саме даний аспект є найбільш вразливим. З огляду на це, ми хотіли б звернути увагу на деякі «ризики» інноваційної практики академічної еміграції студентства, які ми умовно розділили на ризики вітчизняної системи вищої освіти (і наукового

потенціалу країни), ризики студентства, ризики держави і ризики суспільства в цілому.

Як справедливо зазначає К. Астахова, ще до активного впровадження в Україні Болонських домовленостей втрати вітчизняної науки від масового виїзду наукової та творчої інтелігенції були дуже відчутними [17]. Дійсно, варто згадати масову еміграцію академічної еліти в 1990-ті рр., про причини та особливості якої пише М. Шульга [18], а сучасний стан і проблеми висвітлюють В. Ніколаєвський, В. Омельченко та інші дослідники [19–20]. Тезу К. Астахової ми представляємо в якості *першого ризику*, який ілюструє наслідки еміграційної кон'юнкції настроїв сучасного українського студентства. Останній феномен має прояв в еміграційних настроях одночасно як на навчання, так і на тимчасове працевлаштування і на постійне місце проживання. Емпірично зафіксований нами феномен виступає передумовою актуалізації ситуації «відтоку мізків», враховуючи той факт, що наша країна ризикує втратити найбільш «культуркапіталізовану» молодь. Даний ризик є лейтмотивним викликом для системи сучасної вітчизняної освіти й перспектив розвитку наукового потенціалу нашої держави.

Продовжуючи думку К. Астахової, відзначимо, що відтік інтелекту в країни і регіони, що створюють для нього певні умови (на прикладі ситуації 1990-х років), «спустошив» багато наукових напрямків (особливо в технічних та природничих науках). Таким чином, *другий ризик* ми пов'язуємо не тільки з «виснаженням» молодого кадрового потенціалу науково-дослідницької сфери діяльності в Україні, але й з функціонуванням вищої школи України як «сировинної бази» інтелектуальних ресурсів. Отже, ми спостерігаємо цікаву тенденцію: орієнтуючись на підвищення якості освітніх стандартів, ВНЗ-донори самі (частіше назавжди) позбавляють себе майбутніх перспектив формування та розвитку потужних науково-дослідних центрів.

У зв'язку з прагненням сучасних студентів навчатися за кордоном набуває значущості *третій ризик* – проблеми «академічної адаптації» емігрантів на батьківщині. Як відзначає К. Астахова, в процесі академічної еміграції відбувається втрата зв'язку з науковими напрямами та школами, що

функціонують на батьківщині, «вписатися» у контекст яких для емігрантів досить складно [20]. Це тягне за собою втрату покоління в рамках тієї чи іншої наукової школи, труднощі в науковому обміні, фрагментарність теоретичних і емпіричних розробок.

Четвертий ризик ми пов'язуємо з можливими наслідками академічної еміграції по відношенню до студентів, розглядаючи його як результат актуалізації практики академічної еміграції в студентському середовищі, що виступає значущою передумовою істотного зниження «академічного патріотизму» і зростання космополітизації студентів.

Продовжуючи тематику проблем ідентичності, відзначимо *п'ятий ризик* – послаблення значущості (можливо, і втрату) актуальних моделей ідентифікації студентів (перш за все, університетської, локальної, регіональної, громадянської).

У сукупності четвертий та п'ятий ризики створюють *шостий ризик* – проблему трансформації академічної культури сучасної вищої школи (академічних цінностей, норм, традицій).

Актуалізація практики академічної еміграції впливає і на ціннісне поле сучасного українського студентства: вона відбирає «ціннісно придатних» для неї, одночасно виступаючи активним ціннісним контекстом. Так, *сьомий ризик* ми вбачаємо в актуалізації індивідуалізму як ціннісної підстави академічної еміграції, що підтверджують результати кластерного аналізу диференціації ціннісних орієнтацій сучасного українського студентства. На наш погляд, навчання за кордоном – ще один додатковий фактор індивідуалізації свідомості студентів.

Восьмий ризик, що існує на державному рівні, полягає у відсутності офіційної статистики про українських студентів, які виїхали за кордон для отримання освіти, про що свідчать численні журналістські публікації [15, 16]. Попередження даного ризику вимагає особливої уваги, оскільки саме статистичні дані дозволять здійснювати моніторинг, «тримати руку на пульсі», розробити систему управління даним процесом.

Таким чином, поряд із прогресивним та інноваційним характером практики академічної еміграції у студентському середовищі існує ряд соціальних та індивідуальних ризиків, які необхідно нівелювати на державному, інституційному та вишівському рівнях. «Зворотні сторони» академічної еміграції студентства повинні більш чітко артикулюватися в сучасному науково-дослідницькому дискурсі, який також відіграє значущу роль у процесі популяризації даної практики.

Ми не заперечуємо той факт, що практики академічної еміграції студентства насправді реалізують ряд прогресивних напрямів у розвитку системи вищої освіти, проте фокусуємо увагу на тому, як несистемно розглядаються практики академічного обміну, а також на необхідність соціокультурної експертизи проекту академічної еміграції сучасного студентства, оскільки мода на подібні настрої і практики «просочується» (використовуючи термінологію Г. Зіммеля) із професорської еліти до студентських мас, знаходячи все більшу актуальність. У цьому контексті думка наукової спільноти виступає як додатковий фактор актуалізації практик студентської академічної еміграції.

Література:

1. Сокурская Л. Г. Украинский студент в Европе и Америке: современное состояние, перспективы и последствия академической мобильности молодых украинцев / Л. Г. Сокурская // Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины : материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Х. : НУА, 2010. – С. 282-291.
2. Довгаль Е. А. Академическая мобильность как фактор повышения конкурентноспособности вуза в условиях Болонского процесса / Е. А. Довгаль // Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины : материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Х. : НУА, 2010. – С. 122-130.
3. Василенко Д. В. Проблемы и перспективы развития академической мобильности в Российской Федерации: результаты проекта

ERASMUS MUNDUS / Д. В. Василенко // Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины : материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Х. : НУА, 2010. – С. 92-101.

4. Белова Н. И. Академическая мобильность преподавателей и студентов: состояние и перспективы развития (на примере Российского государственного университета) / Н. И. Белова // Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины : материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Х. : НУА, 2010. – С. 47-52.

5. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман ; [пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова]. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.

6. Данько Н. И. Электронная интернационализация высшего образования / Н. И. Данько // Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины : материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Х. : НУА, 2010. – С. 119-122.

7. Буряк О. С. Холістична освіта як світоглядна основа розвитку академічної мобільності: досвід запровадження / О. С. Буряк // Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины : материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Х. : НУА, 2010. – С. 80-88.

8. Болонский процесс в документах [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.spbu.ru/News/edusem/bol.htm>

9. Сокурянська Л. Г. Соціально-професійні орієнтації студентів пострадянських мегаполісів : досвід компаративної соціологічної розвідки // Сокурянська Людмила Георгіївна, Дейнеко Олександра Олександрівна, Будник Аліса Юріївна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – С. 687-695.

10. Астахова В. И. Основные тенденции развития академической мобильности украинских студентов / В. И. Астахова // Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины : материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Х. : НУА, 2010. – С. 3-8.

11. Бакіров В. С. Вища школа України: на шляху до європейських стандартів / В. С. Бакіров // Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины : материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Х. : НУА, 2010. – С. 37-47.
12. Ахиезер А. Территориальная миграция – реализация потребности в полноте Батия / А. Ахиезер // Общественные науки и современность. – 2007. – № 3. – С. 141-149.
13. Сорока Ю. Г. Соціокультурні зміни у місті як міждисциплінарна проблема / Ю. Г. Сорока // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – С. 454-456.
14. Міхеєва О. К. Соціальний простір міста: можливості «прочитування» та управління / О. К. Міхеєва // Збірник наукових праць ДонДУУ : «Соціологія управління». Т.VIII. Вип. 3(80). – Донецьк, 2007. – С. 413-422.
15. Осаволук М. Украинские студенты – образование за рубежом [Электронный ресурс] / М. Осаволук. – Режим доступа : <http://odessa-daily.com.ua/component/content/article/69-ucheba/3690-ukraincuychebazybegem.html>
16. Украинские студенты мечтают учиться за границей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dec-edu.com/>.
17. Астахова Е. В. Академическая мобильность в украинском контексте: риски адаптации / Е. В. Астахова // Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины : материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Х. : НУА, 2010. – С. 30-37.
18. Шульга Н. А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. А. Шульга – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 700 с.
19. Ніколаєвський В. М. Інтелектуальна міграція: причини, наслідки, виклики / Ніколаєвський Валерій Миколайович, Омельченко Вікторія Вікторівна // Вісник Харківського національного університету імені

В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного українського суспільства : методологія, теорія, методи. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2005. – № 723. – С. 140-148.

20. Николаевский В. Н. Современные тенденции интеллектуальной миграции в Украине / Николаевский Валерий Николаевич, Прохоренко Наталья Евгеньевна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Випуск 16. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 492-497.

2.9. Життєвий успіх в оцінках сучасного студентства: від суб'єктного досягнення до стратегії інфантилізму

Олександра Дейнеко

*А молодь на посаду не дивиться, може,
він працює зварником, але вийшов і сів у «Мерседес», і поїхав,
– і про нього скажуть, що він успішний» [цит. за 1, с. 108]*

На думку провідних європейських інтелектуалів (Е. Гідденса, З. Баумана, У. Бека та ін.), однією з домінантних ідеологем сучасних суспільств є ідея досягнення, яка має прояв у прагненні до життєвого успіху, розширенні меж життєвого вибору, стильовій диференціації тощо. Як відзначає О. Гудзенко, ця тенденція особливо актуальна для молоді, що виступає соціальним індикатором суспільних змін і орієнтована не стільки на стратегію виживання, скільки на цінності досягнення успіху [1]. Остання теза є співзвучною з концепцією Р. Інглехарта, що також визначає цінності досягнення як центральний компонент сучасної структури внутрішніх детермінант людської діяльності. Проте, зважаючи на «кризовий» стан сучасного українського суспільства, теза української дослідниці щодо зміни орієнтації стратегії виживання стратегією досягнення успіху потребує, на наш погляд, емпіричної верифікації. Адже друга стратегія власне не заперечує першу, а, швидше, виступає чи не єдиним засобом реалізації першої в умовах ризикологічності сучасного українського соціуму. Остання теза набуває особливої актуальності, зважаючи на поширення феномену ціннісної амбівалентності серед сучасної української молоді.

Контекстуальність життєвого успіху відзначає Є. Головаха [2], послуговуючись тим, що успіх є універсальним феноменом (а тому постійно властивим соціальному контексту) та таким, що варіюється в просторі й часі. В цьому контексті актуальною видається теза О. Гудзенко про те, що в умовах постіндустріального суспільства контури репрезентативної культури видозмінюються в бік культури досягнення, а отже, змінюється змістовне

наповнення феномену життєвого успіху [1]. Авторка пропонує структурне бачення цього феномену, зазначаючи, що його зміст змінюється залежно від багатьох соціальних факторів і детермінант, які можна умовно розділити на макросоціальні (соціально-економічний стан суспільства, соціокультурне середовище) і мікросоціальні (приналежність до певної соціальної верстви, професійної та вікової групи, наявність або відсутність ансамблю капіталів, мотивації особистості тощо).

Певне філософське бачення концепту «життєвий успіх» пропонує Ю. Пачковський: «Проблема світогляду невіддільна від осмислення і розуміння власної часової перспективи, що тісно пов'язується зі стратегією життєвого шляху, смыслом життя або досягненням життєвого успіху» [3, с. 86]. Дослідник звертає увагу на зв'язок феномену життєвого успіху зі сферою повсякденності актора, зазначаючи, що питання життєвого успіху – це й вміння організувати власний час, надати своїй діяльності й буттю виваженого, планомірного характеру. В цьому визначенні життєвий успіх представлений в якості «мети», яка усвідомлюється й обумовлює конкретні кроки щодо її реалізації. Спираючись на результати емпіричного дослідження, Ю. Пачковський зауважує, що саме планування стає невід'ємною компонентою життєдіяльності людини, яка спрямована на досягнення успіху. Відзначаючи актуальність компоненти планування, ми все ж таки припускаємо, що цілісна «формула» життєвого успіху далеко не завжди піддається рефлексії агента, не кажучи вже про наявність певних стратегій планування.

У рамках нашого дослідження чинники життєвого успіху виступають ідентифікаторами ціннісно-нормативного портрету, а також відображають і ранжують повсякденні життєві практики сучасного українського студентства. Концептуально життєвий успіх «вписаний» у логічну зв'язку «життєві шанси – життєві стратегії» і виступає «ідеальним типом» сукупного уявлення молоді про успішну життєву самореалізацію, операціональним виміром якого виступають значущі фактори, що обумовлюють реалізацію «життєвого успіху». Сукупність факторів емерджентно відтворює своєрідну «формулу

життєвого успіху», яка задає спрямованість повсякденним практикам студентства, розкриває систему цінностей, моральних позицій, цільових орієнтацій тощо.

Згідно з даними дослідження, результати якого знаходяться у центрі уваги цієї монографії, найбільш значущим чинником життєвого успіху, на думку студентства, є *«власний інтелект, здібності»*, на що вказали 60 % опитаних (див. табл. 2.9.1). Проте динаміка показників свідчить про зниження його значущості для студентів (від 67 % у 2006 р. до 60 % у 2009 р.). Істотно зміцнив свої позиції в самооцінках студентів фактор *«впливові друзі, родичі, наявність зв'язків»* (від 41 % у 2006-му році до 49 % у 2009-му.).

Таблиця 2.9.1

Динаміка оцінок студентства чинників життєвого успіху
(у % до опитаних)

Чинники життєвого успіху	2006 р.		2009 р.	
	%	Ранг	%	Ранг
Власний інтелект, здібності	67	1	60 ^{*1}	1
Впливові друзі, родичі, наявність зв'язків	41	2	49*	2
Професіоналізм, ділові якості	39	3	42	3
Везіння, доля, щасливий випадок	35	4	29*	6
Ділова хватка	33	5	35	4
Наявність початкового капіталу, власності	27	6	25	7
Уміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети	26	7	32*	5
Зовнішність	6	8	10	8

В умовах макроекономічної нестабільності та посилення системної кризи сучасного українського суспільства студентство більше покладається на підтримку ззовні (*впливові друзі, родичі*). Якщо виходити з *«капітального»* аналізу П. Бурдьє, зафіксована нами тенденція постає не зовсім логічною, оскільки культурний капітал (індикаторами якого виступають, у тому числі, інтелект і здібності), на відміну від соціального капіталу (*впливові друзі*), а) є невід'ємним від свого *«власника»* (на думку П. Бурдьє, він є невід'ємною

¹ Значущість розбіжностей відсотків на рівні 1 % ми позначили*, на рівні 5 % - **.

частиною особистості, габітусом, не може миттєво передаватися за допомогою акту дарування або успадкування, купівлі або обміну [4]), б) конвертується в економічний та інші види капіталу. Отримані дані дають підстави для дещо песимістичних прогнозів щодо зниження потенціалу суб'єктності сучасного українського студентства, зростання невпевненості у власному майбутньому, своєрідного «перекладання» відповідальності.

Показники альтернативи *«професіоналізм, ділові якості»* порівняно з результатами опитування 2006-го року зросли несуттєво (статистично значущі відмінності не зафіксовані) (від 39 % у 2006-му році до 42 % у 2009-му). Сталість вибору даного чинника свідчить про його значущість і відносну «авторитетність» серед студентства. Аналогічна ситуація спостерігається з динамікою показників такої альтернативи, як *«ділова хватка»*, яку в 2006-му році оцінили як значущу 33 % респондентів, а в 2009-му – 35 %. Таким чином, сучасне студентство оцінює професійну та ділову компетентність в якості відносно стабільних і визначальних чинників життєвого успіху. Але як сучасна молодь тлумачить ці чинники, яким змістом наділяє їх? Спираючись на результати якісних досліджень, Л. Сокур'янська, порівнюючи ціннісні орієнтації різних поколінь українського студентства, зазначає, що радянська система освіти ніколи не орієнтувала людину на успішну «швидку» кар'єру. Пропагувався образ «простого працівника» (у тому числі в інтелектуальній сфері), що чесно та старанно виконує свої обов'язки [5, с. 295].

Аналізуючи внутрішньоособистісні характеристики студентської молоді «першого та другого поколінь незалежності», українська дослідниця зазначає, що професійний розвиток та кар'єра як життєві цінності в уявленнях студентства мають амбівалентний характер. Згідно з результатами фокус-групових інтерв'ю, кар'єра, з одного боку, виступає як термінальна цінність, як «можливість самореалізації», «самореалізація у професії», «мета життя», «життєвий інтерес та перспектива» і т. ін. З іншого боку, вона одночасно є інструментальною цінністю: «засіб забезпечити власну родину», «престиж, імідж, гроші», «можливість досягти високого щаблю у суспільстві» і т. ін. [5, с. 297]. Таким чином, підсумовує дослідниця, у

свідомості сучасного студентства одночасно співіснують модерністське та постмодерністське сприйняття феномену кар'єри. Додамо, що подібний «баланс» термінально-інструментального ціннісного сприйняття був актуальним для молоді початку 2000-х років, для студентства «двох поколінь незалежності» (за Л. Сокурянською).

Дещо інше тлумачення професіоналізму в уявленнях сучасної молоді наведено у роботах дослідників останніх років. Зокрема, О. Гудзенко звертає увагу на зменшення термінальної цінності професіоналізму в оцінках сучасного українського студентства. На підставі аналізу біографічних напівструктурованих інтерв'ю з представниками різних поколінь дослідниця зазначає, що, з погляду молоді, показником успіху є високий матеріальний статус, а також професіоналізм, який надає можливості прискореного руху до найвищих статусів. Різниця в уявленнях проявляється в тому, що для старшого покоління важливо почувати себе грамотним фахівцем, а для молодого – добре оплачуваним фахівцем: «Людина старшого віку подивиться, на якій посаді працює фахівець, після цього скаже, успішний чи ні. А молодь на посаду не дивиться, може, він працює зварником, але вийшов і сів у «Мерседес», і поїхав, – і про нього скажуть, що він успішний» [1, с. 109]. Таким чином, українському студентству кінця 2010-х років притаманне інструментальне, прагматичне ставлення до професіоналізму як чинника життєвого успіху. Але, на наш погляд, не слід абсолютизувати даний висновок. По-перше, дослідники розглядають феномен професіоналізму та кар'єри під різними кутами зору: як елемент ціннісного поля особистості (Л. Сокурянська) та як чинник життєвого успіху (О. Гудзенко); по-друге, незважаючи на прагматизацію та індивідуалізацію свідомості сучасної молоді, результати досліджень останніх років свідчать про те, що професія була й залишається однією з найбільш значущих цінностей українського студентства. Тут радше слід звернутися до розвідок Л. Сокурянської, яка зазначає особливий прояв ціннісної амбівалентності сприйняття особистістю «успіху у житті» у зв'язку з актуальними та минулими моделями «культури досягнення», зі старими та новими

уявленнями про успішність, які утворюють різні комбінації у свідомості молодшої людини [5, с. 528].

Досліджуючи сприйняття молоддю ролі сучасної освіти в процесі конструювання життєвого успіху, О. Гудзенко зазначає розбіжності стратегій поколінь, зокрема підкреслює, що: «... радянська людина не могла уявити собі можливість працювати поза своєю спеціальністю, а тим більше розглядати це як адаптацію до існуючих умов. У сучасності ж освіта виступає лише символом соціального престижу, причому професії часто не відповідають отриманій спеціальності, і друга (а іноді й третя) вища освіта стає необхідною умовою на ринку праці» [1, с. 109]. Автор пояснює це, по-перше, процесом запозичення моделей успіху західного зразку, по-друге, відсутністю певної етики успіху. Можемо додати до цього переліку ще й фактор погіршення якості сучасної освіти як наслідок її масового характеру, що фіксують деякі дослідники. Якісні розвідки Л. Сокур'янської свідчать про те, що «освіта сприймається студентською молоддю як засіб соціальної мобільності, однак цінується і як можливість „стати обізнаною людиною”» [5, с. 530], тобто має прояв одночасне сприйняття освіти і як термінальної, і як інструментальної цінності, що говорить про ціннісну амбівалентність свідомості українського студентства.

Наступне місце в рейтингу значущих чинників життєвого успіху студентства посідає альтернатива *«вміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети»*, показники якої зросли порівняно з 2006 роком (від 26 % до 32 %). Питання в тому, що саме розуміти під «будь-якими засобами»? Нехтування моральними нормами або, наприклад, порушення межі закону? У цьому контексті, як уявляється, під умінням використовувати «будь-які засоби» для досягнення мети слід розуміти можливість порушення моральних і етичних норм, закону, використання нелегальних практик тощо. Таким чином, за останні роки сучасне студентство, маніфестуючи самовідданість у досягненні поставлених цілей, потенційно налаштоване на порушення моральних і правових норм задля їх реалізації. «Розквіту» цієї тенденції сприяли як особливості (макро)контекстів політичної

нестабільності в країні, економічна криза, зниження рівня життя населення, так і деякі зміни моральних орієнтирів і позицій молоді на мікрорівні. Зафіксована тенденція співзвучна з висновком О. Гудзенко про те, що для сучасної молоді не має принципового значення, за рахунок чого досягнутий успіх, – цінується успіх сам по собі [1]. Авторка пояснює цю ситуацію ціннісною постмодернізацією, для якої характерними є, зокрема, фрагментарність і короткостроковість планів у конструюванні біографічного проекту. Додамо до переліку ще й феномен ціннісної амбівалентності як чинник втрати етики успіху. Так, на зміну радянському «простому працівникові», що старанно й чесно виконує професійні обов'язки, все частіше приходять робітники «етосу успіху» (термін за [6]) капіталістичного зразка з маніфестом вільної конкуренції, домінантою споживацтва й мобільністю в боротьбі за «нові технології». Саме на перехресті радянського варіанту «етики успіху» (як сукупності соціокультурних регуляторів досягнення певних моделей життєвого успіху) та сучасного західного «етосу успіху» (що заохочує успіх «будь-якою ціною», успіх сам по собі, цінності досягнення й переваги індивідуалізму) міститься феномен ціннісної амбівалентності сучасного українського студентства у контексті тлумачення моделей життєвого успіху. На макрорівні ця ситуація обумовлена трансформаційними процесами сучасного українського простору (докладніше див. [5]), оскільки життєвий успіх особистості, як зазначає О. Гудзенко, – це перш за все соціальний успіх, вимірюваний у категоріях суспільного визнання й існуючих критеріїв оцінювання [1].

Слід звернути увагу на зменшення значущості фактору *«везіння, щасливий випадок»*: у 2006-му році як впливовий його оцінили 35 % респондентів, у 2009-му – 29 %. Високі показники даного індикатору вказують на невпевненість сучасного студентства в реалізації життєвих планів, сподівання на зовнішні чинники, низький ступінь суб'єктності молоді. Цікавим є той факт, що поряд зі зниженням показників альтернативи *«везіння, щасливий випадок»* спостерігається зниження значущості альтернативи *«власний інтелект, здібності»*. Таким чином, сучасні студенти

меншою мірою оцінюють значущість сукупності випадкових факторів, однак усе більше орієнтовані на аскриптивним чином детерміновану протекцію (впливові друзі, родичі, наявність зв'язків).

Актуальність наявності *«початкового капіталу, власності»* (як чинників життєвого успіху) відзначили 25 % опитаних у 2009-му році і 27 % у 2006-му. Незначні розбіжності показників свідчать про постійну, проте не домінуючу значущість даної альтернативи в рейтингу чинників життєвого успіху (вона займає лише 7-ме рангове місце). Завершує рейтинг значущих чинників життєвого успіху сучасного студентства альтернатива *«зовнішність»*. Спостерігається динаміка зростання показників даного чиннику: в 2006-му році про її актуальність заявили 6 % студентів, а в 2009-му році її відзначив кожен десятий. Дана тенденція змістовно пов'язана з тенденцією набуття актуальності фактору *«вміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети»* і зниженням показників альтернативи *«власний інтелект, здібності»*. Таким чином, у контексті сучасних перетворень у політичній, економічній та духовній сферах життя українського суспільства спостерігається трансформація цінностей, ціннісних орієнтацій, зразків поведінки сучасного студентства. Так, почасти нівелюється значущість власного інтелекту, здібностей (як індикатора стратегій досягнення), набувають дещо більшу актуальність зовнішні, аскриптивні фактори (наявність впливових друзів, родичів, зв'язків; власна зовнішність). І лише позитивна хронологічна динаміка зростання показників значущості професіоналізму та ділових якостей у самооцінках студентства є підставою для оптимістичних прогнозів щодо орієнтації майбутньої інтелігенції на досягнення професійної і ділової компетентності (навіть з огляду на те, що орієнтація на досягнення останніх має інструментальний характер).

Отже, відзначимо, що актуалізована сучасним західно-європейським дискурсом стратегія досягнення у свідомості сучасного українського студентства має скоріше декларативний і номінальний характер, що підтверджує динаміка показників значущих чинників життєвого успіху. У

даному контексті слід говорити радше не про стратегію *суб'єктного досягнення* (досягнення шляхом власних зусиль, здібностей суб'єкта), а про *«утриманське» досягнення* (за допомогою використання аскриптивних характеристик, значущості благ «іншого» і т. д.). І хоча про «повноцінні» життєві стратегії (в розумінні їх як систем життєвих цінностей, орієнтацій, планів та наборів засобів їх реалізації [5, с. 196]) на прикладі нашого емпіричного матеріалу говорити зарано, проте отримані дані чітко ілюструють ціннісний аспект життєвих стратегій студентства. До того ж, виокремлені нами види життєвих стратегій співзвучні з уже існуючими типологіями, зокрема зі *стратегією самореалізації* (установка на активну життєву позицію, самостійність у вирішенні своїх проблем) та *стратегією інфантилізму* (установка на допомогу рідних та друзів) за Л. Сокурянською [докладніше див. 5, с. 198].

Для верифікації гіпотези щодо актуальних життєвих стратегій сучасного українського студентства ми звернулись до методів багатомірного аналізу даних. Зокрема, використання методу дерев класифікації допомогло нам установити кореляційні зв'язки між чинниками життєвого успіху. Ми зафіксували, що чинники взаємокорелюють, оскільки з-поміж інших ознак масиву саме вони найчастіше утворювали вузли дерева рішень. Також зазначимо, що використання методу дерев класифікації (як методу багатомірного аналізу даних) допомогло «побачити» диференціацію чинників життєвого успіху, що об'єднуються у тематичні групи. Проілюструємо це, звертаючись до отриманих правил класифікації:

- якщо студент обрав в якості значущих чинників життєвого успіху *«ділову хватку»*, *«професіоналізм»* та *«власний інтелект»*, то він з імовірністю 0,96 не зазначив такий чинник, як *«впливові друзі, наявність зв'язків»*;
- якщо респондент зазначив як значущий чинник *«наявність початкового капіталу, власності»* та не обрав такі чинники, як *«професіоналізм»* і *«власний інтелект, здібності»*, він з імовірністю 0,78

зазначив як значущий чинник життєвого успіху *«впливові друзі, наявність зв'язків»*;

➤ якщо респондент не вважає значущим чинником життєвого успіху *«везіння, долю, щасливий випадок»* та в якості мотиву вступу до ВНЗ він обрав бажання стати кваліфікованим спеціалістом, якщо він не зазначив допомогу *«впливових друзів»* як важливий чинник життєвого успіху, то з імовірністю 0,83 він оцінює *«власний інтелект, здібності»* в якості значущого чинника;

➤ якщо студенти зазначають як чинники життєвого успіху *«ділова хватка»* та *«професіоналізм»*, вони з імовірністю 0,92 не називають значущим такий чинник життєвого успіху, як *«везіння, доля, щасливий випадок»*.

Таким чином, у просторі сприйняття сучасного студентства такі чинники життєвого успіху, як *«власний інтелект, здібності»*, *«професіоналізм, ділові якості»* та *«ділова хватка»* утворюють один тематичний сектор, який змістовно наповнює життєву стратегію *суб'єктного досягнення* (досягнення шляхом власних зусиль, здібностей суб'єкта) чи *стратегії самореалізації* (за Л. Сокурянською). Опозиційний першому «тематичний полюс» утворює такий чинник, як *«впливові друзі, наявність зв'язків»*. Послугуючись наведеними правилами класифікації, ми також можемо долучити до нього *«везіння, доля, щасливий випадок»*, оскільки цей чинник є опозиційним до двох чинників, віднесених нами до першої групи (*«ділова хватка»* та *«професіоналізм»*) та *«наявність початкового капіталу, власності»*. Отриманий «тематичний полюс» найбільше тяжіє до життєвої стратегії *«утриманського» досягнення* (за допомогою використання аскриптивних характеристик, значущості благ «іншого» і т. д.) чи *стратегії інфантилізму* (за Л. Сокурянською). Так, використання методу дерев класифікації допомогло верифікувати нашу гіпотезу щодо актуальних життєвих стратегій сучасного українського студентства, послугуючись обраними чинниками життєвого успіху.

Для дослідження соціокультурного портрета українських студентів, які обрали наведені вище стратегії життєвого успіху, звернімося до кореляційного аналізу. Зазначимо, що основною практикою студентства є навчання, ключовим індикатором якого виступає академічна успішність. Звернімо увагу на те, яким чином варіюється оцінка значущості факторів життєвого успіху студентства залежно від рівня їх академічної успішності (див. табл. 2.9.2). До речі, саму стратегію навчання можна розглядати в якості певного аспекту життєвого успіху.

Дані таблиці 2.9.2 зафіксували наявність тяжіння до зворотньої залежності між рівнем оцінки *«уміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети»* та успішністю студентів у навчанні. Так, серед поціновувачів цього чинника життєвого успіху найбільше студентів низьких рівнів академічної успішності (зокрема, 15 % тих, хто навчається на «задовільно», проти 9 % «відмінників»). Даний факт свідчить про наявність у «відмінників» більш високого рівня індивідуального «super ego», що, мабуть, не дозволяє їм переступати межі моралі і права. Даний висновок не слід абсолютизувати, ми лише акцентуємо увагу на тому, що студенти з більш високим рівнем академічної успішності (отже, і більш високим рівнем культурного капіталу) меншою мірою орієнтовані на досягнення поставлених цілей будь-якою ціною.

Таблиця 2.9.2

Взаємозв'язок між рівнем успішності студентів у навчанні та оцінкою значущості чинників життєвого успіху (%)

Чинники життєвого успіху	Навчаються...				
	Тільки на «відмінно»	На «добре» та «відмінно»	В основному на «добре»	На «добре» і «задовільно»	В основному на «задовільно»
Впливові друзі, родичі, наявність зв'язків	15	17	18	23	19
Власний інтелект, здібності	23	22	20	17	19
Везіння, доля, щасливий випадок	12	10	10	10	17
Професіоналізм,	15	16	13	14	9

ділові якості					
Уміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети	9	11	12	13	15
Ділова хватка	13	13	12	9	14
Наявність початкового капіталу, власності	9	8	10	10	5
Зовнішність	4	3	5	4	2
	100	100	100	100	100

Отримані дані також свідчать про відсутність прямої залежності між рівнем академічної успішності та оцінками фактору *«власний інтелект, здібності»*. На перший погляд, з підвищенням рівня академічної успішності зростає значущість даного чинника в оцінках студентства (від 17 % серед тих, хто навчається на «добре» і «задовільно», до 23 % серед «відмінників»), проте, як не дивно, серед тих, хто поціновує *«власний інтелект та здібності»* багато тих студентів, які навчаються на «задовільно». З одного боку, можна дійти висновку, що успішність у навчанні студенти з більш високим рівнем академічних досягнень проєктують на майбутню успішність у житті, відзначаючи актуальність фактору інтелекту як підстави конструювання життєвого успіху. Проте пояснити високі оцінки проаналізованого чинника життєвого успіху серед студентів з низьким рівнем академічної успішності нам поки доволі складно. Можливо, тут «спрацьовує» цінність дефіциту: дивлячись на більш високі рівні академічної успішності, вони розуміють, що не мають таких переваг для реалізації власного життєвого успіху.

Схожі тенденції були зафіксовані щодо кореляції показників успішності студентів у навчанні і ступенем значущості для них фактору *«впливові друзі, родичі, наявність зв'язків»*. Так, серед студентів, успішність яких коливається в межах «добре» і «задовільно», на значущість даного чинника вказали 23 % опитаних, а серед студентів – «відмінників» – 15 %. Проте студенти, які навчаються на «задовільно», оцінюють значущість цього чинника лише у 19 % випадків. З одного боку, така тенденція демонструє, що

студенти-«відмінники» володіють великим потенціалом суб'єктності, більшою мірою орієнтовані на власні сили в конструюванні життєвого успіху. Ми пов'язуємо це з тим, що студенти-«відмінники», через свій академічний статус, є більш активними, працьовитими, тобто більшою мірою орієнтовані на стратегії самореалізації, ніж студенти з іншими рівнями академічної успішності.

Між іншими чинниками життєвого успіху і рівнем академічної успішності студентства чітких залежностей зафіксовано не було. Цікавим є той факт, що відсутня пряма залежність між успішністю студентів у навчанні та ступенем значущості для них таких факторів, як *«професіоналізм»* і *«ділова хватка»*. Найбільша кількість поціновувачів цих чинників не «відмінники», а студенти, які навчаються на «добре» та «відмінно». Вони меншою мірою оцінюють значущість інтелекту, але більшою (порівняно з «відмінниками») – наявність зв'язків і впливових друзів. Даний факт свідчить про те, що студенти, які вчаться на «добре» та «відмінно», займають більш активну життєву позицію, орієнтовані на стратегії досягнення. Цікавим є також те, що значущість професіоналізму оцінили лише 9 % студентів, які навчаються на «задовільно», у той же час показник значущості фактору *«ділова хватка»* дорівнює у них 14 % (найвищий показник). Таким чином, студенти-«трієчники» меншою мірою оцінюють значущість такої термінальної цінності, як *«професіоналізм»*, більшою – такої інструментальної цінності, як *«ділова хватка»*. В цілому вони демонструють більш сталий потенціал прагматичності, ніж студенти з більш високим рівнем академічної успішності.

Відмінності показників значущості фактору *«капітал, власність»* у кореляції з академічною успішністю не були зафіксовані. Даний факт свідчить про сталість оцінки значущості цього чинника серед студентів з різним рівнем академічної успішності, що говорить про його універсальний характер.

Розглянемо взаємозв'язок між самооцінками значущих чинників життєвого успіху студентів та місцем їх проживання до вступу у ВНЗ (див.

табл. 2.9.3). Звернення до аналізу цього чинника не випадкове, оскільки саме місце проживання значною мірою впливає на систему життєвих орієнтирів і стратегій особистості, обумовлює і культивує певну структуру цінностей, зразків поведінки тощо.

Найбільшу значущість чинника *«впливові друзі, наявність зв'язків»* відзначили студенти, які мешкали до вступу у ВНЗ у селі (19 % респондентів), а також у столиці (18 % опитаних). Найменші показники значущості даного чинника зафіксовані у студентів, які раніше мешкали у великих містах та обласних центрах, на що вказали 16 % опитаних. Студенти, які приїхали з провінції, великі надії покладають на впливових друзів, родичів у зв'язку з особливостями сільської ментальності (спільноти, за Ф. Тьоннісом, механічної солідарності, за Е. Дюркгеймом), в умовах якої сукупність взаємодій заснована на родинних, кровних, неформалізованих відносинах, у межах яких домінують схеми сприйняття людей не як статусних, а як особистісних характеристик.

Таблиця 2.9.3

**Взаємозв'язок між місцем мешкання студентів до вступу у ВНЗ
та оцінкою значущих чинників життєвого успіху (%)**

Чинники життєвого успіху	У селі	У СМТ	У невеликому місті	У великом у місті	В обласном у центрі	У столиці
Впливові друзі, родичі, наявність зв'язків	19	17	17	16	16	18
Власний інтелект, здібності	21	20	21	22	22	20
Везіння, доля, щасливий випадок	11	10	10	8	11	14
Професіоналізм, ділові якості	15	15	15	16	15	14
Уміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети	12	13	10	13	11	9
Ділова хватка	10	12	13	14	14	12
Наявність початкового капіталу, власності	9	8	10	8	8	8

Зовнішність	4	3	4	4	2	4
	100	100	100	100	100	100

Хоча сучасні українські реалії істотно відрізняються від тих, про які писали класики, ми все ж таки маємо підстави говорити про подібну тенденцію, яка значною мірою пояснює ситуацію, що склалася. Актуальною є дослідницька інтерпретація щодо наявності ціннісної значущості того, чого не вистачає студентам-вихідцям із села. У цьому контексті соціальний капітал можна розглядати як одночасно термінальну та інструментальну цінність. Висока оцінка значущості фактору *«впливові друзі, наявність зв'язків»* серед студентів, що мешкають у столиці, обумовлена особливостями столичного життя. Для нього характерні: інтенсифікація соціальних зв'язків, прискорення соціальних процесів і темпу життя в цілому, концентрація людського, економічного і політичного капіталів тощо. У таких умовах великі шанси реалізувати життєвий успіх мають ті, хто не просто орієнтований на досягнення, а також має високий рівень соціального капіталу, широкий простір соціальних зв'язків (у тому числі і *«наявність впливових друзів, родичів, зв'язків»* у цілому). Таким чином, наведені особливості столичного життя адекватно відображені у свідомості студентства, яке вище оцінює цей фактор в якості найбільш значущого.

Зазначену нами тенденцію підкріплюють оцінки таких факторів, як *«везіння»* й *«інтелект»*. Так, найбільша кількість студентів, які обрали значущим фактором життєвого успіху *«везіння, доля, щасливий випадок»*, – мешканці столиці (14 % опитаних) та студенти, які мешкали по вступу у ВНЗ у селі (11 % респондентів). Соціокультурні особливості місця мешкання цих груп студентства, на наш погляд, обумовили появу орієнтованості на зовнішні чинники (випадок, допомогу друзів і т. д.) у конструюванні життєвого успіху. Цікавим є той факт, що значущість інтелекту та професіоналізму практично однаково оцінили усі студенти поза залежністю від місця їх проживання до вступу у ВНЗ. Цей висновок не дає нам підстав

стверджувати, що вихідці із сіл меншою мірою спираються на власні сили, ніж на допомогу впливових друзів чи на щасливий випадок у житті.

Проте деяка диференціація життєвих стратегій студентів різних локусів проживання спостерігається. Найменшою мірою оцінили значущість таких чинників, як *«впливові друзі, наявність зв'язків», «везіння», «наявність капіталу, власності»* студенти, які проживали до вступу до ВНЗ у великих містах (з населенням більше 250 тисяч). На відміну від інших підгруп студентства, вихідці з великих міст максимально оцінили значущість *«професіоналізму»* (16 % опитаних) та *«інтелекту»* (22 %). Дана тенденція свідчить про наявність соціокультурних та економічних особливостей міського середовища, які орієнтують студентство більшою мірою покладатися на власні сили, самостійно конструювати життєвий успіх. Таким чином, студенти - вихідці з великих міст демонструють більш високий потенціал суб'єктності, орієнтацію на суб'єктні практики досягнення, життєві стратегії самореалізації.

Звернемо увагу на відмінності у значущості факторів життєвого успіху студентства залежно від гендерної приналежності (див. табл. 2.9.4). Здійснений нами аналіз свідчить про відсутність значущих статистичних розбіжностей в оцінках юнаків і дівчат щодо актуальності фактору *«власний інтелект, здібності»*. Це свідчить про сталість і вагомість цього чинника для сучасного студентства.

Таблиця 2.9.4

Взаємозв'язок між статтю респондентів та оцінкою значущих чинників життєвого успіху (%)

Чинники життєвого успіху	Юнаки	Дівчата
Впливові друзі, родичі, наявність зв'язків	20	16*
Власний інтелект, здібності	21	21
Везіння, доля, щасливий випадок	10	11**
Професіоналізм, ділові якості	14	16*
Уміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети	13	11*
Ділова хватка	11	13**
Наявність початкового капіталу, власності	10	8**
Зовнішність	3	4

Однак оцінки значущості фактору *«впливові друзі, наявність зв'язків»* у юнаків і дівчат істотно відрізняються. Так, даний фактор є більш актуальним для юнаків (на що вказали 20 % опитаних), ніж для дівчат (16 % опитаних). Проте дівчата вище оцінюють фактор *«професіоналізму»* (16 % опитаних), ніж юнаки (14 %). Отримані дані свідчать про більшу орієнтацію дівчат на власні сили в досягненні життєвого успіху, ключовими складовими якого виступають професіоналізм та інтелект. Дана тенденція співзвучна з особливостями гендерних ролей у контексті сучасної західної культури. Той факт, що юнаки більшою мірою оцінюють значущість фактору *«вміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети»* (13 % юнаків проти 11 % дівчат), на наш погляд, розкриває більший потенціал авантюризму сильної статі.

Значущість чинника *«впливові друзі, наявність зв'язків»* в уявленнях юнаків свідчить про те, що вони, по-перше, більш реалістично оцінюють сучасну соціально-економічну ситуацію. По-друге, це продиктовано й більшою мірою відчуттям соціальної відповідальності за майбутні соціальні ролі юнаків (батька, годувальника, голови родини тощо). Можливо, саме цей факт частково «виправдовує» більш високу готовність юнаків *«використовувати будь-які засоби»* для досягнення мети. Зазначимо, що реалістичніші настрої юнаків мають прояв і в оцінках значущості таких чинників життєвого успіху, як *«везіння, щасливий випадок»* (його актуальність оцінили 10 % юнаків і 11 % дівчат).

Ключовим аспектом аналізу значущих чинників життєвого успіху є дослідження їх взаємозв'язку з ідентифікаційними моделями студентства, зокрема з громадянською й європейською моделями, що презентують (хоча б на рівні «ідеальних типів») різні ціннісні підстави ідентифікації. Але як свідчать результати досліджень останніх років, ці ідентифікаційні моделі не варто протиставляти, номінуючи різними цивілізаційними «виборами». Сучасні дослідники пишуть про феномен множинності ідентифікаційних моделей, що представлена співіснуванням у свідомості суб'єктів одночасно

багатьох моделей ідентифікацій різних рівнів. У західних студіях цей феномен отримав назву «модульної» чи «гардеробної» ідентичності, яку можна в певній ситуації використати, звернувшись до неї, а в іншій ситуації – «зняти», з моделями «пливких» ідентичностей, про які писали З. Бауман та М. Вев'єрка. Схожі висновки ми отримали, проаналізувавши емпіричний матеріал нашого дослідження: незалежно від рівня громадянської ідентифікації студентство демонструє фактично тотожні самооцінки значущих чинників життєвого успіху (див. табл. 2.9.5).

Таблиця 2.9.5

Взаємозв'язок між мірою відчуття себе громадянином України та оцінкою значущих чинників життєвого успіху студентів (%)

	Ступінь відчуття громадянами України				
	Повною мірою відчують	Скоріше відчують	У чомусь відчують, у чомусь - ні	Скоріше не відчують	Не відчують
Впливові друзі, родичі, наявність зв'язків	17	18	18	17	17
Власний інтелект, здібності	22	20	21	20	20
Везіння, доля, щасливий випадок	10	10	12	11	13
Професіоналізм, ділові якості	15	15	14	14	13
Уміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети	12	11	10	11	13
Ділова хватка	12	13	13	14	8
Наявність початкового капіталу, власності	9	10	9	8	10
Зовнішність	3	4	4	6	5

З одного боку, це свідчить про універсальний характер сприйняття «формули» життєвого успіху студентством, з іншого, про те, що громадянську модель ідентифікації не слід розглядати як фактор, що визначає життєвий успіх: «громадянськість» може сприяти, а може й не сприяти орієнтації на стратегію досягнення.

Аналогічна тенденція спостерігається й при аналізі взаємозв'язку самооцінки чинників життєвого успіху й рівня європейської ідентичності студентів: й студенти-«європейці», й студенти-«(не)європейці» демонструють схоже бачення значущих чинників життєвого успіху (див. табл. 2.9.6). Про наявність несуттєвих відмінностей слід говорити в оцінках факторів «впливові друзі», «власний інтелект», «везіння, доля». Так, серед опитаних, що меншою мірою сподіваються на «впливових друзів і везіння», а більшою – на «власний інтелект», багато студентів з яскраво вираженою європейською моделлю ідентичності. До такого висновку доходить і О. Гудзенко, відзначаючи, що усвідомлення важливості такого ресурсу досягнення життєвого успіху, як наявність впливових зв'язків, більш поширене в соціокультурному просторі нашої країни, ніж у західних країнах [1].

Таблиця 2.9.6

Взаємозв'язок між мірою відчуття себе європейцем та оцінкою значущих чинників життєвого успіху студентства (%)

Чинники життєвого успіху	Ступінь відчуття європейцями				
	Повною мірою відчують	Скоріше відчують	У чомусь відчують, у чомусь - ні	Скоріше не відчують	Не відчують
Впливові друзі, родичі, наявність зв'язків	17	16	16	18	19
Власний інтелект, здібності	23	23	21	20	19
Везіння, доля, щасливий випадок	9	10	10	11	11
Професіоналізм, ділові якості	15	15	16	15	13
Уміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети	12	11	11	12	12
Ділова хватка	14	13	13	12	11
Наявність початкового капіталу, власності	7	10	9	8	10
Зовнішність	4	4	4	3	4

Цей висновок підтверджує той факт, що згідно з дослідженням Інституту соціології НАН України «Громадська думка в Україні – 2009», настрої відносно якостей, необхідних для досягнення успіху, розподілилися наступним чином: «заможні батьки» – 36,5 % (в нашій країні) і 15,5 % (у західних країнах); «походження з родини з високим соціальним становищем» – 37,9 % і 24,3 %, відповідно; «впливові родичі» – 51,1 % і 12,9 %, відповідно; «впливові друзі» – 27,0 % і 7,3 %, відповідно [дані за 1]. У зв'язку з останньою тезою можна припустити, що українським студентам-«європейцям» притаманні настрої індивідуалізму (як індивідуальної стратегії подолання ризиків, відчуття індивідуальної відповідальності), більший потенціал суб'єктності та орієнтації на досягнення. Однак не слід абсолютизувати останній висновок, оскільки про статистично значущі відмінності мова не йде.

На підставі аналізу взаємозв'язку значущих чинників життєвого успіху і моделей ідентичності сучасного українського студентства можна зробити висновок про тотожність стратегій досягнення «життєвого успіху», а також про актуальність одночасно багатьох моделей ідентичності. Остання теза набуває актуальності у зв'язку з множинністю життєвих стилів і «виборів» молоді, а сам життєвий успіх виступає як фрагментарний феномен. Використовуючи категорію С. Кравченко [7], відбувається «ігроізація», яка припускає ситуаційність вибору різних моделей життєвого успіху. Однак говорити про те, що атрибути та шляхи досягнення життєвого успіху стають предметом особистого вибору людини, у кейсі з українським студентством ще не слід, зважаючи на те, що ризики та виклики сучасних макроконтекстів сприяють пригніченню відчуття свободи.

Закінчуючи наш короткий екскурс у дослідження життєвого успіху сучасного студентства, звернімо увагу на такі моменти:

- Використання методу дерев класифікації допомогло нам проаналізувати структуру даних (зокрема, чинників життєвого успіху) й верифікувати гіпотезу щодо наявності певних стратегій життєвого

успіху студентства, які ми умовно назвали *суб'єктивним досягненням* (стратегія самореалізації) та *стратегією утриманства* (інфантилізму).

➤ Актуалізована сучасним західно-європейським дискурсом стратегія досягнення в ціннісному портреті сучасного українського студентства має скоріше декларативний і номінальний характер, що підтверджує динаміка показників значущих чинників життєвого успіху. У даному контексті серед сучасного студентства більш актуалізованою є життєва стратегія *утриманського досягнення* (за допомогою використання аскриптивних характеристик, значущості благ «іншого» тощо), адже в умовах макроекономічної нестабільності та системної кризи сучасного українського простору студентство більшою мірою покладається не на власні сили (інтелект, здібності), а на підтримку ззовні (впливові друзі, родичі).

➤ Сучасне студентство оцінює професійну та ділову компетентність як відносно стабільні чинників життєвого успіху, проте слід відзначити інструментальний характер оволодіння останніми.

➤ На підставі аналізу динаміки фактору *«вміння використовувати будь-які засоби для досягнення мети»* слід зазначити, що для сучасної молоді не має принципово значення, за рахунок чого досягнуто успіх, фактично відсутня етика успіху, а останній цінується сам по собі.

Література:

1. Гудзенко О. З. Міжпоколінські відмінності уявлень про фактори досягнення життєвого успіху / О. З. Гудзенко // Наукове онлайн-видання «Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства». – №1 (1)/2010. – С. 106 - 113.
2. Ионин Л. Г. Социология культуры : учебное пособие. 2-е издание / Л. Г. Ионин. – М. : Логос, 1998. – 280 с.
3. Пачковський Ю. Ціннісно-професійний контекст світоглядних орієнтацій студентської молоді (досвід українсько-польського соціологічного

дослідження) / Ю. Пачковський // Український соціологічний журнал. – 2009. – № 1 - 2. – С. 79 - 94.

4. Бурдьє П. Формы капитала [Электронный ресурс] / П. Бурдьє. – Режим доступа : <http://bourdieu.name/bourdieu-forms-of-capital>.

5. Сокурятская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурятская. – Х. : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с.

6. Життєвий успіх як елемент духовного світу українського студентства: одухотворюючи успіх чи раціоналізуючи духовність? / [Білько О. І., Васильєва Т. С., Голіков О. С., Фудорова О. М.] // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2011. – № 948. – С. 35 - 44.

7. Кравченко С. А. Игровая организация общества: блага и проблемы / С. А. Кравченко // Сборник научно-популярных статей – победителей конкурса РФФИ 2007 года. Выпуск 11 / под ред. члена-корреспондента РАН В. И. Конова. – М. : Октопус – Природа, 2008. – С. 270 - 276.

Висновки

Якщо спробувати одним реченням закінчити цю монографію, підсумовуючи все, про що в ній йшлося, то можна повернутися до того, з чого вона починалася, – українське студентство знаходиться у пошуках ідентичності. Це повернення, так би мовити, «на круги своя» є цілком природним. Адже людина, тим паче молода, тим паче у такому мінливому світі, яким він є сьогодні, знаходиться у постійному визначенні та перевизначенні свого місця у ньому, у суспільстві, в якому вона живе, у своєму далекому та близькому оточенні. У будь-якому віці процес ідентифікації є досить проблематичним, проте на початку життя він є особливо суперечливим та навіть болісним. Адже молодій людині (у нашому випадку студенту) необхідно визначитися зі своєю майбутньою професійною роллю, громадянською позицією, сімейним станом, політичними поглядами, моральними преференціями, головними життєвими цінностями тощо.

Дослідження, результати якого знаходились у центрі уваги цієї монографії, свідчить про те, що ідентифікаційні процеси у студентському середовищі залежать від багатьох факторів, які актуалізуються на мега-(загальносвітовому), макро-(загальнонаціональному), мезо-(інституційному) та мікросоціальному (індивідуальному та інтерперсональному) рівнях.

У ході дослідження ми акцентували увагу на макро- та мезосоціальних чинниках, зокрема на ролі політик ідентичностей, що здійснюються різними соціальними агентами, які пропонують та транслюють певний зміст та смисл ідентичностей. У практичній площині найбільш впливовою є роль владних структур держави, оскільки вони володіють інституціоналізованими засобами та каналами імплементації ідентичностей, передусім тих колективних ідентичностей, формування яких є необхідною умовою легітимації держави та інтеграції суспільства.

Слід визнати, що з перших років проголошення незалежності України державними інститутами проводиться досить наполеглива політика, спрямована на формування національної ідентичності громадян України.

Оскільки об'єктом цієї політики є перш за все молодь, а основним каналом її реалізації є система освіти, то ми припускаємо, що про результативність заходів, які здійснюються, може певним чином свідчити стан свідомості того покоління українського студентства, яке сформувалось у нових соціокультурних умовах.

Розмежувавши на теоретичному рівні поняття національної та громадянської ідентичності, головну увагу в своїй роботі ми звернули на з'ясування стану формування саме громадянської ідентичності студентської молоді.

Перш за все можна констатувати позитивну динаміку чисельності студентів, які повною мірою сприймають себе як громадян України: від 32 % – за даними дослідження 2000–2001 років, до 57 % – у 2008–2009 роках. Якщо до останнього показника додати чисельність тих респондентів (28 %), що більш стримано визначили міру відчуття себе громадянином України («скоріше відчуваю»), то виявляється, що абсолютна більшість сучасного студентства усвідомлює та сприймає свій громадянський статус.

Однак у даному разі може йтись лише про ідентичність підданства (за В. Степаненко), або ж легітимуючу ідентичність (за М. Кастельсом). Відповідно до запропонованої нами концепції, про сформовану громадську ідентичність можна говорити лише у тому разі, коли факт громадянської приналежності набуває емоційно-ціннісної значущості для особистості, викликає патріотичні почуття та настрої стосовно своєї держави.

Саме така повною мірою сформована громадянська ідентичність виявилась притаманною для 44 % опитаних студентів України. До цієї групи тяжіють й ті наші респонденти (16 %), які «скоріше відчувають» себе громадянами України, однак сприймають її як свою Батьківщину, пов'язують із нею свою долю й майбутнє, прагнуть працювати на її благо, захищати у разі необхідності.

Діаметрально протилежні позиції виявились вкрай нечисленними (менше 5 % опитаних). Серед них можна виокремити дві групи: ті, кого можна вважати лояльними громадянами України, та ті, хто відчуває себе

«чужим у чужій країні». Перші, хоча і не ототожнюють себе зі спільнотою громадян України, однак висловлюють готовність виконувати ті обов'язки, які накладає на них їхній юридичний статус; представники ж другої із зазначених груп засвідчують переважно негативне ставлення і до свого статусу, і до країни свого проживання.

Привертає увагу поширеність серед українського студентства неусталеної громадянської ідентичності (35 % опитаних). Йдеться про ті випадки, коли задеклароване сприйняття себе громадянином України («повною мірою» або «скоріше») не знаходить підтвердження в емоційно-ціннісному ставленні до свого громадянства та відповідних поведінкових установках.

Існуючі відмінності в результатах процесу громадянської ідентифікації студентської молоді, як встановлено, обумовлені впливом таких факторів, як етнічна, лінгво-етнічна та регіональна приналежність.

Глибоко усвідомлена громадянська ідентичність більшою мірою притаманна представникам титульного етносу, україномовним, студентам вищих навчальних закладів Західного регіону. Серед тих, хто не готовий ідентифікувати себе як громадян України, порівняно більше представлені росіяни, російськомовні, студенти ВНЗ Східного регіону.

Визначення ступеня дієвості політик ідентичностей неможливе без з'ясування того змісту, який має на увазі особистість, ототожнюючи себе з відповідною соціальною спільнотою, у даному разі – з громадянами України. Принципово важливим з цієї точки зору є той образ країни, який стає основою громадянської ідентифікації, та уявлення щодо підстав формування спільноти громадян України – української нації.

Як з'ясувалось, усвідомлення себе як громадянина країни може не передбачати відповідного рівня відчуття зв'язку з державою.

Частіше за все (від 70 до 80 % опитаних) образ країни асоціюється з поняттям Батьківщини («земля моїх предків», «земля, де я народився, живу», тощо). Досить поширеним (від 1/3 до половини опитаних) є образ країни, який базується на визнанні значущості спільного етнічного походження

(«земля, де живуть люди моєї національності») та спільності культурних та життєвих цінностей¹. Найменш поширеним виявився образ країни як політико-правового утворення, приналежність до якого передбачає певні громадянські права та обов'язки. Саме в цьому ми вбачаємо сутність феномену громадянської ідентичності.

З'ясування тих підстав, на яких реально базується процес громадянської ідентифікації, є, на нашу думку, дуже важливим у методичному плані. Стає очевидним, що такий досить розповсюджений у практиці соціологічних досліджень засіб вимірювання громадянської ідентичності, який базується лише на самовизначенні особистістю міри відчуття себе громадянином України, може привести до фіксації артефактів. Саме для того, щоб запобігти цій помилці, в інструментарії нашого дослідження була передбачена низка питань, які надавали можливість респондентам визначити своє ставлення до громадянських обов'язків. І вже з урахуванням цього ставлення й були зроблені наведені вище висновки щодо стану громадянської ідентичності сучасного українського студентства.

Той факт, що в процесі рефлексії щодо міри відчуття себе громадянином України студенти менше за все спирались на образ своєї країни як політико-правового утворення, дає підстави говорити не тільки про відсутність у публічному дискурсі чіткої артикуляції змісту громадянської ідентичності (а стосовно студентів – про певні прогалини, перш за все у викладанні соціально-політичних дисциплін у вишах), але й про недостатньо чітку і послідовну спрямованість політики владних органів та інститутів держави на утвердження громадянської моделі нації.

Наслідком відсутності в українському суспільстві узгодженості думок щодо концепції формування української нації можна вважати багатозначність, яка існує в уявленнях студентства щодо інтерпретації символу «українець-українка» як спільної назви, спільного імені, що репрезентує країну, державу, суспільство. Знаходячись в активному

¹ Зазначимо, що саме такими уявленнями можна пояснити високий рівень сформованості локальної ідентичності, її домінування в загальній структурі соціальних ідентичностей студентської молоді.

використанні, ці символи набувають й етнокультурного, й громадянського значення, а у їхньому співвідношенні не простежується узгодженості. Найбільш розповсюдженими виявились уявлення, що українцем/українкою може визнаватись той, хто вважає Україну своєю країною, поважає закони України, але при цьому мусить мати українське етнічне коріння, знати українську історію та культуру, українські традиції, обряди, розмовляти українською мовою. Тобто орієнтація на етнокультурну модель нації виглядає досить очевидною.

Разом із тим результати дослідження засвідчують, що майже половина (46 %) опитаних студентів вважають, що українцем чи українкою є громадянин України будь-якої національності, а майже дві п'яті (39 %) не вбачають перешкод вважати такою людину, яка повсякденно спілкується не українською мовою, але знає та розуміє її. Тобто в студентському середовищі існує поки що недостатньо використаний в українському суспільстві та діяльності інститутів держави та, зокрема системи освіти, потенціал громадянської та позаетнічної консолідації.

Додатковим свідченням цього можуть бути результати аналізу етнічної ідентичності сучасного українського студентства.

Висунута на етапі розробки програми дослідження гіпотеза, що існуюча в Україні соціокультурна ситуація може обумовити актуалізацію етнічності, не знайшла підтвердження.

Цей висновок базується на таких соціологічних фактах:

- етнічна ідентичність не входить до складу ідентифікаційного ядра і не може вважатись «опуклою», оскільки в загальній ієрархії досліджуваних соціальних ідентичностей займає четверту позицію, поступаючись локальній, громадянській та регіональній ідентичностям;

- хоча більшість студентів ВНЗ України тією чи іншою мірою відчують себе представником своєї національності, не надає цьому ціннісної значущості кожний четвертий опитаний, а 17 % взагалі не замислювались над цією проблемою;

– групування на етнічній основі не є притаманним для сучасного українського студентства, а значущість етнічної приналежності у більшості випадків не пов'язується із захисною функцією, яку може виконувати етнічна група в умовах соціальної фрустрації.

На цьому загальному тлі спостерігаються деякі специфічні особливості процесу етнічної ідентифікації представників різних національностей. Зокрема, сформовану етнічну ідентичність засвідчила переважна більшість українців та представників категорії «інші національності». Щодо росіян, то для значної їхньої частини характерний стан «розмитой» етнічності та навіть повна її втрата.

У ситуації об'єктивно зумовленого конфлікту ідентичностей молодіжна генерація етнічних росіян обирає стратегію адаптації до існуючої соціокультурної та політичної реальності. Спостерігається формування нового соціокультурного типу особистості – «українського росіянина», який, зберігаючи свою етнокультурну (російськомовну визначеність), сприймає себе невід'ємною частиною українського суспільства та української політичної нації.

Щоб ця тенденція набула сталого характеру необхідна корекція політики ідентичностей, що здійснюється на інституціональному рівні. Домінування критерію мови та етнічності для розуміння того, яка людина може вважатися українцем/українкою, не забезпечує ефективної громадянської консолідації. Перелік змістовних домінант такої діяльності має включати, окрім поняття мови, також поняття «країна» зі всією складністю та багатогранністю його змісту. Доцільним, мабуть, може бути поширення такого уявлення щодо української культури, яке спирається на бачення неоднорідності та різнобарвності етнокультурних ознак українського народу, його багатства у різноманітності.

Як засвідчили результати нашого дослідження, громадянська ідентичність українського студентства досить тісно корелює з деякими іншими видами соціальної ідентичності, в тому числі з релігійною. Це знаходить свій прояв, зокрема, в тому, що ті респонденти, які повною мірою

залучені до релігійного життя, демонструють більш високий рівень сформованості громадянської ідентичності. Ті учасники дослідження, які сповідають певне релігійне вчення та вважають себе віруючими людьми, відчують більш позитивне емоційне ставлення до України та української держави, декларують більшу готовність захищати та відстоювати її інтереси. При цьому зазначимо, що дослідження виявило високий рівень релігійної самоідентичності студентства: 65 % опитаних по масиву в цілому вважають себе віруючими. Однак релігійні поведінкові практики молодих людей характеризуються певною непослідовністю та суперечливістю: ті, хто вважає себе віруючими, недостатньо сумлінно виконують вимоги відносно щоденної духовної роботи над собою та деяких релігійних приписів, а представники сучасного студентства, які заперечують свою внутрішню залученість до релігійного життя, все ж таки час від часу, відвідують храми та богослужіння.

За умов фрагментарного інтересу до політики політико-ідеологічні ідентичності майбутніх фахівців є здебільшого заснованими на загальних, досить розпливчастих, неглибоких уявленнях щодо тих чи інших політико-ідеологічних течій. Однак превалювання серед студентської молоді центристських політико-ідеологічних ідентичностей дає підстави для сподівань на досягнення більшої громадянської консолідації та консенсусу у вирішенні проблем політичного майбутнього України.

Що стосується зв'язку між політико-ідеологічною ідентифікацією українських студентів та їхньою громадянською ідентичністю, то, як виявилось, найбільш повне відчуття себе громадянином України притаманне прибічникам націонал-демократичної течії, що цілком відповідає принципам даної ідеології як своєрідного синтезу помірного етнічного, регіонального, місцевого націоналізму та демократії.

Важливим показником усталеності громадянської ідентичності у прибічників різних політико-ідеологічних течій є сформованість у них почуття громадянської гордості та патріотизму. Перш за все таке почуття характеризує представників націонал-демократичного та радикально-

націоналістичного напрямків, найменшою мірою його артикують представники лівого політико-ідеологічного крила.

Деяке зростання серед студентської молоді кількості прибічників лівого політичного напрямку, яке засвідчило наше дослідження, тісно корелює з позитивною динамікою радянської ідентифікації частини майбутніх фахівців.

Рефлексія щодо джерел формування радянської ідентичності дозволяє нам зробити висновки щодо її витоків, непослідовності та деякої еклектичності. Як довело дослідження, ідентифікація із представником країни, що не існує вже більше 20 років, зумовлено неприйняттям деяких аспектів сучасності. Радянська ідентичність підтримує себе завдяки достатньо однозначно визначеному (гео)політичному маркуванню у вигляді конкретних (гео)політичних орієнтацій, ідеологічних уподобань, внутрішньополітичних переваг тощо. В цілому радянськи ідентифікованим студентам притаманна відчуженість від сучасної соціальної, політичної, економічної та культурної системи України.

У цьому сенсі «радянська людина» виступає як контридентифікат, який дозволяє здійснювати стратегії самоконструювання, альтернативні запропонованим владним дискурсом. Парадоксальним є те, що студенти, які намагаються конструювати себе як «радянську людину», не поділяють колективістські цінності, що є базовими для «еталонної радянської людини». Не дивним є те, що представники цієї групи відрізняються деякою схильністю до нонконформізму. При цьому традиціоналістсько-культові елементи культури СРСР міфологізуються та набувають ностальгічного забарвлення.

Аналіз чинників конструювання громадянської та інших видів соціальної ідентичності дозволив нам намалювати своєрідний соціокультурний портрет сучасного українського студентства. При цьому особливу увагу ми звернули на такі характеристики студентської молоді, як її ціннісні орієнтації, моральні преференції, культурний капітал, уявлення про чинники життєвого успіху, еміграційні настрої, академічна мобільність тощо.

Досліджуючи ціннісне поле сучасного українського студентства, ми перш за все дійшли висновку щодо диференціації його ціннісної свідомості. Здійснене нами дослідження підтвердило гіпотезу про подальший розвиток модернізації та постмодернізації цінностей і ціннісних орієнтацій студентської молоді.

Аналіз динаміки термінальних цінностей українського студентства засвідчив підвищення напруженості громадянських, цінностей, що свідчить про певне зростання громадянського забарвлення ціннісної свідомості майбутніх фахівців. При цьому для тих респондентів, які повною мірою відчують себе громадянами України, притаманні орієнтації на традиціоналістські термінальні та інструментальні цінності. Проте кластеризація отриманої нами інформації виявила, що результативність ідентифікаційних практик залежить не стільки від *орієнтації* індивіда на ті чи інші цінності, скільки від *рівня* їхньої *зреалізованості*, втілення у повсякденне життя особистості. А отже, не вербальна поведінка, декларація своїх ціннісних преференцій, а реальні соціальні практики пересічної людини як актуалізація та реалізація цих цінностей можуть забезпечити більш високий рівень її громадянської ідентичності.

Що стосується системи моральних цінностей українського студентства, то в цілому вони залишаються в межах традиційної ціннісно-нормативної системи. Процеси індивідуалізації лише частково торкнулися моральної свідомості студентства, оскільки орієнтації на інших людей, урахування їхніх інтересів тощо посідають високе місце в системі цінностей студентської молоді. Виявлені нами тенденції свідчать про зміщення «центру тяжіння» моральних орієнтацій студентства в напрямку індивідуально-сімейних цінностей; про меншу заідеологізованість, а тому й більшу толерантність студентської молоді. Важливою детермінантою її моральних позицій є рівень релігійної самоідентичності та залученості до релігійного життя, які сприяють більш толерантному ставленню до інших людей, налаштованості на співробітництво з ними, позитивному та шанобливому ставленню до нашої країни і держави, їхніх символів та культури.

На думку 73 % наших респондентів, сучасній людині вкрай необхідна така якість, як толерантність до поглядів, думок, позицій та інших характеристик оточуючих людей. При цьому студенти перш за все виокремлюють такий чинник інтолерантності у стосунках між людьми, як цінності, що сповідуються ними.

Формуванню етнічної толерантності студентської молоді, як довело дослідження, сприяє досвід міжетнічних стосунків. Виявилось, що та частина студентської молоді, яка підтримує поліетнічні стосунки, є більш соціально активною, поінформованою, має більш широкий доступ до засобів комунікації. Серед чинників етнічної інтолерантності найбільш значущими є національна приналежність і мова спілкування респондентів. Саме це може жити відчуття студентами ворожості до себе з боку людей інших національностей та зворотне відчуття ворожості до них.

Аналіз еміграційних настроїв сучасного українського студентства довів, що ці настрої не є проявом його антипатріотизму, а зумовлені перш за все прагненням до самореалізації у професії, особистому житті тощо. Сьогодні українське суспільство знаходиться під тиском таких ризиків, як інтелектуальна еміграція, занепад вітчизняних наукових шкіл, проблема адаптації академічних емігрантів на батьківщині і т. д. З огляду на це, дедалі нагальнішою стає потреба всебічного аналізу наслідків академічної еміграції сучасного студентства перш за все науковою та педагогічною спільнотою, оскільки думка останньої виступає додатковим фактором актуалізації практик студентської академічної еміграції.

Аналізуючи соціальні ідентичності сучасного українського студентства, ми, звичайно, чітко розуміли, що для пересічного студента визначення тієї чи іншої ідентичності не є головною проблемою його життя. Значно більшою мірою сучасного студента хвилюють питання майбутнього працевлаштування, професійної та особистісної самореалізації, матеріального добробуту, якості життя, тобто всього, що зумовлює та демонструє успішність життєвої траєкторії особистості. Результати дослідження засвідчили, що для сучасного студента немає принципового

значення, за рахунок чого досягнуто успіх, фактично відсутня етика успіху, а останній цінується сам по собі. З огляду на це, можна стверджувати, що ідентифікаційні пошуки українського студентства спрямовуються, в тому числі та перш за все, на винайдення оптимальної формули досягнення життєвого успіху, на конструювання ідентичності успішної людини. Важливо, щоб українські студенти здобули цю ідентичність у себе на батьківщині, яка, забезпечивши їхнє право на освіту, має сприяти соціально-професійній та особистісній самореалізації майбутніх фахівців. Саме за таких умов їхня громадянська ідентифікація буде набувати емоційно-ціннісної значущості та патріотичного забарвлення.

В монографии на основании результатов общеукраинских исследований, проведенных кафедрой социологии и социологической лабораторией Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, анализируется структура и динамика социальной идентичности разных поколений студенчества Украины времен независимости. Основное внимание уделяется выяснению сущности, проявлений и факторов формирования гражданской идентичности украинского студенчества, ее связи с этнической, локальной, европейской и советской идентичностью, политико-идеологическими и религиозными идентификациями. Предоставляются социальные характеристики носителей перечисленных идентичностей, определяются социокультурные основания их формирования. Особое внимание уделяется роли политик идентичностей, осуществляемых различными социальными агентами, прежде всего государственными институтами, которые предлагают и транслируют определенное содержание и смысл идентичности.

Анализ пространства социальных идентичностей украинского студенчества осуществляется на фоне довольно подробного социологического портрета этой социальной группы: ее ценностных ориентаций, нравственных предпочтений, культурного капитала, академической мобильности и эмигрантских настроений, представлений современных студентов о жизненном успехе.

Значительное место в монографии занимает анализ состояния взаимоотношений в украинском обществе: чувств враждебности по отношению к отдельным группам, межэтнических отношений в студенческой среде. Предлагаются социальные технологии формирования толерантности в современных ВУЗах.

In the monograph the structure and the dynamics of social identity of different generations of students in Ukraine since independence are analyzed on the basis of all-Ukrainian researches conducted by the Sociology Department and Sociological laboratory of V.N.Karazin Kharkiv National University. Main attention is devoted to the clarification of the essence, manifestations and factors of formation of civic identity of Ukrainian students, its relations to the ethnic, local, European and Soviet identity, political and ideological, and religious identifications. The social features of adherents of above mentioned identities are provided, socio-cultural foundation of their formation are determined. Special attention is paid to the role of politics of identity implemented by different social agents, first of all by the state institutions, which propose and transmit a certain content and meaning of identity.

The analysis of the landscape of social identities of Ukrainian students has been implemented on the basis of detailed sociological portrait of this social group, its value orientations, moral preferences, cultural capital, academic mobility and immigrant moods, and students' perception about life success.

In the book a significant part is devoted to the analysis of social relations in the Ukrainian society: feelings of hostility toward the particular groups, inter-ethnic relations in student community. Social technologies of formation of tolerance in contemporary higher school are proposed.

Наукове видання

Арбеніна Віра Леонідівна
Голіков Олександр Сергійович
Дейнеко Олександра Олександрівна
Заєць Дмитро Олександрович
Куразаєва Анастасія Леонідівна
Кутирьова Віра Ігорівна
Мусієздов Олексій Олександрович
Ніколаєвська Алла Михайлівна
Овчиннікова Лілія Валеріївна
Пасісниченко Антон Вікторович
Слободянюк Анатолій Григорович
Сокур'янська Людмила Георгіївна
Сорока Юлія Георгіївна
Філіппова Ольга Аркадіївна
Хижняк Олександр Володимирович

УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО У ПОШУКАХ ІДЕНТИЧНОСТІ

Монографія

Коректор *І. Ю. Агаркова*
Комп'ютерна верстка *М. С. Віндюк, Л. Є. Стешенко, А. І. Сєдих*
Макет обкладинки *І. М. Дончик*

Формат Ум. друк. арк. Тираж Зам. № 140/12

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Україна, 61022, м. Харків, пл. Свободи, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел.: 705-24-32